

पू र्वा र्ध

निवेदन

लेखक

आचार्य धर्मानंद कोसंबी

निवेदन

प्रस्तावना

‘भारत’^१ नांवाचें एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र गोव्यांत निवत असतें. आरंभी तें कांहीं तरुण होतकरू मंडळी चालवीत असे. पहिल्या खेपेस अमेरिकेहून परत आल्यावर या मंडळीच्या आग्रहास्तव गृहत्याग केल्यापासून अमेरिकेहून परत येईपर्यंत माझ्या प्रवासाचा वृत्तान्त लिहिण्याच्या उद्देशानें या पुस्तकाची पहिली एक की दोन प्रकरणे लिहून मी ‘भारता’-च्या संपादकांकडे पाठविली. तीं वाचून तावत्कालिक संपादकाला हें प्रवासाचें वर्णन नसून ‘आत्मवृत्त’ आहे असें वाटलें, व ‘माझा प्रवास’ हा मथळा बदलून त्यानें ‘आत्म-वृत्त’ हा घातला. त्या काळीं श्रीयुत शांबाराव कृष्णाजी सरदेसाई^२ हे ‘भारता’च्या मराठी बाजूचे संपादक होते. त्यांनीं दुसऱ्याच अंकांत ‘आत्मवृत्त’ मथळा बदलून ‘आत्मनिवेदन’ असा नवा घातला. वस्तुतः पहिलीं दोन-तीन प्रकरणे केवळ उगोद्धातादाखल होती; मुख्यतः प्रवासवृत्तान्तच सांगायचा होता; आणि सर्व पुस्तकाला ‘माझा प्रवास’ हें नांव शोभलें नसतें असें नाहीं. तथापि श्रीयुत शांबाराव यांनी दिलेल्या नांवाला मी विरोध केला नाहीं आणि त्याच मथळ्याखालीं ‘भारतां’त पहिलीं तेरा प्रकरणे व चवदाव्या प्रकरणाचा कांहीं भाग छापून प्रसिद्ध झाला. परंतु माझे पुष्कळ गोमांतकस्थ बांधव या प्रवासवर्णनाला

१. दीर्घकाळ चाललेले गोमन्तकातील एक नावाजलेले साप्ताहिक. प्रकाशन-स्थळ आणि काळ : पणजी १९१३ ते १९१७; केपें १९२० ते १९४९. भाषा : मराठी आणि पोर्तुगीज. संस्थापक : गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई [संपादक], दत्तात्रय जगन्नाथ बोरकर आणि शांबाराव कृष्णाजी सरदेसाई. १९२० मध्ये या पत्राची संपूर्ण जबाबदारी हेगडे देसाई यांनी स्वीकारली. मधली १९१७ नंतरची दोन-तीन वर्षे सोडल्यास, हेगडे देसाई यांनी हे पत्र आपल्या निधनापर्यंत [१९४९] चालवले. हे पत्र चालवण्याच्या त्यांच्या राष्ट्रीय बाण्यामुळे पोर्तुगीज सरकारच्या जवळ जवळ तीस खटल्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागले, आणि कारावासाची भोगावा लागला.

२. जुन्या पिढीतील गोमन्तकातील एक वैचारिक निबंधकार, संपादक, आणि स्फुट लेखक म्हणून हे प्रसिद्ध आहेत. गोमन्तकातील सामाजिक, साहित्यिक आणि शैक्षणिक चळवळीतही त्यांचा पुढाकार असे. गोमन्तकात भरलेल्या १५ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते.

४ । निवेदन

‘आत्म’ शब्द गाळून ‘निवेदन’ च म्हणत असत, आणि या वावरीत त्यांना अनुसरणें विशेष सोयीचें वाटल्यावरून या पुस्तकाला तेंच नांव दिलें आहे.

भारतांत निवेदन छापण्यास १९१२ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यांत आरंभ झाला व तें ९ फेब्रुवारी १९१६ पर्यंत चालू राहिलें. इतका काळ लोटण्याचें कारण हें कीं, महा-युद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर भारत नियमानें चालत नसे. प्रथमतः एकामागून एक प्रकरणें लिहून मी पाठवीत असें. पण पुनः अमेरिकेस जाण्याचा विचार ठरल्यामुळे १९१६ कीं १९१७ सालीं १४ पासून १८ पर्यंत प्रकरणें मीं तयार केलीं, व तीं माझे मित्र श्रीयुत विष्णु रामचंद्र नाईक^३ यांच्या हवालीं केलीं. त्यांच्यामार्फत हें पुस्तक गोव्यांत छापून घेण्याचा माझा बेत होता. परंतु अनेक अडचणींमुळे तो सिद्धीस गेला नाही, व लेखी प्रत त्यांजपाशीं तशीच पडून राहिली. शेवटीं, गोमन्तकांत हें पुस्तक छापणें शक्य नाही असें दिसून आल्यावर भारतांत खण्डशः छापलेलीं १३ प्रकरणें व पुढच्या प्रकरणांची लेखी प्रत मीं माझे मित्र श्रीयुत दामोदर रघुनाथ मित्र^४ यांच्या हवालीं केली. त्यांनीं हें पुस्तक प्रसिद्ध करून माझ्यावरील आपलें प्रेम व्यक्त केलें आहे असें मी समजतां.

ज्या गृहस्थांनीं आणि भिक्षूंनीं अनेक प्रसंगीं मला मदत करून आपलें सौजन्य आणि औदार्य दाखविलें, त्यांनींच कांहीं प्रसंगीं मदत करण्यास हयगय केल्याचा किंवा माझा उत्साहभंग होईल असें वर्तन केल्याचा उल्लेख या पुस्तकांत कांहीं ठिकाणीं आला आहे; आणि तो आला नसता तर बरें झालें असतें असें पुष्कळांस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु तो माझ्या आश्रयदात्यांना आणि मित्रांना कमीपणा आणण्याच्या हेतूनें केलेला नाही. त्या सर्वांविषयीं माझ्या अंतःकरणांत पूर्ण आदरबुद्धि वसत आहे; आणि हें त्यांपैकीं बहुतेकांना माहीतहि आहे. मीं स्वीकारलेला मार्ग जगाच्या व्यवहाराच्या उलट होता, आणि त्यांत यश येणें दुरापास्त असें सर्वांना वाटणें अगदीं साहजिक होतें. नवल हें, कीं, असें वाटत असतांहि माझ्या आश्रयदात्यांनीं माझा पूर्णपणें धिक्कार केला नाही, आणि

३. हे व्यवसायाने वकील होते. मडगाव शहरातील सार्वजनिक कार्यांत आणि चळवळींत ते आस्थेने भाग घेत. त्या काळातील ‘गोवा-मित्र’, ‘गोवात्मा’ ह्या गोमन्तकातील नियतकालिकांशीं त्यांचा घनिष्ठ संबंध होता. ते धर्मानंदांचे नातेवाईक होते.

४. हे मूळचे गोमन्तकातील बार्देश वराण्यातील. त्यांनीं मुंबईत ‘मनोरंजन’ या नावाचे ललित वाङ्मयास वाहिलेले मराठीतील पहिले मासिक सुरू केले. त्यास अतोनात लोकप्रियता मिळाली. खास अंक काढण्याच्या प्रथेस यांनींच सुरुवात केली. स्त्रीदाक्षिण्याला उपकारक ठरतील अशा विचारांचा प्रचार करण्याचे कार्य त्यांनी या मासिकाद्वारे केले. त्या मासिकाबरोबरच मनोरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी काढून अनेक मराठी ग्रंथ प्रकाशित केले. बंगाली कथा-कादंबऱ्यांची भाषांतरे प्रकाशित करून बंगाली ललितवाङ्मयाची मराठी वाचकांस ओळख करून देण्याची त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

अद्यापि आपलें प्रेम कायम ठेवलें आहे !

या पुस्तकाचीं पुष्कें पाहण्याच्या कामीं श्रीयुत विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णी^५ यांनीं उत्तम मदत केल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

पुरातत्त्व मंदिर,

अमदाबाद.

५ जुलै १९२४.

धर्मानंद कोसंबी

५. अनेक लहानथोर धार्मिक पुस्तकांचे नि ‘नरेंद्रनाथ’, ‘पादचात्य नाटकांतील संविधानकें’ आणि ‘प्रेमविजय’, ह्या आधारित ग्रंथांचे कर्ते.

१

बालपणांतील कांहीं गोष्टी

माझा जन्म गोव्यामधील सासष्ट प्रांतांतील सांखवाळ या गांवीं ता. ९ ऑक्टोबर १८७६ या दिवशीं पहाटेस चार वाजण्याच्या सुमारास झाला. आईचें नांव आनंदीबाई; व वडिलांचें दामोदर. आम्ही सात भावंडे; पैकीं दोन मुलगे व पांच मुली. या सात भावंडांत मी शेवटचा. जन्मल्यानंतर आई आजारी पडल्यामुळे आईचें दूध न मिळतां आईच्या दुधावरच प्राणरक्षण करावें लागलें, असें सांगतात. सहा महिन्यांचा होतो तेव्हां एकाएकीं डावा पाय सुजून त्यांत पू उत्पन्न झाला. कणसूव येथील रोक्री मिसकीत नांवाच्या वैद्यानें गुडघ्याच्या वरच्या बाजूस कापून त्यांतून पू बाहेर काढून तो बरा केला. परंतु तो कायमचाच अशक्त होऊन राहिला.

आमचे आजोबा रामचंद्र कोसंबे हे जेव्हां सांखवाळीस आले तेव्हां तो गांव ओसाड पडल्यासारखा होता. पण माझ्या बाळपणांत तेथें बरीच सुधारणा झाली होती. तथापि दोन-चार दिवसांआड संध्याकाळीं सहा वाजल्यावर बाबाच्या आरोग्या ऐकूं यावयाच्याच. आमच्या शेजारीं सुद्राय कामत यांचें लहानसें दुकान असे. दक्षिणेच्या बाजूस भिक्कू शेणवी संझगिरी यांचें घर आहे. त्यांना मुलगा नव्हता. त्यांच्या दोन विधवा मुली व एक विधवा नात या त्यांच्या घरी राहत असत. याशिवाय नारायण शेणवी संझगिरी हे आमचे शेजारी होते. (सध्या त्यांचे चिरंजीव त्यांच्या घरांत रहात असून मूळच्या घरांत त्यांनीं बरीच दुरुस्ती केली आहे.) हीं तीन ब्राह्मणांचीं घरे खेरीज करून सात-आठ हिंदू शूद्रांचीं व पांचसहा ख्रिस्ती शूद्रांचीं घरे आमच्या घराच्या आसपास होती. ख्रिस्ती मुलांबरोबर मी फार करून जात नसे. त्यांच्याबरोबर खेळण्यास वडिलांनींच मनाई केली होती असें वाटतें. पण हिंदू शूद्रांच्या मुलांबरोबर खेळण्यास सक्त मनाई केली नसावी. कारण त्यांबरोबर कित्येक वेळां मी फिरत होतो अशी आठवण आहे. माझ्या सर्व सोबत्यांत किंबहुना गांवांतील सर्व मुलांत मी मंद होतो अशी प्रसिद्धि आहे. आठऊन वर्षेपर्यंत तर मला धड जेवतां येत नसे. माझ्या सोबत्यांनीं मारलें असतां मी घरांत तक्रार आणीत नसें—अथवा मला ती आणतां येत नसे असें म्हणणें विशेष चांगलें. मला उद्देशून माझ्या वडिलांचे कांहीं दोस्त त्यांना म्हणत असत, कीं, हा मुलगा तुमच्या शिरावर एक ओझेच आहे असें आम्ही समजतो.

माझ्या वडिलांचें मत या मित्रांसारखें नसावें. सामान्य बापाची पूर्ण निराशा होण्या-

इतका मी मंद होतो, तरी माझ्या वडिलांना मी हुषार निघेन अशी बळकट आशा वाटत होती. एका गांवठी ज्योतिष्यानें त्यांना, मी विद्वान् होईन, पण घनवान् मात्र होणार नाही असें भविष्य कथन केलें होतें, व त्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. निदान मी गांवचा कुळकर्णी (*escrivao da comunidade* ^६) होईन असें त्यांना वाटे.

माझ्या शिक्षणाची त्यांना फार आस्था होती, परंतु शिक्षण कसें द्यावें हें त्यांना ठाऊक नव्हतें. पहिल्यानें घरीच पाठावर धूळ पसरून तिजवर मी अक्षरें काढावयाला शिकलों. नंतर कांहीं महिने मला मडगांवीं ठेवण्यांत आलें. तेथें मी दुसरें कीं तिसरें पुस्तक शिकत असें. पुढें मला चिखलीस ^७ माझ्या बहिणीच्या घरी पाठविलें. तेथें भिक्कूभटजी म्हणून एक मास्तर असत, त्यांच्या शाळेंत मी पांचसहा महिने शिकत असें. त्यांची बहुतेक विद्या संपल्यावर मला माझ्या वयाच्या नवव्या किंवा दहाव्या वर्षी आरोब्यावर ^८ राधोबा गोपाळ प्रभु यांच्या शाळेंत घातलें. हे फार कडक असत. पण विद्वत्तेबद्दल त्यांची बरीच ख्याति होती. माझ्यावर त्यांची फार मर्जी होती. आपल्या विद्यार्थ्यांना त्यांनीं निरनिराळीं नांवें दिलीं होती. त्यांत मला ' भेंड्याची भाजी ' असें नांव ठेविलें होतें. भेंड्याची भाजी मऊ असते, पण खाण्यास गोड लागते असें ते म्हणत असत. यांच्या शाळेंत मी अवघा दोन किंवा तीन महिने होतो. चिखलीहून नदी उतरून पलिकडे जावयाचें असल्यामुळे शाळेंत जाण्यास मला बहुधा उशीर होत असे. पुढें तर मी आजारी पडलों, व शाळेंत जाणें बंद पडलें. पण जें काय थोडेंबहुत शिक्षण झालें तें याच शाळेंत झालें. गणिताची तर मला बरीच आवड लागली. शाळेंत त्रैशिक्षापर्यंत गणित झालें होतें. पण पुढें बरीच दशांशापर्यंत सर्व गणितें मी स्वतः सोडविली.

प्रकृति नीट राहत नव्हती म्हणून चिखलीहून मला पुनः घरी आणण्यांत आलें. वर्ष सहा महिने घरी घालविल्यावर १८८८ सालीं मी शहापूर-बेळगांव येथें माझ्या बहिणीच्या घरी गेलों. तेथें मला सरकारी शाळेंत नेऊन मराठी दुसऱ्या इयत्तेंत बसविण्यांत आलें. माझ्या वर्गांत मी पहिला होतो यांत कांहीं आश्चर्य नाही. कारण त्या वर्गांत असतांनाच मी पांचव्या इयत्तेचीं सर्व उदाहरणें सोडवीत असें. तालीम सोडून बाकी सर्व विषयांत माझा पहिला नंबर असे. वार्षिक परीक्षा झाल्यावर मला एकदम मराठी पांचव्या इयत्तेंत चढविण्यांत आलें. तेथें सुद्धा बहुधा माझा पहिलाच नंबर असे. पण या वर्गांत मी जास्त दिवस राहिलों नाही. दोन महिन्यांच्या आंतच मी आजारी पडलों, व पुनः गोव्यास आलों. शहापूरच्या आमच्या बालमित्रांपैकीं बहुतेकांनीं मॅट्रिकपर्यंत देखील मजल मारली

६. गोमन्तकातील ग्रामसंस्थांच्या वसुलाचा हिशेब ठेवणाऱ्या निदप्तर सांभाळणाऱ्या कुलकर्ण्यांचे पोर्तुगीज नाव.

७. गोमन्तकातील बारदेश महालातील एक गाव.

८. ' आरोबें '— गोमन्तकातील पेडणे महालातील एक गाव.

नाहीं. फक्त श्रीयुत नागेश वासुदेव गुणाजी^९ हेच काय ते बी. ए., एलएल. बी. पर्यंत टिकले. शहापूर सोडल्यावर मी एक-दोनदां पोर्तुगेज शाळेत जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तो अजिबात फसला. अनेक कारणांमुळे मला पोर्तुगेज भाषा आवडेना; संस्कृत शिकण्याची इच्छा होती, पण ती सिद्धीस जाईना. शेवटी शाळेला कंटाळून मी घरी बसलों. वडिलांनीहि माझ्यामागे फारसा तगादा लावला नाही. मला गांवचा कुळकर्णी करण्याचें जें त्यांचें ध्येय, त्याचा नाद त्यांनी सोडून दिला असावा !

२

तारुण्य

“ किमस्ति कश्चिद्साविद्यति लोके यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । ”

— कादंबरी

(भावार्थ— या अफाट सृष्टीत ज्याचें तारुण्य निर्विकार तऱ्हेनें गेलें, असा हा कोणी आहे काय ?)

चवदा वर्षांचा मुलगा किंवा बारा वर्षांची मुलगी, यांस तरुण किंवा तरुणी म्हणणें पाश्चात्य देशांत हास्यास्पद होईल. आमच्या देशांत देखील, ऋषिकालीं, अशा अर्भकांना तरुण किंवा तरुणी या संज्ञा वेढ्या माणसानें सुद्धा दिल्या नसत्या. पण काळाचा महिमा विचित्र आहे. आजला चवदा वर्षांच्या आया आणि सोळा वर्षांचे बाप या आर्यभूमींत किती तरी निघतील ! मग मी चवदाव्या वर्षांच तरुण झालों असें जर माझ्या महाराष्ट्रीय वाचकांना सांगितलें तर त्यांनीं आश्चर्य कां मानावें ? मी तरुण झालों याचा अर्थ माझ्या शरीराची वाढ पूर्ण झाली असा मात्र कोणी घेऊं नये. तारुण्यांतील जे मनो-विकार, त्यांनीं माझ्या मनांत ठाणें बसविलें, येवढाच त्याचा अर्थ. माझ्या कित्येक

९. हे पुढील काळात बेळगाव येथील एक नावाजलेले वकील, काँग्रेसचे कार्यकर्ते, आणि उत्तम लेखक म्हणून ओळखण्यात आले. महात्मा गांधींच्या खास जवळच्या अनुयायांपैकी ते एक होते. ‘रमणप्रस्थानत्रयी’चे मराठी भाषांतर ‘अमेरिकेंतील गरीब विद्यार्थी’, ‘आत्मोद्धारबोध’ वगैरे त्यांची सात-आठ पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

सोबत्यांचीं लग्नें झालेलीं; इतर सोबती लग्नाचा इत्यर्थ काय असावा या गहन शोधांत गढून गेलेले; व कांहीं जणांनीं तर देवदासींच्या द्वारें वगैरे तारुण्यतत्त्वाचा बोध करून घेतलेला; अशा परिस्थितीत मीच तेवढा कोवळा-अपक्व-राहणें शक्यच नव्हतें.

माझ्या वडिलांनीं आमच्या घरापासून दीडदोन मैलांच्या अंतरावर नव्वद वर्षांच्या करारानें एक नारळीचा बगीचा खंडाला घेतला होता. तेथें ते दिवसांतून दोनदां जात असत. त्यांच्या बरोबर मीहि या बगीच्यांत जाऊं लागलों. तेथें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे माकडां-पासून आणि चोरांपासून नारळांचें रक्षण करणें हें होतें. आम्ही फावल्या वेळांत, पादांचें पाणी चालू करणें, केळींस पाणी देणें, बगीच्याची भित मोडून पडली असल्यास ती दुरुस्त करणें, इत्यादि कामें करीत होतो. हलकेहलके मी माडावर चढावयाला शिकलों, व बडील घरीं नसले म्हणजे या बगीच्यांत जाऊं लागलों. पण रात्र झाली म्हणजे मला भीती वाटे; व घरीं येताना माडाची सुर काढणाऱ्या भंडारी लोकांच्या सोबतीनें मला यावें लागे. या सोबतीचा अर्थात्च माझ्यावर अति वाईट परिणाम झाला. मी ताडी पिऊं लागलों किंवा अन्य दुराचार करूं लागलों असें नव्हे. पण त्यांच्या आपसांतील अति-गलिच्छ भाषणाचा माझ्या मनावर दुष्परिणाम घडत असे, व त्यामुळे माझ्या मनांत कुकल्पना घोळूं लागल्या. घरच्या माणसांच्या दावांमुळे माझ्या हातून कायिक दोष घडले नाहींत; पण मानसिक दोष घडले, व त्यांचीं विषारी फळे मला आजपर्यंत भोगावीं लागत आहेत.

१८९१ सालच्या शेवटीं किंवा १८९२ सालच्या आरंभीं हळूहळू मला वाचनाची अभिरुचि लागू लागली. असें होण्यास कोणी प्रवर्तक झाला नाही. आपोआपच माझे लक्ष वाचनाकडे वळलें. ‘आरबी भाषेंतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी’ हें पुस्तक मी पहिल्यानें वाचूं लागलों. नंतर थोडक्याच वेळांत रामचंद्र पांडुरंग वैद्य^{१०} यांचें ‘पथ्यबोध’^{११} मासिक पुस्तक माझ्या हातीं आलें. त्यांतील ‘गुप्तरोग’ ही कविता

१०, ११. विसाव्या शतकातील पहिल्या चरणात गोमन्तकीय सार्वजनिक जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ज्या कार्यकर्त्यांनी अव्याहत प्रयत्न केले, त्यांपैकी एक ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ कार्यकर्ते. फोंडे येथील आत्मेद कॉलेजचे संस्थापक आणि आश्रयदाते. ‘पथ्यबोध’, ‘हृदयकुंकू’, ‘प्राची प्रभा’, आणि ‘LUZ DO ORIENTE’, ही चार मासिके आणि ‘विद्याप्रसार’ हे साप्ताहिक, एवढीं नियतकालिके त्यांनी काढली नि चालवली. ‘स्थूलवर्णन’ हा शास्त्रीय ग्रंथ, ‘काव्यतरंगिणी’ हा कवितासंग्रह, आणि ‘मृत्यंजय’ हे नाटक, हे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. १९२१ पासून निष्ठेने खादी वापरणारे ते पहिले गोमन्तकीय. व्यवसायाने आर्यवैद्य. त्यात त्यांनी अपूर्व नैपुण्य संपादन केले होते. ‘दादा वैद्य’, या नावाने ते सर्वत्र प्रसिद्ध होते.

“कैक्रो भूमिपती, धेंपो धनपती, दादाच वैद्यपती ।

कामत सद्मपती, पुंडा रथपती, देसाय सेनापती ॥”

माझ्या पथ्यावर पडली. पूर्वी ज्या गोष्टी सुनावह वाटत होत्या, त्या आतां दुःखकारक वाटू लागल्या. मनःसमुद्रावर निराळ्या प्रकारचे तरंग उठू लागले. पण नवीन विचारांचा पाया दृढ होतो न होतो इतक्यांत (१८९१ च्या जून महिन्यांत) माझे लग्न झाले ! तारुण्याचा शिकका मजवर बसला !

माझे वाचन जसजसे वाढत गेले तसतसा माझा असंतोषहि वाढू लागला. विष्णुशास्त्री, आगरकरप्रभृति थोर पुरुषांनी यथामति आपल्या देशाची सेवा केली व आपणास धन्य म्हणवून घेतले; पण माझ्या हातून त्यांच्यासारखी कृत्ये होण्याची आशा आहे काय ? त्यांची विद्वत्ता कोठे ! त्यांचा उत्साह कोठे ! त्यांचे धैर्य कोठे ! पण मी या सर्व गोष्टींस आंचवलेला. या जगांत माझ्यासारख्या पशुतुल्य मनुष्यप्राण्याने जीवंत तरी कां राहावे ? विषपान करून इहलोकीची यात्रा संपविणें हे चांगले नव्हे काय ? या व अशा प्रकारच्या विचारांची माझ्या मनांत एकच गर्दी झाली. विषपानाला जें धैर्य लागतें, तें माझ्या अंगी नव्हतें. म्हणूनच या प्रसंगी मी त्यांतून बचावलों. चिंताम्रीची ज्वाला मालविण्याचें सामर्थ्य माझ्यासारख्या अप्रबुद्ध तरुणामध्ये नव्हतें, हें निराळे सांगण्याची गरज नाही. मोठ्याने सुस्कारे टाकून मध्यरात्रीच्या सुमारास एकाएकी जागे व्हावे, छाती एकसारखी धडधडत असावी, व झोप बहुधा लागू नये, असा प्रकार कित्येक दिवस चालला होता. याच संधीला मी गुडगुडीचा भक्त झालों. पण गुडगुडीमुळे छातीतील धडकी कमी न होतां उलट वाढत असे.

आमचा कुलदेव रामनाथ. सध्या या देवाचें मंदिर बांदिवडें या गांवी आहे. तेथें दसऱ्याला वेताळाचें वारें एका गुरवाच्या अंगांत शिरत असे, व तो भुताखेलांचा बंदोबस्त करीत असे ! रामनाथ व त्याचा आश्रित वेताळ यांजवर आमच्या वडिलांची अतोनात श्रद्धा होती. तेव्हां त्यांनीं मला दसऱ्याला तेथें नेऊन वेताळाच्या अवसरास ^{१२} नमस्कार

गोमन्तकातील श्रेष्ठतर अशा हिंदू ग्रामस्थांची थोरवी गाऊन केलेली एक कविता त्या काळात प्रचलित होती. त्या कवितेतील वरील श्लोकावरून दादांची त्या काळातील ख्याती लक्षात येईल.

आरोग्य, नीतिमत्ता, इत्यादी विषयांस वाहिलेले 'पथ्यचोब' हे दादा वैद्यांचे मासिक. त्यात त्यांच्या 'गुप्त रोग' ह्या कवितेची सुरवात पुढीलप्रमाणे होती.

“वैद्यबाबा मी रोडलों कशानें ?

असावा की हो लड्ड बयोमानें,

वर्ष सोळावें चालतसें आज,

कृशत्वाची वाटते फार लाज !”

१२. इंद्र, वरुण, ब्रह्मा, विष्णु, महेश अशा वैदिक किंवा पौराणिक देवतांच्या बरोबरीनेच स्वळनाथ, सांतेरी, वेताळ अशासारख्या सामान्य ग्रामदेवतांचे प्रस्थ गोमन्तकातच नव्हे तर संघ दक्षिण कोकणात बरेच आहे. डॉ. हेन्री व्हाईटहेड यांनी आपल्या

करावयास लावले, व आपण स्वतः नमस्कार करून माझ्या छातीतील दुखण्याचें गाऱ्हाणें त्याच्या समोर मांडले. आमच्या बराच्या पूर्वेस कांहीं अंतगावर खिस्ती लोकांची स्मशान-भूमि आहे हें या गुरवास माहीत असावें. त्यानें, मी आमच्या बराच्या पूर्वेच्या बाजूस रात्रीं ग्यालों, व तेथें ही भूतबाधा घडली, असें मोक्ष उत्तर दिलें. पण ग्याल्याचें मला स्मरेना. वडील म्हणाले, कीं, स्मरत नसले म्हणून काय झालें ! तेथें स्मशान आहे, तेव्हां भय वाटण्याचा संभव आहेच. शेवटीं भागनें (अवसराला गोव्यांत भार म्हणतात) विभूति मंत्रून दिली, व ती देवाच्या तीर्थाबरोबर खाण्यास सांगितली. मला तर हा प्रकार चमत्कारिक वाटला. वडिलांच्या भिडेस्तव मीं विभूतिभक्षण व तीर्थपान केलें; पण त्यांज-मुळे गुण मुळीच आला नाही !

तुकोबांची ओळख

छातीतील या रोगाच्या निवारणार्थ रात्री जसा मी गुडगुडीचा उपयोग करीत असें, तसा दिवसा मला वाचनाचा उपयोग होत असे. जेवढा वेळ मी वाचीत असें तेवढा वेळ मला बरें वाटे. अर्थात् वाचनाचा मला फारच नाद लागला. पण पुस्तकांचा पुरवठा आमच्या खेडेगांवीं पुरेसा कोटून असणार ? 'वृद्धचान्मय' वगैरे सर्व पुस्तकें वाचून संपली. आतां पुढें काय करावें अशा विवंचनेत पडलों. घरांत इंदुप्रकाश छापखान्यानें प्रसिद्ध केलेली एक तुकारामबुवांच्या गाथेची प्रत पडली होती. माझी बहीण तींतील अभंग कधीं कधीं वाचीत असे. ती मी सहज वाचावयाला घेतली. अभंग त्या वेळीं मला फारसे आवडले नाहीत. पण आरंभीच्या तुकारामबुवांच्या चरित्रानें माझ्या मनावर इतका पगडा बसविला, कीं, तें चरित्र मी कित्येक वेळां वाचलें, व त्यांतील कांहीं अभंग पाठ केले. या चरित्रवाचनानें माझा रोग बरा झाला. मी निर्धन म्हणून शोक करतो, पण तुकारामबुवांचें तर दिवाळेंच निघालें होतें ! मी अविद्वान् म्हणून शोक करतो, पण तुकोबांना माझ्या दशांशानें देखील विद्येचीं साधनें उपलब्ध नव्हतीं ! माझे लग्न झालें

‘दि व्हिलेज डीटीज ऑफ साऊथ इंडिया’ या ग्रंथात, “शिव आणि विष्णु या विशेष प्रतिष्ठित अशा देवता असतील, पण ग्रामदेवता या, संकटकाळी साहाय्य करणाऱ्या आणि ग्रामस्थांचे सौख्य नि भाग्य यांच्याशी निगडित असलेल्या देवता आहेत, असे समजले जाते. हिंदू धर्माच्या या स्वरूपाचे मूळ फार प्राचीन आहे. ब्राह्मणी धर्माच्या प्रभावाने थोड्याफार प्रमाणात बदललेले असे हे आर्यपूर्व स्वरूप आहे.” असे म्हटलेले आहे. ही गोष्ट द्रविड देशाप्रमाणे कोकणातही सत्य आहे. वेताळ हा भूतपिशाच्चांचा राजा असे समजण्यात येते. अशा ग्रामदेवतांचे पौरोहित्य ब्राह्मणेतरांकडे असते. अशांस ‘गुरव’ ही संज्ञा आहे. ‘वेताळाचे वारे गुरवाच्या अंगात शिरणे’ म्हणजे वेताळाचा संचार त्याच्या अंगात होणे होय. यास ‘भार येणे’ अथवा ‘अवसर येणे’ असेही म्हणतात.

म्हणून मी शोक करतो, पण तुकोबांची तर दोन लग्ने झाली होती ! प्रपंचामध्ये मज्जून अधिक अडचणी असतां परमार्थामध्ये तुकोबांनीं केवढी अबाडी मारली होती बरे ! प्रापंचिक दुःखें त्यांना अपायकारक न होतां उलट हितावहक वाटलीं. मग मीं शोक करित कां बसावें ? विद्या आणि धन हीं जरी मिळवितां न आलीं तरी तुकोबांच्या अंगचे सद्गुण, प्रयत्न केला असतां, मला मिळवितां येणार नाहीत काय ? वैराग्याचें कवच घालून सत्य-निष्ठादि सद्गुणशस्त्रांनीं षड्रिपूंशीं संग्राम मांडला असतां, आज ना उद्यां मला जय मिळेल अशी आशा वाटूं लागली. नांव नको, कीर्ति नको, पण तुकोबासारखें सात्त्विक व्हावें, असें मला वाटूं लागलें. एकान्तांत बसून माझ्या विचारांना मी दडता आणूं लागलों, व तेणेंकरून माझा हृद्रोग समूळ बरा झाला.

भिकू पुंडलिक नाईक हे आमचे आप्त. त्यांचे वडील ते माझ्या वडिलांचे मामा; यांची बहीण ती माझी चुलती. पण या नात्यापेक्षां त्यांचें माझ्यावर अधिक प्रेम जडलें. त्यांचे विचार मला फार पसंत पडत असत. महिन्यांतून दहाबारा दिवस मी मडगांवीं त्यांच्या येथें घालवीत असें. कांहीं थड्डेखोर मंडळी तर मला त्यांचें पुच्छ म्हणत असत ! मद्यपान, बालविवाह, शिमगा, जातिभेद इत्यादि गोष्टी, व्यक्तीच्या आणि राष्ट्राच्या हिताला अपायकारक आहेत असें त्यांच्याच सहवासासुद्धें मला स्पष्ट कळूं लागलें. आणली एक मला फायदा झाला. तो हा, कीं, मडगांवांत माझ्या बऱ्याच ओळखी झाल्या. या ओळखीच्या गृहस्थांकडून मला वाचाबयाला बरीच पुस्तकें मिळूं लागलीं. जेवढीं पुस्तकें मिळतील तेवढीं गोळा करावीं, व घरी आणून वाचून परत करावीं, हा क्रम कित्येक वर्षे चालला होता. भिकू नाईक यांच्या सहवासानें गुडगुडीचें व्यसन बळावत गेलें, व पेज जेवून वामकुक्षि करण्याची संवय दडतर होत गेली. येवढा तोटा झाला. तथापि एकंदरीत माझा फायदा झाला यांत शंका नाही.

सोनबा मंगेश मुळगांवकर हे माझ्या आतेबहिणीचे चिरंजीव. नातें दूरचें; पण त्यांचें व माझें फार सख्य जडलें. ते माझ्यापेक्षां तीन वर्षांनीं लहान. मडगांवास ते शिकत असत तेव्हांपासूनच त्यांच्या अंगची हुशारी दिसून आली. मराठी कविता ते चांगली करित असत. १८९५ सालच्या जानुआरी महिन्यांत त्यांनीं आमच्या घराशेजारीं किरकोळ मालाचें एक दुकान उघडलें. हा धंदा त्यांना आवडत होता असें नाही; पण निस्स्वायास्तव करावा लागला एवढेंच. आमचे दोघांचे विचार फार जुळत असत. आमचा काळ वाचनांत आणि उपयुक्त संभाषणांत जात असे.

माझे वडील बंधु ^{१३} १८९२ सालापासून काणकोण प्रांतांतील खोलगड या गांवीं आमच्या मावशीच्या घरी राहूं लागले. मावशीचा तसण मुल्या वारल्यामुद्धें तिच्या जमिनीची व्यवस्था पाहण्यास दुसरें कोणी नव्हतें. माझे बंधु याचसाठीं तेथें राहून तिच्या

शेतांची आणि बागाइतांची देखरेख ठेवीत असत. इकडे, घरी माझे वडील वृद्ध होत चालल्यामुद्धें प्रपंचाचा सर्व भार मजवरच पडला. सोळाव्या वर्षापासून सर्व कारभार मीच पाहत असें. अनेक संकटें आलीं, अनेक अडचणी आल्या. पण मीं न डगमगतां सर्व कारभार यथाशक्ति सुरळीतपणें चालविला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तुकारामबुवांच्या चरित्रानें आणि इतर वाचनानें माझ्या अंगीं बरेंच धैर्य येत गेलें, व माझ्या आयुष्यक्रमाला एक प्रकारची स्थिरता येऊं लागली. तारुण्यांत उद्भवणाऱ्या विकारवशतेपासून मी मुक्त झालों असें मला वाटूं लागलें.

३

परिस्थिति

श्रीयुत भिकू पुंडलीक नाईक हे एका प्रसंगीं मला म्हणाले, “तू जर युरोपांत जन्मला असतास, तर तुझ्या बुद्धीचें तेज पडलें असतें; पण येथें तिचा काय उपयोग ? माकडें राखण्यांतच तुझें सर्व आयुष्य खर्चणार आहे !” त्यांनीं केलेल्या या भविष्यापलीकडे खुद्द माझ्या कल्पनेची धांव गेली नव्हती. मला वाटत होतें, कीं आतां माझ्या हातून कोणतेंहि महत्त्वाचें काम होणार नाही. जेमतेम माझ्या कुटुंबाची सेवा माझ्या हातून झाली म्हणजे बस झालें. सामाजिक सुधारणा, धार्मिक सुधारणा, इत्यादि उपायांच्या द्वारे स्वदेशहित साधावें, असे कल्पनातरंग कधीकधी उठत नव्हते असें नाही. पण धुद्र नराच्या कोपाप्रमाणें मनांतल्या मनांतच त्यांचा लय होत असे. आपल्या प्रांतापुरती कांहीं सुधारणा घडवून आणावी, तर त्या कार्याला परिस्थिति अनुकूल नव्हती. उदाहरणार्थ, जांबावलीच्या शिमग्याकडे जे मठग्रामस्थ हिंदुबांधवांचे पैसे खर्च होतात, ते एका सार्वजनिक शाळेकडे व्हावे, असें माझें म्हणणें होतें. पण माझ्यासारख्याचें म्हणणें ऐकतो कोण ? जांबावलीचा शिमगा बंद तर झाला नाहीच, पण उलट तेथें अशी एक सुधारणा झाली, कीं, पूर्वी कलावंतींचा एक मेळ (जमाव) नाचत असे, ते आतां दोन नाचूं लागले !

जांबावलीचा शिमगा

गोमांतकाबाहेरील वाचकांस जांबावलीच्या शिमग्याची नीट कल्पना करतां येणार नाही,

१३. धर्मानंदांच्या ज्येष्ठ बंधूंचे नाव रामचंद्र दा. शे. कोसंबी असे होते. ते १९३३ मध्ये निधन पावले.

तेव्हां त्यांच्या सोयीसाठी त्याची थोडीशी माहिती देणें इष्ट आहे. मडगांवचा ग्रामदेव दामोदर. या देवाचें मंदिर पूर्वी मडगांवांत होतें. पण पोर्तुगेज लोकांनीं गोवें काबीज करून लोकांना बाटविण्याचा सपाटा चालविल्यावर ग्रामस्थांनीं त्या देवाला तेथून उचलून त्या वेळीं संवदेकर संस्थानिकाच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांतांतील जांबावली या गांवीं त्याची स्थापना केली. या देवाचे जे कांहीं उत्सव आहेत, त्यांत शिमगा मुख्य आहे. मडगांवचे सारस्वत ब्राह्मण आणि वागी हा उत्सव आपसांत वर्गणी गोळा करून करीत असतात. यासाठीं मडगांवच्या आघात व्यापारावर सर्वांच्या सम्मतीनें एक लहानशी पट्टी बसवली आहे; तिचें उत्पन्न १८९७ सालच्या सुमारास दर वर्षी ७०० किंवा ८०० रुपयांच्या दरम्यान होत असे. (सध्या या पट्टीचें उत्पन्न काय आहे हें मला माहीत नाही.) या-शिवाय वर्गणीचे पैसे गोळा होत असत. शिमग्याचा खर्च म्हणजे जांबावलीस सात दिवस लहानघोरांस फुकट जेवण मिळे. शिवाय कलावंतींचा नाच, मंडपांतील दिवे, व इतर किरकोळ खर्च. हीं सगळीं कामें मक्यानें दिलीं जात. तरुण मंडळी रात्रीं नाटकें करीत व दिवसा कांहीं बीमस सोंगें करून प्रेक्षकांना रंजवीत असत. सध्यासमयी कला-वंतिणींचा नाच सुरू होऊन तो रात्रीं आठनऊ वाजतां बंद होत असे. शिमगा हें देवाचें कार्य आहे असें समजणारे बरेच भाविक लोक अद्यापि आमच्या प्रांतांत सांगडतील. पण बहुतेक तरुणांवर या उत्सवाचा अत्यंत वाईट परिणाम होत असे व अद्यापि होत आहे. दामोदराच्या मंदिराच्या ज्या अग्रशाळा आहेत त्या पांचमातशें लोकांना पुरण्यासारख्या नाहीत. एक अग्रशाळा तर केवळ जेवण्यासाठीं राखून ठेवण्यांत येते. अर्थात् पुष्कळांना आजूबाजूच्या कलावंतिणींच्या घरीं आपलें बिऱ्हाड करावें लागतें. अशा प्रसंगीं साधारण चांगल्या माणसाची देखील नीति बिबडण्याचा संभव असतो. मग रंग लावून रंगभूमीवर नाचण्यांतच इतिकर्तव्य समजणाऱ्या मंडळींच्या तऱ्हाणांची गोष्ट काय सांगावी !

माझ्या वडिलांना नाटकांची किंवा तमाशांची बिलकूल आवड नसे. तथापि शिमगा देवप्रिय आहे, व माणसांनीं त्यांत विघ्न आणू नये असें त्याचें मत असे. ते या कार्यासाठीं एक रुपया वार्षिक वर्गणी देत असत, व जांबावलीस जाऊन देवाला अभिषेक करून पुजाऱ्यांना कांहीं दक्षिणा देत असत. त्यांच्या वृद्धपणामुळे १८९३ कीं ९४ सालीं एकदा या शिमग्यास जाण्याची माझ्यावर पाळी आली होती. तेथें आमचे एक आप्त एका कलावंतीच्या घरीं उतरले होते. इतर टिकाणीं सोय न झाल्यामुळे मलाहि एक रात्र तेथेंच उतरावें लागलें. तेथें कांहीं तरुण मंडळींचें चमत्कारिक वर्तन पाहून मला फार अचंबा वाटला. त्या घरची मालकीण म्हातारी कलावंतीण, तिनें तर मला या तरुण मंडळींत तुम्ही का सामील होत नाहीं असें साफ विचारलें ! तिचें सर्व संभाषण येथें नमूद करणें शिष्टाचाराला अनुचित आहे असें मी समजतों. तथापि तऱ्हांस उपदेश करण्याचा आपला अधिकारच आहे अशा समजूतीनें तिनें तें केलें असावें ! दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस मी जो जांबावलीहून निघालों, तो पुनः शिमग्यास म्हणून गेलों नाही. इतकेंच नव्हे, तर एक रुपया वर्गणी देण्याचेंहि मी बंद केलें.

गेल्या दहा-पंधरा वर्षांमागे गोव्यामध्ये अशी एक लाट आली होती, कीं जिकडेतिकडे नाटकेंच नाटकें व्हावयाचीं ! म्हापशेकरांनीं एक नाटक केलें तर पणजीकर दोन करीत असत ! शिमग्याला नाटकें, रामनवमीला नाटकें, हनुमानजयंतीला नाटकें, जत्रेला नाटकें ! या नाटकांमुळे गोव्यांतील तरुण पिढीची मोठी हानि झाली आहे. वर्षभर मेहनत करून कांहीं पैसे शिल्लक ठेवावे, व ते नाटकांतील सोंगाच्या पोषाखावर खर्च करावे अशी कित्येकांची वहिवाट होती. कित्येकांनीं नाटकांत संभाषण करण्याला धैर्य यावें म्हणून सुरादेवीची उपासनाहि चालविली ! माझे वडील दारूचा थेंब अंगावर पडला असतां स्नान करीत असत. मागल्या पिढींत दारूचा इतका विटाळ मानीत असत. पण आतां गोव्यांतील हिंदुलोकांत सुरादेवीचे भक्त इतके निपजले आहेत कीं, मद्यपाननिषेधक मंडळीची एक पळटण तिकडे पाठविली, तरी ते तिला दाद देतील असें वाटत नाही !

दिसेल तें बोलावें व साधेल तें करावें

अशा परिस्थितींत धर्मसुधारणा किंवा समाजसुधारणा करतां येणें शक्यच नव्हतें. 'तथापि दिसेल तें बोलावें व साधेल तें करावें' हा क्रम मीं चालविला होता. स्वदेशीचा मी मोठा भक्त असें. गोव्यांत चांगले स्वदेशी कपडे मिळत नसत. तेव्हा मला ओबड-धोबड कपडे वापरावे लागत असत. अशा कृत्यांनीं माझी बहुतेक वेळ्यांतच गणना केली जात असे. तथापि हाताच्या बोटांनीं मोजण्यासारखे कांहीं तरुण मित्र माझे चहाते होते, ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट होय. पैकीं श्रीयुत विष्णु रंगाजी शेळडेकर^{१५} व श्रीयुत श्रीधर प्रभु म्हात्रे^{१५} हे सध्यां हयात आहेत. विष्णुपंतांचा सहवास तर मला फारच प्रिय असे. श्रीधरपंतांचा माझा फार दिवसांचा परिचय नव्हता, तथापि त्यांच्या सहवासांमुळे वामन, मोरोपंत इत्यादि मराठी कवींवर माझें फार प्रेम जडलें. सामाजिक आणि धार्मिक बाबतींत माझी आणि माझ्या मित्रांची एकवाक्यता होत होती, असें नाही. तरी पण

१४. गोमन्तकातील जुन्या काळातील एक कवी आणि लेखक. त्यांची, 'श्रीचंद्रेश्वर माहात्म्य', 'देवीचरित्रामृत', 'शांतादुर्गाख्यान' वगैरे भक्तिरसात्मक काव्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे 'गोमन्तकांतील सारस्वत ब्राह्मण आणि त्यांचे कुलदेव', आणि मुकुंद सदाशिव शेळडेकर यांच्या सहाय्याने लिहिलेला 'शांतादुर्गा संस्थानचा इतिहास' हे दोन ग्रंथ संशोधनपर ऐतिहासिक लिखाण या नात्याने महत्त्वाचे मानले जातात.

१५. हे चांगल्यापैकी पोर्तुगीज भाषेचे लेखक म्हणून त्या काळात ओळखले जात. LUZ DO ORIENTE ह्या दादा वैद्यांच्या पोर्तुगीज मासिकात त्यांचे लेख येत असत. 'AINDA AS ALMAS IRMAS' हे त्यांचे पहिले पोर्तुगीज पुस्तक. एका पोर्तुगीज लेखकाने हिंदूंच्या विवाहपद्धतीवर केलेल्या टीकेला उत्तर म्हणून हे त्यांनी लिहिले. पोर्तुगालातील DIARIO DE NOTICIAS या नावाजलेल्या वृत्तपत्राने या पुस्तकाची फार तारीफ केली होती. ते व्यवसायाने सरकारी नोकर होते.

मतभेदामुळे आमच्यांत वितुष्ट उद्भवण्याचा संभव नव्हता. या स्थितीत आत्मोन्नति करण्याचा तेवढा मार्ग खुला होता. पण तो देखील बरगुती अडचणीमुळे विकट झाला होता.

सरकारदरबारचा मला कंटाळा; पण तें काम करावें लागे. संस्कृत शिकण्याची अतिशय आवड; पण शिकण्याची सोय नसल्यामुळे व घर सोडून फार दिवस दूर राहतां येत नसल्यामुळे तें शक्य नव्हतें. डॉ. भांडारकरांच्या संस्कृत पुस्तकांचें मराठी भाषांतर आणून वाचलें व रघूच्या दुसऱ्या सर्गाचे २५-३० श्लोक पाठ केले. पण एवढ्यानें संस्कृताचें ज्ञान कितीसें होणार ? मराठी वाचन मात्र सारलें चाललें होतें. निबंधमाला, आगःकरांचे निबंध, मोरोपंतांचें भारत, ज्ञानेश्वरी, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, कादंबऱ्या, मरे आणि लानमन यांच्या साकरावगुंठित गोळ्यांच्या जाहिराती, एवंच जे मिळेल तें वाचावें हा क्रम मी चालविला. त्या काळीं हेंच काय तें आत्मोन्नतीचें साधन माझ्या हातीं होतें.

४

देशत्याग

परिस्थितीला कंटाळून संस्कृत शिकण्याच्या उद्देशानें १८९४ सालीं मी एकदा कोल्हापुरापर्यंत प्रवास केला. कोल्हापुरास मी महालक्ष्मीच्या आवारांत उतरलों होतो. तेथें कोकणस्थ जातीचे दोन-तीन विद्यार्थी रहात असत. त्यांनीं मला पुष्कळ मदत केली. माझ्या जेवणाची व्यवस्था त्यांनीं खाणावळीत करून दिली. 'आपली जेवणाची व्यवस्था काय आहे ?' असा त्यांना प्रश्न केला असतां त्यांतील एकजण म्हणाला, 'अहो, आमचें काय, देवाचा नैवेद्य मिळाला तर तेथेंच जेवतों; नाही तर आहेंच आमची 'ॐ भवति !' 'ॐ भवति' म्हणजे काय, हें मला समजेना. तेव्हां त्यानें खुलासा केला कीं, ॐ भवति म्हणजे भिक्षा. भिक्षेस गेल्यावर 'ॐ भवति भिक्षां देहि' असें म्हणावें लागतें. तेव्हां या वाक्याचा जो आरंभ 'ॐ भवति' त्यालाच आम्ही भिक्षा म्हणतों !' माझ्या मनावर चक्क प्रकाश पडला. मुंजीत माझ्या हातीं भिक्षापत्र देऊन आमचे पुरोहित मला 'ॐ भवति भिक्षां देहि' असें म्हणण्यास मांगत होते, त्याचा खरा अर्थ आज समजला. पण या ॐ भवतीवर निर्वाह करण्याचें धैर्य त्या काळीं माझ्या अंगीं नव्हतें. वृद्ध वडिलांचीहि फार फार आठवण होऊं लागली. तेव्हां मी माझ्या

जवळची पैशांची पुंजी संपण्यापूर्वीच कोल्हापुर सोडून मडगांवास आलों. आठ दहा दिवस माझा समाचार समजला नाही म्हणून वडिलहि मडगांवास आले होते. त्यांच्या पायांवर डोकें ठेवून मी त्यांची क्षमा मागितली. ते म्हणाले, "तूं जर पुनः घर सोडून गेलास, तर तुझ्या शोधार्थ मलाहि घर सोडून जावें लागेल, याचा विचार करून वाटेल तें कर." मला फार वाईट वाटलें, व तेव्हापासून मी परदेशगमन करण्याचा नाद सोडून दिला.

दुःख-शोकादि प्रसंग

१८९६ सालीं हिंदुस्थानांत चांगला पाऊस पडला नाही; गोव्यांतहि या सालीं पावसाची हाकाहाक होती. नाचणी वगैरे धान्यें न पिकल्यामुळे गरीब लोकांचे फार हाल झाले. आम्हाला या दुष्काळामुळे फारसा त्रास पोंचला नाही. पण १८९७ सालीं जेव्हां पाऊस पडला तेव्हां गांवांत एक प्रकारचा आमांशाचा विकार सुरू झाला. आगस्ट महिन्यांत दोघेतिघे खेरीज करून आमच्या घरांत सर्व मंडळी आजारी पडली. मला कांहीं आजार झाला नाही; पण इतरांचें दुखणें काढतां काढतां पुरे वाट होऊन गेली. माझी भावजय आधींच आजारी होती. तिला हा आजार फार झोंबला, व शेवटीं अतिशय अशक्त होऊन १८९७ सालच्या आक्टोबर महिन्याच्या चौथ्या तारखेस तिचा अंत झाला. कोणी आप्त वारला असतां लोक शोक करतात, याचें मला फार आश्चर्य वाटे. मरण हें जर सर्वसाधारण आहे, तर त्याबद्दल ताप करून कां प्यावा, असें मी माझ्या मनाशीं म्हणत असें. पण जेव्हां माझ्या भावजईवर हा प्रसंग आला, तेव्हां माझी गाळण उडून गेली. तिचीं लहान लहान मुलें रडावयाला लागलीं, तेव्हां तर माझा शोक मला आवरेना. तात्पर्य, 'परदुःख शीतल' म्हणतात याचा त्या प्रसंगां मला अनुभव आला. माझ्यावर येणाऱ्या भावी संकटपरंपरेला येथेंच आरंभ झाला.

सोनबा मंगेश मुळगांवकर यांचे चुलते सदाशिवराव मुळगांवकर मुंबईत लोहारचाळीत राहत असत. त्यांना शंभर सव्वाशें रुपयांची नोकरी होती. आपल्या पुतण्याची त्यांनीं कधीहि चौकशी केली नाही. पण १८९६ सालीं ते आपल्या कुलदेवाच्या-मंगेशाच्या-दर्शनास गोव्यास आले होते त्या वेळीं आपल्या पुतण्याला त्यांनीं आपल्या बरोबर मुंबईस बोलावले. सोनबाच्या आईची आपल्या मुलास मुंबईस पाठविण्याची इच्छा नव्हती. पण मीच त्यास जाण्याची सल्ला दिली. मुंबईला जाऊन त्यानें एका वर्षांत इंग्रजी तीन इयत्तांचा अभ्यास केला. त्याच्या अत्यंत सरळ स्वभावामुळे चुलत्याची व चुलतीची त्यांच्या मुला-हूनहि विशेष प्रीति त्यानें संपादन केली. १८९६ सालीं जेव्हां पहिल्यानें मुंबईस प्लेग आला, तेव्हां सोनबा व त्यांचे चुलतभाऊ गोव्यास आमच्या घरी राहावयास आले. पांच-सहा महिने राहून ते परत गेले. १८९७ सालीं पुनः प्लेग आला. सोनबाच्या चुलत्यानें मादुंग्यास झोंपडी बांधून ठेविली होती, पण तो आजारी असल्यामुळे त्याला घर सोडून

जातां येईना. लोहारवाळींत प्लेग फार झाला म्हणून सर्व मंडळी गिरगांवांत आली. तेथे त्यांच्या गड्याला प्लेग झाला. सोनबाळाहि प्लेगाने पछाडले. २४ तासांच्या आंत ता. १५ मार्च १८९८ रोजी या अतिभयंकर रोगाने सोनबाळा निर्धुंग अंतकाच्या स्वाधीन केले.

ता. २८ मार्च १८९८ रोजी माझे मेहुणे डॉ. सखाराम लाड^{१६} हे पणजीहून आमच्या घरी आले. त्यांनी सोनबाची निधनवार्ता आणली. पण माझा त्या बातेंवर विश्वास बसेना. इतक्यांत पोस्टाचा शिपाई पत्र घेऊन आला. 'स' सोनबाच्या हातचा नव्हता. त्याच्या चुलतभावाचे हे पत्र होते. मजकूर वाचून मला जे दुःख झाले त्याचे येथे वर्णन करतां येत नाही. किती तरी दिवसपर्यंत मी धड जेवलों नाही. भ्रांतीने माझ्या मनाला घेरले; व मी विचारमूढ झालों.

“यस्स मग्गं न जानासि आगतस्स गतस्स वा ।

उभो अन्ते असंपस्सं निरत्थं परिदेवसि ॥

परिदेवमानो चे किंचि अत्थं उदब्बहे ।

संमूळहो हिंसमत्तानं कयिरा चेनं विचक्खणो ॥

किसो विवणो भवति हिंसमत्तानमत्तता ।

न तेन पेता पालेन्ति निरत्था परिवेदना ॥” (सल्लसुत्त.)

(ज्याचा आलेला आणि गेलेला हे दोन्ही मार्ग तू जाणत नाहीस, ज्याचा आदि आणि अंत तुला ठाऊक नाही, त्यांच्यासाठी तू व्यर्थ शोक करीत आहेस ! शोकाचे जर कांहीं फायदा होण्यासारखा असेल, तर शहाण्याने संमूढ होऊन व शरीराला अत्यंत त्रास करून शोकाचे अवलंबन करावे ! पण शोकाने मनुष्य आपल्या देहाला पीडा देऊन कृश आणि निस्तेज होतो, आणि त्याच्या त्या शोकामुळे मृतांचे कांहीं रक्षण होत नाही; अर्थात् शोक करणे व्यर्थ आहे.)

वरील अमृततुल्य बुद्धोपदेशाची मात्रा त्या काळीं माझ्या शोकरोगावर योजणाऱा एखादा वैद्य मिळता तर माझे केवढे हित झाले असते ! वरील गार्थेत म्हटल्याप्रमाणे मी कृश आणि निस्तेज झालों एवढेच नव्हे, तर अन्नद्वेष (Dyspepsia) हा रोग मला कायमचा जडला.

याच वेळीं आमच्या घराची सांपत्तिक स्थिति चांगली नव्हती. किरकोळ बरेच कर्ज

१६. हे इतिहासप्रसिद्ध लखबादादा लाड यांच्या घराण्यातील. पणजी येथील मेडिकल स्कुलातून पास झालेले, तसेच नंतर पोर्तुगालास जाऊन वैद्यकीय पुढील शिक्षण घेऊन आलेले, पहिले हिंदू. सारस्वत समाजाच्या स्वामींनी त्यांस पोर्तुगालास राहून आल्याबद्दल प्रायश्चित्त घेण्याची आज्ञा केली होती. पण त्यांनी ती नाकारली. स्वामीजींच्या आज्ञेनुसार गोमन्तकातील सारस्वतांनी त्यांना बहिष्कृत केले. ते फार परोपकारी वृत्तीचे होते. गरीब जनतेला त्यांची फार मदत होत असे.

झाले होते, व त्याचा बोजा माझ्या शिरावर होता. माझ्या मित्राच्या मरणाने तर मी इतका गांगरून गेलों होतो, कीं, यापुढे गोव्यांत रहाणे नको असें मला वाटावयाला लागले. कर्जाचा सारा हिशोब लिहून ठेवून दोन रुपये बरोबर घेऊन ता. ३० मे १८९८ या दिवशीं घर सोडून मी गोकर्णापर्यंत प्रवास केला. पण अशा अपरिचित प्रदेशांत निर्वाहाचे कांहींच साधन न सांपडल्यामुळे ता. १६ जून रोजी मला पुनः घरी यावे लागले. घरीं आलों, तरी पण माझा मतिभ्रम कमी झाला नाही. एक दिवस तर मी जंगलांतच बसून राहिलों, व पुढे कोणाशीं भाषण न करतां खोलींतच कोंडून घेतले. गांवांत मी वेडा झालों अशी बातमी पसरली. पण तिची मला सुळीच परवा वाटली नाही.

कर्जाची व्यवस्था

आमचे आप्त श्रीयुत विष्णु रामचंद्र नाईक हे मडगांवाहून माझ्या समाचारास आले. कर्जामुळे माझी वेळ्यासारखी स्थिति झाली अशी त्यांची समजूत झाली असावी. पण वास्तविक कारण अन्यच होते. त्यांनी मला चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून असें सांगितले, कीं, कर्ज झाले म्हणून घाबरण्याचे कारण नाही; आम्ही त्याला कांही तोड काढूं. तेव्हां त्यांच्या सल्ल्याने असा वेत ठरवला, कीं, वडिलांच्या जमिनी गहाण घेऊन त्यांनी व श्रीयुत भिकू पुंडलिक नाईक यांनी जी काय रकम आम्हास पाहिजे असेल ती घ्यावी, व आम्ही सर्व किरकोळ कर्ज फेडून टाकावे. या बेताप्रमाणे आम्ही मडगांवास गेलों. परंतु श्रीयुत भिकू नाईक यांनी अर्धी रकम देण्याचे नाकारले. शेवटीं श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीच सर्व रकम देऊन मला ऋणमुक्त केले, व देशत्यागाच्या वाटेतील एक मोठी अडचण दूर केली. (१९१२ च्या मार्च महिन्यांत त्यांची सर्व रकम देऊन ठाकून त्यांच्या कर्जातून मी मुक्त झालों. तथापि ऐन आणी-बाणीच्या प्रसंगी मदत करून त्यांनी मला कायमचे ऋणी करून ठेवले आहे.)

ता. २८ ऑगस्ट १८९८ रोजी माझे वडील मी मडगांवास असतांना एकाएकी पक्षघाताच्या विकाराने निवर्तले. याहि प्रसंगी मला अत्यंत दुःख झाले. चित्त प्रपंचात रमेनासें झाले. १८९७ सालच्या एका 'बालबोधां'त ^{१७} भगवान् बुद्धाचे चरित्र वाचण्यांत आले होते. तेव्हापासून बुद्धावर माझी अधिकाधिक श्रद्धा जडत चालली. प्रपंचाचा जसजसा वीट येत गेला, तसतशी माझी श्रद्धा दृढ होत गेली. माझे सर्वस्व बुद्ध आहे असे वाटू लागले. पूर्वी मी माझ्या मित्रांशीं बुद्धासंबंधाने बोलत होतो; पण आतां आपल्या मनाशीच बोलू लागलों. बुद्धाची मूर्ति कल्पून तिचे ध्यान करावे, व बालबोधांतील चरित्र पुनःपुन्हा वाचावे असा क्रम सुरू ठेवला, व यापुढे जगलों तर दुसरे कांहीं न करतां

१७. विनायक कोंडदेव ओक यांनी हे बालोपयोगी मासिक काढून १९१५ पर्यंत अव्याहत ३४ वर्षे चालविले. यात सुबोध नि मनोरम भाषेत चरित्रे, कथा, कविता, निबंध, प्रसिद्ध होत असत.

बुद्धधर्माचें ज्ञान संपादावें असा निश्चय केला. कितीहि संकटें येवोत, कितीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें मला ज्ञान झालें म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झालें, असें मला वाटूं लागलें.

१८९८ सालच्या नोव्हेंबर किंवा डिसेंबर महिन्यांत 'केरळकोकिल' १० पाहण्यांत आला. त्यांत सारस्वत लोकांनीं कोचीन येथे एक नवीन स्कूल स्थापन केल्याचें वर्तमान वाचलें. तेव्हां तेथें जाऊन कांहीं इंग्रजी अभ्यास करावा, व तद्द्वारा बुद्धोपदेशाचें अल्पस्वल्प ज्ञान संपादावें असा विचार करून, मीं ता. ३१ जानेवारी १८९९ रोजीं मुरगांवाहून आगबोटीनें मंगळूरपर्यंत प्रवास केला. पण मंगळूरहून पंधरा दिवसांच्या आंत मी पुनः घरीं आलों.

प्रायश्चित्त-प्रकरण आणि घरत्याग

माझे मेहुणे डॉ. सखाराम लाड हे पोर्तुगालहून ता. १२ मार्च १८९९ रोजीं परत आले. ते आमच्या घरीं तीन महिने होते. पुढें त्यांनीं म्हापसें येथे ब्रिन्हाड करून आपला डॉक्टराचा धंदा सुरू केला. ता. २६ ऑक्टोबर १८९९ रोजीं माझी वडील मुलगी चिक्कली येथे डॉ. लाड यांच्या घरीं जन्मली. तिच्या षष्ठीपूजनाच्या दिवशीं मी व आणखी चार गृहस्थ डॉ. लाड यांच्या पत्नीस जेवलों. त्यांच्या शेजाऱ्यांनीं ग्रामपथ उपस्थित करून स्मार्तान्या स्वामीकडून आम्हांला बहिष्कृत केल्याचें एक आज्ञापत्र आणलें. दोघे तिचे गृहस्थ प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे झाले. मी व डॉ. काशिनाथ लाड यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें नाहीं. माझ्या या कृत्यानें माझा आप्तवर्ग बराच नाखूष झाला.

दक्षिण दिशेच्या प्रवामाचा नाद सोडून उत्तरेस प्रवास करावा असा मीं विचार केला. पुणें हें महाराष्ट्राचें केंद्रस्थान, तेव्हां तेथे माझी कांहीं तरी सोय लागेल, असें वाटलें. माझे मित्र श्रीयुत विष्णु रंगाजी शेळडेकर यांनीं मला श्रीयुत अनंत रामकृष्ण रेडकर (हे पुण्यास सदरं मराठा रेल्वेच्या ब्रॅच ऑफिसांत हेडक्लार्क होते.) यांना पत्र देण्याचें वचन दिलें होतें. माझ्या संबंधानें रेडकर यांस यांनीं पूर्वीं एक पत्र लिहिलेंहि होतें. पण त्याचें उत्तर त्यांना मिळालें नाहीं. मला तर गोवें सोडण्याची घाई झाली होती. तेव्हां रेडकरांच्या उत्तराची वाट न पाहतां पुण्यास जाऊन त्यांची गांठ वेण्याचा मीं बेत केला; व १८९९ सालच्या नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत मडगांवास आलों. माझे आप्त श्रीयुत भिकू नाईक यांनीं मला खर्चासाठीं दहा रुपये दिले, व श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीं पंधरा रुपये दिले. मडगांवास मी श्रीयुत भिकू नाईक यांच्याच येथें राहत असें. पण या खेपेस मला त्यांनीं आपल्या घरीं राहू दिलें नाहीं. कारण आपणालाहि बहिष्कार

१८. हे मासिक कोचीन येथून कृ. ना. आठवडे हे चालवीत असत. एका महाराष्ट्रीयाने महाराष्ट्राबाहेर चालवलेले एक उत्तम मासिक म्हणून ते त्या वेळी ओळखले जाई.

पडेल अशी त्यांना भीति पडली. मला निराळें पान ठेवा, व मी शेण सारवण्यास तयार आहे, असें त्यांना सांगितलें. पण माझ्या दुर्दैवानें त्यांना माझी कीव आली नाहीं. विष्णुपंत शेळडेकर यांनीं मला मडगांवास भेटावें असा संकेत होता; पण ते भेटावयास न येतां रेडकरांना पत्र त्यांनीं आपल्या भावाचरोबर पाठवून दिलें. त्यांच्या त्या पत्रासाठीं दोन-तीन दिवस मडगांवास राहावें लागलें. परंतु मडगांवास जेवणाची सोय न झाल्यामुळे बाणावलीस माझ्या बहिणीच्या घरीं राहिलों. डिसेंबरच्या पहिल्या तारखेस विष्णुपंतांचें पत्र आलें. दुसऱ्या दिवशीं जाण्याचा बेत केला. त्या वेळीं आगगाडी मडगांवाहून मद्रास टाईम ६ ला की ६॥ ला निघत असे. तेव्हां बाणावलीहून आगगाडी गांठणें शक्य नव्हतें. एका रात्रीपुरतें तरी मला जेवावयास घाला, पण मला खाणावळींत पाठवूं नका, अशी मी श्रीयुत भिकू नाईक यांस विनंती केली; पण ती त्यांनीं मान्य केली नाहीं. शेवटीं एका खाणावळींत जेवून मडगांवांतच कोठेंसा निजलों, व दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. २ डिसेंबर रोजीं मडगांवाहून प्रयाण केलें. श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीं दिलेला एक तांब्याचा तांब्या व एक सतरंजी एवढेंच काय तें सामान माझ्याचरोबर होतें.

५

रोजनिशी आणि टिपणें

हालवून खुंट । आधीं करावा बळकट ॥

मग तयाच्या आधारें । करणें तें अवघें बरें ॥ ”

— तुकाराम

ता. २३ जून १८९५ या दिवसापासून मी रोजनिशी एका जुन्या वहीवर लिहिली आहे. याच वहीवर १८९८-१८९९ सालचीं कांहीं टिपणें आहेत. सात वर्षांनीं परत घरीं आल्यावर ही वही जुन्या कागदपत्रांत पडलेली मला सांपडली. सध्या मागल्या कांहीं गोष्टी लिहितांना तिचा मला फार उपयोग होत आहे. १८९६ सालची रोजनिशी कोठें हरवली तें समजत नाहीं. गोवें सोडून पुण्यास आल्यावर निराळीं टिपणें लिहीत असें. त्या टिपणांची वही १९०४ सालीं मोहर करून कलकत्याच्या महाबोधिसभेच्या सेक्रेटरीच्या स्वाधीन केली होती. पण पुढें महाबोधिसभेचीं सर्व पुस्तकें काशीजवळ सारनाथ या ठिकाणीं नेण्यांत आलीं. तेथें कित्येक पुस्तकें वाळवीनें खाल्लीं, व कित्येकांची

अफरातफर झाली. या घडामोडींत माझी टिपणांची वही गहाळ झाली, ती अद्यापि माझ्या हातीं आली नाही. पुष्कळ तपास केला, पण पत्ता लागला नाही. ही वही जर माझ्याजवळ असती, तर आज पुढील आत्मवृत्त लिहिणें फार सुलभ झालें असतें.

सध्यां शिल्लक राहिलेल्या जुन्या वहींतील माझी समग्र रोजनिशी किंवा लांबलांब टिपणें देऊन वाचकांस कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पण गोवें सोडून पुण्यास येण्यापूर्वी माझ्या विचारांची दिशा कोणती होती, हें माझ्याशी ज्यांचा निकट संबंध नाही अशा वाचकांस ठाऊक असणें अत्यंत इष्ट आहे. मी वैतागून घर सोडून निघालों, व केवळ दैवबलानें पुढें आलों, अशी कित्येकांची समजूत आहे. दुसऱ्या कित्येकांना, गोवें सोडल्यावर माझी धार्मिक आणि सामाजिक मते बदललीं असें वाटतें. या व दुसऱ्या कांहीं गैरसमजूती नष्ट करण्यासाठीं माझ्या टिपणांतील एकदोन उतारे येथें देतो.

(मुलांस उपदेश)*

सांक्राळ ता. २२ मे १८९८ ज्येष्ठ शु. २ या, रविवार.

मुलांनो, तुम्हांस माझ्यामागे कांहीं रहावें असा माझा उद्देश आहे. तुम्हांस ठेवाव-यास माझ्यापाशीं संपत्ति तर नाहीच. तेव्हां या जगांतील अत्यंत अनुभव तुम्हांकरितां टिपून ठेवतो. त्याचा तुम्हीं चांगला उपयोग करावा, असा माझा हेतु आहे. ही वही कालचक्राच्या फेऱ्यांतून टिकल्यास तुमच्या प्रौढपणीं तुम्हांस सांपडेल. तेव्हां मी लिहिलेलें टिपण व इतर विषय तुम्हीं वाचून पहावे. त्यांत तुम्हांस कित्येक ठिकाणीं संसारापयोगी गोष्टी दिसून येतील.

मुलांनो, तुम्हांला जरी चांगले पालक मिळाले नाहीत, तरी तुम्ही तुमच्या मुलांचे चांगले पालक व्हावें असें मी मनापासून इच्छितों. तुम्हांस जरी तुमच्या पालकांनीं योग्य उद्योग शिकविला नाही, तरी तुम्हीं तो आपल्या बुद्धीनें शिकावा, योग्य मार्गानें जाऊन तुमच्या मुलांस व मित्रमंडळींस तुम्हीं किता द्यावा, आणि आपल्यापेक्षां अज्ञान व गरीब अशा लोकांस तुम्हांकडून साहाय्य व्हावें, अशीहि माझी मनापासून इच्छा आहे.

आजला आमच्या या गोमार्तकांतील हिंदुसमाजांत एकहि चांगला पालक दिसत नाही. त्यावरून तुम्हांसहि चांगला पालक सांपडणार नाहीच. तुम्हांला विद्याभ्यासासाठीं कित्येक ठिकाणीं ठेवतील, तरीहि 'बरोबरी त्याच परी' या म्हणीप्रमाणें तुम्हांला चांगला पालक मिळेल असें वाटत नाही, हें मी तुम्हांस माझ्या अनुभवावरून सांगतो. चांगला पालक न सांपडल्यामुळे कित्येक त्रासदायक गोष्टींचा तुम्हांवर संस्कार घडेल व तो तुम्हांस जोड्यांतील खड्याप्रमाणें सारा जन्म दुःखदायक होईल. या गोष्टी कोणत्या याचा विचार करूं. पहिली गोष्ट म्हणजे, आपल्या पालकांच्या अज्ञानानें तुम्हांस योग्य शिक्षक न मिळाल्यामुळे तुम्ही अज्ञान रहाल, ही होय. अज्ञानासारखी दुसरी भयंकर गोष्ट या

जगांत नाही म्हटलें तरी चालेल. दुसरी गोष्ट कल पाहून कला शिकविली नाही, तर सारा घोटाळा होईल. मी माझ्या तीर्थरूपांस मला संस्कृत शिकविण्याविषयीं सांगत असतांही त्यांनीं मनावर घेतलें नाही. त्यायोगें माझी फार नुकसानी झाली. तिसरी गोष्ट कुसंगति. पालकांनीं जर, तुम्ही कोणत्या सोबत्यांभरोबर फिरतां याची नीट चौकशी राखली नाही, तर कुसंगतीचे वाईट परिणाम तुम्हांस भोगावे लागतील; भलत्याच वेळीं तुमच्या मनांत कामविकार उद्भवतील, तुम्हांस गुडगुडीसारखें व्यसन लागेल. अशा कित्येक खोडी ज्या पुढील आयुष्यांत त्रासदायक होतील, त्या तुम्हांस लागतील. चौथी गोष्ट बालविवाह. तुमचे पालक अज्ञान असून त्यांना थोडेंसें जर द्रव्यसाहाय्य असेल, तर ते तुम्हांला बाल-पणांतच विवाहपाशांत बद्ध करतील. विवाह झाल्यावर तुम्ही जरी लहान असलां तरी सासुरवाडची मंडळी तुम्हांला बहुमान देतील. त्यायोगें तुम्हांला वृथा गर्वाची बाधा होण्याचा संभव आहे.

बालकहो, या गोष्टींपैकीं एकीच्या तावडींत तुम्ही सांपडलां असाल तर तेवढ्यापुरती तुमची हानि झाल्यावांचून राहणार नाही. आणखी या तुमच्या हानीचें फळ, तुमचें लग्न झालें असल्यास गरीब विचाऱ्या बायकोस व पुढील संततीस भोगावें लागेल. यांतून कशा तऱ्हेनें पार पडतां येईल याचा आपण आतां विचार करूं.

मुलांनो, तुम्ही प्रौढ झाल्यावर जर अज्ञान असाल, तर त्यायोगें तुम्हांस फारच वाईट वाटेले; आपलें अज्ञान बालवाचें असें तुम्हांस वाटेले, पण तुम्ही दृढनिश्चयी नसाल तर तुमच्या हानून तुमचें अज्ञान दूर होणार नाही. कित्येक माणसांनीं आपल्या प्रौढपणीं विद्या शिकण्यास आरंभ केला, पण तो फारच थोड्यांच्या हातानें शेवटास गेला. असें कां व्हावें बरें? कोणी म्हणतात, बाळपण हेंच विद्या शिकण्यास योग्य; आणि हें बहुतेक अंशीं खरें आहे. यावरून असें मात्र म्हणतां येत नाही, कीं, तरुणपणीं मुळींच विद्या येणार नाही. तरुणपणीं विद्येची आवड असून विद्या न येण्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे लाज हें होय. 'मी एवढा थोर झालों, आतां काय शिकणार?' अशा तऱ्हेच्या विचारांनीं आपलें मन विद्येपासून मागे हटतें. ज्ञानप्राप्तीला पहिल्यानें विद्यादेवीची अत्यंत भक्ति जडली पाहिजे. भक्तीवांचून कोणतीच देवता प्रमत्त होत नाही हें तुम्हांला ठाऊक असेलच. याशिवाय तुम्हीं लज्जा टाकली पाहिजे. विद्यादेवीच्या भक्तींत विघ्न करणारी लज्जा ही आसुरी आहे असें समजा. सत्य व हितकारी गोष्टींत लज्जेस हात बालूं देणें म्हणजे दुःख विकत घेणें असें समजा. लज्जेचा वाईट कृत्यांकडे उपयोग करा; म्हणजे ती करण्यास लाजा. ज्ञानसंपादन करण्याची मर्यादा म्हणजे मरण ही होय. मरणापर्यंत ज्ञानसंपादनांत अंतर पडूं देऊं नका. 'मी थोर झालों' म्हणून जे विद्यार्जनाचा मार्ग सोडतात त्यांच्यामारखे आत्मघातकी तेच होत. समाधानवृत्तीचा भंग होऊं न देतां जेवढें ज्ञान तुम्हांला संपादितां येईल तेवढें संपादा.

कल पाहून कला शिकविली नसल्यास तुम्हांला त्रास होईल. उदाहरणार्थ, तुमचा कल शिंप्याच्या कामाकडे आहे असें समजा, व तुमच्या वडिलांचा धंदा शेतीचा असला, तर

* हा उपदेश मी माझ्या पुतण्यांना उद्देशून लिहिला होता.

ते तुम्हांला शेतीत घालतील. असें केलें म्हणजे, तुम्हांला कोणताच धंदा नीट येणार नाही. यांतून मुक्त होण्यास उपाय म्हणजे ज्या वेळीं आपला कल अमुक दिशेकडे आहे असें तुम्हांस दिसून येईल त्याच वेळीं जनलज्जा सोडून त्या कलेकडे तुम्ही तुमचा मोर्चा फिरवावा; व त्या कलेचा होईल तेवढा अभ्यास करावा; म्हणजे पुढील आयुष्यांत तुमची चांगली सोय होईल. आवडत्या मुलांनो, रिकामपणीं कज्जेदलाली करून अथवा लांच देऊन सरकारी अधिकाऱ्यांकडून आपलें कार्य साधून विपुल संपत्ति मिळविण्यापेक्षां पायांतील जोडा शिवण्याच्या कलेवर जर तुम्ही आपलें पोट भराल, तर त्यांत अधिक प्रतिष्ठा आहे असें समजा. तुमचें पोट भरतां येण्यासारखी एखादी उत्तम कला तुम्हांस ठाऊक असणे हें मोठें भाग्य समजा. नोकरी करणारांपेक्षां आणि थोरांची हांजी हांजी करून पोट भरणारांपेक्षां कारागीर व शेतकरी लोक आपल्या देशाचे खरे हितकर्ते होत हें विसरूं नका. तुम्ही कितीहि संपत्तिमान् असलां, तरी तुम्हांपाशीं एखादी चांगली कला असणें फारच इष्ट होय. म्हणून तुम्ही ज्या कलेकडे तुमचा कल असेल ती कला संपादा.

तिसरें संकट कुसंगति. तुमचे मित्र तुम्हांस वाईट खोडी लावून जर गोत्यांत आणणारे असतील तर त्यांची संगति तुम्ही ताबडतोब सोडून द्या. तुमच्यापेक्षां संपत्तीनें किंवा अधिकारानें जरी ते थोर असले तरी तुम्ही त्यांच्या वाऱ्यास देखील उभे राहूं नका. वाईट वर्तनाचा उबडपणें तिरस्कार करा; म्हणजे तेहि पण तुम्हांस आपल्या मंडळींत बोलावणार नाहीत. उलट तुमच्या सद्गर्तनाचा त्यांवर चांगला परिणाम घडेल. एखाद्या वेळीं तुम्ही निरुपायानें वाईट मंडळींत सांपडाल, तेव्हां त्यांच्या आग्रहामुळे मादक पदार्थांच्या सेवनांत किंवा दुराचरणांत शिरतां कामा नये. नीतिधैर्य म्हणतात तें अशाच वेळीं प्रकट केलें पाहिजे. त्यांचा जमाव जरी मोठा असला तरी त्यांस 'हें काम वाईट करतां' असें पर्यायानें दाखवून द्यावें. कदाचित् ते तुमची निर्भर्त्सना करतील. करीनात बापडे. या सर्वांत कुसंगतीपासून दूर राहणें हा सरळ व रामबाण उपाय आहे.

जर तुमचा विवाह तुमच्या अल्पवयांत झाला असेल, तर त्यापासून प्रौढपणीं सुख होण्यास एकच उपाय दिसतो. तो कोणता म्हणाल तर आपल्या बायकोस सुशिक्षित करणें हा होय. तुम्ही तुमच्या पत्नीस नीतिपर ग्रंथ वाचण्याची अभिरुचि लावा. तुमच्या आचरणाचा किता ती गिरवील, म्हणून तुम्ही तुमचें वर्तन चोख ठेवा. जर गरिबीमुळे प्रौढ होईपर्यंत तुमचें लग्न झालें नाही, तर पहिल्या तीन संकटांपासून मुक्त असाल तेव्हांच लग्न करा. पंचवीस वर्षांच्या मनुष्यानें आठ वर्षांच्या पोरीबरोबर लग्न करण्यापेक्षा सारा जन्म अविवाहित राहणें फार चांगलें.

मुलांनो, तुमच्या मुलांकरितां तुम्ही काय केलें पाहिजे हें आतां निराळें सांगावयास नको. 'संसार कसा असावा' असें जर कोणी मला विचारिल, तर त्याला मी सांगेन, की, पांखरांसारखा असावा. पांखरें आमच्यासारखी समाज करून राहतात, पण त्यांच्या घरांत नवरा, बायको व त्यांचीं मुलें इतकींच राहतात. आमच्याप्रमाणें भाऊ, चुलतभाऊ, त्यांच्या बायका व त्यांचीं मुलें, हीं सारीं एकत्र राहत नाहीत. आमच्या समाजास

अपायकारक अशी ही एकत्र राहण्याची चाल कित्येक वर्षेपर्यंत आमच्या हिंदुसमाजांत चालू आहे. ही जेवढ्या लवकर बंद होईल तेवढें चांगलें.

पक्ष्यांमध्ये पुरुष व बायका निर्वाहाचा धंदा जाणतात, ते आपल्या पिलांचें ममतेनें पालन करितात, आणि त्यांना बरें बांधण्यास व पोटास मिळविण्यास शिकवितात. त्यांच्या निर्वाहाची वगैरे त्यांस काळजी नसते. मुलांनो, पक्ष्यांची ही रीति संसारामध्ये किती सुखकारक आहे बरें! प्रपंचसुधारणा आमच्यापेक्षां पक्ष्यांत अधिक झाली आहे, असें म्हणावयाला नको काय? तर मग आम्ही मनुष्य आहों, आणि म्हणून साऱ्या प्राण्यांत श्रेष्ठ आहों, असें कां म्हणावें?

मुलांनो, तुम्हांस फार फार सांगावें असें मनांत येतें; पण वेळ नाही. हें शुद्ध करण्यासहि मला अवकाश नाही. हें तुम्हीच शुद्ध करून वाचा. शेवटीं, आणखी एक गोष्ट चुकून राहिली. ती ही, कीं, वृद्धपणीं मातापितरांस यथाशक्ति साहाय्य केल्यावांचून राहूं नका.

शके १८२१ श्रावण शु. ९ मी, ता. १४ ऑगस्ट १८९९.

माझीं मते

'मनुष्याच्या परिस्थितीमुळे त्याच्या मतांत फरक पडत असतो', या सिद्धान्तास मी अपवाद नव्हे. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणारांस माझ्या मतांत कसकसा फरक पडत गेला हें कळण्यास सुलभ पडावें एतदर्थ आजचीं माझीं मते कशीं आहेत हें लिहितों; अगोदर,

धर्माविषयी

"मनुष्याच्या जीविताशीं धर्माचा जेवढा संबंध आहे तेवढा राजकारणाचासुद्धां असूं शकत नाही. पक्कीय राजा राज्य जिंकू शकेल, पण धर्म जिंकू शकणार नाही. कदाचित् बळजबरीनें धर्मांतर करण्याची पाळी आली, तरी आपल्या अंगीं मुरलेलीं धर्माचीं बीजे निखालस करपून जाण्यास फार वेळ लागेल. अशा या व्यापक विषयावर मत देणें फार कठीण; त्यांत सारे विचार कागदावर मांडण्याचें सामर्थ्य लेखणीस नाही. एवढी प्रस्तावना पुरे आहे.

सध्यां मी मनानें तरी साफ बौद्ध बनलों आहे. समर्थ बुद्धाचीं मते मला फार फार आवडतात. सगळ्या जगाचें, राष्ट्रांचें, कुटुंबांचें, व स्वतःचें हित जर साधण्याची कोणाची इच्छा असेल, तर त्यानें सद्गुरु बुद्धाला शरण गेलें पाहिजे; व त्याच्या सांगण्याप्रमाणें श्रद्धापूर्वक वागलें पाहिजे, असें माझें स्पष्ट मत आहे. आणखी मी आजला अतिलीनपणें बुद्धगुरूची प्रार्थना करीत आहे, कीं, हे सद्गुरु! तुझ्या दासाच्या दासाची तरी योग्यता मला दे !

समाज

जातिभेद निखालस मोडला पाहिजे; बालविवाह लवकर बंद झाला पाहिजे; बालविवाह अजिबात बंद झाल्यावर पुनर्विवाह सुरू करण्याची फारशी आवश्यकता राहणार नाही. पण पुनर्विवाहास अडथळा असणे नीतिविरुद्ध आहे. कुटुंबाची पद्धति पक्षांप्रमाणे असावी. आईबापांनी आपल्या मुलांस ती थोर झाल्यावर निराळे राहण्यास साहाय्य करावे. म्हणजे कुटुंबांत जी विनाकारण वितुष्टे वाढतात, ती बंद होतील.

राज्य

प्रजासत्ताक पद्धति चांगली; त्याच्या खालोखाल राजप्रजासत्ताक; त्याच्या खालोखाल स्वदेशीय राजसत्ताक; आणि सर्वांत कनिष्ठ हल्ली हिंदुस्तानांत चालू आहे ती. होईल तितकी उच्च तऱ्हेची पद्धति चालू होण्यास प्रत्येक व्यक्तीने मनःपूर्वक झटावे.

व्यक्तीने काय करावे

आपण अज्ञान आहो तोंपर्यंत आपल्या आईबापांच्या आज्ञेत रहावे. नंतर शेवटपर्यंत त्यांना मान द्यावा; त्यांना दुखवू नये. अंधपरंपरेने चालत आलेल्या ज्या दुष्ट चाली असतील, त्या बेलाशक सोडाव्या. दुसऱ्यास दुःख न होईल अशा रीतीने आपला धंदा चालवावा. कधी रिकामे राहू नये. रिकामपणासारखे दुसरे पाप नाही. ऋणको होऊ नये. ऋणको आपली उन्नति कधी करू शकत नाही. मादक पदार्थांचे सेवन करणे व्यक्तीच्या नाशाला कारण होतें. संधि येईल त्याप्रमाणे राजकीय, धार्मिक अगर दुसरे कोणतेही परोपकाराचे काम, आपल्याच्याने होईल असे वाटते त्यापेक्षा जरा कमीच पतकरावे, म्हणजे अपयश येणार नाही. सद्गुरु बुद्धाला शरण जावे व त्याच्या मतांचा विचार करावा. आपणास जर त्याची मते समजत नसतील, तर त्याचे सुज्ञ भक्त असतील त्यांकडून ती समजून घ्यावी, व त्याप्रमाणे वर्तावे. ”

या उताऱ्यावरून गोवे सोडून पुण्यास येण्यापूर्वी माझे विचार कोणत्या दिशेकडे वाहत होते व माझी मते काय होती, हे माझ्या वाचकांस सहज समजणार आहे. माझे ध्येय मला स्पष्ट दिसत होतें. परंतु त्याजकडे जाण्याचा रस्ता मला माहीत नव्हता. तो शोधून काढण्यास मला कोणते सायास पडले याचे विवेचन पुढील प्रकरणांत करण्याचे अभिवचन देऊन वाचकांची येथेच रजा घेतों.

पुण्यपत्तननिवास

“सज्जनकलह बरा परि दुर्जनजनसंगती कधी न करा । ”

मडगांवाहून निघालों तेव्हां निराशेच्या काळ्याकुट दगांनीं माझे अंतःकरण व्यापून गेलें होतें. दूधसागरासारख्या रमणीय स्थानाच्या दर्शनानेंहि माझे औदासीन्य नष्ट झालें नाहीं. आगगाडी मंदपणे चालली होती, आसपासचे हिरवेगार पर्वत माझ्या अवलोकनांत येत होते. पण हे पर्वत व त्यांच्या खालचा दृष्टीच्या आटोक्यांत येणारा सर्व प्रदेश माझ्याकडे उदासीनपणे पाहत आहे असा मला भास झाला. मी माझ्याशीच म्हणालों, “माते जन्मभूमि ! बहुतेक आप्तमित्रांनीं टाकून दिलेला तुझा हा बालक आहे. माझ्या आप्तांनीं जरी मला थारा दिला नाहीं तरी तूं कोठेंतरी कोनाकोपऱ्यांत मला थारा दिल्यावांचून राहणार नाहींस. पण माते, माझ्यासारख्या हतभागी बालकानें तुझ्याशीं थारा तरी कां मागावा ? अनेक वेळीं मी माझ्या उन्नतीसाठीं तुला सोडून दूर गेलों; पण माते, माझे मनोरथ सिद्धीस न जातां काळें तोंड वेळून तुझाच आश्रय करणें मला भाग पडलें. आतां जर यश आलें नाहीं, तर तुला तोंड दाखविणार नाहीं, असा मी निश्चय केला आहे. माते ! तुझ्यावर माझे अतोनात प्रेम आहे. ‘सर्वसहा’ या नावाप्रमाणें तूंहि माझे सर्व अपराध पोटीं घालशील अशी माझी खात्री आहे. पण मला जर यश आलें नाहीं, तर मी तुझ्या दर्शनास पुनः येणार नाहीं असें कर. हा माझा निश्चय दळू देऊं नकोस. ”

ता. ३ डिसेंबर १८९९ या दिवशीं पहाटेस चार वाजण्याच्या सुमारास आगगाडी पुण्याच्या स्टेशनावर पोचली. एका भाळ्याच्या टांग्यानें मी रास्त्याच्या पेटेंत गेलों. तेथें बराच वेळ शोध केल्यावर श्रीयुत अनंत रामकृष्ण रेडकर यांचें घर सांपडलें. त्यांनीं माझे स्वागत चांगलें केलें. दुसऱ्या की तिऱ्या दिवशीं ते मला घेऊन त्यांच्याच शेजारी राहणारे श्रीयुत नारायणराव वदें यांच्या घरी गेले. रेडकरांनीं नारायणरावांना, मी गोव्याहून आलों आहें, इत्यादी वर्तमान निवेदन केलें. तेव्हां नारायणराव म्हणाले, “या पेज खाणाऱ्या गोवंबाबूस तुम्हीं येथें कशास आणलें ? पुण्यांत याचा काय उपयोग ? ” इतकें बोलून झाल्यावर नारायणराव मजकडे वळून म्हणाले, “माझ्या बोलण्याचा राग मानू नका हो; तें थडेंचें बोलणें आहे ! ” मी म्हणालों, “मला राग येण्याचें मुळीच कारण नाहीं. जिवबादादा बक्षी, लखबादादा लाड, वगैरे मंडळी पेज खाणारीच होती. तुम्हांला कदाचित्

पुणेंकरांच्या सहवासानें या मंडळीचा विसर पडला असेल, व त्यायोगें पेजेचाही तुम्हांला कंटाळा आला असेल !” हें उत्तर मिळाल्यावर नारायणराव चूप बसले. पुढें एकदोनदां मी त्यांच्या बरीं गेलों असतां त्यांच्या मुलांनीं तुमचें नांव सांगा असें म्हणावें, व मीं ‘पेज जेवणारे गोवेंबाबू आले आहेत हें नारायणरावांस कळवा’ असें त्यांना सांगावें. मुलांनीं हेच शब्द नारायणरावांसमोर उच्चारले. शेवटीं एके दिवशीं ते म्हणाले, “मेहरबाजी करून हे शब्द उच्चारूं नका. यांच्या योगें तुम्ही माझा जणू काय सूड घेत आहां. तुम्हांला पेज खाणारे म्हटल्याबद्दल वाईट वाटलें असल्यास मी तुमची क्षमा मागतों !”

डॉ. भांडारकरांशीं प्रथम भेट

पुण्यास येण्याचा मुख्य उद्देश हा, कीं, दिवसा कारकुनीचें अगर दुसरें एखादें काम करून निर्वाह करावा, व शास्त्र्यांजवळ संस्कृत विद्येचा अभ्यास करावा. रेडकर यांस मीं हा हेतु कळविला. त्यांनीं मला कांहींतरी उद्योग पाहून देण्यासाठीं हस्तेंपरहस्तें पुष्कळ खटपट केली, पण व्यर्थ. मीहि ‘सुधारक’^{१९} ऑफिसांत व इतर ठिकाणीं पुष्कळ खेपा वातल्या; पण कोठेंच यश येईना. “आतां काय करावें ?” हा प्रश्न पडला. रेडकर म्हणाले, “आमची पोलीस खात्यांत चांगली ओळख आहे. तेथें तुम्हास नोकरी पाहिजे असल्यास आम्ही तुमची शिफारस करूं.” पण पोलीस खात्यासंबंधानें मला अत्यंत तिडकारा; तेव्हां मी म्हणालों, “पोलिशांत जाण्यापेक्षां उपाशी राहण्याची पाळी आलेली चांगली.” शिवाय या खात्यांत जाण्यानें माझा संस्कृत शिकण्याचा इष्ट हेतुहि तडीस जाण्यासारखा नव्हता.

आठ-दहा दिवसांत, डॉ. भांडारकर^{२०} हे पुण्यासच राहत असतात, असें मला समजलें. एके दिवशीं दुपारीं एक चिठी लिहून वेळून मी त्यांच्या बंगल्यावर गेलों. या चिठीतील सर्व मजकूर आतां आठवत नाहीं. पण मी गोव्याहून विद्याभ्यासासाठीं येथें आलों आहे, व आपल्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे, अशा अर्थाचा तो असावा असें वाटतें. चिठीच्या शेवटीं,

१९. महाराष्ट्राचे थोर समाजसुधारक आणि बुद्धिवादी गोपाळ गणेश आगरकर यांनी चालवलेल्या ‘सुधारक’ वृत्तपत्राचे ऑफिस.

२०. या वेळी डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे वय ६२ वर्षांचे होते. सरकारी शिक्षणक्षेत्रात ३० वर्षे नोकरी केल्यानंतर १८९३ साली निवृत्त होऊन, पुण्यांत ते स्थाईक झाले होते. एवढ्या या काळात त्यांस संस्कृत भाषेचे तज्ज्ञ म्हणूनच नव्हे, तर प्राच्यविद्यापंडित म्हणूनही आंतरराष्ट्रीय कीर्ती प्राप्त झाली होती. पालीभाषा आणि बौद्ध धर्माबद्दल अनेक पाश्चात्य पंडितांकडून त्यांच्याकडे चौकशी होई. त्यामुळे या दोन्हींचे भारतातील दुर्भिक्षाची त्यांस पूर्ण जाणीव झाली होती. आणि त्यामुळेच त्यांना धर्मानंदांना त्यांच्या विचारापासून परावृत्त करावे असे वाटले.

“प्रभु तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आपुलिया स्वेच्छा बोलावों लाहो ।

एथही सलग्नी करू बिहों । तरी निवों कै पां ॥”

ही ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायांतील पांचवी ओवी लिहिली होती. डॉ. भांडारकरांनीं चिठी वाचून ताबडतोब मला आंत बोलावले, व ते म्हणाले, “तुम्ही गोव्याचे म्हणतां, पण मराठी इतकें शुद्ध कसें लिहितां ?” मी म्हणालों, “गोव्यांत माझ्याइतकें शुद्ध लिहिणारे पुष्कळ निघतील.” मी त्यांना ‘पथ्यबोध’ वगैरे मासिकांसंबंधानें व इतर वर्तमानपत्रांसंबंधानें माहिती सांगितली. त्यावर ते म्हणाले, “गोवें म्हणजे मागासलेला प्रांत आहे, असें आम्ही समजत होतो. किंवाहना महाराष्ट्राचा तो भागच नव्हे असें आम्हांस वाटे. पण तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें गोव्यासहि बरीच होतकरू तऱ्हा मंडळी आहे असें दिसतें !” त्यांना मीं माझी सर्व हकीगत कळविली. तेव्हां ते म्हणाले, “केवळ संस्कृत शिकण्याला तुम्हांला सात वर्षे लागतील. सात वर्षांनीं तुम्ही पंडित व्हाल. तुम्हांस जर बरीं कांहीं पाठवायचें नसेल, तर केवळ विद्याभ्यासासाठी येथल्या येथें तुम्हांस मदत मिळू शकेल. त्यासाठीं नोकरी करण्याची गरज नाहीं. शिवाय नोकरी करून विद्याभ्यास करण्यालाहि फार त्रास पडेल. आम्ही महिन्याचे एक दोन रुपये देऊं, व येथें बरेच सारस्वत गृहस्थ राहतात त्यांजकडून तुम्हास पांच-सहा रुपये दरमहाची वर्गणी सहज मिळू शकेल.” त्या दिवशीं त्यांना अवकाश नव्हता, तेव्हां ‘पुनः मला भेटा’ असें सांगून ते आपल्या कामास लागले. मला त्यांच्या या उत्तेजक संभाषणानें फार धीर आला, व मुदित मनानें मी रेडकरांच्या घराकडे वळलों.

डॉ. भांडारकर यांचा जसजसा परिचय होत गेला, तसतसा माझ्यासंबंधानें त्यांचा ग्रह चांगला होत गेला. लवकरच त्यांनीं मला एक चिठी व आपली कौमुदी देऊन नगरकरांच्या वाड्यांतील संस्कृत पाठशाळेंत पाठविलें. तेथील मुख्य अध्यापक वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनीं मला महादेवशास्त्री जोशी यांच्या हवाली केलें. त्यांच्या हाताखालीं मी कौमुदीचा अभ्यास चालविला. दोन महिने झाले तरी देखील कौमुदीचा अर्थ मला समजेना. पण त्या बाबतींत माझी निराशा कधीहि झाली नाहीं. रघुवंशाचा मात्र अर्थ मला साधारणपणें चांगला कळू लागला.

बुधवार पेठेंतील एका खाणावळींत रेडकरांनीं माझी जेवणाची सोय केली होती. प्रथमतः खाणावळवाला जरा कांकूं करावयाला लागला. ‘तुम्ही सारस्वत आहां, तेव्हां तुम्हाला शेण स्वतः सारवावें लागेल’ असें त्याचें म्हणणें होतें. पण त्याला चार-आठ आप्यांचे पैसे अधिक देण्याचें वचन दिल्याबरोबर सर्व कांहीं करण्याचें त्यानें कबूल केलें ! या खाणावळींत जेवावयाचें व रात्रीं आश्रयासाठीं रेडकरांच्या बरीं जावयाचें हा क्रम एक-दोन आठवडे चालविला होता. पण तो, पाठशाला फार दूर पडल्यामुळें, पुढें चालू ठेवतां येईना. तेव्हां डॉ. भांडारकरांनीं मला प्रार्थनासमाजांत राहण्यास जागा देवविली. तेथें राहून माझा पाठशालेचा अभ्यास मीं चालू ठेवला.

प्रार्थनासमाजांत राहिल्याकारणानें बऱ्याच गृहस्थांच्या ओळखी झाल्या. त्यांत प. वा.

श्रीयुत माधवराव लोटलीकर यांची चांगली ओळख झाली. त्यांच्या घरी एकदोनदां जेवावयासहि गेलों. तेथें प. वा. श्रीयुत काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांची गांठ पडली. ते हवा पालटण्यामाठी पुण्यास आले होते. कांहीं दिवस पहाटेस उठून आम्ही फिरावयास जात असूं. एके दिवशीं बुद्धासंबंधानें गोष्ट निघाली असतां त्यांनीं श्रीयुत गोविंद नारायण काणेकृत^{२१} 'जगद्गुरु गौतम बुद्धाचें चरित्र' हें पुस्तक वाचून पहा असें सांगितलें. त्यांजबळ हें पुस्तक नव्हतें. तरी त्यांच्यामार्फत मी तें मागवून वाचून पाहिलें. सर एडविन आर्नोल्डच्या 'लाईट ऑफ एशिया' या ग्रंथाचें हें भाषांतर होतें. मूळ ग्रंथ काव्यात्मक आहे. तेव्हां तो सर्वथैव विश्वसनीय असा नाही. तथापि तो इतक्या प्रेमभावानें लिहिला आहे, कीं, तो वाचीत असतां वाचकाचें मन तल्लीन होऊन गेल्यावांचून राहत नाही. इंग्लंड आणि अमेरिका या देशांत या ग्रंथाच्या पन्नासांपेक्षां अधिक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. काणेकृत भाषांतर मूळ ग्रंथाइतकें उत्तम बटलें नाही. तथापि त्या वेळीं मला तें इतकें आवडलें, कीं, त्यांतील कांहीं भाग मी पुनः पुनः वाचले. हें भाषांतर म्हणजे त्या वेळीं माझा एक मूळ धर्मग्रंथच होऊन बसला. यांतील कांहीं भाग वाचात असतां कंठ दाटून येत असे व डोळ्यांतून सारखा अश्रुप्रवाह चालत असे, याचा मला अद्यापि विसर पडला नाही. जेव्हां जेव्हां माझें मन उदासीन होई तेव्हां तेव्हां या पुस्तकाचें अध्ययन करावें अशी मीं बहिवाट ठेवली.

कपड्यालत्यांत व खाणावळीच्या खर्चांत माझ्याजबळची सर्व पुंजी संपून गेली. डॉ. लाड यांनीं दहा रुपये पाठविले, तेवढ्यावर फेब्रुआरी महिन्यापर्यंत जेमतेम निर्वाह चालला. आतां पुढें काय करावें ? हा प्रश्न उभा राहिला. डॉ. भांडारकरांनीं कांहीं सोय करूं असें म्हटलें होतें. पण निश्चित असें कांहीं नव्हतें. आतां काय तो निकाल करून घेतल्यावांचून गत्यंतर नाही अशी माझ्या मनाची खात्री झाली, व त्यांना सद्य काय तें विचारावें असा मीं निश्चय केला. परंतु ते फेब्रुआरी महिन्यांत आजारी पडले. तेव्हां एकाएकीं हा प्रश्न काढणें माझ्या जिवावर आलें. तथापि एकदा प्यायानें ही गोष्ट मी त्यांच्या कानावर घातली असावी. ते दुखण्यांतून बरे झाल्यावर ता. २५ फेब्रुआरी १९०० या दिवशीं मी त्यांच्या घरी त्यांना भेटावयास गेलों. ते कधीं कधीं मला आपल्या घरी जेवावयाला बोलावीत असत. पण त्यांचा बंगला शहरापासून बराच दूर असल्यामुळे मीं क्वचित् जात असें. एखाद्या वेळीं रात्री त्यांच्या घरी जेवून तेथें निजत असें व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परत शहरांत जात असें. वर सांगितलेल्या दिवशीं रात्री मी त्यांच्याच येथें राहिलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीं, 'पुढें माझ्या निर्वाहाचें काय ?' हा प्रश्न काढला. तेव्हां ते म्हणाले, कीं, जर तुम्ही प्रार्थनासमाजाचे सभासद होत असाल तर तुम्हांस प्रार्थना-

समाजातर्फें आम्ही मदत करूं; एरवीं आमच्या हातून मदत होणें शक्य नाही. मला बौद्धधर्माचा अभ्यास करावयाचा आहे, ही गोष्ट मी त्यांना आरंभापासून सांगत आलों होतो. एके दिवशीं त्यांच्या गाडीतून जात असतां ते आपल्या वडील चिंरंजोबांना (प. वा. प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर यांना) मला उद्देशून म्हणाले, "यांना बुद्ध व्हावयाचें आहे." त्यावर मीं म्हटलें, "बुद्ध होण्याची माझ्या अंगांत योग्यता कोठें आहे ? आपणा-सारख्यांच्या शिष्यांत देखील माझी गणना होणें कठीण आहे." या संवादानें आमचा दोषांचाहि गैरसमज झाला. मला वाटलें, कीं, बौद्धधर्माच्या अभ्यासाठी मला ते फार मदत करतील. त्यांना वाटलें, कीं, त्यांचा शिष्य म्हणजे प्रार्थनासमाजाचा सभासद होण्याला मी तयार आहे. पण माझ्या म्हणण्याचा उद्देश तसा नव्हता. माझें बोलणें व्यावहारिक दृष्टीचें होतें. बुद्ध होणें किंवा बुद्धाचा शिष्य होणें सध्याच्या स्थितीत शक्य नाही. संस्कृत भाषेचें अल्पस्वल्प ज्ञान संपादून त्यांच्या शिष्यांत जरी माझी गणना झाली, तरी पुष्कळ झालें, हा माझ्या बोलण्याचा हेतु होता. त्यांत प्रार्थनासमाजाचा संबंध बिलकूल नव्हता. कांहीं असो; त्यांचा गैरसमज झाला खरा. ते म्हणाले, "आजपर्यंत तुम्ही प्रार्थनासमाजाचे सभासद व्हाल असें आम्हांस वाटत होतें. तुम्हाला मदत करून पुढें प्रार्थनासमाजाच्या धर्मोपदेशकाचें काम मांगावें अशी आमची इच्छा होती."

मी म्हणालों, "प्रार्थनासमाजाचीं बहुतेक मते मला पसंत आहेत. मी जातिभेद मानीत नाही. बालविवाह वाईट याबद्दल माझी कधींच खात्री झाली आहे. तथापि बौद्धधर्माचें पूर्ण ज्ञान संपादल्याशिवाय मी कोणत्याहि संस्थेचा सभासद होऊ इच्छित नाही. बौद्धधर्मच मनुष्यमात्राच्या उत्पत्तीचें खरें साधन आहे, असें मी सध्या तरी समजतो."

"हे तुम्ही कोणत्या आधारे म्हणतां ? तुम्हांस बौद्धधर्माचें काय ज्ञान आहे ?"

"जगद्गुरु गौतम बुद्धाचें चरित्र मी वाचलें आहे, व त्यावरून बुद्धाचीं मते आणि एकंदरीत तो धर्म मनुष्यजातीला कल्याणप्रद होईल असें मला वाटतें."

"अहो ! तो काण्यांनीं लिहिलेला ग्रंथ मला माहीत आहे. तें एका इंग्रजी ग्रंथाचें भाषांतर आहे. मुळांत आहे त्याचा एकचतुर्थीस इंग्रजीत बटला नाही व इंग्रजीचा एक चतुर्थीस मराठीत आला नाही ! आणि अशा ग्रंथाच्या आधारे बौद्धधर्मासंबंधानें आपणास असें वाटतें आणि तसें वाटतें असें म्हणतां !"

"बौद्धधर्माची मला मुळींच माहिती नाही हें मी कबूल करतो; पण आपल्या म्हणण्याप्रमाणें मराठीत आलेला एकप्रोडशांश जर इतका चित्तवैधक आहे, तर मूळ ग्रंथ किती चांगला असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. म्हणून मूळ ग्रंथाचा अभ्यास करण्याचा माझा निश्चय दृढ होत आहे."

"अहो ! पण बौद्धधर्माचा आमच्या देशाला काय उपयोग ? आणखी या देशांत बौद्धधर्माचें ज्ञानहि मिळणें कठीण आहे. तुम्हाला नेपाळास किंवा सीलोनस जावें लागेल !"

"देशाला उपयोग होवो वा न होवो; मला त्याचा उपयोग होईल अशी माझी खात्री

२१. यांचे 'हजरत महमद पैगंबर' आणि 'लॉर्ड बेकन यांचें चरित्र व त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांचें वर्णन', हे आणखी दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता.

आहे. नेपाळास किंवा सीलोनस जाण्यास मी तयार आहे.”

“पण तेथे तुम्हाला भिक्षु व्हावे लागेल !”

“मला कितीहि हाड सोसावे लागले, तरी त्याची मला काळजी वाटत नाही. बौद्ध-धर्माचे ज्ञान संपादावे हे माझे जीवितकर्तव्य आहे असें मी समजतो.”

पुढचा प्रवास

आणखी बराच वेळ संवाद झाला. पण त्यापासून विशेष कांहीं निष्पन्न झाले नाही. आम्ही परस्परांचे समाधान करू शकलो नाही. आतां पुण्यांत राहण्यांत अर्थ नाही याबद्दल शंका राहिली नाही. पण “जावे कोठें ?” हा प्रश्न पुढे उभा राहिला. सीलोनला जावे की नेपाळला जावे ? सीलोनची भाषा, रीतरिवाज सर्व कांहीं चमत्कारिक असणार. शिवाय दक्षिणेकडील कानडी वगैरे भाषा मला मुळीच माहीत नाहीत, तेव्हां सीलोनला जाण्याची नुसती कल्पनादेखील अशक्य वाटू लागली. नेपाळास जाणेहि कमी अवघड नव्हतें. उत्तर हिंदुस्तानांतील भाषाहि मला माहीत नव्हती. पण ती श्रमसाध्य होती. शिवाय काशीपर्यंत महाराष्ट्र लोकांची वस्ती होती. अर्थात् तेथपर्यंत तरी भाषेची विशेष अडचण पडणार नाही. इत्यादि विचार करून मी उत्तर दिशेलाच जाण्याचा बेत ठरविला. डॉ. भांडारकरांची ‘कौमुदी’ परत केली. अगदीं बेताचे कपडे जवळ ठेवून, बाकीचे प्रार्थना-समाजाचे शिपाई बळवंतराव पवार यांस देऊन टाकले; श्रीयुत रेडकर यांकडून बाग रुपये उसने घेतले; बळवंतराव पवार यांच्या मार्फत दोन कपडे पिवले करून आणले होते ते परिधान करून, व शिवासूत्राचा त्याग करून गुरूवार ता. १ मार्च १९००, मिति माघ कृष्ण ३० शके १८२१, या दिवशी रात्री बारा वाजल्यावर मी पुणे सोडले.

पुण्यांत जरी माझ्या शिक्षणाची सोय झाली नाही, तथापि तेथे राहण्यानें माझा बराच फायदा झाला. पुढील प्रवास करण्याचे धैर्य माझ्या अंगीं आले. पुष्कळ मंडळींशीं सह-वास घडल्यामुळे मराठी बोलण्याचालण्याची पद्धत विशेष समजू लागली. प्रार्थनासमाजांतील उपासनेच्या वेळीं केलेले कित्येक उपदेश मला फार आवडत असत. श्रीयुत केशवराव गोडबोले नांवाचे एक गृहस्थ प्रार्थनासमाजाचे सेक्रेटरी होते. मी पुण्यास येण्यापूर्वी ते निवर्तले. जानुआरीत किंवा फेब्रुआरीत (१९००) त्यांचे वर्षश्राद्ध होतें. त्या प्रसंगीं डॉ. भांडारकर यांनीं त्यांच्या बरीं उपासना केली. या उपासनेस मीहि हजर होतो. तेथे डॉ. भांडारकर यांनीं तुकारामबुवांचे दोन अभंग घेऊन उपदेश केला. हे अभंग अत्यंत विकट परिस्थितीत मला वाटाड्यासारखे होऊन बसले. हा जो उपदेश मला ऐकण्यास सापडला, तो सर्वांत मोठा फायदा झाला असें मी समजतो. उपदेशाची आतां आठवण नाही. पण वरील दोन अभंग आठवतात. ते असे :-

“क्षणक्षणां हाचि करावा विचार । तरावया पार भवसिंधू ॥ १ ॥

नाशिवंत देह जाणार सकळ । आयुष्य खातो काळ सावधान ॥ २ ॥

संतसमागमीं धरुनि आवडी । करावी तांतडी परमार्थी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे इहलोकींच्या वेव्हारें । नये डोळे धुरें भरुनि राहों ॥ ४ ॥

आपुलें स्वहित करावें पै आधीं । विचारुनि बुद्धि समाधान ॥ १ ॥

नये मार्गे पाहों वाट फिरोनियां । दुसरा संगिया साह्यकारी ॥ २ ॥

आपुल्या बळे घालावी हे कास । न येणेंचि आस आणिकांची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे द्यावी ब्रह्मरसी बुडी । वासना ते कुडी सांडुनियां ॥ ४ ॥

७

पुण्याहून ग्वाल्हेरपर्यंत

मी ज्या दिवशीं पुणे सोडले त्या दिवशीं अमावास्या होती, हे मागील प्रकरणांत सांगितलेच आहे. धोंड मनमाडकडे जणारी गाडी गांठण्यासाठीं रात्री बारा वाजण्याच्या सुमारास प्रार्थनासमाज सोडून मी स्टेशनावर जाण्यास निघालों. माझ्या अंतःकरणांत जिकडे तिकडे निराशेचा गाढ अंधकार पसरला होता. पण आकाश निरभ्र असल्यामुळे या दिवशीं चमकणाऱ्या ताऱ्यांप्रमाणें मधूनमधून एखादा आशाजनक विचार चमकत नव्हता असें नाही. मी हें भयंकर धाडस करीत आहे याची जाणीव मला होती. आणि यांत यश येणें फार कठीण हेंहि पण मी जाणून होतो. तथापि दृढनिश्चयानें उद्योग केल्यास याच जन्मीं बौद्धधर्माचें अल्पस्वल्प ज्ञान संपादतां येईल असेंहि वाटे. कांहीं असो, मी जें धाडस करीत आहे तें केवळ स्वार्थासाठीं नव्हे- चोरदरोडेलोरांच्या धाडसासारखें तें नव्हे, या विचारानें माझ्या मनाला बरेच समाधान वाटलें. या प्रयत्नांत यश न येतां मरण आलें तरी हरकत नाही; कारण जें कांहीं करण्यासारखें होतें तें मीं केले- माझे कर्तव्य मीं बजावले असें मला म्हणतां येईल, व त्यायोगें मरणकालीं मला एक प्रकारची शांतिच प्राप्त होईल, असेंहि मला वाटूं लागलें.

धोंडच्या पुढें गेल्यावर आगगाडीत इंदुरास जाणारे कांहीं विद्यार्थी भेटले व त्यांनीं इंदूरपर्यंत मला सांभाळून नेले. ते इंदुरास खाणावळीत उतरले होते. तेथेच मीहि उतरलों.

नि...३

माझ्याजवळची सर्व पुंजी एक-दोन दिवसांत संपून गेली. आतां भिक्षेचा प्रसंग साक्षात् उभा राहिला. पण अशा अपरिचित प्रदेशांत भिक्षा देतो कोण ? एक-दोन ठिकाणीं याचना केली, पण लभ्यांश कांहीं झाला नाही. शेवटीं वागळे आडनांवाचे कोणीएक बडे अधिकारी येथें राहात असत, त्यांजभाशीं गेलों. सकाळची वेळ होती. स्वारी अंगांत एक कापसाची बंडी घालून आपल्या दिवाणखान्यांत हुकूम्याचे झुरके मारीत बसली होती. गुड-गुडीचा मला परिचय होताच पण हुकूम्यावर पाहण्याची संधि आजवर आली नव्हती. तेव्हां त्यांची ती प्याल्याएवढी चिलीम, ती सापासारखी वेंटाळीं घेत जमिनीवर पसरलेली लांबलचक नळी, तो रुपेरी बेला इत्यादि सामग्री पाहून माझें मन क्षणभर विस्मित झालें, यांत नवल नाही. पण फार वेळ या धंद्याच्या रचनेच्या शोधांत न घालवितां रावसाहेबांपुढें मीं हात पसरला. रावसाहेब एकतर हुकूम्याच्या कामांत होतेच. त्यांत त्यांच्या आफिसचें काम घेऊन एक कारकून आला. मग त्यांना माझ्याशीं बोलावयाला सवड नव्हती, हें निराळें सांगणें नकोच. त्यांनीं दुसऱ्या एका कारकुनाला हाक मारून चार आपऱ्यांचे पैसे मठा व्यावसाय सांगितलें. हे चार आणे होळकरशाई होते कीं इंग्रजी होते, याची आतां आठवण नाही. रावसाहेबांनीं प्रश्न वगैरे न विचारतां चार आपऱ्यांचे पैसे दिले, याचा मला एक प्रकारें आनंद झाला. कारण, तुम्ही आलां कोठून, जातां कोठें, जात काय ? लग्न झालें आहे कीं नाही, इत्यादि अनिच्छित प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचा प्रसंग टळला !

इंदुराहून उज्जयनीस जाण्यास आगगाडीचें माडें सहा-सात आपऱ्यांच्या दरम्यान पडत असे. वागळेमाहेबांचे चार आणे व मजजवळ शिल्लक राहिलेले कांहीं आणे मिळून सरासरी तिकिटाचे पैसे भरले. संध्याकाळच्या वेळीं उज्जयनीस पोचलों. उतरावें कोठें याचा विचार पडला. मी यात्रेकरू आहे अशा समजुतीनें कांहीं तद्देशीय लोकांनीं रामभट नांवाच्या एका भिक्षुकाच्या घराचा मला पत्ता सांगितला. बारीकमारीक गळीतून भ्रमण करीत करीत रामभटाच्या घराचा एकदाचा थांग लावला. भटजी घरीं नव्हते. पण तेथें माझें चंबूगवाळें टाकण्याला कोणीं आडकाठी केली नाही या शहरांत नळाची व्यवस्था नव्हती; व या वर्षीं मेघराजाची अवकृपा झाल्यामुळें नदी आटून गेली होती. मधूनमधून खांचखळग्यांत कांहीं पाणी शिल्लक होतें. पण तें इतकें घाण झालें होतें, कीं, त्यांत एक प्रकारचे जंतु तरंगत असलेले स्पष्ट दिसत होते. नदीवर जाऊन हातपाय धुतले, पण हें पाणी प्यावें कसें या विचारांत पडलों. एकादोबांला विचारलें, कीं, या पाण्याशिवाय दुसरें पिण्याचें पाणी आहे कीं काय ? पण त्यांजकडून नकारात्मक उत्तर मिळाल्यामुळें निरुपायानें पंचानें गाळून तेंच पाणी प्यालों. त्याचा परिणाम असा झाला, की, रात्री झोंप न येतां शौचकृपाकडे दहा बारा खेपा घालाव्या लागल्या. दुसऱ्या दिवशीं रामभटजीच्या घरीं राहणारा एक द्रविडी विद्यार्थी मला म्हणाला, “तुम्हांला भिक्षेला यावयाचें आहे काय ?” मी म्हणालों, “मी आलों असतो. पण माझी प्रकृति ठीक नाही.” तेव्हां त्यानें चार घरे जास्त फिरून दोबांना पुरेल एवढी भिक्षा गोळा केली. पण त्या दिवशीं माझ्यानें कांहीं फारसें खाववळें नाही. त्याच्या आग्रहास्तव मी एकदोन पोळ्या व थोडा भात

जेवलों. इकडे शौचकूपदर्शनाचा प्रसंग वारंवार येऊं लागला. आतां पटकी होऊन येथेंच अंत होतो कीं काय असें वाटूं लागलें.

रामभटजीच्या घराजोरीं एक लहानसा दवाखाना होता, तेथें जोगळेकर आडनांवाचे एक डॉक्टर राहत असत, त्यांच्याजवळ गेलों. त्यांनीं दिलेल्या औषधानें बराच गुण पडला. पण पाणी कांहीं निर्मळ मिळेंना. जोगळेकरांनीं माझी गोष्ट श्रियुत केळकर (माधव-स्कुलांतील एक शिक्षक) यांना सांगितली. संध्याकाळीं हे गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटले. “सकाळीं जोगळेकरांना भेटलां होतां ते तुम्हीच काय ?” असा त्यांनीं मला प्रश्न केला. मी “होय” असें उत्तर दिल्यावर ते म्हणाले, “तुमची रामभटजीच्या येथें फार गैरसोय होईल. उद्यां तुम्ही आमच्या घरीं या.” हें त्यांचें आमंत्रण मीं मोठ्या आनंदानें स्वीकारलें. केळकरांच्या घरीं सर्व व्यवस्था उत्तमच होती. त्यांत ते पिण्याचें पाणी एका चांगल्या विहिरीचें आणीत असत. त्यायोगें माझी प्रकृति एक-दोन दिवसांत सुधरत गेली.

केळकरांनीं माधव कॉलेजांतील कांहीं प्रोफेसरांची ओळख करून दिली. या सर्व मंडळीनें वर्गाणीं गोळा करून ग्वाल्हेरच्या तिकिटाची व वाटखर्चाची व्यवस्था केली. उज्जयनीहून निघालों, तों वाटेंत झांशीला दोन दिवस मुक्काम केला. झांशी स्टेशनावर एक कन्हाडे जातीचा ब्राह्मण गाडीवान भेटला. त्यानें आपल्या गाडींतून मला आपल्या विन्हाडी नेलें. त्याच्या घरीं एक विधवा बाई राहत असे. तिला कांहीं पैसे देण्याचें ठरवून त्यानें माझ्या जेवणाची व्यवस्था लावून दिली. उज्जयनीला असतांना सुरू झालेला संग्रहणी रोग येथें पुनः उद्भवला. या रोगानें मला अगदीं बेजार करून सोडलें. झांशी शहरदेखील समग्र पाहण्यास सवड झाली नाही. झांशीहून निघून सरासरी १२ मार्चच्या सुमारास मी ग्वाल्हेरीस पोचलों. तेथें डॉ. लेले यांच्या घरीं उतरलों. दुसऱ्या दिवशीं डॉ. दारकानाथ शंकर वागळे यांना भेटावयास गेलों. प्रथमतः त्यांनीं माझें आदरातिथ्य केलें नाही. परंतु मी मूळचा सारस्वत ब्राह्मण आहे, असें जेव्हां त्यांना समजलें, तेव्हां त्यांनीं आपल्याच घरीं येऊन राहण्यास आग्रह केला. पण त्यांच्या घरीं जागा नियमित असल्यामुळें व त्यांच्या घरची बायका-मंडळी उत्तर हिंदुस्तानांतील रिवाजाप्रमाणें पडदानशीन असल्यामुळें मला स्वतंत्र जागा मिळाली तर उत्तम असें मी त्यांना सांगितलें. त्यांनीं आपल्या घराजोरींच एका सरदाराच्या बंगल्याच्या मागल्या बाजूची खोली मला देवविली. येथें मी सहा महिने काढले.

ग्वाल्हेरीस आलों, तेव्हा माझी प्रकृति बिघडलेलीच होती. डॉ. वागळे यांनीं औषधोपचार करून एका आठवड्यांतच मला गुण पाडला. तेव्हां ‘माझा काशीस जाण्याचा बेत आहे’ असें मी त्यांना सांगितलें. ते म्हणाले, “उन्हाळ्याचे दिवस आहेत, तुम्हाला फार त्रास होईल. उन्हाळा संपल्यावर मग जा.” मला त्यांचें म्हणणें पडलें. ग्वाल्हेरचा उन्हाळा म्हणजे विचित्रच. बारा वाजल्यावर घरांतून बाहेर पडण्याची सोय नाही. रात्री कधीं कधीं असा ऊन बारा वाहतो, कीं, सगळी रात्र अंग भाजल्यासारखें होऊन झोंप येत नाही. एकदा अशा उष्ण हवेच्या योगें मला सपाटून ताप आला. दोन-तीन दिवस

बिछान्यांत पडून रहावे लागले. डॉ. वागळ्यांच्याच औषधाने ताप गेला, व पुनः पूर्व-स्थितीवर आलो.

विडी ओढण्याचे व्यसन अंगी इतके खिलले होते, की, ते सोडण्यासाठी पुष्कळ खट-पट केली, पण यश आले नाही. गुडगुडी गोव्याला असतांनाच सोडली होती. पण तिच्याऐवजी विडीचे पान करीत असे. ग्वाल्हेरीस विड्या मिळत असत. पण डॉ. वागळे सिगरेट पीत असत. हळूहळू धूम्रपानाचे व्यसन कमी करून मी रोजच्या तीन सिगरेट ओढण्यावर ते आणून ठेवले होते. पण या तीन सिगरेट मिळाल्या नाहीत, तर चैन पडत नसे. डॉ. वागळेहि मधूनमधून हे व्यसन सोडण्याबद्दल मला उपदेश करीत असत. पण मला कांही ते सोडतां आले नाही. उन्हाळ्याच्या त्रासाने जेव्हा ताप आला, तेव्हा माझ्या तोंडाची रुच बिलकूल पळाली; विडी नको की सिगरेट नको असे होऊन गेले. या व्यसनापासून मुक्त होण्यास हीच संधि उत्तम आहे अशी माझी खात्री झाली, व तोंडाम रुचि आली तरी धूम्रपान करावयाचे नाही असा मी निश्चय केला. दुसऱ्या आठवड्यांत हा निश्चय डळमळीने की काय, असे वाटू लागले. पण आनंदाची गोष्ट ही, की, माझा निश्चय टासला नाही. गेल्या बारा-तेरा वर्षांत मी विडीला किंवा सिगरेटला शिवलों नाही असे नव्हे. सीलोनंत व ब्रह्मदेशांत असतांना कधी कधी मी एखाददुसरी सिगरेट किंवा चिरूट ओढला आहे. पण तंबाकूचे व्यसन जे ग्वाल्हेरीस असतांना सुटले, ते पुनः कांही जडले नाही.

डॉ. वागळ्यांच्या घरी जेवावयाचे व खोलीत जाऊन बसावयाचे एवढेच काय ते जबाबदारीचे काम ग्वाल्हेरीस असतांना माझ्या शिरावर होते. पण असल्या रिकामपणाचा मला मुळापासून तिटकारा होता. काव्यसंग्रहांत छापलेली मोरोपंतांचीं बहुतेक काव्ये मी वाचली. डॉ. वागळे यांच्या भाव्यास शिकविण्यास एक ग्राजुएट शिक्षक येत असे. तो स्वतः संस्कृताचा अभ्यास करी. त्याजपासून किरातार्जुनीयाचे काही श्लोक समजावून घेऊन ते मी पाठ केले. ग्वाल्हेरच्या कालेजांत जाऊन तेथल्या शास्त्र्याला मला संस्कृत शिक-विण्याविषयी मी विनंती केली; पण त्याने ती नाकारली. तथापि जे कांही स्वतः करतां येण्यासारखे होते ते करण्यास मी कमी केले नाही.

माझे प्रयत्न आत्मतृप्तीसाठी

मी काशीस जाण्याचा प्रश्न काढावा, व डॉ. वागळ्यांनी पुढे पाहतां येईल असे उत्तर द्यावे. शेवटी एके दिवशी ते म्हणाले, “हें पहा, मी तुम्हाला माझ्या धाकट्या भावा-प्रमाणे समजतो. तुम्ही अशा प्रकारे देशाटन करून आरले आयुष्य फुकट घालविणें मला बिलकूल पसंत नाही. तुम्हाला मराठी चांगले येते; व येथे माझ्यासारख्याने खटपट केली असतां आरंभी पंचवीस-तीस रुपयांची नोकरी तुम्हाला सहज मिळू शकेल. आणखी तुम्ही ज्या अर्थी हुषार व प्रामाणिक आहां, त्या अर्थी पांच सहा वर्षांच्या आंत दोनशें अडीचशें रुपयांपर्यंत तुमची बढती झाल्यावांचून राहणार नाही.” केवळ मराठी येत

असलेल्या कित्येक गृहस्थांची अशी बढती झाल्याची त्यांनी कांही उदाहरणे सांगितली. पण त्यांच्या भाषणाचा एक प्रकारचा चमत्कार वाटण्यापलीकडे माझ्या मनावर दुसरा कांही परिणाम झाला नाही. जवळजवळ सहा महिने परिचय घडला असून डॉ. वागळ्यांनी दरमहा २५ पासून २०० रुपयांपर्यंत माझी किंमत ठरवली याचे मला फार आश्चर्य वाटले ! मी त्यांना स्पष्ट सांगितले, की, “माझे प्रयत्न ऐसे मिळविण्यासाठी नसून आत्मतृप्तीसाठी आहेत. ऐसे मिळविण्यासाठी मी गृहत्याग आणि देशत्याग केला नाही.” तथापि त्यांना कांही केल्या माझे म्हणणे पटेना. ते म्हणाले, “तुमचे जेवणखाण पाहिले असतां तुम्ही कायमचेच रोगी दिसता. येथे तुमची काळजी घेणारा मी आहे. पण काशी-सारख्या क्षेत्राच्या ठिकाणी तुमची काळजी कोण घेणार ? आतां तुम्हाला नोकरी मिळेल किंवा नाही याचीच जर शंका वाटत असेल, तर ती मिळेलपर्यंत दरमहा तीस रुपये माझ्या पगारांतून तुम्हास मिळावे असा मी स्टॉप कागदावर करार लिहून देतो.” त्यांच्या या औदार्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानले. मी म्हणालो, “तुमचा मी आभारी आहे. आज सहा महिने तुम्ही मला खरोखरच भावाप्रमाणे वागविले आहे; व आतां हि तेंच प्रेम व्यक्त होत आहे. पण तुमच्या धाकट्या भावाची जिज्ञासा तुम करणे हें तुमचे कर्तव्य नव्हे काय ? शिंदेशाईत एखादा कारकून होऊन मी मरावे हें तुम्हाला योग्य वाटते काय ? तुम्ही जोंपर्यंत येथे आहां तोपर्यंत मला कारकुनीची जागा मिळण्याला काय उशीर लागणार ? पण आज संस्कृत शिकण्याची माझी उत्कट इच्छा दाबून टाकून येथे कारकुनी करीत बसण्यापासून काय फायदा आहे ? मला जर मदत करण्याची तुमची इच्छा असेल, तर ती शिक्षणासाठी करा. दुसऱ्या कशासाठी तुमची मदत मला नको आहे.” माझे बोलणे त्यांना रुचले नाही. मालप आडनांवाचे एक मराठे गृहस्थ त्यांचे दोस्त होते. त्यांजकडून माझे मन वळविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण माझा बेत बदलणे कोणालाहि शक्य नव्हते. शेवटी नाखुर्पानेच काशीस जाण्यास त्यांनी आपली सन्मति दिली. हस्ते-परहस्ते आपण शिक्षणासाठी मदत करूं असे त्यांनी वचन दिले. आणखी जर काशीस नीट व्यवस्था लागली नाही, तर ग्वाल्हेरीस यावे असेहि सांगून ठेवले.

बी. नारायणराव या नांवाचे तंजावरकडील राहणारे एक विद्यार्थी ग्वाल्हेरीस या वेळी बी. एल्. चा अभ्यास करीत असत. डॉ. वागळ्यांच्या घरी ते बारंवार येत असल्यामुळे त्यांचा माझा बराच परिचय झाला होता. हे जरा उतावीळ होते; पण फारच सरळ स्वभावाचे असल्याकारणाने माझे त्यांचे लवकरच सख्य झाले. मी काशीस गेल्यावर दर-महा तीन रुपये माझ्या खर्चासाठी पाठवीत जाईन असे सांगून त्यांनी मला आगाऊच तीन रुपये दिले. डॉ. वागळ्यांनी खर्चासाठी २० रुपये दिले. व त्यांचे मित्र श्रीयुत मालप यांनी एक रुपया दिला. याशिवाय डॉ. वागळे यांनी थंडीसाठी मला एक भक्कम कोट दिला. त्याचा मला दोन हिवाळे फारच चांगला उपयोग झाला. काशीस सन्याशासारखे राहणे शक्य नव्हते. कारण ग्वाल्हेरच्या शास्त्रीबुवांनी जसे शिकविण्याचे नाकारले तसे काशीचे शास्त्रीहि नाकारतील, ही भीति होती. तेव्हा बी. नारायणराव यांच्या मसलतीने पुनः

यज्ञोपवीत धारण करून ब्राह्मण बनावें असें ठरलें. पण शेंडीची वाट काय ? पुण्याचा आणि शेंडीचा संबंध बरोबरच तुटला होता ! परंतु नारायणरावांनीं हाहि प्रस्न सोडविला. माझ्या डोक्यावर ईंच दीड ईंच केश वाढलेच होते. जाताना प्रयागास उतरून क्षौर करावें, व त्या वेळीं शेंडीपुरते डोक्याच्या मध्यावर थोडे केश राखून ठेवावे असें ठरलें. नारायणरावांनीं दोन-तीन जानवीं आणून स्टेशनावर जाण्यास निघालों त्या वेळीं माझ्या स्वाधीन केलीं ते स्वतःहि मला पांचवावयाला स्टेशनावर आले होते. डॉ. वागळे यांनीं आपला टांगा दिला होता. घरांतून निघालों तोंच घोडा बिचकला. दुसरा एखादा असता, तर अपशकुन झाला म्हणून माघारें फिरला असता. मी तर मुळीच घाबरलों नाहीं. सुदैवानें नारायणरावहि शकुनावर विश्वास ठेवणारे नव्हते. पुढें घोडा शांत होऊन आम्हीं सुखरूपणें ग्वाल्हेर स्टेशनावर आलों. येथें बी. नारायणराव व दुसरे एक-दोन गृहस्थ यांचा निरोप घेऊन मी गाडींत बसलों. या दिवशीं सप्टेंबर (१९००) महिन्याची १७ तारीख असावी अशी आठवण आहे.

८

काशीयात्रा

ग्वाल्हेरीहून निघालों तों दुसऱ्या दिवशीं प्रयागाला येऊन पोहोचलों. तेथें दाक्षिणात्य पुरोहिताकडे उतरलों. हे भटजी चांगल्या स्वभावाचे होते. त्यांनीं सर्व तीर्थयात्रा सत्त्वा स्पर्शांत आटपण्याचें कबूल केलें. मुख्य विधि क्षौराचा होता. दुसऱ्या दिवशीं भटजी-बरोबर मी संगमावर गेलों. भटजींनीं न्हाव्याची गांठ घालून मला क्षौर करावयास सांगितलें. सहा महिने ग्वाल्हेरीस राहिल्यामुळे मला थोडीशी हिंदुस्थानी भाषा बोलतां येत होती. न्हाव्याला मीं या भाषेंत डोक्याच्या मध्यभागीं सुमार चार पांच ईंच व्यासाची शेंडी ठेवण्याबद्दल बजावून सांगितलें. परंतु शेंडीला हिंदी भाषेंत निराळेंच नांव असल्यामुळे त्याला माझ्या बोलण्याचा अर्थ समजला नाहीं. त्यानें आपल्या स्वदेशी वस्तूनां डोक्याच्या मध्यभागापासून एक-दोन पाट काढलेच. इतक्यांत मला शंका आल्यामुळे त्याला पुनः विचारलें. तेव्हां तो म्हणाला, “ बस ठीक है ! ” पण त्याच्या या कृत्यामुळे शेंडी ठेवणें बहुतेक अशक्य झालें. शेवटीं सरासरी अर्धा ईंच व्यासाची, आणि तीहि तंतोतंत मध्याला नव्हे, अशी शेंडी ठेवून या कुशल नापितानें आपलें काम पुरें केलें !

गिंड वगैरे क्षेत्रकृत्यांच्या भानगडींत मी मुळींच पडलों नाहीं. भटजीला सत्त्वा स्पर्शा दिल्यामुळे सर्व गोष्टी परस्पर त्यांनींच पाहून घेतल्या.

ता. २० सप्टेंबर १९०० रोजीं दुपारच्या गाडीनें प्रयागाहून (अलाहाबादहून) निघून रात्रीं साडेदहा वाजतां काशी स्टेशनावर पोचलों. कोणी एक सखारामभट नांवाचे कोंकणस्थ ब्राह्मण उतरल्याबरोबर मला म्हणाले, की, “ आपल्या येथें चला, मी आपली सर्व कांहीं सोय लावून देतो. ” इतक्यांत दुसरे एक कृष्णवर्ण किंचित् टेंगणे असे सखारामभटजी तेथें आले. ते म्हणाले, “ तुमचे वाडवडील येथें आले तेव्हां आमच्या घरीं उतरले होते. आतां तुम्ही या भामश्याच्या नादीं काय म्हणून लागतां ? ” तेव्हां या काळ्या आणि पूर्वीच्या गोऱ्या सखारामभटांची जी तोंडातोंडी झाली, ती कांहीं पुसण्याची सोय नाहीं. दोघांचीहि समजूत घालण्याचा मीं प्रयत्न केला. मी म्हणालों, “ भांडतां कशाला ? आमच्या पूर्वजांचा लेख ज्याच्याकडे असेल तो त्यानें आणून दाखवावा. म्हणजे उद्यां मी त्याच्याकडेस जाईन. सध्या ज्या अर्थी (गोरे) सखारामभटजी मला प्रथमतः भेटले, तेव्हां मी त्यांच्याच येथें उतरतो. ” एवढें बोलणें झाल्यावर गोऱ्या सखारामभटजींबरोबर मी स्टेशनाच्या बाहेर पडलों. तेव्हां काळे सखारामभटजी मोठ्यानें ओरडून म्हणाले, “ जा जा त्याच्याच बरोबर जा. हा भामटा तुमच्याजवळचें सर्व कांहीं काढून घेऊन तुमचा खून करील, संभाळा ! ! ” मी म्हणालों, “ माझ्याजवळ काढून घेण्यासारखें कांहीं नाहीं; आणि माझा खून होईल याची मला मुळींच भीती नाहीं. ” त्या रात्रीं स्टेशनाजवळच एका लहानशा खोलींत मी व गोरे सखारामभटजी निजलों. आणखीहि दोन-तीन मंडळी तेथें होती. परंतु माझ्या मनांत खुनाची शंकादेखील आली नाहीं. मला गाढ झोंप लागली.

दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस सखारामभटजीनें मला उठविलें; व आम्ही दोघे एका एकक्यांत (धोड्याच्या टांग्यांत) बसून त्यांच्या घरीं गेलों. भटजीनें घरीं एक अंगवस्त्र बाळगिलें होतें. बाई शूद्र जातीची असावी. ही बाई व तिचीं दोन-तीन मुलें या सर्वांचा संभाळ भटजीलाच करावा लागे; म्हणजे त्यांना स्वयंपाक करून जेवावयाला देखील घालावें लागत असे. एकक्याचे पैसे भटजींनीं आपल्या पदरचे दिले. बाईनें दार उघडल्यावर भटजींनीं माडीवरची एक खोली मला उतरण्यासाठीं दिली. हात, पाय, तोंड धुऊन मोकळा झालों. इतक्यांत भटजींची स्वारी एक यादी घेऊन आली. त्यांनीं पंचक्रोशीच्या यात्रेपासून चारपांच रुपये खर्चाच्या श्राद्धापर्यंत सर्व प्रकारच्या यात्रांचा तपशील मला सांगितला. मी म्हणालों, “ हीं कृत्यें करण्याची मला बाई नाहीं. वर्ष दोन वर्षे मी येथें राहण्यासाठीं आलों आहे. तेव्हां सक्तीप्रमाणें वाटेल तें कृत्य करावें येण्यासारखें आहे. सध्यां मला एक गुरु पाहून त्याच्याशीं अध्ययनाला सुखात केली पाहिजे; व जेवणाची व्यवस्था कशी जुळेल तें पाहिलें पाहिजे. ” मजपासून कांहीं लभ्यांश होण्याची आशा नाहीं अशी सखारामभटजींची खात्री झाल्यावर ते मला म्हणाले, “ तुम्ही शेणवी आहां त्या अर्थी तुम्हाला येथील शेणव्यांच्या मठांत आश्रय मिळाला पाहिजे. ”

काशीस सारस्वतांचे तीन मठ आहेत. परंतु भटजींना दुर्गावाटावरील मठाचीच माहिती असल्यामुळे त्यांनी त्याच मठांत जाण्यास मला सांगितले.

अन्नछत्राचा शोध

जेवण झाल्यावर मी तिकडे जाण्यास निघालों. थोडा थोडा पाऊस पडत होता. दुर्गावाटाची चौकशी करीत चाललों असतां एक अन्नछत्रांत जेवणारा ब्राह्मण सांपडला. तो म्हणाला, “मी तिकडेच चाललों आहे, तुम्ही मजबरोबर चला.” तो मला अत्यंत अरुंद गल्लीतून (काशीत अशा गल्या पुष्कळच आहेत) घेऊन जाऊं लागला, तेव्हां माझ्या मनांत अशी शंका आली, की, हा मला लुबाडण्यासाठी कोठें तरी आडरस्त्याने नेत नसेल ना ! कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर नुसता अंधार होता. जणू काय आम्ही एखाद्या खार्णीतूनच चाललों आहों ! मजपाशीं आण्या दोन आण्यांचे पैसे होते, बाकी सर्व सखारामभटजींच्या घरीं पाकिटांत होते. या गोष्टीची आठवण झाल्यावर ‘डर तो पिछे रहा’ या म्हणीप्रमाणें माझ्या भीतीचें निरसन झालें. मला अन्नछत्रवासी भटानें कोठें बरी नेलें तरी मजपासून त्याला कांहीं एक मिळण्यासारखें नाही असा विचार मनमध्यें आणून मी त्याच्याबरोबर सुकाट्यानें चालूं लागलों. शेवटीं दुर्गावाटाजवळ आल्यावर त्यानें शेणव्याच्या मठाची खूण सांगून तो दुसऱ्या बाजूस वळला.

शेणव्यांच्या मठांत या वेळीं श्रीयुत गोविंदराव पालेकर या नांवाचे एक वयोवृद्ध गृहस्थ राहत असत. यांचे चिरंजीव श्रीयुत वामन गोविंद पालेकर (बेळगांवचे एक प्रसिद्ध वकील) यांचें नांव मला ऐकून माहीत होतें. वामनराव निवर्तल्यामुळे कांहीं घरगुती कामासंबंधानें गोविंदरावांस काशीच्या कोर्टांत एक खेप पडली. चालत जाणें शक्यच नव्हतें, म्हणून डोळींत बसून ते कोर्टांत गेले. पण येतांना पाऊस लागल्यामुळे घरीं येऊन ते आजारी पडले. त्यांना अतिसाराचा उपद्रव झाला. मी जेव्हां मठांत गेलों तेव्हां ते बरेच आजारी होते. तथापि माझ्याशीं ते मोठ्या प्रेमानें बोलले. आपल्याच खोलींत राहण्यास त्यांनीं मला आग्रह केला. अत्यंत विंचोळ्या गल्लीतून या ठिकाणीं आल्यावर मला एक प्रकारचें समाधान वाटलें. शेणव्यांचा मठ अगदीं गंगेच्या कांठीं असल्यामुळे गोविंदरावांच्या खोलींतून गंगेचें पात्र व आसपासचा रमणीय प्रदेश स्पष्ट दिसत असे. या देखाव्याच्या अवलोकनानें व गोविंदरावांच्या उत्तेजनकारक शब्दांनीं माझें मन प्रफुल्लित झालें यांत नवल नाही.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सखारामभटजींच्या घरून मी माझें सामान घेऊन शेणव्यांच्या मठांत गेलों. काशीबाई नांवाची कोचीनकडील सारस्वत जातीची एक वृद्ध विधवा याच मठांत राहत असे. ती गोविंदरावांना स्वयंपाक करून घालीत असे. दुसऱ्या दिवशीं गोविंदरावांनीं आपल्या पदरचें सामान देऊन माझ्या जेवणाची व्यवस्था करविली. आजारी असल्यामुळे त्यांनीं लंघन केलें. काशीबाईंना माझ्या अर्ध्या इंच व्यासाच्या आणि एक इंच लांबीच्या शेंडी-कडे पाहून मोठें आश्चर्य वाटलें ! गोविंदरावांकडे तिनें याबद्दल तक्रारसुद्धां नेली असावी

अशी मला शंका येते. पण गोविंदरावांना अलीकडील सुधारकी चाले ठाऊक असल्यामुळे त्यांनीं बाईचें समाधान केलें असावें. “तरुण आहे, देखादेखीनें शेंडी काढून वाढविले असतील केंस ! त्यांत काय झालें ! तेवढ्यानें कांहीं तो अब्राह्मण ठरत नाही. अलीकडे पुष्कळ लोक केंस वाढवितात. तो बेळगांवकडच्या कित्येक सारस्वतांच्या ओळखी सांगतो, त्या अर्थी सारस्वतच असावा,” अशा प्रकारें त्यांनीं बाईची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला असावा. पण तिचें कांहीं पूर्ण समाधान झालें नाही. तिनें माझें पान बाहेरच मांडावें, व मला आपल्या भांड्यांना शिवूं देऊं नये. त्यांतल्या त्यांत संतोषाची गोष्ट ही, कीं, माझ्या जानव्याबद्दल तिला शंका आली नाही, कारण तें अगदीं नवें होतें !

शेणव्यांच्या मठाजवळच एक पाण्याचा नळ होता. पण नळाचें पाणी पिणें धर्मवाद्या कृत्यांत गणलें गेलें असल्यामुळे गोविंदरावांच्या घरीं गंगेचें पाणी पिण्यांत येत असे. या पाण्याचा प्रताप पहिल्याच दिवशीं माझ्या अनुभवास आला ! सारी रात्र निद्राभंग होऊन पांच-दहा खेपा शौचास जावें लागलें. दुसऱ्या दिवसापासून गंगेवरून स्नान करून येतांना तांब्या रिकामाच आणावा, व नळाच्या आसपास कोणी ब्राह्मण दिसत नसला म्हणजे तो भरून घ्यावा, असा क्रम मी चालविला. बाईला मी नळाचें पाणी पितों हें वर्तमान समजलें, म्हणजे जेवण मिळण्याची मारामार पडावयाची ! तेव्हां ही गोष्ट समजूं नये म्हणून मला विशेष काळजी घ्यावी लागली. गोविंदरावांच्या सल्ल्यानें काशीवास कसा करावयाचा हें मी ठरविलें. अन्नछत्रांत भोजन मिळण्याचा संभव आहे; पण त्याला ग्वाल्हेरहून एका बड्या अधिकाऱ्याचें पत्र आणावें लागेल, असें ते म्हणाले. वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री तेलंग यांजगशीं अध्ययन करावें अशीहि त्यांनीं सूचना केली. त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें बागून काशीवास कसा काय घडून आला हें या प्रकरणांत सांगितलें तर फारच विस्तार होईल, म्हणून वाचकांची सध्या येथेंच रजा घेतों.

९

काशीवास

काशीमध्ये लहानमोठी पुष्कळ अन्नछत्रे आहेत. त्यांत मुक्तद्वार अशीं दोनच आहेत. एक मद्रासकडील व्यापाऱ्यांनीं स्थापन केलेलें, व दुसरें श्रीमंत महाराज जयाजीराव शिंदे यांनीं स्थापन केलेलें. श्रीमंत जयाजीराव शिंदे काशीस गेले त्या वेळीं त्यांच्या

मनांतून काशीनिवासी प्रत्येक कुटुंबातून ब्राह्मणास शंभर रुपये दक्षिणा द्यावी असे होते. पण कार्शीतील पंडितांस ही गोष्ट रुचली नाही. एखाद्या दशग्रंथी वैदिकास किंवा षट्शास्त्री पंडितास व एखाद्या निरक्षर ब्राह्मणास सारखीच दक्षिणा मिळणे पंडितमंडळीस पसंत नव्हते. तेव्हा श्रीमंत जयाजीराव रागावून म्हणाले, की, “ही गोष्ट सर्वसंमत नसेल तर, दक्षिणेसाठी निराळे काढलेले हे सहा लक्ष रुपये आम्ही गंगेत बुडवून टाकतो!” या प्रसंगी कांहीं विचारी गृहस्थांनी मध्यस्थी करून श्रीमंत जयाजीरावांना अशी सल्ला दिली, की, हे रुपये गंगेत न बुडविता याच खर्चाने येथे एक छत्र स्थापावे. श्रीमंत जयाजीरावांनी ही गोष्ट कबूल करून पेशव्यांनी बांधलेले बालाजीचे मंदिर इंग्रजसरकारच्या ताब्यातून आपल्या ताब्यात घेतले, व तेथे हे अन्नछत्र सुरू केले. याला सध्या ‘बालाजीचे अन्नछत्र’ म्हणतात.

बालाजीच्या अन्नछत्रांत सारस्वतांना घेतात, पण त्यांस वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची परवानगी घ्यावी लागते. आणि त्यांतहि ही परवानगी मिळाली तरी सारस्वतांना दुसऱ्या पंतीच्या वेळी जेवू लागतात. दुसरा इलाज नसल्यामुळे याच अन्नछत्रांत जाणे मला भाग होते. म्हणून गोविंदराव पालेकरांनी मला ग्वाल्हेरीहून येथील अधिकाऱ्याला पत्रे आणून येथेच जेवणाची व्यवस्था करण्याबद्दल सांगितले. डॉ. वागळे यांस यासंबंधाने लिहिले. परंतु त्यांनी स्वतः कांहीच न लिहितां श्रीयुत मालप यांकडून पत्र लिहविले. मालपांचे म्हणणे असे होते, की, बालाजीच्या अन्नछत्रांत जाण्याचे कारण नाही; डॉ. वागळे हे रावराजे रघुनाथराव राजवाडे यांस सांगून त्यांच्या अन्नछत्रांत माझी सोय करणार आहेत. रावराजे रघुनाथराव यांचे वडील दिनकरराव यांनी ब्रह्मघाटावर कोठेस एक पंधरा ब्राह्मणांचे छत्र ठेविले आहे. तेथे माझी व्यवस्था झाली असती, तर माझे पुष्कळ हाल वांचले असते. पण डॉ. वागळ्यांचा स्वभाव पडला मिडस्त; त्यांनी रावराजे यांस विचारले नाहीच, पण त्यांच्या एका चिठीने बालाजीच्या अन्नछत्रांत सोय झाली असती, ती देखील त्यांनी केली नाही. मी इकडे डॉ. वागळ्यांच्या पत्राची व्यर्थ वाट पाहत राहिलो.

संस्कृत शिक्षणाची सोय

विद्याभ्यासाची सोय सहज लागण्यासारखी होती. कार्शीमध्ये कोणत्याहि पंडिताजवळ गेल्यास तो कांहीं एक न घेतां फुकट शिकवितो. पण “बालाजी ती खरी । गांठी धुरेसर्वे बरी ॥” या तुकोबांच्या उक्त्यांनुसार सुप्रसिद्ध पंडित वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री यांजपाशीच अध्ययन करण्याचा मी निश्चय केला. गोविंदगवांनाहि ही गोष्ट रुचली. एके दिवशी दुपारी मी गंगाधरशास्त्री यांच्या घराचा शोध करीत निघालो. फिरत फिरत त्यांच्या घराजवळ पोचलो. जमविडीच्या सरदार घराण्यातील बाबासाहेब या नांवाचे प्रसिद्ध असलेले एक गृहस्थ कार्शीत जवळ जवळ एक तप राहत होते. ते गंगाधरशास्त्र्यांजवळ शास्त्राध्ययन करीत असत. त्या दिवशी मीमांसाशास्त्राचा पाठ ऐकून गुरुगृहांतून ते नुकतेच आपल्या घरी जाण्यास निघाले होते. त्यांचा व माझी रस्त्यांत गांठ पडली. “गंगाधर-

शास्त्र्यांचे घर या बाजूस आहे काय ?” असा मी त्यांना प्रश्न केल्यावर ते म्हणाले, “त्यांचे घर तुम्हांस कशास हवे ?”

“मला संस्कृत भाषेचे अध्ययन करावयाचे आहे.”

“तुमचे अध्ययन कोठपर्यंत झाले आहे ?”

“मला रघूचे एक दोन सर्ग येतात, यापलीकडे कांहीं नाही. आतां कौमुदीस आरंभ करणार आहे.”

हे ऐकून बाबासाहेब आश्चर्यचकित मुद्रेने म्हणाले, “या वयात तुम्ही शास्त्र शिकून काय करणार ? मला वाटते तुमचे वय जवळ जवळ पंचवीस वर्षांचे असेल. आतां कौमुदीस तुम्ही आरंभ करणार, आणि त्याचा तुम्हांला उपयोग काय होणार ? त्याऐवजी तुम्ही रत्नेमध्ये किंवा इतर ठिकाणी नोकरी धराल, तर त्याचा तुम्हांस विशेष उपयोग होईल. या अध्ययनाच्या नादी तुम्ही व्यर्थ लागू नका. मला याचा अनुभव आहे, म्हणून तुम्हांस मी सल्ला देत आहे. साधारणपणे एखाद्या शास्त्राचे ज्ञान व्हायला किती वर्षे लागतात, हे तरी तुम्हांस ठाऊक आहे काय ?”

“किती वर्षे लागतील बरे ?”

“अहो, केवळ एका शास्त्राच्या अध्ययनाला बारा वर्षे पाहिजेत. बारा वर्षे ! बारा वर्षे तुम्ही येथे राहण्यास तयार आहां काय ?”

“अहो, बारा वर्षे म्हणजे कांहीं जास्त नाहीत; वीस-पंचवीस वर्षे लागली तरी हरकत नाही, पण संस्कृत भाषेचे ज्ञान अवश्यमेव संपादावे, असा माझा विचार आहे.”

बाबासाहेबांचा अचंबा दुणावल्यासारखा दिसला. ते म्हणाले, “काय म्हणतां ? वीस वर्षे ? अहो, वीस वर्षांनी तुमच्या अध्ययनाचा तुम्हांस काय उपयोग होणार आहे ?”

मी हंसत हंसत म्हणालो, “हे पहा, तुम्ही हिंदु आहांत. त्या अर्थी तुमचा पुनर्जन्म-वर विश्वास असेलच. कां, तुम्ही पुनर्जन्म मानतां कीं नाही ?”

“वा ! पुनर्जन्म मानतो यांत काय शंका ! पण त्याचा येथे काय संबंध ?”

“अहो, मी जा येवढी मेहनत करणार आहे, ती या जन्मी फळ मिळावे म्हणून नव्हे. या श्रमांचे फळ मला पुढील जन्मी मिळेल. पुढल्या जन्मी शास्त्राभ्यास सुलभ होईल. कां, तुम्हाला नाही का असे वाटत ?”

बाबासाहेब नुसते थक होऊन गेले. ते म्हणाले, “अशी तुमची श्रद्धा आहे, तर जा; करा प्रयत्न. तें जवळ दिसतें तेंच गंगाधरशास्त्र्यांचे घर.” असे सांगून ते निघून गेले.

कांहीं घरे ओलांडून पुढे गेल्यावर एका खिडकीत (कार्शीतील घरांच्या खिडक्या पुण्यांतील जुन्या चालीच्या घरांप्रमाणे जमिनीबरोबर असतात.) तक्क्याला टेंकून बसलेले एक गृहस्थ आढळले. त्यांच्या यत्नोपवीतारून ते ब्राह्मण असावे असे अनुमान सहजच करतां आले. पण त्यांचा तो डेंगणा बांधा व कृष्णवर्ण चेहरा पाहून ते तेलंगणाकडील असावे असे वाटले. पुनः त्यांचा तो मळकट शहापुरी पंचा, व लोडाशी टेंकून बसणे यांचा संबंध मला लावतां येईना. हे भटजी गरीब म्हणावे तर लोडाशी टेंकून बसलेले !

बरें श्रीमंत म्हणावे, तर असला मळकट पंचा त्यांनीं कां परिधान केला असावा ? कांहीं असो; गंगाधरशास्त्र्यांचें घर विचारण्याला मला काय अडचण ? त्या भटजींना मराठी येत असलें तर उत्तर देतील; नसलें तर पुढल्या घरीं चौकशी करतां येईल, असा विचार करून मी म्हणालों, “काय हो गंगाधरशास्त्री तेलंग यांचें घर तुम्हांस माहीत आहे काय ?”

“तुम्हाला त्यांच्याशीं काय काम आहे ?”

“मला त्यांना भेटायचें आहे.”

“तर मग आंत या, ” असें ते म्हणाले.

आंत जाऊन पाहतां, तों केंस पांढरे झालेले कांहीं शिष्य आपापल्या पोथ्या सोडून यांच्यासमोर बसलेले ! तेव्हां हेच गंगाधरशास्त्री अशी जवळजवळ माझी खात्रीच झाली. त्यांना नमस्कार करून मी एका बाजूस बसलों.

ते म्हणाले, “तुमचें काय काम आहे ?”

“मला शास्त्र शिकायचें आहे, म्हणून आपणापाशीं आलों आहे.”

“पण तुम्हांस कोणतें शास्त्र शिकायचें आहे ? न्याय कीं व्याकरण ?”

“विशेषतः मला न्यायशास्त्र शिकायचें; पण प्रथमतः व्याकरणहि मी जाणूं इच्छितों.”

“तुम्हाला न्याय शिकायचा असल्यास मी एका उत्तम पंडिताची गांठ घालून देतो. मी स्वतः वैयाकरण असल्यामुळे न्यायशास्त्राचें ज्ञान मला हवें तेवढें नाही.”

“आपणाला जेवढें येत असेल, तेवढें माझ्यासाठीं पुष्कळ झालें; कारण मी केवळ संस्कृत रूपावली शिकणारा विद्यार्थी आहे.”

“तुम्ही पुनः एकवार मला येऊन भेटा, म्हणजे तुमच्या अध्ययनाचा विचार करूं. सध्यां तुम्ही आपल्या जेवणाखाणाची व्यवस्था कशी काय लागते हें पहा.”

एवढें सांगून त्यांनीं मला निरोप दिला. याच प्रसंगीं त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव धुंडिराज-शास्त्री यांचा व माझा परिचय झाला.

जेवणाची व्यवस्था कशी लागेल या विवंचनेत पडलों. डॉ. वागळे यांना पुनः एकवार पत्र लिहिलें, व उत्तराची वाट पाहता बसलों. इतक्यांत गोविंदराव पालेकरांचा आजार विकोपास जात चालला. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या नातवास तार केली. तीन-चार दिवसांच्या आंत त्यांचे नातू, पराडकर आडनांवाच्या एका सोबती विद्यार्थ्यासहवर्तमान काशीस येऊन दाखल झाले. ते आल्यावर दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं गोविंदरावांनीं इहलोक सोडला. त्यांच्या स्मशानयात्रेस मला जावें लागलें. त्यानिमित्त अवेळीं जेवण, नदीवर स्नान इत्यादि अपथ्याच्या योगें मला लगेच सपाटून ताप भरला. शेवटीं पराडकरांकडून एक डोली करवून मी काशीच्या हॉस्पिटलांत जाऊन पडलों.

नमुनेदार हॉस्पिटल

या प्रांतांतील हॉस्पिटलें म्हणजे फारच नमुनेदार असतात ! माझ्या विछान्याला किती तरी खांचखळगे पडले होते ! तसेंच माझ्या शेजारच्या विछान्यावर एक परम्यानें ग्रासलेला

तरुण अर्थवट नग्न स्थितीत पडला होता. हा सगळा देखावा पाहून मला या हॉस्पिटलचा अत्यंत कंटाळा आला. पण करणार काय ? चार दिवस येथेंच पडून राहणें भाग होतें. त्यांतल्यात्यांत समाधानाची गोष्ट ही, की, धुंडिराजशास्त्री व पराडकर हे दिवसांतून एखादे वेळीं येऊन माझा समाचार घेत असत. जेवणाची व्यवस्था तर पुसूच नका ! साबुदाण्याची खीर असे; तींत साखरेऐवजी गूळच घालीत; व ती देखील एका वाटीपेक्षा अधिक कोणाच्याच वांट्यास येत नसे. भात आणि वरण मिळे, पण तांदूळ वाईट असल्यामुळे भात चांगला होत नसे. पुण्यांतील सासून हॉस्पिटलांतील रोग्यांची व्यवस्था मी एकदां पाहिली होती. तीत आणि काशीच्या हॉस्पिटलाच्या व्यवस्थेत जमीन-अस्मानाचा फरक ! असो. चार दिवस या हॉस्पिटलाचा अनुभव घेऊन तेथील डॉक्टराचा निरोप घेऊन मी पुनः दुर्गावाटावरील शेणव्यांच्या मठांत आलों.

गोविंदराव पालेकरांचे नातू, पराडकर बंगैरे मंडळींस माझ्या येण्यानें आनंद झाला. या वेळीं या मठाची व्यवस्था कोणी चिंदबर गोडबोले नांवाच्या कोंकणस्थ ब्राह्मणापाशीं होती. गोविंदराव जिवंत होते तोंपर्यंत हे भटजी त्यांच्या वाऱ्याला देखील उभे राहत नसत. गोविंदराव मला सांगत, “संभाळा हो, चिंदबर मोठा चोर आहे. तो तुमचे सामानसुमान चोरील.” पण गोविंदराव वारल्यानंतर चिंदबरानें भली मोठी यादी तयार करून त्यांच्यावर शेंदोनशें रुपये बाकी काढली, व दुसरे एक पशुपतिशास्त्री तेथें होते त्यांच्यामार्फत गोविंदरावांच्या नातवास तमादा लावला. मी हॉस्पिटलांतून परत आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं पुनः चिंदबराच्या तर्फे पशुपतिशास्त्र्यानें बोलणें काढलें. चिंदबर तेथें होता. गोविंदरावाच्या नातवानें सर्व हक्कीगत मला समजावून सांगितली. तेव्हां मी चिंदबराला म्हणालों, “काय हो, गोविंदरावांनीं इतकी रकम देणें आहे असें तुम्ही म्हणतां, पण ते जीवंत असतांना एकदां देखील तुम्हीं ही गोष्ट काढली नाही. इतकेंच नव्हे तर त्यांची तुम्हीं नुसती भेट देखील घेतली नाही !” चिंदबर मनांतल्या मनांत चपापला, व “आम्हीं खोटी यादी केली कीं काय !” असें म्हणत आपलें दप्तर गुंडाळून चालता झाला. पुनः त्यानें गोविंदरावांच्या नातवाशीं हा प्रश्न काढला नाही. माझा मात्र त्याला अत्यंत राग आला.

गोविंदरावांचें सर्व और्ध्वदेहिक क्रियाकर्म आटपून त्यांचे नातू (श्रीयुत मोरेश्वर वामन पालेकर) व पराडकर पुनः खदेशीं चालते झाले. येथें माझ्या जेवणाची सोय अद्यापि झाली नव्हती. आतां डॉ. वागळ्यांच्या पत्राची वाट पाहता बसण्यांत अर्थ नाही, याविषयी माझ्या मनाची खात्री झाली. एके दिवशीं मी ‘बालाजीच्या छत्रा’च्या अधिकाऱ्यांस जाऊन भेटलों. “मी सारस्वत ऊर्फ शेणवी आहे. तथापि विद्यार्थी असल्यामुळे तुमच्या अन्न-छत्रांत मला जेवावयास मिळालें तर माझा विद्याभ्यास सुरळीत चालेल,” असें मी त्यांना सांगितलें. ते म्हणाले, “तुमचें नांव काय ?” माझें नांव सांगितल्यावर ते पुनः म्हणाले, “अहो, आज दहा बारा दिवस तुमची मी वाट पाहत आहे. ग्वाल्हेरीहून तुमच्यासंबंधानें मला लिहून आलें आहे. पण तुमचा पत्ता मला माहीत नसल्यामुळे तुम्हांला मी कोठें शोधवें ? असो. उद्यां दुपारीं तुम्ही छत्रांत या, म्हणजे मी तेथील व्यवस्थापकास तुमच्या-

बहुल सांगून ठेवतो. मात्र तुम्हांला दुसऱ्या पंक्तीस जेवावयास घालतील, त्याला माझा नाइजाज आहे. शेणवी वगैरे जातींच्या लोकांना दुसऱ्या पंक्तीस वाढण्याची येथील वहिवाट आहे. ”

दुसऱ्या दिवशी त्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने माझी सर्व व्यवस्था लावून दिली. तेव्हापासून 'बालाजीच्या छत्रा'त दुसऱ्या पंक्तीला मला जेवण मिळू लागले. पण ग्वाल्हेरीहून पत्र पाठविणारा मनुष्य कोण असावा याचा अंदाज करता येईना. शेवटी श्रीयुत मालप यांच्या एका पत्रावरून सर्व समजून आले. सध्याच्या ग्वाल्हेरच्या महाराजांचे मेहुणे सरदार शितोळे यांच्याच येथे मालप राहत असत. त्यांनी माझी अडचण लक्षांत आणून परस्पर सरदार शितोळे यांच्या कारभार्याकडून एक चिठी वर सांगितलेल्या छत्राच्या अधिकाऱ्यास पाठविली; व तिच्या योगे छत्राधिकाऱ्याने माझा येवढा सन्मान केला. सरदार शितोळे यांचे कारभारी म्हणजे कोणी मोठे माणूस होते असे नाही. त्यांचा पगार अवघा तीस की चाळीस रुपये होता. पण छत्राधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने त्यांची योग्यता फार मोठी होती. कांहीं असो; जेवणाची व्यवस्था लागल्यामुळे मला एक प्रकारचे समाधान झाले.

अन्नछत्रांतील अनुभव

या छत्रांत दुसऱ्या पंक्तीस जेवणारी पांच-सात मंडळी होती, व छत्राधिकाऱ्यांना त्यांची पहिल्या पंक्तीला सहज सोय करता आली असती. पण तसे केले असता दक्षिणी ब्राह्मणांचा उपमर्द होईल या भीतीने दक्षिणी ब्राह्मणांशिवाय इतरांना पहिल्या पंक्तीस बसू देत नसत असे वाटते. ज्या दिवशी ब्राह्मणांची संख्या जास्त असे, त्या दिवशी दुसऱ्या पंक्तीस आमचे वरण गंगाजलमय होत असे; जणू काय गंगेचा प्रवाहच त्यावरून वाहवला असावा ! माजी बहुधा दुसऱ्या पंक्तीस नसावयाचीच ! पण माजीच्या ऐवजी कधी कधी पिठले मिळे. काशीमध्ये ज्या तांदुळांस गिन्हाईक नसे, ते आमच्या अन्नछत्रांत खप्त असत ! आमच्या छत्रांतील पोळ्या मात्र चांगल्या असत. आणि त्या कितीहि वाढण्यास वाढणारांची कुरकुर नसे. तूप मात्र एकच पळी मिळे. मधूनमधून ताकाची कढी करीत असत. दुसरी पंगत कधी बारा वाजता बसे तर कधी चार वाजता बसे. ब्राह्मण वेताचे असल्यामुळे स्वयंपाक शिल्लक राहिला तर आम्हांस बारा-एकाच्या दरम्यान जेवण मिळे. पण तेच ब्राह्मण जास्त झाले म्हणजे नवा भात व पोळ्या होईपर्यंत आम्हांस तीन तास तप करीत बसावे लागे. मी कौमुदी, भगवद्गीता, किंवा दुसरे एखादे पुस्तक बरोबर घेऊन जात असे, व पानावर भात पडेपर्यंत ते वाचीत बसत असे.

माझ्या काशीवासाला दोन-तीन महिने झाले नाहीत तोंच नीलकंठभट गायतोंडे या नांवाचे एक विद्यार्थी काशीस आले. कवळे मठाच्या आश्रयाने त्यांचे वेदाध्ययन झाले होते, पण त्यांच्या मनातून शास्त्राध्ययन करण्याची उत्कट इच्छा होती, व त्याचसाठी ते काशीस आले होते. प्रथमतः ते अहिल्याबाईंच्या अन्नछत्रांत जेवीत असत. पण ब्रह्मघाटावरून हे छत्र फार दूर पडत असल्यामुळे तेहि माझ्याबरोबर 'बालाजीच्या छत्रांत' जाऊ

लागले. आम्हांस दुसऱ्या पंक्तीस जेवावयास घालून छत्राचे व्यवस्थापक आमचा जाणून-बुजून उपमर्द करितात याची त्यांना अत्यंत चीड येत असे. ग्वाल्हेरच्या महाराजांस अर्ज पाठवून या व्यवस्थापक भटांची खोड मोडली पाहिजे असे ते वारंवार म्हणत असत. ते मला म्हणत, की, “तुमच्याइतके जर मला मराठी आले असते, तर या लोकांनी मी कधीच खोड मोडली असती. पण तुम्हांस याचे कांहीच वाटत नाही ! तुम्ही मुकाट्याने हा सर्व अपमान सहन करून घेता.” त्यावर मी म्हणें, “अहो, तुमची गोष्ट ठीक आहे. तुम्हांला बालाजीचे छत्र बंद झाले तर अहिल्याबाईचे आहेच. पण माझे कसे होणार ! समजा, मी अर्ज पाठविला, आणि तेथून तो चौकशीसाठी इकडे अधिकाऱ्याकडे आला. अशा वेळी हे अधिकारी आम्हांस प्रथमतः छत्रातून चालते व्हा असे सांगतील, व मागाहून चांगलासा रिपोर्ट लिहून पाठवितील. सारस्वतांच्या तर्क आम्ही भांडलो याबद्दल सारस्वतांतील श्रीमंत लोक आम्हांस मदत न करता मूर्ख म्हणतील, व या सान्याचा परिणाम असा होईल, कीं अभ्यामाला राजा देऊन काशी सोडून चालते व्हावे लागेल. म्हणून या भानगडीत मी पडूं इच्छित नाही. जोपर्यंत आम्हांला येथे राहावयाचे आहे, तोपर्यंत थोडे हाल झालेले पत्करले, अपमान सहन करावा लागला तरी हरकत नाही. पण आम्हांस दिवसांतून एकदा जे जेवण मिळत आहे, ते बरे आहे. त्यावर आमचे स्वास्थ्य अवलंबून आहे. ”

छत्रांत होणारे हाल आणि अपमान यांच्या पूर्ततेसाठीच जणू काय आमच्या पूर्व-कर्मणि मृत्युंजय यास काशीस पाठविले होते. मृत्युंजय हा कोचीनकडील राहणारा सारस्वत ब्राह्मण होता. लहान वयांत तो काशीस आला. त्याला शिकविण्याची कांहीं मंडळीने खटपट केली. पण मृत्युंजयाने त्यांना बिलकूल दाद दिली नाही. आमच्या काशीवासास आरंभ झाला नव्हता त्या वेळी मृत्युंजयाच्या काशीवासास पंधरा वर्षे होऊन गेली होती. आज सरासरी एक तप अन्नछत्रांतील पक्वान्नांचा आस्वाद तो घेत होता, पण मुखशौर्यामुळे एक-दोन वेळा बालाजीचे अन्नछत्र सोडण्याची त्याजवर पाळी आली होती. पुढे स्वारी उपाशी मरू लागली तेव्हा तेथील स्वयंपाकी विधवांच्या मध्यस्थाने पुनः स्वारीला जेवण मिळू लागले.

आपले वाक्शर अधिकाऱ्यांवर सोडल्यास काय परिणाम होतो याचा मृत्युंजयाला पूर्ण अनुभव आला होता. दुसऱ्या पंक्तीस फारसे ब्राह्मण नसत, आणि जे असत, त्यांच्याशी दोन हात करण्याचे धाडस मृत्युंजयामध्ये नव्हते, कारण त्यांनी अधिकाऱ्यांशी तक्रार केली असता पुनः छत्राचे द्वार आपणांस बंद होणार हे त्याला माहीत होते. तेव्हा त्याच्या वाणीचा समग्र ओव आमच्यासारख्या निस्रद्वी माणसाकडे वळला यांत नवल नाही. त्यांत नीलकंठभटजोपेक्षाहि मजवर त्याची फार कृपा असे. पहिल्याने आमच्याशी तो बोलत असे, पण ज्याच्या त्याच्या कागाळ्यांशिवाय विशेष कांहीं नसल्यामुळे त्याचे बोलणे आम्हांस रुचेना. तेव्हा स्वारी आमच्यावरच उलटली. आमच्यावर त्याचा मोठा आक्षेप असा होता, कीं आम्ही छत्रांतील अन्न खाऊन शास्त्राध्ययन करितो; पुढे मार्गे

या शास्त्राध्ययनाचा उपयोग आम्ही उदरनिर्वाहाकडे करणार आहोत म्हणजे आम्ही शास्त्र विकणार आहोत, व त्यामुळे कायमचे नरकाला जाणार आहोत ! तो आजूबाजूस बसलेल्या एखाद्या छत्रस्थ ब्राह्मणाकडे वळून म्हणत असे, “ मी आज पंधरा वर्षे काशीत आहे, पण तुम्हांला ठाऊक आहे काय, मी कधी शास्त्र शिकलो आहे, हे ? अहो, मला शास्त्र शिकविण्याचा येथल्या कांहीं शहाण्या मंडळीचा विचार होता. पण मी म्हणालो, नको रे बुवा शास्त्र. या शास्त्राचा विक्रय करून कोण जातो नरकाला ! आणखी ही अन्नछत्रे कांहीं शास्त्र शिकणारांसाठी नव्हत. गंगेवर स्नान करावे व जेवावे व काशीवास करावा, म्हणून ही छत्रे स्थापन केली आहेत. ”

दुसरा एक ब्राह्मण बहुधा दुसऱ्या पंक्तीस जेवीत असे. त्याला पहिल्या पंक्तीस येण्यास सवड नसे, कारण आपल्या अंगवस्त्राच्या निर्वाहासाठी त्याला भिक्षा मागावी लागे. सकाळी भिक्षा मागून जे अन्न मिळे, ते त्याने ठेवलेल्या बाईच्या स्वाधीन करून मग तो छत्रांत जेवावयास येत असे. अर्थात् त्याला दुसऱ्या पंक्तीस बसावे लागे. त्याचे व मृत्युंजयाचे चांगले जुळे. पण कधी कधी दोघांची तोंडातोंडीही होत असे. मृत्युंजय आमच्याविरुद्ध रूपकें, उत्प्रेक्षा इत्यादिकांच्या रूपाने नाना तऱ्हेच्या गोष्टी, या व दुसऱ्या कांहीं ब्राह्मणांस सांगे. आम्ही हा सर्व प्रकार मुकाट्याने सहन करीत होतो. नीलकंठभटजीला मृत्युंजयाचा फार तिडकारा असे. तथापि ते देखील त्याच्या तोंडी कधी लागले नाहीत.

अन्नछत्रांत होणाऱ्या या माझ्या अनेकविध तापांचे निवारण ज्ञानछत्रांत होत असे. गंगाधरशास्त्री यांना मी गुरुज्येसाठी एक रुपया आणि एक नारळ एवढेच काय ते दिले होते. माझ्या शिक्षणाची नीट व्यवस्था व्हावी म्हणून त्यांनी मला आपल्या अग्रशिष्यांपैकी नागेश्वरपंत धर्माधिकारी यांच्या हवाली केले. नागेश्वरपंतांच्या घरी मी सकाळी सात वाजण्याच्या सुमारास जात असें. मला ते एक तास शिकवीत. पण मी इतर विद्यार्थ्यांचे पाठ ऐकत तेथे दहा वाजेपर्यंत बसत असें. संध्याकाळी गंगाधरशास्त्र्यांचे सावत्रबंधु लक्ष्मणशास्त्री हे मला व आणखी दोन-तीन विद्यार्थ्यांना साहित्य शिकवीत असत. माझ्या या दोन्ही गुरुंची मजवर पूर्ण मर्जी होती. मला लागणारी पुस्तके ते आपल्या पदरवी देत व माझ्या अभ्यासाची फार काळजी घेत.

चिंदेवर गोडबोले याचा व माझा गोविंदराव पालेकरांच्या मृत्यूनंतर थोडा वाद झाला हे मागे सांगितलेच आहे. त्याला मी दुर्गावाटावरील मठांत राहतो हे खपेना. त्याने कांहीं तरी कुरापत काढून माझ्याशी भांडण करण्यास सुखात केली. एके दिवशी तो म्हणाला, “ तुम्ही भाडे देत असाल तर येथे रहा; नाही तर चालते व्हा. मी तुमचे सामान काढून रस्त्यावर टाकीन. ” ह्या भटाच्या तोंडी लागण्यांत कांहीं अर्थ नाही, हे मी जाणून होतो. पण जाणार कोठे ? ब्रह्मवाटावर दुसरा कोचीनच्या स्वामीचा एक फार मोठा मठ आहे. तेथील व्यवस्थापक माधवाचार्य यांनी मला आश्रय देण्याचे नाकारले. आतां गंगेच्या कांठी राहण्याची पाळी आली. श्रीयुत कुणाजी साठे (आतां आपाशास्त्री साठे, वैद्य, या नांवाने हे मुंबईस प्रसिद्ध आहेत.) यांची माझी बरीच ओळख होती.

माझ्याच ओळखीने ते गंगाधरशास्त्र्यांच्या घरी व नागेश्वरपंतांच्या घरी येत होते. ते या वेळी ब्रह्मवाटावरील सांगलीकरांच्या वाड्यांत राहत असत. त्यांना जेव्हां माझी अडचण समजली तेव्हां त्यांनी ताबडतोब आपल्या खोलीत येऊन राहण्यास सांगितले. शेणव्याला याने आश्रय दिला असे सांगलीकरांच्या कारभार्यांस समजले तर साठ्यांनाहि आपली खोली सोडून जावे लागेल, याची मला भीति पडली. साठ्यांनी तेथील कारभार्यांना सांगून थोडक्या दिवसांसाठी मला आपल्या खोलीत राहू देण्याची मोठ्या सुष्किलीने परवानगी मिळविली. महिना दीड महिना साठ्यांच्या खोलीत काढल्यावर एके दिवशी स्नानाला गेलों असतां माधवाचार्य मला गंगेवर भेटले व मला म्हणाले, “ तुम्ही सांगलीकरांच्या वाड्यांत कां राहतां ? आमच्या मठांत एवढी जागा रिकामी पडली आहे. ” मला या त्यांच्या बोलण्याचे फार आश्चर्य वाटले. दीड महिन्यांमागे गृहस्थाला सवड नव्हती, पण आतां झाली, हे कसे ? मी म्हणालों, “ सध्या आहे हे बरे आहे. ” पुनः एक-दोन वेळा त्यांनी आग्रह केला तेव्हां मी त्यांच्या मठांत राहावयास गेलों. माझ्यासंबंधाने माधवाचार्यांचे मत एकाएकी कां बदलले याचे मला अद्यापि गूढ आहे. एक तर त्यांना नीलकंठभटजीने माझ्यासंबंधाने अनुकूल ग्रह होईल असे कांहीं सांगितले असावे, किंवा माझी अभ्यासी वृत्ति पाहून माझ्यासंबंधाने त्यांच्या मनांत आदर उत्पन्न झाला असावा. कांहीं असो, त्यांनी आपल्या मठांत आश्रय दिल्यामुळे मला जागेची ददात राहिली नाही. नीलकंठभटजी हे दुर्गावाटावरील शेणव्यांच्या मठांत राहत असत, ते मी ब्रह्मवाटावरील मठांत राहण्यास गेल्यावर तेथेच आले. आम्हा दोघांसाठी माधवाचार्यांनी एक खोली पदरचे पैसे खर्चून दुरुस्त करून दिली.

काशीमध्ये प्लेग

१९०१ सालच्या मार्च अखेर काशीमध्ये प्लेग आला. आमच्या मठाच्या आसपास कांहीं प्लेगच्या केसिस झाल्या. आमच्या ओळखीचा एक गवळी शेजारी राहात होता, तो प्लेगाने मेल. आम्ही धाबरून गेलों. पण करणार काय ? बाहेरगांवी जावे, तर उपाशी मरण्याची पाळी यावयाची. नागेश्वरपंत धर्माधिकारी आम्हांस धीर देत असत. ते म्हणत, “ अहो, बाहेरगांवी जाऊन मरण्यापेक्षा येथे मेलों तर फार चांगले. येथे मेलों असतां आम्हांस लाथेने तरी ढकलून गंगेत टाकतील. आमचे शव गंगेत पडले म्हणजे आम्हांस पावन होण्यास आणखी काय हवे ? काशीमध्ये मरण यावे म्हणून दूरदूरचे लोक येथे येऊन वर्षांचीं वर्षे राहतात. तेव्हां प्लेगाच्या भयाने पळून जाणे आम्हांस सर्वथा अनुचित होय. ” आमचे प्रेत गंगेत पडल्यावर आम्ही पावन होऊं अशी आमची समजूत नव्हती. बाहेरगांवी जेवणाखाण्याची व्यवस्था जुळण्यासारखी असती तर आम्ही काशीत एक पळदेखील राहिलों नसतों.

एके दिवशीं मठा सपाटून ताप आला. हा प्लेगच असावा अशी मला बळकट शंका आली. मी नीळकंठभटजींस माझ्या खोलीतून ताबडतोब निघून जाण्यास सांगितलें. नीळकंठभटजी फार भित्रा होता, तथापि या प्रसंगी त्यानें मोठें धैर्य दाखविलें. तो म्हणाला, “ मला तुम्ही कितीहि आग्रह केला, तरी मी तुम्हांस सोडून जाणार नाहीं. मरायचें असेल, तर दोघेहि याच ठिकाणीं मरूं. ” त्यानें आपलें अंथरूण माझ्या शेजारीं होतें तें देखील हालविलें नाहीं. वैद्याच्या घरीं जाऊन माझ्यासाठीं त्यानें औषध आणलें व त्या औषधानें एका आठवड्यांत मला गुण पडला. पण पंधरा-वीस दिवसपर्यंत माझ्या अंगीं शक्ति कांहीं आली नाहीं. या प्रसंगीं माधवाचार्यांच्या कुटुंबानें माझी फार काळजी घेतली. ही साध्वी स्त्री सकाळीं लवकर उठून पद्याचें जेवण करून मला घालीत असे. आपल्या मुलाची किंवा धाकट्या भावाची जेवटी काळजी घ्यावी, तेवढी तिनें या प्रसंगीं माझी घेतली, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. दोन आठवड्यांनीं मी बरा झालों; व पूर्ववत् चालाजीच्या छत्रांत जेवावयास जाऊं लागलों.

इकडे प्लेगचा धडाका सारखा चालला होता. प्रेतें आणण्याला माणूस न मिळाल्यामुळे खटान्यांतून आणार्थीं लागत, असें माझ्या ऐकण्यांत आहें. उन्हाळ्यांत रात्रीं खोलींत निजवत नसे, म्हणून मी गच्चीवर निजत असें. तेथून मणिकर्णिका घाटावर जळणाऱ्या चिता स्पष्ट दिसत अमत. निज लागते न लागते इतक्यांत आमच्या मठाच्या खालच्या पायऱ्यांवर एखादें प्रेत थावें आणि मोठ्यानें आरडाओरड सुरू व्हावी, असा प्रकार किती तरी दिवस चालला होता ! शेवटीं हें सर्व आमच्या अंगवळणीं पडल्यामुळे आमचा निद्राभंग होईनासा झाला. गंगाधरशास्त्री सहकुटुंब बाहेरगांवीं गेले होते. पण धर्माधिकारी घरींच राहिल्यामुळे आमच्या अभ्यासांत म्हणण्यासारखा व्यत्यय आला नाहीं.

पावसाळा सुरू होण्यापूर्वींच प्लेग नामशेष झाला. आमचें सर्व कांहीं सुरळीत चाललें होतें. पण माझीं धोतरें पार फाटून गेलीं. आणखी एखादा महिना त्या धोतरांवर काढणें अशक्य होतें. पण आता नवीन धोतरें घ्यावीं कशीं ? डॉ. वागळ्यांना एक पत्र लिहिलें. धोतरांसाठीं पांच रुपये तरी पाठवा, अशी विनंती केली होती. पण डॉ. वागळ्यांनीं वहिवाटीप्रमाणें पत्राचें उत्तर लिहिलें नाहीं. श्रीयुत विष्णु नाईक यांसहि माझी दीनावस्था कळवून निदान मला पांच रुपये पाठविण्याची विनंती केली; पण व्यर्थ ! ते पत्राचें उत्तर पाठविण्यास बहुधा आळस करीत नसत. परंतु या माझ्या पत्राचें उत्तरदेखील त्यांनीं पाठविलें नाहीं. श्रीयुत भिकू नाईक यांस पत्र लिहिलें किंवा नाहीं याची आतां पक्की आठवण नाहीं; पण लिहिलें असावें असें वाटतें. कोणाकडूनहि मदत होण्याची आशा दिसना. यापुढें कोणत्याहि बाबतींत आपल्या जुन्या मित्रांवर अवलंबून राहावयाचें नाहीं; कितीहि संकटें, कितीहि विपत्ति आल्या तरी आपल्या जुन्या मित्रांना कळवून याचना करावयाची नाहीं; येथल्या येथें अककलहुशारीच्या आणि प्रामाणिकपणाच्या जोरावर संकटांतून पार पडावयाचें, असा मीं निश्चय केला. पण काशीसारख्या क्षेत्रांत मजुरी केली तरी देखील एक रुपया मिळण्यास प्रयास पडावयाचे ! तथापि हताश न होतां मी कांहीं

तरी तोड शोधून काढण्याच्या विचारास लागलों.

गोस्वामी आडनांवाचे एक गुजराथी लोकांचे तरुण गुरु काशीस राहत असत. हे मोठे श्रीमंत होते. गंगाधरशास्त्र्यांपाशीं ते शास्त्राध्ययन करीत असत. त्यांना मराठी अर्थ बाजूला देऊन मध्यें श्लोक छापलेले, अशी अमरकोशाची प्रत पाहिजे होती. निर्णयसागरांत छापलेली अशी एक प्रत मजजवळ होती. मी वाचण्यासाठीं ती त्यांस दिली. पण त्यांना ती विकतच घ्यावयाची होती. तिची मुळची किंमत सव्वा रुपया होती. पण त्यांना मीं सांगितलें, कीं, ही प्रत मीं फुकटच दिली असती; परंतु मला सध्या फार अडचण आहे म्हणून तुम्ही एक रुपया द्या. गोस्वामीनें नको नको म्हणत असतां सव्वा रुपया दिला. एक रुपया दोन आणे देऊन मीं एक पंच्यांची जोडी घेतली. या जोडीनें फार तर दोन तीन महिने काढता आले असते; कारण ती फारशी बळकट नव्हती. म्हणून मीं असा निश्चय केला, कीं, छत्रांत मिळत असलेला एक पैसा तेलाकडे खर्च न करतां तसाच संग्रहास ठेवावा, व दोन अडीच महिन्यांत एक रुपया साठवून त्याचे नवे पंचे घ्यावे. छत्रामध्यें रोज पैसा दक्षिणा देत. पण त्याचें रात्रीं तेल आणावें लागे. शिवाय, एकादशीच्या दिवशीं छत्रें बंद असत, तेव्हां त्या दिवशीं आम्हांला तांदूळ वगैरे आणावे लागत. कधीं कधीं माधवाचार्यांच्या घरीं एकादशीच्या दिवशीं जेवावयास मिळे. धर्माधिकारी आठवड्यांतून एकदा नीळकंठभटजींस चिठी देऊन एका सावकाराकडून शिधा देववीत. आम्ही हा शिधा माधवाचार्यांच्या घरीं देऊन एकादशीस आमच्या जेवणाची सोय करीत होतो. पण दिवा कसा पेटविणार ? तेव्हां आम्ही असा विचार केला, कीं, रात्रीं दिवा न पेटवितां जेवढें आम्हांस पाठ येत असेल, तेवढें म्हणावयाचें. बहुधा नीळकंठभटजींनीं अष्टाध्यायी म्हणावी, व त्यांच्या मागोमाग मीं म्हणावी, असा परिपाठ असे. अशा रीतीनें अंधारांत काल कटून छत्रांतील पैशांवर आम्ही प्रत्येकीं चार चार आणे संग्रहीं केले.

गुणो हजामाची योग्य वेळीं मदत

पंढरीनाथ हजाम या गृहस्थाची मीं माझ्या वाचकांस ओळख करून दिली नाहीं. याला पंढरीनाथ या नांवानें न ओळखतां मडगांवचे लोक गुणो हजाम या नांवानें ओळखतात. गुणो याचा जन्म म्हाडदोळ येथें म्हाळसेच्या देवळाशेजारीं झाला. आजला त्याचें वय जवळजवळ माझ्या वयाइतकेंच आहे. म्हाडदोळसारख्या स्थळांत जरी त्याचा जन्म झाला तरी स्थळांतील व्यसनें त्याला मुळींच जडलेलीं नाहींत. फार काय सांगायें, गोव्यांत आबाल-वृद्धांत पसरलेलें तंबाकूचें व्यसनदेखील त्याला नाहीं. विविध कलांचें ज्ञान त्यानें स्वतःच्या श्रमानें संपादिलें आहे. त्याला चित्रे काढतां येतात, मातीचीं चित्रे करतां येतात, पुस्तकें बांधण्याचें काम येतें, हीं सर्व कामें तो फावल्या वेळांत करीत असे. सध्या हा गृहस्थ मडगांव येथें ब्रिस्कटें करण्याचा धंदा करीत असतो. सुबईस त्यानें एक ब्रिस्कटाचें यंत्र पाहिलें, व घरीं येऊन कांहीं जुनें पुराणें सामान जमवून, प्रसंगीं स्वतः लोहाराचें काम

करून, त्या नमुन्याचें एक यंत्र तयार केलें. सध्या या यंत्राचा तो उपयोग करीत आहे. त्याच्या अंगच्या अनेक गुणांचें वर्णन करण्याचें हें स्थळ नव्हे; त्याला एक निराळाच लेख लिहावा लागेल.

पंढरीनाथ १८९२ सालीं प्रथमतः आमच्या घरी आला. कांहीं कालपर्यंत तो म्हाड-दोळाहून येऊन हजामती करून जात असे, पण पुढें तो सडकुटुंब आमच्या घराशेजारीच राहूं लागला. प्रामाणिकपणा, सात्त्विकपणा, उद्योगिता, निर्व्यसनिता, विद्येची अभिरुचि इत्यादि गुणांमुळे त्यावर सोनबा मुळगांवकरांचें व माझें अत्यंत प्रेम जडलें. देवळाच्या आसपास कलावंतींच्या घरी जुगारांत कालक्रमण करणाऱ्या एखाद्या गोंयबाबाविषयी जितका आम्हांला तिडकारा वाटे, तितकाच देवळाच्या (आणि तोहि म्हाडदोळांत) शेजारी जन्मलेल्या उद्यांगदक्ष गुणो हजामाविषयी आम्हांस आदर वाटे. वडिलांच्या द्रव्यावर पोसणारे व जुगारांत आणि दुर्व्यसनांत काल घालविणारे असे श्रीमंत (?) गोव्यांत पुष्कळ आहेत. अशा लोकांशीं आपला संबंध असणें भूषणास्पद आहे असें समजणारे कांहीं मध्यम स्थितीतील लोक अद्यापि गोव्यांत असतील असें वाटतें. पण अशा श्रीमंतांची नुसती ओळवदेखील करून घेण्याचा मीं प्रयत्न केला नाही; आणि यदाकदाचित् अशा लोकांशीं बोलण्याचालण्याचा प्रसंग आलाच, तर गुणो हजामाच्या सहवासांत जें सुत्र होत असे, तें तर यांच्या सहवासांत होत नसेच; उलट वडिलोपार्जित मिळकतीवर यथेच्छ ताव मारणारे हे नंदीवैल पाहून माझें मन खिन्न होत असे. गुणोसारखीं उद्योगी माणसें जर आमच्या देशाला लाभतील, व लहानपणापासून त्यांच्या शिक्षणाची योग्य तजवीज होईल, तर आमच्या देशाचें नष्टचर्य संपण्यास फार काळ लागणार नाही. असो. तेथें मला या गृहस्थाची आठवण होण्याचें कारण हें, कीं, मीं पांच रुपये पाठविण्यासाठीं निरनिराळ्या सधन मित्रांना पत्रे लिहून थकल्यावर निसयायानें एक पत्र गुणो यालाहि लिहिलें. त्याच्याकडून कांहीं मदत होईल याची मला आशाच नव्हती, कारण हजामती करून दिवसांतून चार आठ आणे मिळाले तर कुटुंबपोषणाला खर्चून त्यांतून शिल्लक ती काय राहावयाची? तथापि एक दोन रुपये कोणाकडून तरी उसने घेऊन तो मला पाठवील असा भरवसा होता; व रुपये कर्जी घेऊन पाठवावे असेंच मीं त्याला लिहिलें असावें. गोस्वामीनें दिलेल्या सव्वा रुपयांतून एक रुपया दोन आण्यांचे पंचे घेतल्यावर व अंधारांत अष्टाध्यायी पाठ करून भावी नम्रता शंकण्यासाठीं चार आणे संग्रहीं केल्यावर गुणो याजकडून एक रजिस्टर्ड पत्र आलें. त्यांत दहा रुपयांची इंग्रजी नोट होती. गुणो याचें म्हणणें आहे, कीं, हे पैसे त्याचे स्वतःचे नसून माझ्या बहिणीनें दिले. कांहीं का असेना? या प्रसंगीं इतर मित्रांप्रमाणें त्याला माझी विसर पडली नाही. त्यानें माझ्या बहिणीला माझें दैन्य कळवून-मला हें पसंत नव्हतें, तथापि-माझ्यासाठीं कांहीं खटपट करून मला दहा रुपये पाठविले. १९०१ सालच्या हिवाळ्यांत या पैशांचा मला फार उपयोग झाला.

श्रीधुत मोरेश्वर पालेकर आपल्या आजोबाची एक चांगली रजई मला देत होते. परंतु

उत्तर हिंदुस्तानांतील हिंवाळ्याची मला कल्पना नसल्यामुळे मीं ती घेतली नाही. पुढें जेव्हां (१९०० सालीं) हिंवाळा आला, तेव्हां काशीबाईनें मला एक जुनीपुराणी रजई दिली. तो हिंवाळा मीं या रजईवर कसाबसा काढला, व उन्हाळ्यांत ती पुनः काशीबाईच्या स्वाधीन केली. उशी माझ्याजवळ नव्हतीच. ब्रह्मवाटावरील शेणव्यांच्या मठांत राहण्यास आल्यावर तेथें माधवाचार्यांच्या सतरंजीचे कांहीं फाटके तुकडे व विंध्या एका कोपऱ्यांत पडल्या होत्या त्या धुऊन सतरंजीच्या तुकड्यांच्या पिशव्यांत भरून त्यांच्या मीं दोन उशा तयार केल्या. त्यांतील एक मीं वापरीत असें व दुसरी नीळकंठभट्टरी वापरीत असत. या उशा दगडापेक्षां मऊ होत्या, व अन्नछत्रांतील जेवण कोंड्यापेक्षां गोड होतें; तथापि 'भुकेस कोंडा आणि निजेस धोंडा' या म्हणीचा आम्ही काशीमध्ये पूर्ण अनुभव घेत होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही.

उशी कशीहि चालेल, पण रजई कोठून आणणार? या वर्षी काशीबाईची रजई मिळणें शक्य नव्हतें, व ती मिळाली असती तर तिच्या योगानें थंडीचें निवारण होण्यासारखें नव्हतें. कारण, तोफा लावून उडवून दिलेल्या जुन्या किल्ल्यासारखी तिची जर्जरित दशा झाली होती. अनेक ठिकाणीं मोठमोठीं भोके पडलीं होती. आंतील कापूस जणू काय बरील पडद्यापासून स्वतंत्रता मिळविण्याची खटपट करीत होता. कांहीं ठिकाणीं तर पडदा बाजूस सारून त्यानें स्वेच्छाचार आरंभिला होता. तेव्हां पुनः काशीबाईजवळ अशा रजई-बद्दल याचना करणें व्यर्थ होतें, हें उघड आहे. पंढरीनाथ हजामाचें पत्र वेळींच आल्यामुळे मला हिंवाळ्याची काळजी राहिली नाही. जवळजवळ दोन रुपये खर्चून मीं एक पांढरी कांबळ घेतली. मजजवळ पुण्याहून नेलेली दुसरी एक कांबळ होती. या दोन कांबळींवर व डॉ. वागळे यांनीं दिलेल्या कोटावर मीं १९०१ सालचा हिंवाळा काढला. गुणोचें पत्र आल्यावर अंधारांत बसण्याचें आम्ही सोडून दिलें. अन्नछत्रांतील पैसा पुनः तेलासाठीं खर्चू लागलों.

नेपाळांत जाण्याची संधि

दुर्गानाथ नांवाचा नेपाळी तरुण आमच्याच मठांत राहत असे, व आमचे गुरु नागे-श्वरपंत धर्माधिकारी यांजपार्शीच शास्त्राध्ययन करीत असे. बौद्धधर्माचें ज्ञान संपादण्यासाठीं नेपाळस जाण्याची आवश्यकता आहे हें डॉ. भांडारकर यांचें वाक्य मी विसरलों नव्हतो. दुर्गानाथाची या कामीं मदत होण्यासारखी होती, म्हणून मीं त्यांची मैत्री संपादिली. १९०२ सालच्या जानुआरी महिन्यांत दुर्गानाथानें नेपाळस आपल्या घरी जाण्याचा बेत केला. त्यानें हा बेत मला कळविल्यावर मलाहि नेपाळस न्यावें असा माझा आग्रह पडला. पण नेपाळस जाणें हें कांहीं सुलभ काम नव्हतें. प्रथमतः नेपाळ सरकारचा पास अल्याशिवाय कोणत्याहि मनुष्यास नेपाळच्या सरहद्दीत पाऊल टाकण्याची मनाई आहे. दुसरें, मार्ग अडचणीचा, मोठमोठे पर्वत चढून गेल्याविना काठमंडू (नेपाळची राजधानी) शहराचें दर्शन होण्यासारखें नाही. तिसरें, मजजवळ तीन-चार रुपये शिष्टक होते. या

५४ । निवेदन

पैशावर एवढा प्रवास झेपेल कसा, ही चिंता. तथापि नेपाळ सरकारचा पास मिळाल्यास इतर संकटांस न जुमानतां दुर्गानाथाबरोबर जाण्याचा मी निश्चय केला. त्याचे आजोबा नेपाळच्या मुख्य प्रधानाच्या कचेरीत एक बडे अधिकारी होते. माझ्या आग्रहास्तव दुर्गानाथाने आपल्या आजोबांमार्फत माझ्यासाठी एक पास आणला; व ता. २ फेब्रुवारी रोजी काशीहून निघण्याचा वेत आम्ही नक्की केला.

वे. शा. सं. कल्याणशास्त्री हे कोल्हापुरचे राहणारे. मी काशीस येऊन कांहीं दिवस झाल्यावर ते काशीयात्रेसाठी तेथे आले. माझी त्यांची स्मार्तस्वामींच्या मठांत गांठ पडली. ते वृद्ध व एका पायाने जरा अधु असल्यामुळे माझा त्यांना बराच उपयोग झाला. जाताना त्यांनी मला सिद्धान्तकौमुदी घेऊन दिली. या पुस्तकाचा मला फार उपयोग झाला, हे निराळे सांगण्याची जरूरी नाही; कारण मुख्यतः याच ग्रंथाचे मी अध्ययन केले. मी नेपाळास जाण्यापूर्वी कल्याणशास्त्री पुनः एकवार काशीस आले. या वेळी ते माधवाचार्यांच्या घरी उतरले होते. त्यांनी माझा अभ्यास कुठवर झाला याचा तपास करून मला कांहीं प्रश्न विचारले, व त्या प्रश्नांची उत्तरे समाधानकारक मिळाल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. वर्ष सव्वा वर्षांत मी इतकी मजल मारली याचे त्यांनी कौतुक केले. ते म्हणाले, “आणखी एक-दोन वर्षे शास्त्राध्ययन करून तुम्ही कोल्हापुरास या. मी तुम्हास एखादी पन्नास-साठ रुपयांची नोकरी मिळेल अशी खटपट करीन.” यावर मी म्हणालों, “सध्या नेपाळास जाण्याचा वेत ठरला आहे. या प्रवासांतून पार पडलों, तर पुढे पाहतां येईल.” त्यांनी विशेष भवति न भवति न करतां प्रवासाच्या खर्चासाठी मला चार रुपये दिले.

माझ्या गुरूंना मी माझा नेपाळास जाण्याचा वेत कळविला, तेव्हां जरा वाईट वाटलें. पण धर्माधिकारी व लक्ष्मणशास्त्री तेलंग यांची समजूत पुनः परत येईन अशी झाली असावी. त्यांनी मला फारसा प्रतिबंध केला नाही. गोविंदशास्त्री मात्र माझ्या जाण्याविरुद्ध होते. त्यांना थोडेंसे ज्योतिष येत होतें. त्यावरून त्यांनी असे अनुमान केले, की, त्या एक-दोन महिन्यांत माझ्यावर भयंकर संकट येणार आहेत. तेव्हां हे दिवस संपेपर्यंत काशी सोडून अन्यत्र जाऊ नये, असा त्यांनी आग्रह धरला. मला त्यांची समजूत घालण्यास बरेच प्रयास पडले. मी म्हणालों, “ज्योतिषशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें माझ्यावर या दिवसांत भयंकर प्रसंग येणार असतील तर काशीमध्ये राहून तरी ते कसे टाळतां येतील ? आणि नेपाळच्या वाटेतच जर मला मृत्यु येणार असला तर तो तरी कसा टाळतां येईल ?” पुष्कळ वादविवाद झाल्यावर शेवटीं नाखुषीनेच त्यांनी मला परवानगी दिली.

नेपाळचा प्रवास

ता. २ फेब्रुवारी १९०२ या दिवशीं दुर्गानाथ, त्याचा एक सोबती व मी काशीहून निघालों. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही रक्सौल स्टेशनावर पोचलों. हे स्टेशन नेपाळ सरहद्दीच्या अगदीं जवळ आहे. तेथून बीरगंज हे नेपाळी ठाणें अवघे दोन मैल आहे. स्टेशनावजवळच आम्ही एका ठिकाणी रात्री मुक्काम केला. हे दोन दिवस मी फराळावरच काढले. दुसऱ्या दिवशीं पहाटेच आम्ही नेपाळची सरहद्द ओलांडली. माधवाचार्यांनी दिलेला एक जुना दक्षिणी जोंडा माझ्या पायांत होता, तो पार फाटून गेला, म्हणून वाटेंत फेंकून देण्यासाठी काढला असतां सगळा उजवा पाय रक्तानें माखलेला ! अंधारांत जोडा लागून पायांतून रक्त निघालें व तें तेथल्या तेथें गोठून गेलें, हें अतिशय थंडीमुळे मला समजलें देखील नाही. लोक उठण्यापूर्वीच आम्ही बीरगंजला पोचलों.

येथून पुढील प्रवासाची सविस्तर माहिती ज्या पुस्तकांत लिहून ठेवली होती, तें हरवलें हें मी मागे सांगितलेंच आहे; तेव्हां आतां मला केवळ माझ्या स्मरणशक्तीवर अवलंबून रहावें लागत आहे. सगळ्या मुक्कामांचीं नांवेंदेखील मला आठवत नाहीत. दुपारीं बीरगंज येथें जेवण करून आम्ही निघालों. मीं माझे डंबेल्स बरोबर आणिले होते, ते तेथेंच एका दुकानदारापार्शी ठेवले. बाकी माधवाचार्यांनी मला जुनी कांबळ दिली होती ती, माझ्या दोन कांबळी, व कांहीं पुस्तकें एवढें सामान मजबरोबर होतें. मजूर कोणी न मिळाल्यामुळे हें सर्व सामान मलाच घ्यावें लागलें. पण दोन-तीन मैल चालत गेल्यावर मी अगदींच थकून गेलों. तीन दिवस पोटांत पुरेसें अन्न नव्हतें, व त्यावर एवढें ओझे घेऊन तीन मैल चालत जाणें माझ्यासारख्या अशक्त माणसाला शक्यच नव्हतें. किती तरी वेळां येथूनच मागे फिरण्याचा विचार माझ्या मनांत आला. पण नेपाळास गेलों नाही तर बौद्धधर्माचे ज्ञान कसे मिळणार, हा विचार मागे फिरण्याच्या विचारावर जय मिळवीत असे. शेवटीं वाटेंत आम्हाला एक सुसलमान गडी भेटला. त्यानें भीमफेदीपर्यंत दीड रुपयांत येण्याचें कबूल करून सामानाचा बोजा आपल्या शिरावर घेतला. पहिला मुक्काम आम्ही बीरगंजहून पांच मैलांवर एक गांव (या गांवाचें नांव आतां आठवत नाही.) आहे तेथें केला. येथें मी पोहे आणि गूळ खाऊनच रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे बुधवारी आम्ही सरासरी दहा मैल चालत गेलों. येथून नेपाळची तराई संपून हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेल्या जंगलास सुखात झाली.

नेपाळचे पहाडी मुख्य व तराई असे दोन भाग करितात. तराई हा मुख्य नेपाळाचा इंग्रज सरकाराकडून मिळाला आहे. तराईतील रयत हिंदी आहे. सरकारी अधिकारी मात्र नेपाळी असतात. बीरगंज येथे एक बडा नेपाळी अधिकारी असतो. या तराईचे उत्पन्न नेपाळ सरकारास पहाडी मुख्यापेक्षा जास्त येत असावे. येथे भाताचे पीक फार येत असते. कानपुरी तांदूळ म्हणतात तो याच प्रांतातून येत असावा. हा प्रांत सुपीक खरा, पण येथे मलेरिया तापाची फार भीति असल्यामुळे नेपाळी लोक या प्रांतात राहण्यास फार घाबरतात. दुर्गानाथाला तर ही तराई ओलांडून नेपाळचे उंच डोंगर कधी पाहीन असे झाले होते. तो बाणासारखा धांवत सुटे. मी मागाहून हळूहळू चाले. त्याच्या आजोबांनी पाठविलेले दोन गडी त्याला बीरगंज येथे भेटले. ते माझी विपत्ति पाहून खदखदा हांसत. मला त्यांच्या क्रौर्याचा अचंबा वाटला. माझा मुसलमान गडी मात्र माझी कीव करी. गुरवारी दुपारी आम्ही एका ओढ्याच्या कांठी स्वयंपाक केला. दुर्गानाथाने मला एक लहानशी लोखंडी कढई दिली. वारा सोसाय्याचा वाहत होता, तेव्हा या कढईत मी केलेला भात एका ठिकाणी मऊ झाला तर दुसऱ्या ठिकाणी तांदूळच राहिले! त्या दिवसापासून दिवसातून एकदा दुर्गानाथच मला आपल्याबरोबर जेवावयास घालू लागला.

नेपाळी स्नान

नेपाळची तराई सोडून जसजसे आम्ही हिमालयाच्या पायथ्याच्या महारण्यातील मार्ग आक्रमू लागलो, तसतशी माझी शारीरिक विपत्ति वाढत गेली. सकाळी अतिशय थंडी असल्यामुळे माझ्या अनावृत पायांतून रक्त निवे. त्यावर रस्त्यातील धूल बसली म्हणजे फार त्रास होत असे. रात्री आम्ही रस्त्याच्या बाजूस असलेल्या दुकानदारांच्या शोंपडीपैकी एलाच्या शोंपडीत सुककाम करून पुनः पहाटेस पुढे जात असू. दुपारी मध्यंतरी सवडी-प्रमाणे स्वयंपाक करून भोजन होत असे. स्वयंपाक म्हणजे दुसरे कांही नसे. नुसता भात, व नेपाळांत मिळणारी एक प्रकारची आमसोले उकळून तयार केलेले पाणी, एवढेच असे. तरी पण भुकेच्या वेळी हे सुद्धा मला गोड लागे. रात्री रस्त्यांत पांच-सहा मैलांच्या अंतरावर लागणाऱ्या शोंपडीवजा दुकानांतून मिळणारे पोहे व गूळ यांजवर आमचा निर्वाह होई. पण हा नेपाळी गूळ इतका वाईट आणि महंग होता, की, तो खाण्याचे मी सोडून दिले, व नुसत्या पोह्यावरच तृप्ति मनुन घेऊ लागलो. आम्ही एका नदीच्या कांठाकांठांने जात होतो. मी विछान्यांत असतांनाच दुर्गानाथ मला म्हणे, की, आपले स्नान झाले. हा ग्रहस्थ उठला कधी, नदीवर गेला कधी व याने अशा भयंकर थंडीत स्नान केले कसे, याचे मला आश्चर्य वाटे. मी म्हणे, “तुम्ही नेपाळी लोक फार काटक आहा, तुम्हांला थंडीवाऱ्याची कांहीच पर्वा वाटत नाही. इतक्या पहाटेस नदीवर स्नान करणे मला तर अगदी अशक्य वाटते.” बीरगंजहून निघाल्यावर तिसऱ्या दिवशी आम्ही नदीच्या कांठीच एका दुकानदाराच्या शोंपडीत रात्रीच्या सुककामास राहिलो होतो. नदी आमच्या शोंपडीतून दिसत होती. तथापि पाण्यापर्यंत जाण्याचा मार्ग इतका विकट होता, की, तेथे जाण्यास

बराच अवकाश लागे. जवळची एक वाट होती. पण ती बड्यावरून खाली उतरण्याची असल्यामुळे फार धोक्याची होती. मी सकाळी लवकर जागा झालो. मग थंडी फार असल्यामुळे अंधारणांतच पडून होतो. इतक्यात दुर्गानाथ उठला, व आपल्या स्नानाच्या तयारीस लागला. त्याने एका लहानशा पंचपात्रीत पाणी घेऊन ते आपल्या टीचभर शेंडीच्या टोकास लावले, नंतर दोन्ही कानशिलांस, दोन्ही डोळ्यांस व कपाळास पाण्याचा स्पर्श करून आपले स्नान आटपले. आणि तो म्हणाला, “काय हो, तुम्ही अजून निजलांच आहा, मी तर माझे स्नानदेखील आटपले!” मी म्हणालो, “अहो, मी थंडीमुळे पडून राहिलो आहे, पण तुम्ही उठण्यापूर्वीपासून मी जागा आहे. तथापि तुम्हांला मी नदीवर जाताना पाहिले नाही. मग तुम्ही स्नान केले म्हणतां हे कसे?” तो म्हणाला “अहो, तुम्ही जागे होता तर मी येथे पंचपात्री घेऊन स्नान करीत होतो हे पाहिले नाही कसे?” तेव्हा नेपाळी लोकांचे स्नान कशा प्रकारचे असते, याची मला नीट कल्पना झाली. मारवाडांत एका घड्यांत दोन-तीन माणसे आंघोळ करतात असे माझ्या ऐकण्यांत आले होते. पण नेपाळी लोकांची स्नानपद्धति त्यांना माहीत असती तर एका घड्यांत निदान शंभर मारवाड्यांना सहज स्नान करतां आले असते! असो. त्या दिवसापासून नेपाळांत दुर्गानाथाबरोबर होतो तोपर्यंत सकाळी उठल्याबरोबर (नेपाळी) स्नान करू लागलो.

शुक्रवारी रात्री आम्ही भीमफेदी येथे येऊन पोचलो. येथून नेपाळचा पहिला मोठा घाट लागतो. रात्री आम्ही एका दुकानदाराच्या शोंपडीत उतरलो. माझ्याजवळ कांही नेपाळी मोहरा (या इंग्रजी ख्याला सरासरी अडीच मिळातात.) होत्या. बीरगंज येथे इंग्रजी नाणे देऊन या मोहरा आम्ही घेतल्या होत्या. माझ्या मुसलमान गड्याला माझ्याबरोबर काटमंडूपर्यंत येण्यास मी पुष्कळ आग्रह केला, पण गुरखे लोकांचा स्वभाव त्याला माहीत असल्यामुळे त्याने तेथूनच परत जाण्याचा हट्ट धरला. भीमफेदीपर्यंत पोचते करण्याचा आमचा करार असल्यामुळे आम्हाला नाइलाजास्तव त्याची रवानगी करावी लागली. दुर्गानाथाने माझ्या सामानासाठी दोन भोटिया जातीचे गडी पाहिले. पण त्यांना त्यांची मजुरी आगाऊ पाहिजे होती. मुसलमान गड्याची मजुरी व या नवीन गड्यांची आगाऊ मजुरी देऊन माझ्याजवळ एकच नेपाळी मोहर शिल्लक राहिली होती. ती पोहे घेण्यासाठी दुकानदाराच्या बायकोला देत असता माझ्या हातून खाली पडून दुकानाच्या आंतल्या बाजूस गेली. दुकानदाराने व त्याच्या बायकोने ती शोधण्याचा फार्स केला. पण ती मिळाली नाही या सज्जीवर परत केली नाही. शेवटी दुर्गानाथाकडून कांही पैसे उसने घेऊन मी माझा कार्यभाग उरकला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर उठून नेपाळचा पहिला घाट चढण्यास सुरुवात केली. याला नेपाळी लोक गढी म्हणतात. या गढीचे नांव खरी गढी असावे. हिच्या मस्तकावर नेपाळ सरकारचा कडेकोट बंदोबस्त आहे. प्रत्येक मनुष्याची येथे झडती घेण्यांत येते व अपरिचित मनुष्यास पासाशिवाय पुढे जाऊ देत नाहीत. दुर्गानाथाजवळ अवघा पांचांचा पास होता. अर्थात् त्यांत माझ्या दोन भोटिया गड्यांचा समावेश होण्यासारखा नव्हता.

तेव्हां असा बेत ठरला, कीं, चौकीच्या अलिकडे कांहीं अंतरावर माझें सामान मी घ्यावें व या भोटियांना पुढें जाऊं द्यावें. ते त्या प्रांतांतील असल्यामुळे त्यांना पासाची गरज लागत नाही. पण तेच जर परदेशी गृहस्थांबरोबर असले तर त्यांस पास पाहिजे. गडी चढतां चढतां मी पार थकून गेलों. त्यांत नाक्याजवळ पोचल्यावर सगळें ओझें पाठीवर आलें. तथापि मीं तें कसें बसें नाक्यापर्यंत नेलें. तेथें आमच्या कपड्यालच्यांची तपासणी झाली. त्या वेळीं तेथील शिपायांनीं माझे पायमोजे चोरले. पुनः सामान पाठीवर घेऊन मी पुढें चाललों. पण भोटिये गडी कोठें दिसेनात. ते जेथें आमचा मुककाम व्हावयाचा होता, तेथें जाऊन स्वस्थ विश्रान्ति घेत बसले. पण हें स्थान सरासरी एक मैल लांब असल्यामुळे माझ्यानें तेथपर्यंत सामानाचा बोजा घेऊन जातां येणें केवळ अशक्य होतें. मी चौकीपासून बऱ्याच अंतरापर्यंत चालत गेल्यावर इतका थकलों, कीं, सामानाचें गांठोडें एका बाजूस फेंकून एका झाडाखालीं निचेष्टित पडलों. दुर्गानाथ आपल्या गड्यासह ठरलेल्या मुककामावर पोचला, तेव्हां तेथें त्याला भोटिये गडी सांगडले. माझी त्यानें चौकशी केली; पण माझा थांग लागेना. तेव्हां त्या भोटियांना थेट नाक्यापर्यंत जाऊन माझा शोध करून या असें त्यानें फर्माविलें. त्यांनीं येऊन माझें सामान घेतलें. त्यांनीं आपल्या कामाची उपेक्षा केल्याबद्दल मी त्यांजवर रागावलों. पण माझी भाषा त्यांना नीट न समजल्यामुळे त्याचा त्यांजवर काय परिणाम झाला हें मला समजलें नाहीं त्या झाडाखालीं अर्धापाऊण तास मी पडून राहिल्यामुळे माझ्या अंगां थोडीशी ताकद आली, व त्या भोटियांबरोबर मी आमच्या मुककामापर्यंत हळूहळू चालत गेलों.

दुर्गानाथानें जेवण तयार करून ठेवलें होतें. जेवण म्हणजे दुसरें कांहीं नव्हतें, फक्त भात आणि आमसोळांचें पाणी. ज्या जागीं आम्ही उतरलों होतों ती जागा एका झऱ्याच्या कांठी होती. येथून आसपासची वनशोभा उत्तम दिसत होती, पण नेपाळी लोकांनीं चुली-पार्शीच देहधर्म करून इतकी घाण केळी होती, कीं, इतर दिवशीं भाताचा एक घासदेखील वशाखालीं उतरण्यास पंचाईत पडली असती. परंतु त्या दिवशीं तशा जागीं बसून दुर्गानाथाचा आग्लोदकयुक्त भात मीं मोठ्या रुचांनें खाल्ला ! दुर्गानाथाला घरीं जाण्याची फारच वाई झाली होती. त्यानें नथून त्याच दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास आपलें घर गांठलें, पण त्याचे गडी, माझे गडी, व मी इतकी मंडळी मार्गे राहिलों. रात्रीं एका उषड्या धर्मशाळेंत आम्हीं मुककाम केला. पोह्यांचा फराळ करून आम्ही निजलों. परंतु थंडी फार असल्यामुळे माझे दोन्ही पाय जणू काय गळून पडत आहेत असें मला वाटूं लागलें. मोठ्या कष्टानें ती रात्र मीं काढली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. ९ फेब्रुवारी रोजीं आम्ही पहाटेस पुढील मार्ग आक्रमूं लागलों. सगळा मार्ग हिमफेनानें झांकला होता. त्यावरून अनवाणी चालण्याचा प्रसंग. मग काय विचारावें ! माझ्या हालाना सीमा राहिली नाही. तापलेल्या तव्यावरून चालण्यासारखी माझी स्थिति झाली. जणू काय माझी अत्यंत दया येऊन सूर्यनारायणानें आपले कोमल रश्मि क्षितिजावर सर्वत्र पसरले आणि पाच अर्ध्या तासांत सर्व हिमफेन पार वितळवून टाकला. त्यामुळे माझें दुःख समूळ

नाहींसें झालें नाहीं, तथापि बरेंच कमी झालें.

या दिवशीं सात-आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्हीं नेपाळचा दुसरा घाट (चंद्रगढी) चढलों. या घाटाच्या मस्तकावरून हिमालयाच्या हिमाच्छादित रांगा इतक्या स्पष्ट दिसत होत्या, कीं, माझ्या पायांच्या वेदना मी क्षणभर विसरून गेलों.

“ अस्त्युत्तरस्थां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजा ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ ”

या आपल्या रसाळ वाणीनें कविकुलगुरुनें ज्याचें वर्णन केलें, जो ऋषिमुनींचें निवास-स्थान, जो आपल्या सान्निध्यानें प्रेक्षकांच्या मनांत उन्नत धर्मविचारांची जागृति करतो, त्या हिमगिरीची स्वच्छ रजतवत् चकाकणारी ती देदीप्यमान शिखरें पाहून भारतमातेच्या कोणत्या पुत्राला आनंद होणार नाहीं ? या प्रसंगीं माझ्या मनांत ज्या विचारलहरी उठल्या त्या सर्वांचें वर्णन करणें शक्य नाहीं. मी गोव्यासारख्या मागसलेल्या प्रांती जन्मलों; आमच्या प्रांतांतील मनुष्यानें काशीपर्यंत प्रवास केला तर मोठेंच धाडस केलें असें समजतात. सह्याद्रीचें सुद्धां उल्लेखन आम्हांला किती दुर्घट वाटतें ! पण त्याच स्थितीतील मी आज कोणीकडे आहे ! नेपाळच्या चंद्रगढीच्या मस्तकावर राहून हिमालयाचीं सुंदर शिखरें मी अवलोकीत आहे ! बरें, हें सारें मीं मोठ्या धाडसानें किंवा अंगांत अचाट सामर्थ्य आहे म्हणून केलें असें नाहीं. माझ्यासारखा प्रवासास भिणारा विरळा. सामर्थ्य म्हणावें, तर या थोडक्या प्रवासानें माझे कसे हाल झाले हें मी जाणून आहे. तेव्हां आज मला जें नगाधिराजाचें दर्शन झालें तें केवळ बुद्धप्रेमासुळे होय. अशा अनेक विचारपरंपरेनें माझें मन प्रफुल्लित होऊन बुद्धावरील माझी श्रद्धा दृढतर झाली. दुपारीं चंद्रगढीच्या खालीं जेवण करून संध्याकाळीं चारपांचाच्या सुमारास आम्ही दुर्गानाथाच्या घरीं पोचलों.

दुर्गानाथाच्या पित्यानें आणि आजोबांनें माझें चांगलें आदरातिथ्य केलें. नेपाळच्या प्रवासांत सुग्रास भोजन काय तें याच दिवशीं मला प्रथमतः मिळालें. मी खालच्या मजल्यावर उषडी जागा होती, तेथें निजलों. थंडी फारच होती. पण दुर्गानाथाच्या बापांनें एक भट्टी मोठी नेपाळी कांबळ दिली व गवत अंथरून धिळाना तयार करून दिला. माझ्याजवळ एक लहानशी धाबळी होती. छात्रांत सोवळ्यानें जेवण्यासाठीं तिचा उपयोग होत असे. तिचे दोन तुकडे करून पायमोज्यांऐवजीं मीं ते दोन्ही पायांस गुंडाळले. त्यामुळे थंडीची बाधा जरा कमी झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लवकर उठून मीं नेपाळी स्नान केलें, आणि नऊ वाजण्याच्या सुमारास भोजन केलें. नेपाळी ब्राह्मण मांसाहारी आहेत. दुर्गानाथाला आपण मांस खातो हें मला कळूं द्यावयाचें नव्हतें. तेव्हां त्यानें आपल्या

आईला सांगून माझ्या जेवणाचा बेत निराळा ठेवला. जेवण झाल्यावर दुर्गानाथ मला घेऊन काटमंडूमधील मुख्य देवतांच्या दर्शनास गेला.

देऊळ कीं खाटिकखाना ?

काटमंडूमध्ने लहानमोठी पुष्कळ देवालये आहेत. पण त्यांत मुख्य दोन आहेत. एक पशुपतीचें व दुसरें गुह्येश्वरीचें. प्रथमतः आम्ही गुह्येश्वरीच्या दर्शनास गेलों. गुह्येश्वरीच्या किंवा इतर कोणत्याहि नेपाळी मंदिरांत कळाकुसरीचें असें विशेष कांहीं आढळून येत नाही. गुह्येश्वरीच्या मंदिरावर सोन्याचा कळस व रुप्याचे पत्रे आहेत. आंतल्या बाजूस एक लहानसा चौक आहे. या चौकांत एका बाजूस एक हातभर रुंदीची व दीड हात लांबीची स्त्रीयोनीची आकृति आहे. ही आकृति आंत दगडाची असोवी. पण वरून तिला सोन्याचें रुडें घातलें आहे. आजूबाजूस आपल्या इकडील म्हसोबादगडोबासारख्या कांहीं आकृति आहेत. हा सगळा चौक व तेथील दगडी आकृति रक्तांनं इतक्या माखलेल्या असतात, कीं, त्या जागेला खाटिकखान्याची उपमा दिल्यास गैर-वाजवी होणार नाही. आम्ही त्या मंदिरांत गेलों, तेव्हां एक कुत्रा गुह्येश्वरीजवळच रक्त चाटीत होता, तेथील पुजारी कांहीं मंत्र म्हणून गुह्येश्वरीची पूजा करीत होता, व एका बाजूस एक ब्राह्मण शतचंडीचा पाठ करीत होता. तो सगळा देखावा पाहून माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. इतक्यांत एका पुजान्यानें तीर्थप्रसाद म्हणून एक प्रकारची नेपाळी ताडी आणून दिली. मला प्रथमतः हा काय पदार्थ होता हें माहीत नव्हतें. पण त्याचा तो चमत्कारिक वास आल्यावर मीं दुर्गानाथास ही ताडी आहे कीं काय असा प्रश्न केला. त्यानें जेव्हां ती ताडीच आहे असें म्हटलें, तेव्हां मी म्हणालों, कीं, “ही ताडी आम्हीं तीर्थ म्हणून कशी प्यावी ?” तो म्हणाला, “तुम्हांस जर प्यायची नसेल तर शिरावर घासून दोन्ही डोळ्यांस लावा म्हणजे झालें.” असें म्हणून स्वतः त्यानें हा विधि केला. पण ताडी डोळ्यांस लावतांना जेव्हां त्यानें डोळे मिटले तेव्हां माझ्या हातावरील ताडीरूपी तीर्थ मीं फेकून दिलें.

आम्ही गुह्येश्वरीच्या मंदिरांतून बाहेर पडल्याबरोबर कांहीं अंतरावर घटाकृति बौद्ध स्तूप आम्हांस दिसला. यापूर्वी बौद्धमंदिर किंवा स्तूप मीं कधींच पाहिला नव्हता. मीं “जवळ दिसतें आहे तें मंदिर कोणाचें ?” असा दुर्गानाथास प्रश्न केला, तेव्हां तो म्हणाला, “हें बौद्धांचें कायसें आहे, पण तुम्ही तिकडे पाहूंच नका. कारण तिकडे पाहिलें असतां ब्राह्मणांनीं स्नान करावें असें शास्त्र आहे !” दुर्गानाथाचे हे शब्द ऐकून मी चकित झालों ! गुह्येश्वरीच्या मंदिरांत तीर्थरूपधारिणी ताडीचें सेवन करण्यास हरकत नाही, पण बौद्धमंदिराचें दुरून दर्शनदेखील अपवित्र ! बौद्ध धर्मोसंबंधानें नेपाळी लोकांत इतका तिडकारा अमेळ असें मला कधींहि वाटलें नव्हतें. परंतु दुर्गानाथाशी यासंबंधानें वाद करण्याची सोय नव्हती. मी बौद्धधर्माभिमानाी असें थाला आढळून आलें असतां माझ्या छळाला त्याच्याकडूनच आरंभ व्हावयाचा. तेव्हां त्याला प्रत्युत्तर न देतां बौद्ध स्तूपाच्या

बाजूस पाठ फिरवून त्याजबरोबर मी पशुपतिनाथाच्या मंदिराकडे वळलों.

पशुपतिनाथाचें मंदिर एका उंचवट्यावर आहे. हें फारच लहान आहे व तेथें एक मोठें महादेवाचें लिंग आहे. या लिंगास चारहि बाजूंम चार तोंडें आहेत. येथील पुजारी दक्षिणी ब्राह्मण असतात. अर्थात्, या मंदिराच्या पटांगणांत बलिदान होत नाही. पण जवळच जीं गोरक्षनाथाचीं वगैरे लहानसहान मंदिरे आहेत, त्यांत पशुवध होतो. आश्चर्याची गोष्ट ही, कीं, गोरक्षनाथासारख्या साधुपुरुषाची मूर्तिदेखील रक्तांनं माखलेली असते. पशुपतिनाथाचे पुजारी कृष्णशास्त्री द्रविड हे आमचे गुरु गंगाधरशास्त्री तेलंग यांचे गुरुबंधु. नागेश्वरपंत धर्माधिकारी त्यांजपाशीं कांहीं काळपर्यंत शास्त्राध्ययन करीत असत. मी काशीहून निघालों त्या वेळीं नागेश्वरपंतांनीं त्यांना भेटून क्षेमसमाचार पुसावा व आपला त्यांना नमस्कार सांगावा असें सांगितलें होतें. पण आम्ही पशुपतीच्या मंदिरांत गेलों, तेव्हां ते पूजेंत गुंतले होते. त्यांची पूजा दुपारीं तीन वाजतां आटपत असे. तेव्हां त्या दिवशीं त्यांची भेट होणें शक्य नव्हतें. परंतु मी काशीहून आलों असें त्यांना समजल्यावर त्यांनीं दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं येऊन अगत्य भेटावें असा निरोप पाठविला. पशुपतीच्या मंदिरांतून आम्ही थेट घरीं आलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मुखमार्जनादि विधि व नेपाळी स्नान आटपल्यावर सहा-सात वाजतां दुर्गानाथाच्या बापांनं नेपाळी अपिलाची पद्धत पाहण्यासाठीं मला भीमममशेर (त्या वेळचे कमांडर इन चीफ) यांच्या बंगल्यावर नेलें. रस्त्यांत दहिंवर पडल्यामुळें मला थोडासा त्रास पोचला. कमांडरसाहेबांचा बंगला म्हणजे एक साधारण तीन मजली घर होतें. कंपांड मज बराच मोठा होता. आम्ही येथें पोचलों त्या वेळीं वीस-पंचवीस शिपायांची कवाईत चालली होती. इतक्यांत तिसऱ्या मजल्यावरील एका खिडकींतून खालीं जमलेल्या लोकांना कमांडरसाहेबांनीं आपलें दर्शन दिलें. त्यांच्या जवळ त्यांचा कोणी कारभारी होता. डोक्याच्या केसांजवळ कपाळावर लावलेल्या मव्य टिळ्यावरून कमांडर-साहेबांनीं (नेपाळी ?) स्नान केल्याचें चिन्ह स्पष्ट दिसत होतें. हे आपणास जरी क्षत्रिय म्हणवितात, तथापि त्यांचा बांधा अध्यापेक्षां अधिक मोंगोलियन वळणावर गेला होता. खिडकी उघडून स्वारी आपलें तोंड बाहेर काढते न काढते इतक्यांत खालच्या मंडळींत मुजरे करण्याची एकच चळवळ उडून गेली; जो तो आपलें गान्हाणें कमांडरसाहेबांपुढें मांडूं लागला. आम्हांला तर दहापांच मिनिटें कोण काय म्हणतो याचा थांगच लागेना. शेवटीं एका शिपायानें कीं दुसऱ्या कोणी अधिकाऱ्यानें गोंगाट शांत करून एकेकाळा स्वारीसमोर येण्यास हुकूम केला. तथापि प्रत्येक वादी स्वारीला तिसऱ्या मजल्यावर ऐकूं जाण्यासाठीं मोठ्यानें ओरडून मुजरे करीत करीत आपलें गान्हाणें स्वारीपुढें मांडीत असे. कोणी कोणाला विनाकरण जातिवहिष्कृत केलें अशी एक तक्रार होती. कमांडरसाहेबांनीं ही तक्रार राजगुरुंकडे नेण्यास हुकूम केला. दुसऱ्याहि पुष्कळ तक्रारी होत्या. पण त्यांचा एकदम निकाल न करतां आपल्या कारभान्याला त्या टिपून घेण्यास स्वारीनें हुकूम केला; व कांहीं गान्हाण्यांला तेथल्यातेथेंच नकारार्थी उत्तर देऊन झटपट निकाल करून टाकला.

न्याय देण्याची ही पद्धति मला फार चमत्कारिक वाटली, यांत नवल नाही. कारण वकील, जज, हायकोर्ट, इत्यादि गोष्टी या ठिकाणी कांहीं नव्हत्या. तथापि या सरळ न्यायाने, नेपाळी लोकांचे समाधान होत असावे, असे वाटले. निदान हायकोर्टाचा निकाल मिळेपर्यंत शेवटची पै, कोर्टाची फी, वकिलाची फी, स्टॉप इत्यादिकांवर खर्चून कंगाल होण्याची पाळी नेपाळी लोकांवर येत नसावी असा मी तर्क केला. तो मुजऱ्यांचा विधि मात्र मला आवडला नाही.

कृष्णशास्त्री द्रविड यांनी ज्या वेळीं भेटीस बोलावले होते त्याच्या पूर्वीच पंधरा निमिट्टे मी त्यांच्या घरी पोचलो. शास्त्रीबोवा पूजा आटपून आपल्या बिऱ्हाडी जेवावयास बसले होते. ते सरासरी साडेतीन वाजण्याच्या सुमारास मोकळे झाले. गंगाधरशास्त्री वगैरे त्यांचे सहाध्यायी व नागेश्वरपंत धर्माधिकारी वगैरे शिष्य यांच्या त्यांनी बऱ्याच गोष्टी मला विचारल्या, व मी जेव्हां त्यांचा निरोप घेऊन निघालो तेव्हा पशुपतीचा प्रसाद, गंध आणि वाटखर्चाकरितां नेपाळी चार मोहरा त्यांनी मला दिल्या. माझ्याजवळची सर्व शिळक संपून गेली होती; तेव्हां या अचिंतित लाभाने मला विशेष आनंद झाला. त्यांनीं सवडीप्रमाणे आणखी एक वेळ आपल्या घरी यावे असे सांगून मला रजा दिली, व आपण वामकुक्षी-साठी निघून गेले. शास्त्रीबोवांनी दिलेल्या मोहरांतून दोन मोहरा खर्चून मीं एक नेपाळी जोडा घेतला, व त्याचा तांबडतोब उपयोग केला. पण तो प्रत्येक पायास दोन-तीन ठिकाणी लागून कातडी निवाली, आणि थंडीनें होणाऱ्या वेदनांत या नवीन वेदनांची भर पडली !

बौद्ध स्तूपाच्या दर्शनाला मी फार उत्सुक झालो होतो. पण दुर्गानाथाला हा विचार कळू देणें इष्ट नव्हतें, हें मीं मार्गे सांगितलेंच आहे. तेव्हां एक दिवशीं भर दुपारीं कोणास नकळत मीं या स्तूपाची भेट घेतली. येथें कोणी तरी विद्वान् बौद्ध साधु किंवा गृहस्थ मला भेटेल अशी आशा होती; पण ती निष्फळ झाली. स्तूपाच्या आसपास कांहीं तिबेटी साधु फासे टाकून शकून सांगत बसले होते, दुसऱ्या बाजूस बकरा मारून सगळ्याच्या सगळाच विकावयास ठेवला होता. हा सर्व देखावा पाहून माझें मन सखेदा-श्रयानें भरून गेलें. अहा ! नेपाळांतील बौद्ध धर्मदेखील या स्थितीला पोचला काय ? नेपाळची राजधानी काटमंडू शहर तेथें देखील या पवित्र स्तूपाची कोण दशा ? मनाचें कसेबसें समाधान करून मीं तेथें कोणी तरी विद्वान् साधु आहेत कीं काय याची चौकशी केली. पण फाशांच्या साहाय्यानें शकून सांगणाऱ्या साधूपेशां अधिक प्राज्ञ पुरुष तेथें नसल्याचें आढळून आलें.

नेपाळी बौद्ध धर्माची ही अत्यंत खेदजनक स्थिति पाहून माझें मन उद्विग्न झालें. आतां नेपाळांत राहण्यापासून कांहीं फायदा राहिला नाही, पण जावें कोठें ? बौद्ध धर्माचा जर शोध लागत नाही, तर जगावें तरी कशाला ? कांहीं कालपर्यंत तर मी नुसता विचारमूढ होऊन गेलों. इकडे नेपाळांतील राजकीय वातावरण परिशुद्ध नसल्यामुळे दुर्गानाथाच्या आजोबांची मीं नेपाळांतून लवकर स्वदेशीं जावें अशी इच्छा दिसून आली, परंतु मला एकाकी पाठविणेंहि त्यांना प्रशस्त दिसेना. इतक्यांत बदरीकेदाराहून कांहीं

कावडवाले तीर्थ घेऊन काटमंडू आले व दुर्गानाथाच्या आजोबांची आणि त्यांची पूर्वीची ओळख असल्यामुळे त्यांच्या मार्फत त्यांची सर्व व्यवस्था लागली. दिवाणसाहेबांच्या वाड्यांतून दुर्गानाथांच्या आजोबांनीं त्यांची कांहीं संभावना करविली. एकंदरीत त्यांना सरासरी १०० रुपांची प्राप्ती झाली असावी हे कावडवाले रकसौलला येऊन नेथून हरिद्वारपर्यंत रेल्वेनें प्रवास करणार होते; कारण बर्फामुळे नेपाळांतून डोंगरीमार्गानें या दिवसांत जाणें शक्य नव्हतें. तेव्हां त्यांच्याबरोबर मी रकसौलपर्यंत जावें, ते मला चांगल्या रीतीनें संभाळून नेतील, असें दुर्गानाथाच्या आजोबांचें म्हणणें पडलें. परंतु रकसौलला पोचल्यावर मग कोणीकडे जावें, याचा मला नीट कल्पना होईना. इतक्यांत एकाएकीं एक विचार सुचला, व त्यामुळे मनाची चंचलता जगच्या जागीं निवाली.

ग्वाल्हेरीस असतांना 'काशीयात्रा' या नांवाचें एक पुस्तक माझ्या वाचनांत आलें होतें. त्यांत गयेच्या दक्षिणेस पंधरा मैलांवर एक बौद्धांचें मंदिर असून त्यासंबंधानें कांहीं खटला चालू आहे, इत्यादि अर्थाचा मजकूर वाचला होता. त्याचें या प्रसंगीं मला स्मरण झालें. नेपाळांतून दुसऱ्या कोणीकडे न जातां या ठिकाणीं जाऊन रहावें असा मीं निश्चय केला. माझी कल्पना अशी होती, कीं, हें स्थान ओसाड प्रदेशांत असावें, आणि त्या ठिकाणीं जेवणखाण मिळण्याची कांहीं सोय नसावी. तथापि उपामांनीं मरण आलें तरी बेहत्तर, माझें अवशिष्ट आयुष्य मीं या ठिकाणीं घालविण्याचा बेत केला. आणखी मला अशीहि आशा वाटत होती, कीं, बुद्धगयेस एखादा बौद्ध साधु यात्रेसाठीं आल्यास त्याची भेट होऊन तो बौद्धधर्माचा अभ्यास कसा करतां येईल, हें सांगेल. जर कोणीच न भेटतां माझें देहावसान या निर्जन प्रदेशांत झालें तर निदान वैराग्ययुक्त मनानें मला मरण येईल. काटमंडू शहरांतील बौद्धधर्माच्या अवततीच्या अवलोकनानें झालेली मनाची तळमळ तरी शांत होईल. अशा प्रकारें मनाचा निश्चय झाल्यावर माझा उद्देग शमला. दुर्गानाथाच्या आजोबांला मी काटमंडूहून कावडवाल्याबरोबर जाण्यास तयार आहे, असें तांबडतोब कळविलें. कावडवाल्यास निघण्यास अद्यापि दोन-तीन दिवस अवकाश होता. तेव्हां मी शांतपणें नेपाळी लोकांसंबंधानें माहिती मिळविण्यांत व साधल्यास वाटखर्चासाठीं अल्प स्वल्प द्रव्य संपादण्यांत वेळ घालवूं लागलों.

अधोरीनाथ शास्त्री या नांवाचे गंगाधरशास्त्री यांच्याजवळ शास्त्राध्ययन केलेले एक नेपाळी पंडित काटमंडूच्या पाठशाळेंत संस्कृताचे अध्यापक होते. गंगाधरशास्त्र्यांचा शिष्य या नात्यानें जशी कृष्णशास्त्री द्रविड यांनीं मला मदत केली तशी हेहि करतील अशी आशा धरून मी त्यांना भेटावयास पाठशाळेंत गेलों. ही पाठशाळा काशीच्या पाठशाळेच्या धर्तीवरच चालते, पण काशीच्या पाठशाळेच्या मानानें ही लहान आहे. येथें एकंदर दहा कीं अकरा शिक्षक होते. परंतु काशीच्या पंडितांसारखी त्यांची प्रसिद्धि नव्हती. ते काशीच्या पंडितांच्या तोडीचे असते, तर दुर्गानाथासारखे नेपाळी विद्यार्थी अध्ययनासाठीं काशीस कां जाते ? असो; मी पाठशाळेंत गेलों तेव्हां अधोरीनाथ मला भेटले नाहींत. पण दुसरे एक पंडित भेटले. ते माझ्याशीं मोठ्या आदरानें बोलले. परंतु त्यांच्या बोलण्या-

वरून नेपाळी पंडित निष्कांचन आहेत असें मला सहज अनुमान करतां आलें. मी गरीब विद्यार्थी असून मला कांहीं मदत पाहिजे ही गोष्ट मी या म्हाताऱ्या पंडितांस विलकूल कळू दिली नाहीं. आतां अघोरीनाथास भेटण्यांत विशेष फायदा होता असें नाहीं. तथापि सहजासहजीं भेटून जावें अशा विचारानें मी त्यांच्या घरीं गेलों.

काठमंडू शहरांतील एका गल्लींत अघोरीनाथांचें घर होतें. हे दोन मजली होतें. पुण्यांतील वाड्याप्रमाणें या घराला बराच मोठा चौक होता. चारी बाजूंस अगदीं अरुंद खोल्या होत्या; व त्यांत पुष्कळ बिऱ्हाडें होती. मी या चौकांत शिरलों त्या वेळीं येथील घाण काढण्याचें काम चाललें होतें. कांहीं नेपाळी मजूर सगळा मैला कावडींत भरून नेत होते. नेपाळी लोक केरकचरा बाहेर न टाकतां मधल्या चौकांतच टाकतात; देहधर्मही तेथेंच करितात; व बकन्यामंड्याचें मांस खाऊन हाडेंहि याच ठिकाणीं टाकतात. वर्ष सहा महिन्यांनीं ही सगळी घाण सांचली म्हणजे कावडींतून जवळपासच्या शेतांत नेऊन तिचा खत करण्याकडे उपयोग करण्यांत येतो. दुर्गानाथांचें घर शहराबाहेर होतें. तथापि शेजारींच सर्व केरकचरा, शेण वगैरे सांचवून ठेवण्यांत आलें होतें. परंतु तेथें मोकळी हवा असल्यामुळें मला फारसा त्रास झाला नाहीं.

एक अघोरीनाथांच्या घराची ती शोभा पाहून मला अत्यंत वीट आला. एका पडवींत एक-दोन मुलें देहधर्म करीत होती. इक्यांत वरच्या मजल्यावरून एकानें बकन्याचीं कीं मेंढराचीं हाडें खालीं फेंकलीं; पडवींत देखील पाय ठेवण्याची पंचाईत झाली. तेव्हां मी दुरूनच अघोरीनाथ घरीं आहेत कीं काय याची चौकशी केली, व नाहींत हें वर्तमान ऐकल्याबरोबर तो घाणेरडा चौक सोडून पार चालता झालों. पुनः अघोरीनाथांच्या घरीं गेलों नाहीं.

नेपाळी राज्यव्यवस्था

नेपाळी लोक साधारणपणें फार संशयी असतात. परकी लोकांना आश्रय देण्याला ते फार वावरतात. न जाणो कोणी ईंग्रज सरकारचा गुप्त हेर घेऊन आपल्या आश्रयानें आपल्या देशाची माहिती मिळवील, व त्यामुळें आपणाला शिक्षा भोगावी लागेल, असें त्यांना वाटत असावें. त्यांत नुकतीच नेपाळांत राज्यक्रांति झाली होती. त्यामुळें नेपाळी लोकांत मोकळेपणें मला मिसळतां आलें नाहीं. दुर्गानाथदेखील राजकीय बाबतींत कांहीं एक बोलू इच्छित नव्हता. तथापि काठमंडूंत त्या वेळीं असलेल्या एक-दोन दक्षिणी गृहस्थांकडून व कृष्णशास्त्री द्रविड यांजकडून नेपाळी राज्यव्यवस्थेची थोडीबहुत माहिती मला समजली, ती संक्षेपानें येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं.

जंगबहादूर नांवाचा एक प्रसिद्ध पुरुष नेपाळांत होऊन गेला. तो शिपायाच्या दर्जापासून मुख्य प्रधानाच्या योग्यतेला चढला. त्या काळीं हल्लीं ज्याला पांच सरकार म्हणतात त्या राजघराण्याच्या हातीं सर्व सत्ता होती. एका जंगबहादुरानें त्या काळच्या मानकन्यांचा एकदम वध करून सर्व सत्ता आपण बळकावली. राजा केवळ नामधारी झाला. मराठ्यांच्या

इतिहासांत शाहू छत्रपतीनंतर सातारच्या गादीची जी वाट झाली, तीच जंगबहादूरच्या कारकीर्दींत नेपाळच्या मुख्य गादीची झाली. तेव्हांपासून जंगबहादूरच्या घराण्याच्या ताब्यांत नेपाळाचीं राज्यसूत्रें आलीं. आपण स्वतः मुख्य प्रधान (याला नेपाळांत तीन सरकार म्हणतात, व नामधारी राजाला पांच सरकार म्हणतात.) ही पदवी धारण करून जंगबहादूरने आपल्या भावास मुख्य सेनापति वगैरे पदांवर आरूढ केले. १८५७ सालच्या बंडांत जंगबहादुरानें ईंग्रज सरकारास मदत करून मोठी कीर्ति व तराईजवळचा बराच सुदख संपादन केला. जंगबहादूरच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा मुख्य प्रधानाच्या गादीवर आला. पण तो विशेष चलाख नसल्यामुळें त्याचा चुलतभाऊ वीरसमशेर यानें त्याला व त्याबरोबर त्याच्या एक दोन साथ्यांस ठार मारून गादी बळकावली. वीरसमशेरचा मागचा भाऊ खड्गसमशेर मुख्य सेनापति झाला. त्याच्या मागचा देवसमशेर काठमंडूचा गव्हर्नर झाला व त्याच्या मागच्या चंद्रसमशेरला त्याच्या खालची दुसरी जागा मिळाली.

वीरसमशेरने नेपाळी राज्यांत बऱ्याच सुधारणा केल्या. परंतु त्याचा भाऊ खड्गसमशेर यानें त्याला मारून आपण मुख्य प्रधानाची जागा बळकावण्याचा एक कट उभारला. पण हा कट लवकरच उघडकीस आल्यामुळें वीरसमशेरने खड्गसमशेर याला एकदम हद्दपार केलें, व त्याच्या जागीं त्याच्या मागचा भाऊ देवसमशेर यास मुख्य सेनापतीचें पद दिलें. १९०१ सालीं मार्च महिन्यांत वीरसमशेर निवर्तला. तेव्हां कायद्याप्रमाणें देवसमशेर तीन सरकारच्या पदावर आला. देवसमशेर जरा ख्यालीखुशाली होता, पण त्याला आपल्या राज्यांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याची फार इच्छा होती. शिवाय नेपाळांतील दास्याचा प्रघात बंद करण्याचाही त्यानें बेत केला होता. हिंदुस्तानांतून नामांकित गान-वादनपटु स्त्री-पुरुषांना काठमंडू येथें बोलावून त्यानें मोठा जलसा केला. या कामीं हजारों रुपये खर्च झाले. त्याच्या घराण्यांतील मंडळींस त्याचें हें व इतर कृत्यें आवडलीं नाहींत. वीरसमशेरच्या मुलांनीं आपला चुलता चंद्रसमशेर याला सामील होऊन देवसमशेर याला पदच्युत करण्याचा कट केला.

वीरसमशेरच्या दोन मुली नेपाळच्या राजास दिल्या होत्या. अर्थात् वीरसमशेरच्या मुलांचें या राजावर फार वजन होतें. एके दिवशीं त्यांनीं देवसमशेर याला असें सांगितलें, कीं, आम्ही आपल्या वडिलांच्या संपत्तीची वांटणी करणार आहो; तेव्हां तुम्हीं स्वतः घेऊन आम्हांला योग्य सल्ला देऊन यथायोग्य वांटणी करावी. देवसमशेर आपल्या वडील भावाच्या घरीं मोठ्या लवाजम्यासहवर्तमान गेला. बरोबर मुख्य सेनापति चंद्रसमशेर हाहि होता. नेपाळचे नामधारी राजा पांच सरकार हेहि आपल्या भेटण्याचीं भांडणें मिटविण्यासाठीं आले होते. या वेळीं देवसमशेरबरोबर ५०० फौज होती. शिवाय राजेसाहेबांचा लवाजमा, कमांडरसाहेबांचा लवाजमा, असे सारे लवाजमे बाहेर पटांगणांत उभे होते. देवसमशेरचें आपल्या पुतण्यांबरोबर कांहीं वेळ संभाषण झाल्यावर

त्यांतील एकजग म्हणाला, “ आपणाशीं कांहीं गोष्टी एकान्तांत बोलायच्या आहेत, तेव्हां जरा आंत यावें. ” देवसमशेर आपले शरीररक्षक (बॉडीगार्ड) बाहेर ठेवून आंत गेला. तेथें त्याच्या पुतण्यांनीं आणि त्याच्या साथ्यांनीं त्याला पिस्तुलांच्या जोरावर चतुर्भुज केले. इकडे त्याच्या बॉडीगार्डांनी थोडी कुरकुर केली, पण त्यांना थंड करण्यास फारसा वेळ लागला नाही. पुढें देवसमशेरकडून दिवाणगिरीचा सक्तीनें राजीनामा वेण्यांत आला; व पाच सरकारनें निडकीत उभें राहून तो खालीं असलेल्या फौजेस वाचून दाखवून असें जाहीर केले, कीं, आपण हा राजीनामा स्वीकारला असून आजपासून मुख्यप्रधानाच्या जागीं चंद्रमशेरची योजना करीत आहों, तेव्हां सर्व कारभार त्यानें पाहावा. खालीं असलेल्या फौजेनें पांच सरकारचा हुकूम मान्य करून चंद्रसमशेर, त्यांचे पूर्वीचे सेनापति, दिवाण झाल्याबद्दल आनंदप्रदर्शनार्थ बंदुकांची सलामी दिशी. झाले. बिचाऱ्या देवसमशेरची कारकीर्द आटपली. त्याला त्याच रात्री नेपाळच्या तराईत पाठविण्यांत आले. ही गोष्ट १९०१ सालच्या जून महिन्यांत घडली.

सध्यांचे मुख्य दिवाण चंद्रसमशेर कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक परीक्षा पास आहेत. त्यांनीं युद्धकलेवरील पुष्कळ पुस्तकांचें नेपाळी भाषेंत भाषांतर केले आहे. त्यांच्याबद्दल विशेष सांगण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती ही, कीं, त्यांना एकच बायको होती. १९०५ सालीं त्यांची ही प्रथम पत्नी निवर्तल्यावर त्यांनीं दुसरें लग्न केले असें ऐकतों. परंतु एकाच काळीं पांच-सहा बायका असण्याची जी त्यांच्या घराण्याची वहिवाट, तिला ते अपवाद आहेत. देवसमशेरनें योजलेल्या कांहीं सुधारणा त्यांनीं देखील अमलांत आणल्या असल्या. पण त्याचा परिणाम काय होईल हें ते जाणून असल्यामुळे त्यांनीं आपला कारभार फारच धिमेपणानें चालविला. देवसमशेरचें एकदम उच्चाटण झालें ही गोष्ट फार विलक्षण आहे, अशा अर्थाची टीका कलकत्त्याच्या ‘ अमृतवज्रार पत्रिका ’ वगैरे इंग्रजी वर्तमानपत्रांतून झाली. पण तिचा परिणाम नेपाळ दरबारावर इष्ट न होतां, या वर्तमानपत्रांना नेपाळी राज्यांत मनाई करण्यांत आली. सारांश, चंद्रसमशेरच्या कारकीर्दीत नेपाळची कांहीं एक सुधारणा न होतां वीरसमशेरच्या कारकीर्दीत जी स्थिति होती, तीच कायम राहिली.

काटमंडूमध्ये मी अवघा आठ-दहा दिवस होतों. कोणत्या दिवशीं मी नेपाळची राजधानी सोडली, याची आतां पक्की आठवण नाही. परंतु मी दहा दिवसांपेक्षां जास्त तेथें नव्हतों असें वाटतें. बाबू शारदाप्रसाद नांवाचे एक बंगाली गृहस्थ तेथें हेडमास्तर होते. त्यांनीं मला इंग्रजी एक रुपया दिला. आणखी एक-दोन गृहस्थांनीं अल्पस्वल्प मदत केली. कृष्णशास्त्री द्रविड यांनीं मला आणखी दोन कीं तीन मोहरा (नेपाळी) दिल्या. एकंदरीत इंग्रजी पांच कीं सहा रुपये माझ्याजवळ जमा झाले. येवढी वाटखर्ची घेऊन दुर्गानाथांच्या आजोबांच्या ओळखीच्या कावडकरांबरोबर मी काटमंडूहून निघालों.

नेपाळपासून सीलोनपर्यंत

काटमंडूपासून रकसौलपर्यंत कावडकरांची मला फारच मदत झाली. दुर्गानाथांप्रमाणें ते लांबलांबचा मुक्काम करीत नसत. मी थकलों असें त्यांना दिसून आल्याबरोबर त्यांनीं मुक्काम करावा, माझ्या जेवणाची त्यांनीं प्रथम व्यवस्था करावी व मला थंडीची बाधा होऊं नये म्हणून निवाऱ्याची जागा पहावी. नेपाळास जाते वेळीं बीरगंज येथें मी माझे पांच पौडांचे डंबेल्स एका नेपाळी दुकानदाराजवळ ठेवून गेलों होतों, ते परत येतांना घेतले. कावडवाले बरोबर असल्यामुळे सामानाचा बोजा मजवर मुळीच पडला नाही. रकसौलला पोचल्यावर कावडकरांना मी माझ्या दोन कांबळी, एक तांब्या इत्यादी सामान देऊन मोकळा झालों. आतां एक कांबळ, एक कोट, कांहीं पुस्तकें, दोन धोतरें, एक फेटा, एक तांब्या, दोन खादीच्या बंड्या व एक डंबेल्सची जोडी, येवढें सामान मजजवळ शिल्लक राहिलें.

रकसौलहून दोन कीं सव्वादोन रुपये खर्चून मी बांकीपुरचें तिकीट काढलें, व दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं मोक्रीपुरास पोचलों. माझ्याजवळ आठ-बारा आणे शिल्लक होते, पण त्या दिवशीं रात्रीं मी फराळ केला कीं नाही याचें आतां मला स्मरण नाही. बहुधा रात्रीं मी उपाशीच राहात असें. बांकीपुरास मी एका मठांत उतरलों. एका ओसरीवर संन्याशी, बैरागी, ब्राह्मण इत्यादी यात्रेकरूंचे विछाने पसरले होते, त्यांतच थोडी जागा करवून तेथील मुख्य संन्याशानें माझी सोय केली. माझ्या शेजारीच एक दाढीवाला बैरागी होता. त्याला माझ्या आगमनानें संताप आला असावा. माझ्यावर त्यानें आगत्या कठोर वाग्वाणांचें संधान धरलें. मला त्याच्या बोलण्याचें कारण काय तें समजेना. शेवटीं मी त्याला सांगितलें, कीं, मी एक रात्रीपुरता येथें राहणार आहे, येवढ्या वेळेंत आपली कांहीं गैरसोय झाल्यास क्षमा असावी. हें ऐकून या योग्याचा (जोग्याचा) राग शांत झाला. जी काय गैरसोय होईल ती एका रात्रीपुरतीच होईल असें वाटून त्याचें समाधान झालें असावें !

बुद्धगयेच्या मार्गावर

बांकीपुराहून गयेस जाणारी गाडी सकाळीं सातआठच्या दरम्यान निघत असे. गाडीचें भाडें बारा आणे; पण येवढे पैसे मजपाशीं नव्हते. मी उतरलों होतों त्या मठाशेजारीच

एक मंगळप्रसाद नांवाचे सुशिक्षित कायस्थ राहत होते. माझी डंबेल्सची जोडी घेऊन मी त्यांजपाशीं गेलों आणि ती विकृत घेण्यास त्यांना विनंती केली. त्यांना ती नको होती; पण माझ्या आग्रहास्तव त्यांनीं ती बारा आण्यांस विकत घेतली. (ही जोडी मी काशीस असतांना एक स्वया दोन आण्यांस घेतली होती.) बारा आणे मिळाल्याबरोबर मी ताबडतोब स्टेशनावर जाऊन गयेस जाणारी सकाळची गाडी साधली. गाडीत एका त्रिपुण्ड्रधारी पंडिताची गांठ पडली. मी गयेस जाणार आहे असें त्याला समजल्यावर तो म्हणाला, “अहो, गथा म्हणजे बकाली शहर! तेथें तुमच्यासारख्या विद्यार्थ्यांची दाद लागणें फार कठीण. तेथें तुम्हांला नुसतें दारांत देखील उभें राहूं देणार नाहीत. तथापि मी माझ्या एका मित्राचा तुम्हांला पत्ता सांगितों. तो वैद्यकीचा धंदा करतो. तो गयावळांसारखा नाही. माझें नांव सांगितलें असतां तो तुम्हांला आपल्या घरीं राहण्यास जागा देईल.” पंडितजीनें सांगिलेल्या ब्राह्मण वैद्याचा पत्ता, व पंडितजींचें नांव मी टिपून घेतलें. पण पंडितजींची गयेवरील टीका मला यथार्थ वाटली नाही. माझ्यासारख्या विद्यार्थ्यांस उतरण्यापुरती जागा गयेसारख्या क्षेत्रांत मिळणार नाही हें संभवेत तरी कसें? पंडितजींच्या नांवाचा किंवा त्यांच्या मित्राच्या पत्त्याचा उपयोग करावा लागेल असें मला वाटलें नाहीं. केवळ भिडेखातर त्यांचें नांव व त्यांच्या मित्राचा पत्ता मी माझ्या संग्रहीं ठेवला. पंडितजी मधल्या एका स्टेशनावर उतरले. मी दुपारीं अकरा वाजण्याच्या सुमारास गयेस पोचलों.

स्टेशनावर पोचल्याबरोबर गयावळांच्या हेरांनीं मला गांठलें. जो तो विचारी “तुम्हास पिंडदान करावयाचें काय?” मी म्हणें, “मी गरीब विद्यार्थी. मला पिंड देण्याचें सामर्थ्य नाहीं. केवळ एक रात्र मला येथें राहावयाचें आहे. तेवढी सोय लावून दिल्यास मी आभारी होईन” पण मला पिंडदान करावयाचें नाहीं, हें वाक्य कानीं पडल्याबरोबर पुढीक हकीगत ऐकून घेण्यास बहुधा कोणी जवळ राहातच नसे. यदाकदाचित् माझी सर्व गोष्ट ऐकून घेतली तर, या गयावळांच्या हस्तकांनीं मला म्हणावें, कीं तुम्ही गरीब विद्यार्थी, त्याला आम्ही काय करणार? तुम्हांला पिंडदान करावयाचें असेल तर बोला, मग तुमची व्यवस्था लागेल; तुम्हाला आमच्या मालकाकडून आम्ही कर्जी रुपये देववूं. ते घेऊन तुम्ही पिंड द्या. पण पिंडदान करण्याची इच्छा असल्याशिवाय तुम्हास राहण्यास कोणीहि जागा देणार नाहीं! मगलें शहर हिंडलों, पण नुसतें सामान ठेवण्यास जागा सांपडेना. मी दक्षिणेकडील आहे असें समजल्यावर एका दुकानदारानें मला सांगितलें कीं, विष्णु-पदाच्या देवळाजवळ कांहीं दक्षिणी ब्राह्मणांचीं घरे आहेत, तेथें मला आश्रय मिळेल. त्या ठिकाणीं जाऊन शोध केल्यावर दक्षिणी ब्राह्मणांचें घर सांपडलें. ब्राह्मण तैलंगी असावा. तो घरीं नव्हता. दुसरी कांहीं मंडळी जेवत होती. एका बाईनें बाहेर येऊन तुम्हास काय पाहिजे असा प्रश्न केल्यावर मी म्हणालों, “एका रात्रीपुरता मला आश्रय द्याल तर फार आभारी होईन. माझ्या जेवणास जो खर्च होईल तो मी देईन.” बाई म्हणाल्या, “तुम्हांस पिंड द्यावयाचे आहेत काय?” मी मनांत म्हणालों, “आतां कोणी तरी मला पिंड द्यावयाची पाळी आली खरी!” मी म्हणालों, “मला निदान एक जेवण द्या. त्याचे पैसे देतों.

दोन-तीन दिवस मी केवळ फराळावर आहे.” बाई म्हणाली, “जेवणाचे पैसे घेऊन आम्ही जेवण घालीत नसतों. पिंड द्यावयाचे असतील, तर बोला. मग सर्व व्यवस्था होईल, नाही तर येथें कांहीं मिळण्यासारखें नाहीं!” या दक्षिणी बाईला देखील पिंडदानानें इतकें वेरलें पाहून गयानगरीत दुपारच्या प्रहरां अन्न मिळण्याची किंवा रात्री वस्तीस जागा मिळण्याची आशा राहिली नाहीं. मला पिंडदान करावयाचें आहे असें खोटें सांगून एकाद्या गयावळाकडून थयेच्छ पाहुणचार घेतां आला असता व वाटखर्चाला कांहीं पैसेदेखील उपटतां आले असते, हें मी जाणून होतों. पण हा विचारसुद्धा माझ्या मनाला शिवला नाहीं. उपाशी मरण्याची पाळी आली तरी बेहत्तर, खोटें बोलावयाचें नाहीं, हा माझा निश्चय तिळमात्र दळला नाहीं.

दक्षिणी ब्राह्मणाच्या घरून निघालों, व गयेतील मध्यवर्ती तलावाच्या कोपऱ्यावर असलेल्या एका दुकानांत बसून मी फराळ केला. थोडी विश्रांति घेतल्यावर मला एकाएकीं पंडितजींच्या वैद्य मित्राची आठवण झाली. त्याच्या घरीं जागा मिळण्याची फारशी आशा नव्हती. तथापि प्रयत्न करून पहावा असा बेत करून सगळ्या सामानाचा बोजा पाठीवर घेऊन मी वैद्यराजांच्या घराकडे वळलों. वैद्यराज दूरच्या एका गल्लींत राहत होते. भ्रमण करीत करीत एकदाचें संध्याकाळीं चार वाजण्याच्या सुमारास त्यांचें घर गांठलें. पण त्यांची गांठ पडली नाहीं. ते कांहीं कामानिमित्त बाहेरगांवीं गेले होते. त्यांचा एक सोळा वर्षे वयाचा मुलगा घरी होता; त्यानें माझा आदरसत्कार चांगला केला. परंतु वडील घरीं नसल्यामुळे त्यांच्या परवानगीवांचून मला आपल्या घरीं ठेवून घेण्याची जबाबदारी घेण्यास तो कबूल नव्हता. “देह टाकुनि नभाप्रति जाणें कर्म त्याहून पुढें करी पेणें ॥” असा हा प्रकार झाला. मी तर इतका थकून गेलों होतों, कीं, पुढें काय करावें हा विचारदेखील मला गोड वाटेना. वैद्यबुवांच्या पडवीत सामान एका बाजूस टाकून मी क्षणभर निश्चित बसलों, कांहीं वेळानें इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर वैद्यबुवांच्या चिरंजीवास मी बुद्धगयेची गोष्ट विचारली. तो म्हणाला, “बुद्धगया येथून सात मैल आहे.” “तेथें रात्र होण्यापूर्वी मी पोचेंन काय?” असा प्रश्न केल्यावर तो म्हणाला, “सहज पोचाल.” बुद्धगया गयेहून सात मैल आहे हें मला खरें वाटेना. तथापि गया शहरांत ज्या अर्थी वस्तीला जागाच मिळेना त्या अर्थी कोठें तरी रस्त्यांत वस्ती करणें चांगलें, असा विचार करून मी वैद्यबुवांच्या चिरंजीवास म्हणालों, “मी आतांच्या आतां बुद्धगयेस जातों, मात्र मला एक मजूर आणून द्या. सामान घेऊन इतक्या दूर जाणें मला शक्य नाहीं.” त्यानें एक मुसलमान मजूर आणला. पण तो आठ आणे मागूं लागला. मजबूत एक पावली आणि एक पैसा येवढीच काय ती शिल्लक होती. शेवटीं तो चार आण्यांस येण्यास कबूल झाला.

‘बुद्धगया गयेहून पंधरा मैल आहे’ हें काशीयात्रा नांवाच्या पुस्तकांतील विधान खोटें आहे, असें माझ्या प्रत्ययास आलें. वैद्याच्या मुलाच्या आणि माझ्या मुसलमान कुलीच्या म्हणण्याप्रमाणें बुद्धगया गयेहून सात मैलांच्याच अंतरावर आहे. माझा कुली

चांगला माणूस होता. परंतु बौद्ध, हिंदू वगैरे भेद त्याला माहीत नव्हते. त्याने मला बुद्ध-गयेच्या महंताच्या मठांत नेले. मला वाटले होतें, कीं, बुद्धगया बौद्धांच्या ताब्यांत आहे. पण येथें निराळाच प्रकार दिसून आला. मठांत शिरल्याबरोबर बाहेरच्या बाजूस बैल, ऊट, घोडे, वगैरे जनावरें बांधलीं होती. आंत जाऊन पाहतों, तों एका बाजूस देवीची मूर्ति होती, व तिची त्यावेळीं शंखनादयुक्त पूजा सुरू होती. महंताचे प्रमुख शिष्य देवीच्या शेजारीं ओसरीवर हुक्का पीत बसले होते. संन्याश्यांनीं हुक्का ओढण्याची चाल या दिवशींच मीं प्रथमतः पाहिली. (या मठासंबंधानें विशेष माहिती चौदाव्या प्रकरणात आहे, तेव्हां येथें जरूर तेवढीच माहिती दिली आहे.) महंताच्या अग्र शिष्यानें मला दोन-तीन संस्कृत विद्यार्थी राहात होते त्या खोलींत जागा देण्यास हुकूम केला. मला स्वयंपाक करून जेवण्यासाठीं त्यानें फार आग्रह केला. परंतु मी रात्रीचा जेवत नसतों असें त्याला सांगितल्यावर त्यानें बाजारांतून पेढे, बर्फी वगैरे खाण्याचे पदार्थ आणवून ते माझ्या खोलींत पाठवून दिले. हे पेढे म्हणजे नांवाचेच पेढे होते. त्यांत साखरेऐवजीं गूळच घातला होता. बर्फी तर तोंडात घालण्याची सोयच नव्हती. मीं या पदार्थांचा फारच थोडा भाग खाऊन बाकी सर्व त्या खोलींत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांस वांटून दिले. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी निघाल्या असतां त्या विद्यार्थ्यांनीं मला असें सांगितलें, कीं, येथें धर्मपाल नांवाचा कोणी मग जातीचा भिक्षु आहे. तो महंताबरोबर खटला चालवीत असतो. सध्यां तो कोठें असतो ? असा प्रश्न केल्यावर एक विद्यार्थी म्हणाला, “सध्या तो येथेंच आहे !”

सीलोनला जाण्याची कल्पना

त्या रात्रीं मला झोप कशी ती मुळींच आली नाही. धर्मपालाच्या दर्शनाला मी अत्यंत उत्सुक झालों होतों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कोणास नकळत मी बुद्धमंदिरांत गेलों. तेथें एक शिपाई होता. त्यानें आंत नेऊन बुद्धाची मूर्ति दाखविली. या मूर्तीच्या कपाळास एक भला मोठा त्रिपुंड्र लावला होता. याचा अर्थ मला समजेना. (चौदाव्या प्रकरणांत बुद्ध गयेसंबंधानें विशेष माहिती आहे. तेथें यासंबंधानें स्पष्टीकरण केलें आहे.) पण मी धर्मपालाच्या दर्शनास उत्सुक झालों असल्यामुळे तेथील वस्तूंच्या निरीक्षणांत व त्यांच्या इतिहासाची माहिती मिळविण्यांत काळ न घालवितां, मंदिरांतील शिपायास एक पैसा—हाच पैसा काय तो मजबळ शिल्लक होता—देऊन धर्मपालाच्या वसतिस्थानाकडे वळलों.

मंदिराच्या पश्चिमेस उंचवट्यावर ब्रह्मदेशाच्या भिर्दोमिन राजानें तीन खोल्या व त्यांना जोडून एक पडवी बांधली. थोडो राजाला कैद करून रत्नागिरीस आणल्यावर तेथें राहणारे ब्रह्मी भिक्षु स्वदेशीं गेले, व तें स्थान इंग्रज सरकारच्या ताब्यांत आलें. नंतर इंग्रज सरकाराकडून तें केवळ राहण्यासाठीं धर्मपालास देण्यांत आलें. या वेळीं तेथें एक भिक्षु होता. त्याला पाहून हाच धर्मपाल असावा अशी माझी समजूत झाली व त्याला मी हिंदी भाषेत म्हणालों, “आपणच धर्मपाल काय ?” “मी एक भिक्षु आहे; हा जवळ फोटो दिसतो आहे, तो धर्मपालाचा आहे. सध्यां धर्मपाल येथें नसून सीलोनला आहत, ” असें

त्यानें हिंदी भाषेतच उत्तर दिलें. नंतर त्यानें मला तेथें असलेली बुद्धाची जपानाहून आणलेली मूर्ति व इतर चित्रें दाखविली.

पालि भाषा ही प्राचीन सयामी भाषा असावी अशी माझी समजूत होती; कारण पालि भाषेंतील त्रिपिटक नांवाचा ग्रंथ सयामच्या राजानें छापला आहे असें माझ्या ऐकण्यांत होतें. तथापि या भिक्षूला तिची कांहीं माहिती असण्याचा संभव आहे असें वाटून मी म्हणालों, “आपणास पालि भाषेची कांहीं माहिती आहे काय ?”

तो म्हणाला, “आमचे धर्मग्रंथ पालि भाषेंतच आहेत, व ते विहारांत राहून आम्हास शिकावे लागतात.”

त्यानें सिंहली लिपींत लिहिलेले कित्येक पालि ग्रंथ मला दाखविले, व त्यांतील कांहीं वाक्यें वाचून दाखविली. तीं ऐकून मी मोठ्या आनंदानें म्हणालों, “पालि भाषा म्हणजे जवळजवळ संस्कृतच आहे. ती शिकण्यास मला उत्तरीर लागणार नाही !”

भिक्षु म्हणाला, “तुम्हांस संस्कृत येत आहे काय ?”

“कौमुदी, तर्कसंग्रह वगैरे ग्रंथ मी वाचले आहेत. काव्याचेंहि बरेंच वाचन आहे.”

“असें आहे, तर तुम्हांस पालि भाषा सहज येईल.”

आपण मला शिकवाल काय ? असा प्रश्न केल्यावर तो म्हणाला, “मला चांगल्या रीतीनें शिकविनां येणार नाही. तुम्ही सीलोनला गेल्यांत तर तेथें मोठमोठे पंडित आहेत. ते तुमच्या सर्व शंकांचें समाधान करून तुम्हांला ग्रंथ शिकवितील.”

“ठीक आहे. मी सीलोनला जाण्यास तयार आहे. पण मजबळ एक पैसादेखील शिल्लक नाही. मग सीलोनला जाणें शक्य कसें ?”

तो म्हणाला, “तुम्ही कलकत्त्यास गेलां तर तेथें ‘महाबोधि समा’ या नांवाच्या संस्थेकडून तुम्हांस सीलोनला जाण्यास मदत मिळेल. नुकताच एक सिंहली भिक्षु येथें येऊन गेला. तो इतर बौद्ध क्षेत्रांचें दर्शन घेऊन मार्च महिन्याच्या दहाव्या तारखेस कलकत्त्याहून सीलोनला जाण्यास निघणार आहे. त्याजबरोबर तुम्ही जाल, तर तुम्हांस कांहीं अडचण पडावयाची नाही.”

या दिवशीं फेब्रुवारीची २८ तारीख असावी. दहा दिवसांच्या आंत कलकत्त्याला पोचलों, तर सर्व मनोरथ सफल होतील असें मला वाटूं लागलें, नव्हे माझ्या मनानें कलकत्त्याच्या मर्यानें सीलोनपर्यंत त्याच वेळीं धांव मारली.

पण जडदेहाचें कसें व्हावें ? कलकत्त्यापर्यंत चार रुपये आणि कांहीं आणे आग-गाडीचें भाडें होतें. येवढे पैसे मिळाले असते म्हणजे फारशी अडचण पडली नसती. तेवढ्याकरितां त्या भिक्षूलाच मीं विनंती केली, कीं सध्यां येवढी रक्कम त्यांनीं मला द्यावी, व महाबोधि संस्थेकडून मला सीलोनला जाण्यास मदत मिळाली नाही तरी कलकत्त्याला गेल्यावर माझी पुस्तकें वगैरे विकून ही रक्कम मी परत करीन. तेव्हां तो म्हणाला, “मजपाशीं कांहीं नाही. तुम्ही महंताच्या येथें उतरलां आहां त्या अर्थी महंत तुम्हांला चार-पांच रुपये सहज देईल. तो मोठा श्रीमंत आहे.”

त्या दिवशीं मी बुद्धगयेसच राहिलो. मजजवळ अमरकोशाची काशीमध्ये खरेदी केलेली एक लहानशी नवी प्रत होती. ती माझ्या खोलीत राहणाऱ्या तिवां विद्यार्थ्यांपैकीं एकानें आठ आण्यांस घेतली. परंतु कौमुदी वगैरे पुस्तकें त्यांना नको होती. दुपारीं भोजन करून मी महंताजवळ गेलों. मला कलकत्यास जावयाचें आहे, माझ्या तिकिटापुरते पैसे द्याल तर मी फार आभारी होईन, अशी त्याला विनंती केल्यावर तो म्हणाला, “मालक मुख्य महंत येथें नाहींत. ते असते तर त्यांनीं तुम्हांस मदत केली असती. तथापि तुम्हांला विन्मुख पाठवूं नये म्हणून मी येवढी मदत करतो.” असें म्हणून बटव्यांत हात घालून त्यानें एक रुपया काढला, व तो माझ्या हातावर ठेवला. मी मोठ्या नाखुर्षानें तो स्वीकारला. महंताकडून आणखी कांहीं मदत मिळण्याची आशा राहिली नाहीं. तेव्हां मी पुनः भिक्षूजवळ गेलों, व त्याची अनेक प्रकारें विनवणी केली. पण त्याला कांहीं माझी दया आली नाहीं. शेवटीं तो म्हणाला, “तुम्ही हिंदुस्तानांतील लोक फार लबाड आहां. त्यांत ब्राह्मण अतिशयच लबाड. कांहीं दिवसांपूर्वीं दोघे ब्राह्मण मजपाशीं आले, व तुमच्याप्रमाणेंच कलकत्याला जाऊन सीलोनला जाऊं असें सांगून आठ रुपये घेऊन गेले. पण ते महाबोधि समाग्रहांत न जातां कोठें गेले याचा पत्ताच नाहीं. म्हणून माझा तुमच्यावर त्रिकुल विश्वास नाहीं!” तेव्हां मी त्याला म्हणालों, “माझा तुम्हांस विश्वास नपेल तर माझीं पुस्तकें, एक कांबळ व कोट एवढें सामान मी तुमच्या स्वाधीन करतो. याची किंमत कमीत कमी दहा रुपये होईल. मला फक्त कलकत्यास जाण्यापुरती मदत करा, व मी कलकत्याला पोचल्यावर जेव्हां तुमचे पैसे पाठवीन तेव्हां माझीं पुस्तकें मला पाठवा.” पण त्याला काडीमात्र दया आली नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं मी बुद्धगयेहून निघालों, व रात्रीं गया स्टेशनावर आलों. तेथें एका दक्षिणी यात्रेकरूची गांठ पडली. त्याला माझी अडचण कळवून म्हणालों, “मजजवळ दीड रुपया आहे. माझें सर्व सामान घेऊन मला जर तुम्ही तीन रुपये द्याल, तर मी फार आभारी होईन.” परंतु हा गृहस्थ देखील गयावळांच्या सहवासानें कठिनदृढय झाला असावा. तो म्हणाला, “मीं होते नव्हते ते पैसे यात्रेस खर्च केले. तथापि दोन रुपयांस देत असाल तर मी तुमचें सामान घेईन.” मी म्हणालों, “तुम्हांला मीं माझें सामान फुकटच दिलें असतें. परंतु समय कांहीं असा कठीण आहे, कीं मला तसें करतांच येत नाहीं. तथापि मला तुम्ही तीन रुपये या सामानाची किंमत म्हणून देऊं नका. केवळ दान म्हणून द्या.” परंतु त्या गृहस्थास माझी कींवा आली नाहीं. माझें सामान विकण्याची गोष्टहि मीं इतर यात्रेकरूंनीं काढली नाहीं; कारण परकी देशांत अल्प किंमतीस मी सामान विकण्यास तयार आहें, हें पाहून पोलिसांनीं मला पकडलें, तर सुटण्यास बरेच दिवस लागावयाचे, शिवाय त्रास व्हावयाचा तो निराळाच.

ती रात्र मीं गया स्टेशनांतच घालविली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं असा विचार केला कीं, गयावळांची किंवा त्यांच्या सहवासांत राहिलेल्या यात्रेकरूंची करुणा भाकून कांहीं व्हावयाचें नाहीं. पण नवीन पद्धतीनें शिकलेल्या गृहस्थांची गांठ घेतल्यास ते कांहीं मदत

केल्यावांचून राहणार नाहींत. या प्रसंगीं मला उज्जयनी येथील प्रोफेसरांची आठवण झाली. पण येथें कालेज नव्हतें. तेव्हां गया हायस्कूलच्या हेडमास्तरास भेटून त्याच्या द्वारा कांहीं खटपट करून पहावी असा बेत केला, व वाट पुसीत पुसीत त्याच्या घराचा पत्ता लावला. गांगोली बाबू (हेडमास्तर) घरांतच होते. माझी सर्व कहाणी ऐकून घेतल्यावर त्यांनीं मला ‘भिक्षा मागतां कामा नये’ ह्या विषयावर एक लांबलचक व्याख्यान दिलें. बंगाली लोक मोठे बोलके आहेत असें ऐकत होतो, त्याची प्रतीति या दिवशीं पहिल्यानें आली. बाबूंनीं व्याख्यान संपवल्यावर मला आंत नेऊन एक हातमाग दाखविला, व ते म्हणाले, “हें पहा, हातमाग मी मुद्दाम घरांतील बायकांसाठीं आणला आहे. त्यांनीं मुद्धां रिकामें राहतां कामा नये, असें माझें मत आहे.” पुनः बाबूंच्या वक्तृत्वाचा ओघ वाहूं लागला, तेव्हां मी म्हणालों, “बाबूसाहेब, मी जरी इंग्रजी शिकलों नाहीं, तरी तुम्ही सांगतां या सर्व गोष्टी मला माहीत आहेत. परंतु वेळ अशी आणीबाणीची आहे, कीं कांहीं कामासाठीं मला या महिन्याच्या दहा तारखेच्या आंत कलकत्यास पोचलें पाहिजे; आणि म्हणूनच माझ्यावर हा याचनेचा प्रसंग आला आहे. जर तुमच्याकडून मला मदत होत नसेल तर तुमचे विद्यार्थी किंवा इतर मित्र यांकडून थोडीबहुत मदत करविल्यास मी फार आभारी होईन.” हेडमास्तर म्हणाले, “मी तुम्हांला दुसऱ्या लोकांकडून मदत करवूं शकणार नाहीं. जें काय द्यावयाचें असेल तें मी स्वतः देईन. पण माझी वृद्ध आई निवर्तल्यामुळें सध्यां मला दान देतां येत नाहीं. आणखी पांच-महा दिवसांनीं मी अशौचांतून मुक्त झाल्यावर तुमची संभावना करण्यांत येईल. पण मजपासून दोन आण्यांपेक्षा जास्त कांहीं मिळूं शकणार नाहीं हें पक्कें लक्षांत ठेवा. नाहीं तर तुम्ही माझ्या भरंवशावर बसाल इकडे तिष्ठत !”

गांगोली बाबूंच्या घरून त्यांचे आभार मानून मी चालता झालों. गया शहरांतील गया-वळच नव्हत, तर इतर लोक देखील तसेच वस्ताद आहेत अशी माझी समजूत झाली, व आतां एक पळदेखील या शहरांत राहण्यांत अर्थ नाहीं अशी गांठ बांधून मी स्टेशनचा रस्ता धरला त्या दिवशीं पराळाला चार आणे गेले. बाकी सव्वा रुपया राहिला. स्टेशनावरील दराच्या तक्त्यावरून म्हा रुपयाच्या आंत कलकत्याच्या बाजूस कोणत्या स्टेशनावर्येत जातां येणें शक्य आहे हें पाहून घेतलें, व एक रुपया आणि वर कांहीं पैसे देऊन लखीसराई स्टेशनचें तिकीट काढलें; व त्याच रात्री लखीसराईस पोचलों. लखीसराई हें एक नवीन शहर आहे. आगगाडी होण्यापूर्वीं येथें कांहीं नव्हतें व मां या ठिकाणीं पोचलों त्या वेळीं येथील कित्येक दुकानें झोंपडींतच होती. ती रात्र मीं स्टेशनांतच काढली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं येथें धर्मशाळा आहे असें समजलें; आणि अल्या-यासानें मीं तिचा शोध लावला. ही धर्मशाळा म्हणजे एक पडवीवजा जागा होती. तेथें माझें सामान ठेवून मी स्वस्थ बसलों. इतक्यांत एक मारवाडी जातीचा नोकर आला, त्यानें माझी चौकशी केली. मी एक विद्यार्थी आहे, व कलकत्यास जातो, असें समजून आल्यावर त्यानें कोठून तरी माझ्यासाठीं शिधा आणला. पण तो शिजविण्यास मजपाशीं

भांडें नव्हतें. तेव्हां त्यानें एक मातीचें भांडें आणून दिलें, व खिचडी कशी बनवतात हें मला सांगितलें. त्याच्या सांगण्याप्रमाणें त्या मातीच्या भांड्यांत डाळ, तांदूळ, मीठ इत्यादि पदार्थ घालून मीं खिचडी बनवली. ती किती उत्तम असावी याची वाचकांनीं कल्पनाच केली पाहिजे ! कांहीं असो; गवेली फराळावरच दिवस काढला असल्यामुळें मला ती अगदींच रुचली नाहीं असें नाहीं. माझें जेवण नऊ वाजण्याच्या सुमारास आटपलें. त्याच दिवशीं मीं पुढें जाण्याचा बेत केला.

मी त्या मारवाडी नोकराच्या सांगण्यावरून चार-पांच दुकानांत जाऊन याचना केली. पण लक्षांश कांहीं झाला नाहीं. एका लंडोदर व्यापाऱ्यानें तर दुकानांतूनच माझ्या अंगा-वर एक पैसा फेंकला, व तो म्हणाला, “तुम्ही कलकत्यास जा की त्याच्या पलीकडे जा. मजपाशीं तुम्हांस देण्यास यापेक्षां जास्त नाहीं.” यावरून सगळा बाजार फिरून चार पैसे देखील गोळा करण्याची आशा राहिली नाहीं. तेव्हां जवळच बुलाखीलाल म्हणून एक कायस्थ जातीचा वकील होता त्याजपाशीं गेलों. हा मनुष्य सज्जन दिसला. त्यानें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें मला एक पावली दिली, व तो म्हणाला, “माझें या व्यापाऱ्याशीं कांहीं एक चालण्यासारखें नाहीं. त्यांना विद्येची किंमत ठाऊक नाहीं; दुसऱ्याच्या अडचणी ते जाणत नाहीं.” त्यानें मला अशी सल्ला दिली, कीं तेथून जवळ असलेल्या गिद्धोर या गांवीं जाऊन तेथील संस्थानिक रावणेश्वरप्रसाद यांस माझी अडचण कळवावी. रावणेश्वरप्रसाद हे मोठे दाते आहेत, ते मला खात्रीनें मदत करतील असें त्याचें मत पडलें. तेव्हां आणखी विचार करीत न बसतां दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या गाडीनें गिद्धोरास जाण्यास निघालों.

वाटेंत खैरा या नांवाचें दुसरें एक संस्थान होतें. मी थेट गिद्धोरास न जातां जमुई या स्टेशनावर उतरलों, व सगसरी सहा-सात मैल चालत तेथील महाराजांच्या राजवाड्या-पर्यंत गेलों. पण येथें असा शोष लागला, कीं राजेसाहेब याचकांची विलकूल भेट घेत नाहींत. परस्परच संभावना करतात; व सगळा दिवस तपश्चर्या केली, तरी एक आप्यापेक्षां जास्त दक्षिणा फार करून कोणाच्या वाट्यास येत नाहीं. तेव्हां निराश होऊन राजवाड्या-पासून मागे परतून तेथील बाजारांत एका दुकानीं थोडे पोहे व दोनतीन पैशांचे पेढे घेऊन खाल्ले; व तेथून गिद्धोरास जाण्यास पायींच निघालों. येथून गिद्धोर पांच मैल आहे.

संध्याकाळीं साताच्या सुमारास गिद्धोरास पोचलों. महाराजा रावणेश्वरप्रसाद यांनीं आपल्या शिवमंदिराच्या मागे एक लहानशी धर्मशाळा बांधून वाटमरू लोकांस उतरण्याची सोय केली होती. तेथें चैरागी वगैरे लोकांची व इतर वाटसरूंची व्यवस्था लावून ठेवण्या-साठीं एक मनुष्य ठेवला होता. मी तेथें पोचल्याबरोबर मला रात्री जेवावयाचें आहे कीं नाहीं, याची त्यानें चौकशी केली. पण मी इतका थकून गेलों होतो कीं, स्वयंपाक करून जेवण्याची ताकद माझ्या अंगां राहिली नव्हती. मी त्या मनुष्यास (याला जमादार म्हणत) म्हणालों, “आतां माझ्यानें जेवण करवत नाहीं मला कांही तरी फराळाचा जिन्नस आणून द्या म्हणजे झालें.” त्यानें ताबडतोब तेथील पेढे, बर्फी वगैरे मिठाई आणून

दिली. ही मिठाई बुद्धगयेच्या महंतानें दिलेल्या मिठाईसारखीच निरास्वाद होती, तथापि फार भूक लागली असल्यामुळें मी ती कशी तरी खाऊन पाणी प्यालों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रावणेश्वरप्रसाद राजाच्या एका आश्रित पंडितास भेटण्यास गेलों. पंडितजींचें झोंपडीवजा घर पाहून राजाश्रय करूनसुद्धा पंडितजींवर लक्ष्मीची दया झाली नसावी, असें अनुमान करतां येत होतें. पंडितजी बोलण्याचालण्यामध्ये चांगले दिसले. त्यांनीं माझी सर्व हकिगत मोठ्या आदरानें ऐकून घेतली, व ते मला म्हणाले, “तुम्ही सध्यां विलक्षण प्रदेशांत आहां आहां. येथें तुम्हांस मदत करणारे फारच विरळा; तथापि येथील राजेसाहेब थोडी मदत करतील, पण त्यांजपासून आठ आप्यापेक्षां जास्त अपेक्षा धरण्यांत अर्थ नाहीं. दोन दिवस जेवण घालून जाते वेळीं दोन-चार आणे वाटवचीं द्यावी, अशी त्यांची बहिवाट आहे. पण तुम्ही ज्या अर्थी कादीहून आहां आहां त्या अर्थी तुम्हांस बारा आणे मिळतील असा माझा अंदाज आहे. पण राजेसाहेबांना सध्यां सुतक आहे, आणखी चार दिवस ते तुम्हांस भेटणार नाहींत. तोंपर्यंत तुमच्या जेवणा-खाणाची व्यवस्था करण्यास मी जमादारास सांगतो.” आतां राजेसाहेबांवर कलकत्याच्या वाटवर्चासाठीं अवलंबून राहणें शुद्ध वेडेपणाचें होतें. मी ताबडतोब माझे मित्र नीलकंठ-भटजी यांस पत्र लिहिलें. त्यांना माझा सर्व वृत्तान्त कळवून मला लवकर कलकत्यास जावयाचें आहे, व त्यासाठीं तीन रुपये तुमच्याजवळ नसतील तर दुसऱ्या कोणाकडून तरी उसने घेऊन पाठवा असें लिहिलें होतें. त्यांनीं पत्र पोंचल्यावर मनिआर्डरीनें पैसे पाठविले. त्यांनीं पाठविलेली मनिआर्डर मला गिद्धोरला आल्यावर, तिसऱ्या कीं चवथ्या दिवशीं मिळाली. तिचे पैसे वसूल करून मी ते तेथील पोस्टमास्तरजवळच ठेवले. हा गृहस्थ जातीचा कायस्थ असून फारच मनमिळाऊ होता. या दोन-तीन दिवसांत त्याची व माझी चांगली ओळख झाली होती.

आतां राजेसाहेबांवर अवलंबून राहण्याची आवश्यकता नव्हती. तथापि त्यांना भेटून जाणें मला योग्य वाटलें. दुसऱ्या दिवशीं ते मृताशौचांतून मुक्त झाल्यामुळें महादेवाच्या दर्शनार्थ मंदिरांत आले होते तेथें त्यांची भेट झाली. पंडितजीनें, त्यांना एक संस्कृत भाषेंत पत्र लिहा, असें सांगितलें होतें, तें मी लिहून तयार ठेवलेंच होतें व राजेसाहेबांची भेट झाल्यावर तें त्यांच्या हातीं दिलें. संध्याकाळीं राजेसाहेबांकडून जमादारामार्फत एक रुपया मला निदाणीदाखल मिळाला, तेव्हां रात्रीच्या गाडीनें कलकत्यास जाण्याचा बेत करून पोस्टमास्तरास भेटण्यासाठीं मी पोस्ट आफिसांत गेलों. पोस्टआफिस स्टेशनच्या रस्त्यावरच होतें. पोस्टमास्तराशीं कांहीं वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करीत बसलों. तो म्हणाला, “बाई कशाला करतां ? गाडीला फार उशीर आहे. रस्ता सरळ आहे. कांहीं वेळ बसून स्वस्थपणें जा.” मी म्हणालों, “रस्ता जरी सरळ आहे, तरी मला तो अपरिचित आहे, तेव्हा येथून दिवस असतांच निबाबें हें बरें.” तथापि पोस्टमास्तराशीं गोष्टी करतां करतां सूर्य अस्तास गेला. मला जरा बाई झाली. त्यानें माझे तीन रुपये मला दिले. मला एक रुपयाची मोड पाहिजे होती, तीहि त्यानें मला दिली. पण मजपासून एक रुपया

वेण्यास तो विसरला, व बाईमुळें स्वया देण्यास मी पण विसरलों.

पोस्टमास्तर मला पोंचविण्यासाठी येत होता. परंतु मी त्याला येऊ दिलें नाहीं. त्याचा एक शिपाई तो पाठविणार होता, पण तोहि कोठें त्या वेळीं सांपडेना. मलाहि दुसऱ्या माणसाची गरज भासली नाहीं. रस्ता मोठा होता व त्या वेळीं रस्त्यांत स्टेशनावर जाणारे कोणी तरी भेटतील अशी माझी समजूत होती. पोस्टमास्तर म्हणाला, “तुम्ही सरळ जा. डाव्या किंवा उजव्या हातास वळू नका. म्हणजे झालें.” त्याच्या सांगण्याप्रमाणें समोरचा रस्ता धरला, परंतु पंधरा वीस मिनिटें चालत गेल्यावर रस्त्याला दोन फांटे फुटलेले आढळले. पोस्टमास्तरच्या म्हणण्याचा नीट अर्थ न समजल्यामुळे व तेथें कोणीहि मनुष्य न सांपडल्यामुळे मी डावा फाटा सोडून उजवा स्वीकारला. आठ वाजले, नऊ वाजले, तथापि स्टेशन कांहीं मिळेंना. दोन-तीन मैलांवर असलेलें स्टेशन दोन-तीन तास चालून देखील मिळत नाहीं याचा मला मोठा अचंबा वाटला ! रस्त्यामध्ये दुतर्फा गवत फारच वाढलेलें. त्यांतून वाघासारखे हिंस पक्षु असण्याचा मला संभव वाटूं लागला. त्याहिपेक्षां या बुभुक्षित प्रदेशांत कांहीं लुटारू भेटून माझें सर्वस्व हरण करतील अशी मला बळकट शंका येऊं लागली. गाढ अंधकारांतून मी सपाठ्यानें चाललों होतो. रस्ता सखल उंच असल्यामुळे मला बऱ्याच ठेंचा लागल्या. पण मागें पाऊल न टाकतां वेगानें मी तसाच पुढें चालूं लागलों.

शेवटीं दुरून आगगाडीच्या सिमलाच्या दिव्यामारखा एक दिवा दिसला. सिमलाच्या दिव्यासारखा तो उंच खांबावर होता. पण तो हिरवा किंवा तांबडा नसून सफेत होता. स्टेशन जरी नसलें, तरी या दिव्याच्या आसपास लोकवस्ती असेल असें वाटून मला समाधान वाटलें. पण इतक्यांत बाजूच्या आडवाटेनें एक मनुष्य येऊन माझ्यापुढें उभा राहिला. अंधकारामुळे तो माझ्या अगदीं जवळ येईपर्यंत मला दिसला नाहीं; आणि त्याला पाहिल्याबरोबर चोरानें मला गांठलें याजबद्दल शंका राहिली नाहीं. तो म्हणाला, “महाराज, तुम्ही येवढ्या रात्री या रस्त्यानें कोणीकडे चाललां ?” मी म्हणलों, “मी कोठें जातो, याची चौकशी तुम्ही का करतां ?” त्यानें माझ्या बोलण्याचा रोख ओळखला, व तो म्हणाला, “महाराज, मी गरीब माणूस आहे. तथापि मी चोर नाहीं. येथें येवढ्या रात्री माणूस येण्याचा संभव नाहीं, म्हणून मी तुम्हांला प्रश्न केला.” त्याला मी तेथें कसा आलों हें वर्तमान सांगितलें. आम्ही दोघे बोलत बोलत त्या दिव्याजवळ पोचलों. तेव्हां तो म्हणाला, “झाझा आणि गिद्धोर या स्टेशनांच्या दरम्यान हें नवीन स्टेशन बनत आहे पण तें अद्यापि तयार झालें नाहीं. आजच स्टेशनमास्तर व एक दोन प्यून आले आहेत. आणखी चार-आठ दिवसांत या स्टेशनावर गाड्या उभ्या राहतील असें म्हणतात. आज रात्री येथेंच तुम्हास वस्तीस जागा मिळेल. मी तुम्हाला गांवांत नेलें असतें, पण गांव येथून लांब आहे; आणि माझ्याबरोबर येण्यासहि कदाचित् तुम्हाला संशय येईल.” स्टेशनाजवळ पोचल्यावर मी त्या माणसास एक पैसा देऊं लागलों. पण तो न घेता तो मला म्हणाला, “महाराज, आपला आशीर्वाद असू द्या. मी अत्यंत गरीब आहे. तथापि आपणापासून

द्रव्य वेण्याची माझी इच्छा नाहीं.” असें म्हणून त्यानें दोन्ही हात जोडून नम्रपणें मला नमस्कार केला व काळोखांत रेल्वेच्या बाजूच्या तारेवरून उडी टाकून तो कोठें दिसेनासा झाला !

शेवटीं कलकत्त्यास पोचलों

त्या स्टेशनांतील शिपायांनीं रात्री निजण्यास मला जागा दिली. दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस उठून मी झाझा स्टेशनाचा रस्ता धरला. रेल्वेच्या बाजूनें व मी झाझापर्यंत चालत गेलों. गिद्धोरच्या पोस्टमास्तरचा एक रुपया चुकून मजजवळ आला याची मला खात्री झाली. पण तेथून कोणताच इलाज करतां येण्यासारखा नव्हता. झाझाकडून कलकत्त्यास जाणारी गाडी सकाळीं आठ-नवाच्या दरम्यान निघत असे. मी येथें तास दीड तास आगाऊच पोचलों. तोंड धुकून थोडा फराळ केला व गाडींत बसलों आणि संध्याकाळीं सात-आठाच्या दरम्यान हावरा स्टेशनावर पोचलों. येथून हुगळी नदीचा जहाजावर बांधलेला पूल उल्लंघून एकदांचा कलकत्ता शहरांत जाऊन पोचलों. पण महाबोधि समेचा पत्ता लागेना. एका गृहस्थानें ट्रामगाडींतून अमुक अमुक ठिकाणीं जावें असें सांगितलें. परंतु मी भलत्याच ठिकाणीं जाऊन पोचलों व तेथून पुनः ट्राममध्ये बसून धरमतल्ला स्टूटवर आलों. चौकशी अंती महाबोधि समेचें घर (क्रिको नं. २) सांपडलें.

याच दिवशीं मिस आल्बर्स या अमेरिकन बाईला महाबोधि समेतर्फें मेजवानी देण्यांत आली होती. मंडळी जेवून उठली व मी सभागृहांत पोचलों. त्या वेळीं बाबू अघोरीचंद्र चतर्जी नांवाचे एक गृहस्थ महाबोधि सभागृहांत रहात असत. कलकत्ता हायकोर्टांत ते क्लर्क होते. पण धर्मेपालाची व त्यांची ओळख असल्यामुळे धर्मेपालानें त्यांना तेथें राहण्यास परवानगी दिली होती. त्यांनीं माझें आदरातिथ्य चांगलें केलें. मला त्यांनीं आपल्या खोलीच्याच शेजारी दुसऱ्या एका खोलींत जागा दिली. मेजवानीला आणलेले कांहीं रसगुले शिल्लक होते. त्यांपैकीं अघोरीबाबूनें दोन-तीन मला दिले व कांहीं पुऱ्याहि दिल्या. रसगुल्याचा आकार अंड्यासारखा असतो व त्याचा वर्णहि पांढराच असतो. त्यामुळे मला शंका आली. पण अघोरीबाबूंनीं मला तो निवळ दुधाचा करितात अशी हमी दिली; आणि ते म्हणाले, “अमेरिकन बाईंच्या पंक्तीस आम्ही बसलों म्हणून तुम्हास कदाचित् शंका येईल. पण बाई स्वतः शाकाहारिणी आहे आणि या मेजवानींत आम्ही सर्वजण हिंदु वहिवाटीप्रमाणें केळीच्या पानावर जेवलों, हें येथें हीं पानें आहेत त्यावरून तुम्हांला दिसून येईलच.” बाबूंच्या आग्रहावरून त्यांनी दिलेले पदार्थ खाल्ले. नंतर त्यांनीं ‘इंडियन मीरर’चे माजी संपादक बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांची व माझी ओळख करून दिली. नरेंद्रबाबू मला म्हणाले, कीं, “तुम्हाला सीलोनास जावयाचें असल्यास तुम्ही सर्टिफिकेट दाखविळी पाहिजेत. एरवीं आम्ही तुम्हांला मदत करणार नाहीं.”

दुसऱ्या दिवशीं प्रथमतः एक स्वयाची पोस्टाचीं तिकटें आणून तीं साध्या फांतून

गिद्धोरच्या पोस्टमास्तरास पाठविली, आणि नंतर सीलोनच्या प्रवासाच्या विचारास लागली. आबोरीबाबूंच्या म्हणण्याप्रमाणे तुतिकोरीनपर्यंत गाडीने जाऊन पुढे आगबोटीने जावे असा बेत ठरला. पण भाड्याचे पैसे कोठून आणावे? महाबोधि समेचा कारभार त्या वेळी चारुचंद्र बोस या बंगाली गृहस्थाकडे होता. त्यांच्या हाताखाली दुसरे एक किष्टो बाबू (गोंयाला जसा कृष्ण शब्दाचा कुष्ठ असा अपभ्रंश होतो, तसा तो बंगालांत किष्टो असा होतो) नांवाचे गृहस्थ होते. चारुबाबूने माझ्या सांगण्यावरून गयेच्या भिक्षूस पत्र लिहिले, की, “तुम्ही पाठविलेला मनुष्य येथे येऊन पोचला. पण पुढे त्याला सीलोनास पाठविण्याची व्यवस्था कशी करावी?” भिक्षूकडून उत्तर येईपर्यंत चारुबाबूने माझ्या जेवणाची सोय महाबोधि समेतर्फे केली. सभागृहांत पदो (हा पदम शब्दाचा अपभ्रंश) म्हणून एक नोकर होता. धर्मपाल जेव्हा कलकत्त्यास असे, तेव्हा त्याचा तो स्वयंपाक करी व इतर कामेही करी. पण धर्मापाल येथे नसला म्हणजे सभागृहाची झाडलोट व पत्रे पोस्टांत टाकावयाचीं वगैरे किरकोळ कामे त्याला करावी लागत. चारुबाबूने त्याजकडूनच माझ्या जेवणाची तजवीज करविली. या दिवशीं आबोरीबाबू आठ दिवसांची राजा घेऊन कांहीं कामानिमित्त आपल्या घरी गेले.

पांच-सहा दिवसांनी गयेच्या भिक्षूचे उत्तर आले. चारुबाबूस त्याने फार दोष लाविला होता. त्याचे म्हणणे असे होते, की, धर्मपालाकडून त्याचीच खर्ची त्याला वेळेवर पोचत नाही; त्याला दुसऱ्याचे कर्ज काढून खर्च भागवावा लागतो. मग एका विद्यार्थ्याला सीलोनला पाठविण्यास त्याजकडून मदत कशी व्हावी? याप्रमाणे उत्तर आल्यावर चारुबाबू म्हणाले, “गयेचा भिक्षू तुम्हांस मदत करू इच्छित नाही. येथे आमच्याजवळहि कांहीं जास्त फंड नाही. आम्ही तुम्हास तीन रुपये देऊ. येवढ्यावरच काय शक्य असेल ते करावे.” तीन रुपयांनी पुरीपर्यंत जाणे शक्य होतें. पुढे भिक्षेवर निर्वाह करित मद्रासपर्यंत जावे व तेथील महाबोधि समेने मदत केल्यास आगगाडीने व न केल्यास पायवाटेने तुतिकोरीनपर्यंत प्रवास करावा; व आगबोटीपुरते पैसे कोठून तरी मिळवून सीलोनला जावे असा बेत ठरला. चारुबाबूलाही तो पसंत पडला; आणि त्याने मला मद्रासचे महाबोधि समेचे सेक्रेटरी एम्. सिंगाराबेडू यांस व धर्मपाल यांस अशीं दोन पत्रे दिलीं. माझा कोट वगैरे सामान मी पदो यास देऊन टाकले. फक्त एक लोटा, दोन धोतरें, दोन बंड्या, एक कांबळ व एक फेटा, एवढे सामान जवळ ठेवले. पुस्तके चारुबाबूंच्या स्वाधीन करून त्यांना सांगितले, की, मी सुखरूप सीलोनास पोचलों तर पुस्तके पोस्टांतून पाठवून द्या; नाही तर महाबोधि समेच्या वाचनालयांत तीं सामील करा. चारुबाबू सभागृहांत संध्याकाळी सहा ते आठ वाजेपर्यंत असत; नंतर ते आपल्या घरी जात. पुरीची गाडी सकाळी सात किंवा आठच्या दरम्यान निघत असल्यामुळे चारुबाबूंचा मी पूर्वदिवशींच निरोप घेतला. त्यांनी पदो यांस हावरा स्टेशनावर्यंत मला पोचवावयास जाण्यास फर्माविले.

हा सगळा बेत ठरून चारुबाबू आपल्या घरी गेल्यावर आबोरीबाबू गांवाहून परत आले. सीलोनला जाण्यासंबंधाने त्यांनी प्रश्न विचारल्यावर मी घडलेली सर्व हकीगत त्यांना

निवेदित केली. ती ऐकून ते म्हणाले, “या उन्हाळ्याच्या दिवसांत मद्रासपर्यंत पायी प्रवास करणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणा होय. चारुबाबूसारख्यांची या कामीं तुम्हांला अनुमति मिळाली याचे मला फार आश्चर्य वाटते. या कलकत्त्यासारख्या सधन शहरांत तुम्हाला मद्रासला जाण्यापुरते पैसे मिळू नयेत ही मोठ्या लज्जेची गोष्ट आहे!” त्या वेळी नरेंद्रनाथ सेन सभागृहांत मिस आल्बर्ट बाईबरोबर गोष्टी करीत बसले होते. आबोरीबाबूंनी त्यांना माझी सर्व हकीगत सांगितली. कलकत्त्याहून मद्रासला जाण्यास सरासरी दहा रुपये लागतात, अशी आबोरीबाबूंनी समजूत होती. नरेंद्रनाथ बाबूंनी जेव्हा त्यांना मद्रासला जाण्यास किती खर्च येतो असे विचारले, तेव्हा ते म्हणाले, “सरासरी दहा रुपये खर्च येतो. पैकीं तीन रुपये महाबोधि समेकडून त्याला मिळाले आहेत. आतां अवघे सात रुपये पाहिजे आहेत.” नरेंद्रबाबू म्हणाले, “एवढेच असेल तर सात रुपये मी देतो. मात्र स्टेशनावर जाऊन तुम्ही स्वतः तिकीट काढून त्याला गाडीत बसविण्याची हमी घेतली पाहिजे.” आबोरीबाबू म्हणाले, “उद्यां मी स्टेशनावर जाऊन मद्रासचे भाडे काय याची नीट चौकशी करून येतो, व मग आपणास काय ते नक्की कळवितो.”

दुसऱ्या दिवशीं आफिस्तांतून येतांना आबोरीबाबूंनी सर्व माहिती आणली. मद्रासचे भाडे तेरा रुपये आणि काही आणे होतें, व थेट कोलंबोचे भाडे बावीस रुपयांत कांहीं आणे कमी होतें. तेव्हा आबोरीबाबू मला म्हणाले, “नरेंद्रबाबूंनी जरी सात रुपये दिले, तरी मद्रासला जाण्यास आणखी तीन-चार रुपये पाहिजेतच. त्याच्यापेक्षां येथल्या येथे पंचवीस रुपये गोळा केले असतां तुम्हाला एकदम कोलंबोस जातां येईल. दुसरे कांहीं श्रीमंत लोक महाबोधि समेचे मेबर आहेत, त्यांस विचारून पाहूं. त्यांनी जर मदत केली नाही, तर मी तुम्हास ओळखीच्या कांहीं गृहस्थांकडे नेईन. ते तुम्हांस खात्रीने मदत करतील. पुनः मद्रासेस थाचनेचा प्रसंग न येतां तुम्ही कोलंबोस जावें हे उत्तम.” नंतर आबोरीबाबूंनी स्वतःच्या सहीने एक इंग्रजी विनंतिपत्र काढले. त्यांत त्यांनी मला कोलंबोस जाण्यास एकंदर खर्च २५ रुपये पाहिजे आहे, अशा अर्थाचा मजकूर लिहिला होता. विनंतिपत्राच्या खाली महाबोधि समेकडून तीन रुपये मिळाल्याचा निर्देश केला होता; व नरेंद्रनाथ सेन यांचा सात रुपयांचा आंकडा घातला होता. मी ते विनंतिपत्र घेऊन डॉ. अमृतलाल सरकार यांजपाशीं गेलों. त्यांनीं दोन रुपयांचा आंकडा घालून दोन रुपये तेव्हांच देऊन टाकले. दुसरे दोघे सिंहली व्यापारी महाबोधि सभागृहांत रहात असत त्यांनी एक रुपया दिला. नीलकमल सुकरजी हे गृहस्थ महाबोधि समेचे ट्रेशरर होते. त्यांच्या घरी मी पदो याचबरोबर गेलों. त्यांनीं एकदम १२ रुपयांचा आंकडा घातला. पण रुपये मजपाशीं न देतां दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळी आपल्या कारकुनाबरोबर महाबोधि समेत पाठविले. त्यामुळे कलकत्त्याहून निघण्यास मला एक दिवस उशीर झाला.

सीलोनास प्रस्थान

आबोरीबाबूंनी पंचवीस रुपयांची वर्गणी गोळा झाल्यावर माझ्या पायेयासाठी एक

बिस्किटांचा डबा आणला. महाबोधि सभेच्या पुस्तकालयांत ठेवलेलीं माझीं पुस्तकें व तो डबा एकत्र बांधून मीं एक गांठोडें तयार केलें. चारुबाबूंकडून एक धर्मपालाला, व दुसरे मद्रासचे एम्. सिंगारावेळू यांना अशीं दोन पत्रें घेतलीं. मद्रासेस उतरण्याचा वेत नक्की ठरला नव्हता तथापि बरोबर पत्र असलेलें बरें, अशा अर्थानें चारुबाबूंचें पूर्वी दिलेलें पत्र परत करून नवीन पत्र घेतलें. यांत पैशाची गोष्ट नव्हती. जरूर पडल्यास मार्गांतील अडचणीसंबंधानें माहिती वगैरे पुरवून मला मदत करावी, असें लिहिलें होतें. याशिवाय अबोरीबाबूंनीं धर्मपालास आणवी एक पत्र दिलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. १५ मार्च १९०२ रोजीं अबोरीबाबूंबरोबर हावरा स्टेशनावर आलों. अबोरीबाबूंनीं एकदम कोलंबोचें तिकीट काढून दिलें, व मला गाडींत बसवून ते माघारे गेले.

रविवार ता. १६ मार्च १९०२ रोजीं अकरा-बाराच्या दरम्यान मी मद्रासला पोचलों. येथें पोचण्यापूर्वीच, तुतिकोरीन येथें कलकत्त्याहून आलेल्या मंडळींस क्वारंटाईनमध्ये ठेवतात, अशी बातमी गाडींत एका गृहस्थाकडून समजली. माझ्याजवळ सारा दीड रुपया होता. दहा दिवस क्वारंटाईनमध्ये पडलों, तर भुक्तेनें मरण्याची पाळी थावयाची. तेव्हां मीं असा विचार केला, की, मद्रासेमहून येत पुढें न जातां येथें एक दिवस सुककाम कावा, व एम्. सिंगारावेळू यांची भेट घेऊन क्वारंटाईनमधून पार पडण्याचा कांहीं उपाय अमल्यास पहावा. त्याप्रमाणें मी मद्रासला उतरलों, व मोठ्या कष्टानें सिंगारावेळूचें घर शोधून काढलें. त्यांनीं पत्र वाचून माझें आदरातिथ्य चांगलें केलें. स्नान वगैरे करून त्यांच्या घरी मीं भोजन केलें. परंतु आमचा सर्व व्यवहार खुणेनें चालला होता. मला इंग्रजी येत नव्हतें, व सिंगारावेळूंना हिंदी भाषा अवगत नव्हती. माझें जेवण झाल्यावर कांहीं वेळानें, त्यांचा भाऊ कामानिमित्त बाहेर गेला होता, तो घरी आला. त्याला हिंदी बोलतां येत असे. त्यानें सिंगारावेळूस माझें काय म्हणणें होतें तें कळवलें. एक तर मला क्वारंटाईनमध्ये पडल्यावांचून सीलोनला जावयास पाहिजे होतें; किंवा क्वारंटाईनमध्ये राहण्याची पाळी आली तर तितक्या दिवसांचा जेवणखर्च पाहिजे होता. तुतिकोरीन येथें मुदलियार आडनांवाचे एक सिंगारावेळूचे मित्र त्या वेळीं हेल्थ आफिसर होते. त्यांना सिंगारावेळूनें मला क्वारंटाईनमधून लवकर मुक्त करण्यासाठीं एक पत्र दिलें; व आपल्या भावाकडून मला त्यांनीं असें सांगितलें, कीं यदाकदाचित् क्वारंटाईनमध्ये राहण्याचा प्रसंग आला, तर तुतिकोरीनहून तार करावी म्हणजे माझ्या जेवणाच्या खर्चा-पुरतें पैसे पाठवून देण्यांत येतील.

संध्याकाळीं पांच-सहाच्या दरम्यान तुतिकोरीन मेल निघत असे. पण माझें तिकीट पसेंजरचें होतें. तथापि दूरचा प्रवास मेलनें देखील करतां येतो असा एक कायदा असल्याची सिंगारावेळूच्या भावास माहिती होती. तो मला म्हणाला, “तुम्हांला मेल फार सोयवार आहे. आम्ही आतांच्या आतां स्टेशनावर जाऊन चौकशी करूं, व तुम्हांस मेलनें जातां आलें, तर तुम्ही आजच्याच गाडीनें जा.” आम्ही दोघे एक टांगा करून चार वाजण्याच्या सुमारास स्टेशनावर गेलों. मेलला फार उशीर होता. सिंगारावेळूच्या

भावानें परिश्रमांतर्ती असा शोध लावला, कीं, कलकत्त्याहून एकदम कोलंबोचें तिकीट काढलें असतां वाटेला त्या ट्रेननें प्रवास करतां येतो. त्याप्रमाणें मला त्यांनीं मेल गाडींत बसवून त्यांच्या ओळखीच्या एका गृहस्थाला माझी काळजी घेण्यासंबंधानें सांगून माझा निरोप घेतला; व मीं त्याचे फार आभार मानले.

गाडी शंभर सव्वादें मेल गेली नसेल इतक्यांत माझ्यामागे तिकीट कलेक्टरांचा तगादा लागला. एखाद्या तिकीट कलेक्टरानें यावें, माझें तिकीट पहावें, व मला खाली उतरावयास सांगावें; नंतर मला तामिळ भाषेंत किंवा इंग्रजी भाषेंत कांहीं प्रश्न विचारारे; आणि मला या दोन्ही भाषा ग्रीक किंवा ल्याटिन भाषांइतक्याच अवगत आहेत असें समजून आल्या-वर गाडी सुरू होण्याच्या सुमारास ‘पो पो पो’ (पो म्हणजे तामिळ भाषेंत जा. पण हा अर्थ त्या वेळीं मला ठाऊक नव्हता.) म्हणत सुटावें. परंतु या पोपोचा अर्थ काय हें न कळल्यामुळें पहिल्यापहिल्यानें आश्चर्यमुदनें मी इकडेतिकडे बघत उभा राही ! एका ठिकाणीं तर स्टेशनमास्तरानें कीं त्याच्या असिस्टंटनें पो पो करीत मला स्वतः गाडीच्या डब्याशीं आणून दार उघडून आंत ढकललें, व दार बंद केलें. इतक्यांत गाडी सुरू झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं जें माझ्या हातून तिकीट गेलें, तें मला तुतिकोरीनला उतरल्यावर मिळालें. तेथील तिकीट कलेक्टर मजपाशीं दोन अडीच रुपये जास्त मागूं लागला. पण मला त्याची भाषा समजेना, व त्याला माझी समजेना. शेवटीं तेथें एक तंजावरकडील देशस्थ ब्राह्मण भेटला. त्याला साधारण मराठी बोलता येत होतें. मीं त्याला इत्थंभूत वर्तमान सांगितलें. मद्रासेस खुद्द स्टेशनमास्तराची या गाडींत बसण्यास मला परवानगी मिळाली असतां आतां मजकडून जास्त पैसे घेण्यांत येतात हे कसे ? असा मीं त्याला प्रश्न केला. त्यानें रत्नेचे नियम दाखवून तिकीट कलेक्टरची समजूत घातली; व तो म्हणाला, “या लोकांना रत्नेचे नियमदेखील माहीत नाहीत. मी येथें नसतो, तर तुम्हास विनाकारण त्रास झाला असता !” माझी एकदाची स्टेशनांतून मुक्तता झाली. परंतु बाहेर निघाल्या-बरोबर मला हेल्थ ऑफिसर डॉ. मुदलियार यांनीं गांठलें. त्यांनीं मी तुतिकोरीन येथें कोणत्या ठिकाणीं राहणार इत्यादि चौकशी केली. पण कोठें राहणार हें मलाच माहीत नव्हतें. तेव्हां मीं त्यांना सिंगारावेळूचें पत्र दिलें. त्यावरून माझा सर्व वृत्तान्त त्यांना समजला असावा. त्यांनीं आपल्या कारकुनाबरोबर मला एका खाणावळींत पाठविलें; व ‘साधल्यास उद्यांच तुमची येथून खानगी करूं’, असें आपल्या कारकुनाकडून (याला हिंदी भाषा येत होती.) मला सांगितलें.

डॉ. मुदलियार यांनीं नेमणूक मद्रास सरकारकडून होती. परंतु सीलोनला जाण्याचा पास देणें त्यांच्या हातीं नव्हतें. सीलोन गव्हर्नमेंटच्या मार्फत एक युरेजियन डॉक्टर तुतिकोरीन येथें ठेवण्यांत आला होता, व तो डॉ. मुदलियार यांनीं परवानगी दिल्यावर तपा-सून सीलोनला जाण्यास पास देत असे. दुसऱ्या दिवशीं मी डॉ. मुदलियारच्या कारकुनास मेट्टून पासाची गोष्ट विचारली. परंतु तो मजजवळ आठ आणे ब्रक्सीस मागूं लागला. मी

एक आणादेखील देण्यास कबूल नव्हतों. अर्थात् तो दिवस तुतिकोरीन येथेंच काढावा लागला. दुसऱ्या दिवशीं पुनः डॉ. सुदलियार यांना भेटली. मला पाहिल्याबरोबर त्यांना मोठा अचंबा वाटला. इंग्रजीत ते काय बोलले हैं मला समजलें नाहीं. त्यांचा कारकून आठ आणे मागतों; व ते दिल्याशिवाय तो मला जाऊं देत नाहीं असें मीं त्यांना हिंदी भाषेंत सांगितलें. शिवाय 'एट आनाज' हे शब्द कसेबसे इंग्रजीत उच्चारले. त्यांना माझ्या म्हणण्याचा मथितार्थ समजला, तेव्हां त्यांनीं दुसऱ्या एका कारकुनास माझी व्यवस्था करण्यास सांगितलें. परंतु त्या दिवशीं पास मिळणें शक्य नव्हतें. शेवटीं ता. २० मार्च १९०२ रोजीं मला पास मिळाला; व त्याच दिवशीं संध्याकाळीं कोलंबोस जाण्यास निघालों. आगबोटीत तामिळ कुलीची फारच गर्दी झाली होती. पण तुफान नसल्यामुळे व रात्री उपाशीच राहिल्यामुळे मला फार त्रास झाला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजण्याच्या सुमारास मचव्यांनून आम्हा उतारु लोकांस कोलंबो बंदरावर उतरविण्यांत आलें.

धर्मपाल शेवटीं भेटले

धर्मपालास दिलेल्या पत्रावरील पत्ता दाखवीत पुष्कळ गल्ल्या फिरचों, एकदोनदां ट्राम गाडींत बसलों, व एकदाचा धर्मपालाच्या त्रिन्हाडाचा थांग लावला. त्या वेळीं धर्मपाल आपल्या वडिलांच्या घरी राहत नसे. वडिलांच्या दुकानाशेजारीं एका खोलींत राहत असे. कणळशूळाच्या वेदनेनें तो आजारी होता. त्याची भेट घेऊन मी चारुबाबूचें व अघोरी-बाबूचें अशीं दोन्ही पत्रें त्याला दिलीं, व सीलोनला येण्याचें कारण काय हैं हिंदी भाषेंत थोडक्यांत सांगितलें. परंतु भाषणापेक्षां पत्रांतील मजकुरावरूनच माझ्या येण्याच्या कारणाचा त्याला विशेष बोध झाला असावा. त्यानें खुणेनेंच मला खान वगैरे करण्यास सांगितलें. त्याच्या नोकगशींहि सर्व व्यवहार खुणेनेंच चालला होता.

धर्मपालाच्या नोकरांनें माझ्यासाठीं एक पाव व एक नुकताच उघडलेला विलायती लोण्याचा डबा ठेवलावर ठेवला. दुपारचे दोन वाजून गेले असल्यामुळे या वेळीं दुसरें कांहीं मिळणें शक्य नव्हतें. पावांची मला ओळख होती; परंतु लोण्याचा डबा व त्यांतील पिवळ्या रंगाचें लोणी यापूर्वीं माझ्या पाहण्यांत आलें नव्हतें. मला वाटलें, ही एक प्रकारची विलायती मिठाई असावी. मीं सरासरी अर्धा डबा संपविला. धर्मपालाच्या नोकरास माझ्या अडाणीपणाचा चमत्कार वाटला असल्यास नवल नाहीं. तथापि त्यानें माझा कोणत्याहि रीतीनें अनादर केला नाहीं. परंतु संध्याकाळीं पुनः पाव ठेवतांना त्याबरोबर एका काचेच्या सुंदर भांड्यांत थोडें लोणी घालून तें मजपुढें केलें. तेव्हां माझें अज्ञान माझ्या लक्षांत आलें. हा मिठाईसारखा लाण्याचा पदार्थ नसून याचा उपयोग तुपाप्रमाणें होत असावा असें मीं अनुमान केलें व धर्मपालाच्या नोकरास पावावर त्या पदार्थाचा प्रयोग कसा करतात तें खुणेनें विचारलें. त्यानें तें चहाचे दोन चमचे लोणी पावांच्या सर्व तुकड्यांस सुरीनें लावून दाखविलें. तेव्हांपासून पाव आणि लोणी याचें प्रमाण काय असावें याची मला नीट माहिती झाली.

१२.

विद्योदय विद्यालय

इ. सन १५०५ मध्ये जेव्हां फ्रांसिस्क दी आल्मेद हा पोर्तुगीज सरदार सिंहल-द्वीपाच्या किनाऱ्यावर उतरला, तेव्हां त्या द्वीपाची राजसत्ता सात निरनिराळ्या राजांमध्ये वांटली गेली होती. १५१७ मध्ये गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलनें कोट्टा येथील राजाच्या परवानगीनें कोलंबो येथें एक किल्ला बांधला. त्या वेळेपासून पोर्तुगीजांनी हळूहळू एक एक पाऊल पुढें टाकून पंचवीस-तीस वर्षांत समुद्रकिनाऱ्याचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणिला. पोर्तुगीज लोक सुसलमानांप्रमाणेंच धर्मवेडे होते हैं सर्वविश्रुत आहे. त्यांनीं आपली राजसत्ता कायम करण्याची खटपट न करतां रोमन क्याथोलिक धर्माचा सामोपचारांनें आणि जबरदस्तीनें आपल्या ताब्यांतील मुलखांत प्रसार करण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला. सीलोनांतील आपल्या अंमलाखालच्या प्रदेशांत त्यांनीं असा एक कायदा केला होता, कीं, ज्यांचीं लग्नें क्याथोलिक धर्माप्रमाणें झालीं नसतील त्यांच्या संततीस त्यांचे कायदेशीर वारस समजण्यांत येणार नाहीं. सिंहली बौद्धांमध्ये जातिभेदाचें बंड हिंदु लोकांइतकें माजलें नसल्यामुळे या कायद्याचा परिणाम असा झाला, कीं, कित्येक गृहस्थ जरी बौद्ध धर्माला मानीत असत, तरी आपल्या संततीला वारसाचे हक्क मिळावे या उद्देशानें रोमन क्याथोलिक पाद्रीकडून ते आपला लग्नविधि करवीत, व आपलीं लग्नें चर्चच्या वहीत नोंदवीत. याप्रमाणें आसपासच्या प्रदेशांत जरी रोमन क्याथोलिक पंथाचीं पाळेमुळे खोड गेलीं नाहींत, तरी कोलंबोसारख्या पोर्तुगीज वस्तीच्या ठिकाणीं बौद्ध भिक्षूंचें दर्शन दुर्लभ होऊन गेलें.

पोर्तुगीजांच्या कारकीर्दीत सीलोनांत रोमन क्याथोलिक पंथाचा प्रसार करण्याचा सेंट फ्रांसिस्क झेवियरच्या मामोमाम ज्यांनीं जिवापाड मेहनत केली ते फादर जुजे वास, १९ हे,

१९ यांचे संपूर्ण नाव जोझेफ कायतान व्हाज असून, त्यांचा जन्म १६५१ मध्ये धर्मानंदांच्या गावीच झाला होता. २१ व्या वर्षीं आपले शिक्षण संपवून ते पाद्री झाले. काही काळ भारतात धर्मप्रसाराचे काम केल्यावर ते सीलोनास गेले. तेथे त्यांनीं तेवीस वर्षे धर्मप्रसाराचे कार्य फार उत्तम रीत्या केल्यामुळे, त्यांचा 'दुसरा झेवियर' असा गौरवाने उल्लेख केलेला त्या वेळच्या लिखाणातून आढळून येतो. त्यांनीं सीलोनमधील औषधोपयोगी वनस्पतींवर सिंहली भाषेंत एक ग्रंथ लिहिला होता, अशी माहिती मिळते. ते सीलोनमध्येच वारले.

मी ज्या गांवीं जन्मलीं त्याच गांवीं जन्मले होते. गोव्यांत रोमन कथाथोलिक पंथाचा उत्तम अभ्यास करून धर्म-प्रसारार्थ ते सीलोनला गेले. परंतु ज्या धर्माचा उच्छेद करण्यासाठी त्यांनी इतकी मेहनत केली, भयंकर संकटं सोसलीं, त्याच धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी विसाव्या शतकाच्या आरंभी आपल्या गांवचा एक तरुण होतकरू अतोनात क्लेश सहन करून सीलोनला जाईल, हे त्या वेळीं त्यांच्या स्वप्नीं तरी आलें असेल काय ? काल-चक्राची गति विलक्षण आहे सेंट झेवियर आणि फादर जुजे वास यांसारख्या थोर पुरुषांनीं ज्या धर्माचा उच्छेद मांडला होता, त्याला अनुसरणारे भाविक लोक खुद्द युरोप खंडांत निपजून लागले आहेत; आणि ज्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी वरील साधु पुरुषांनीं जिवापाड मेहनत केली, त्याचा इटलीसारख्या मायदेशांतच लोप होत चालला आहे ! आजला फ्रान्स आणि पोर्तुगाल या देशांत रोमन कथाथोलिक पंथाला किती महत्त्व राहिलें आहे, हे सांगण्याची तरी येथे गरज नाही !

इ. स. १६५८ या वर्षी पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांतील सिंहलद्वीपांतील सर्व मुद्दूच डच लोकांच्या ताब्यांत गेला. पोर्तुगीजांमारखे डच धर्मवेडे नव्हते. कथांडी येथील सिंहली राजाशी आणि इतर सरदारांशी तह करून आपला व्यापार वाढविण्याच्या ते खटपटस लागले. त्यांच्या हातून कोणत्याहि ख्रिस्ती धर्मपंथाला उत्तेजन मिळालें नाही. तथापि कोलंबोमारख्या ठिकाणीं रोमन कथाथोलिकांचें वर्चस्व कायम राहिलें. इ. स. १७९५ या वर्षी डचांचा आणि इंग्रजांचा युरोपमध्ये बेबनाव झाला. त्याचा परिणाम असा झाला, की, इंग्रजांनीं डचांच्या सिंहली मुल्लावर स्वारी करून तो सर्व इ. स. १७९६ सालीं काबीज केला. पुढें कथांडी येथील श्रीविक्रमराजसिंह राजाचें आणि इंग्रजांचें वांकडें आलें. १८०३ सालीं इंग्रजांनीं कथांडीवर स्वारी केली; परंतु डोंगराळ प्रदेशांतून चाल करून जावें लागल्यामुळे त्यांच्या सैन्याचें अतोनात नुकसान झालें, व या स्वारीत त्यांना जय मिळाला नाही. सन १८१५ सालीं एका प्रधानाचें आणि विक्रमराजसिंहाचें भांडण झालें. त्याला कांहीं कामानिमित्त दुसरीकडे पाठवून राजानें त्याच्या बायकोला आणि मुलांला ठार मारलें. विक्रमराजसिंह हा आमच्या शेवटच्या बाजीरावासारखाच मूर्ख आणि क्रूर होता. तथापि त्याला राज्यपदावर अभिषिक्त केल्यामुळे लोकांनीं त्याचीं अनेक दुष्टकर्में सहन केलीं. परंतु त्याच्या या शेवटच्या कृत्याचा त्याच्या सरदारांना फार राग आला. त्यांनीं त्या प्रधानामार्फत इंग्रजांशीं गुप्त तह केला, व १८१५ सालीं त्यांना कथांडीस बोलावून नेऊन आपल्या निर्दय राजाला पकडून त्याच्या हवालीं केलें. इंग्रजांनीं विक्रमराजसिंहाला मद्रास इलाख्यांत कोठेंसें नेऊन ठेविलें; व त्याचा मुद्दूच आपल्या राज्यास जोडिला.

याप्रमाणें अनायासें सर्व सिंहलद्वीपाचा राजसत्ता इंग्रजांना लाभली व दोन हजार वर्षांपासून चालत आलेली, सिंहलराजपरंपरा नष्ट झाली ! त्यांतल्या त्यांत एक समाधानाची गोष्ट घडून आली. इ. स. १८१५ सालच्या मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस विक्रमराजसिंहाच्या सरदारांबरोबर इंग्रज सरकारानें जो तह केला, त्यांत बौद्ध धर्माला इंग्रजी अंमलदारांपासून कोणत्याहि प्रकारें धक्का पोचतां कामा नये, असें एक कलम होतें, व

तें व्यापारी स्वभावामुळे इंग्रजांना सहज पाळतां आलें. त्यांनीं बौद्ध विहारांना पूर्वीच्या राजांनीं दिलेलीं इनामें कायम केलीं; व उसवादिकांत व्यत्यय येऊं दिला नाही. पण बौद्ध धर्म नास्तिक असून तो कुचकामाचा आहे ही कल्पना बहुतेक ब्रिटिश अंमलदारांच्या डोक्यांत कायम राहिल्यामुळे बौद्ध धर्माचें ज्ञान सपादण्याची इच्छा कोणत्याहि झाला नाही.

जार्ज टर्नरसारख्या शोधक इंग्रजी पंडितांनीं आपल्या लोकांचें बौद्ध धर्माविषयीं अज्ञान फार वेळ टिकू दिलें नाही. सिंहलद्वीपाची सर्व राजसत्ता इंग्रजी सरकारच्या ताब्यांत आल्यापासून पन्नास वर्षांच्या आंतच पालि भाषेंतील बऱ्याच ग्रंथांचीं इंग्रजी भाषेत भाषांतरें झालीं; व त्यामुळे बौद्ध धर्म निवळ टाकाऊ आहे ही कल्पना नष्टप्राय होत चालली. गौतम बुद्धाच्या उपदेशांत पुष्कळच ग्राह्यांश आहे अशी त्या काळच्या कित्येक उदार ब्रिटिश अंमलदारांची समजूत होऊन त्यांनीं बौद्ध ग्रंथांच्या अभ्यासाला यथाशक्ति उत्तेजन दिलें. सर मथुकुमार स्वामी, जेम्स दा. आल्विम, रेवरंड गोजर्न इत्यादि पंडितांनीं एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत इंग्रजी भाषेच्या द्वारे बौद्ध धर्माची भाषांतररूपानें जी पुष्कळशी माहिती प्रसिद्ध केली, ती सीलोनंतील ब्रिटिश मुत्सद्द्यांच्या उदार धोरणाचेंच फळ समजलें पाहिजे.

सुमंगलाचार्यांचा विहार

या सर्व गोष्टींचा खुद्द बौद्ध लोकांवर फार चांगला परिणाम झाला. कोलंबोमारख्या ठिकाणीं आपण बौद्ध आहों असें म्हणण्यास कोणा धजत नसे; तेथेंच आतां बौद्ध विहार स्थापन होऊं लागले. फेर्नाद, सिल्वा इत्यादि पोर्तुगीज नांवें जरी कायम होती, तरी पुष्कळ सुशिक्षित व वजनदार लोक आपण बौद्ध आहोंत हे उघडपणें कबूल करण्यास डगमगेनातसे झाले. कोलंबोमध्ये जे नवीन विहार स्थापन झाले त्या सर्वांत मालिगाकंद येथें श्री-सुमंगलाचार्यांनीं स्थापन केलेला विहार श्रेष्ठ होय. यालाच सध्यां विद्योदय विद्यालय असें म्हणतात. इतर विहारांप्रमाणें केवळ बुद्धाच्या मूर्तीची आणि बुद्ध ज्या वृक्षाला बसला होता त्याच्या बीजापासून झालेल्या पिंपळाच्या झाडांची पूजा करण्यासाठी व गृहस्थांना आशीर्वाद देण्यासाठी विद्योदय विद्यालयाची स्थापना झाली नव्हती. येथें भिक्षूंना आणि गृहस्थांना पालि आणि संस्कृत भाषेचें शिक्षण देण्यांत येत आहे, व त्यामुळे सिंहलद्वीपांतील अत्यंत आळशी झालेल्या भिक्षुवर्गांत धर्मज्ञानाचा अस्पावकाशांतच चांगला प्रसार झाला आहे.

विद्योदय विद्यालयाचे संस्थापक श्रीसुमंगलाचार्य हे गाल्ले शहराजवळ ढिक्कडुवे या गांवीं जन्मले. सर्व भावंडांत ते अशक्त असल्यामुळे त्यांच्या पात्रकांनीं त्यांना संसारास निरुपयोगी ठरवून लहानपणींच बौद्ध विहारांत नेऊन श्रामणेराची दीक्षा दिली. त्या कालीं ज्या मुत्तासंबंधानें विशेष आशा वाटत नसे त्याला त्याची आईमार्फत विहारांत एखाद्या भिक्षूच्या स्वाधीन करित. त्यानें तेथें भिक्षुभावानें आजन्म राहून विहाराच्या उत्पन्नावर खुशाल पोट भरावें, असा परिपाठ असे. श्रीसुमंगल या नियमाला अपवाद होत. शरीरप्रकृति

नाजूक असतां, व आपल्या विहारांत कोणी विद्वान् भिक्षु नसतां, त्यांनीं स्वतःच्या हिमती-वर पालि आणि संस्कृत भाषांचा अभ्यास केला. हिंदुस्तानांतून कोणी विद्वान् ब्राह्मण आला आहे, असें वर्तमान त्यांना समजल्याबरोबर त्याची गांठ घेऊन मोठ्या आर्जवानें त्याजपाशीं असलेली विद्या ग्रहण करावी, असा त्यांनीं क्रम चालविला. विनयादि पालि-ग्रंथांचें त्यांनीं स्वतः अध्ययन केलें. हे ग्रंथ त्यांना इतके उत्तम येत असत, कीं, वाटेल तो प्रश्न विचारला, तरी त्याचें उत्तर देण्यास ते तयार असत. एकदां मी त्यांच्याजवळ असतांना त्यांचे एक प्रमुख शिष्य व विद्योदय कॉलेजांतील आचार्य तेथें येऊन त्यांनीं त्यांना विनयासंबंधानें एक त्रिकट प्रश्न विचारला. त्यांनीं त्या प्रश्नाचें तेव्हांच उत्तर दिलें, व जवळच एका टेबलावर पडलेल्या भल्या मोठ्या ताडपत्री पुस्तकाकडे हात करून ते म्हणाले, “या पुस्तकाचीं अमक्या अक्षरापर्यंत (ताडपत्र-पुस्तकावर एक दोन असे आंकडे न लिहितां क, का, कि, की अशा बारावडीच्या सर्व अक्षरांनीं त्याचां गणना करण्याची वहिवाट आहे.) पानें चाळा.” त्यांच्या शिष्यानें तेवढीं पानें चाळल्यावर ते म्हणाले, “सुमारें अमक्या ओळीमध्ये मी सांगतो या प्रश्नाचा खुलासा केला आहे.” त्यांचा हा विनयग्रंथाचा परिचय पाहून मी चकित होऊन गेलों !

विद्योदय विद्यालयाच्या स्थापनेनंतर थोडक्याच वर्षांनीं कर्नल ऑल्काट व मॅडम ब्राह्मटस्की आपल्या थियासोफीच्या प्रसारासाठीं सीलोनला आली. तेथें कर्नल ऑल्काट यांनीं प्रसिद्धपणें श्रीसुमंगलाचार्यांकडून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली, व ते सिंहली बौद्धांच्या उन्नतीसाठीं अविश्रांत मेहनत करूं लागले. सध्या ज्या शेंकडों प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा बौद्ध लोकांनीं चालविल्या आहेत त्या कर्नल ऑल्काट यांच्याच श्रमाचें फळ होय. कर्नल ऑल्काट सीलोनहून मद्रासेस येऊन त्यांनीं तेथेंच आपलें मुख्य ठाणें केलें. सन १८९१ सालीं त्यांच्या सांगण्यावरून दोन क्यारोलीस या नांवाच्या प्रसिद्ध सिंहली व्यापाऱ्याचे चिरंजीव श्री. धर्मपाल हे हिंदुस्तानांत आले, व बुद्धगयेच्या बौद्ध मंदिराची अत्यंत शोचनीय स्थिति पाहून त्यांच्या सुधारणेसाठीं त्यांनीं एक सभा स्थापन केली. कलकत्त्याला ज्या सभेनें मला आश्रय दिला तीच ही महाबोधि सभा होय. या सभेचे अध्यक्ष श्रीसुमंगलाचार्यच होते; व श्री. धर्मपाल जनरल सेक्रेटरी होते. महाबोधि सभेनें काय कामगिरी बजावली, व सभेच्या कार्याचा हिंदु लोकांवर काय परिणाम झाला, याचा विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे. आमच्या वाचकांना विद्योदय विद्यालयाची आणि त्याच्या संस्थापकांची वर दिलेली माहिती सध्या पुरे आहे. मी आतां मुख्य विषयाकडे वळतो.

धर्मपाल कपाळशूळाच्या वेदनेनें आजारी होते, हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तेव्हां मजबरोबर विद्योदय विद्यालयांत येणें त्यांना शक्य नव्हतें. त्यांनीं अनवरत नांवाच्या तरुण मनुष्याबरोबर त्या दिवशीं संध्याकाळीं मला श्रीसुमंगलाचार्यांना भेटण्यास पाठविलें. अनवरत यानें कलकत्त्याहून धर्मपाल यांस आलेलीं माझ्यासंबंधाचीं दोन शिफारसपत्रे आचार्यांना वाचून दाखविलीं. नंतर आचार्यांनीं मला संस्कृत भाषेंत कांहीं प्रश्न विचारले. मजकडून मिळालेल्या उत्तरांनीं त्यांचें समाधान झालें असावें. त्यांनीं आपल्या विहारांत

येऊन राहिल्यास जेवणाखाणाची सर्व सोय आपण करूं, असें आश्वासन दिलें. दुसऱ्या दिवशीं मी विद्योदय विद्यालयांत राहण्यास गेलों. तेथें बौद्धमंदिराच्या मागच्या बाजूस एक खोली होती, ती दुरुस्त करून मला राहण्यासाठीं देण्यांत आली.

त्या दिवशीं आमच्या आचार्यांच्या परिवेणाच्या (राहण्याची जागा) मागल्या पडवीत मला एका चिनीमातीच्या बशीतून जेवण देण्यांत आलें. मातीच्या बशीत जेवण्याचा हा पहिल्याच प्रसंग असल्यामुळें त्या जेवणाकडे पाहिल्याबरोबर माझ्या अंगावर शहारे उभे राहिले. त्या वेळीं बुद्धानें राजगृह नगरींत पहिल्याच दिवशीं नानाविध भिक्षेचें ग्रहण करते वेळीं जो आपल्या मनाला बोध केला त्याची मला आठवण झाली. मी माझ्या मनाशीं म्हणालों, “राजकुलांत उत्पन्न झालेल्या सिद्धार्थ कुमाराला महाराजांभारांचें अन्न ग्रहण करतवेळीं आपल्या मनाचें दमन करणें शक्य झालें, आणि त्याच्याच धर्म-मार्गाचा अभ्यास करण्यासाठीं मी येथें आलों असतां माझ्या आश्रयदात्यांनीं दिलेल्या अन्नाचा मला वीट यावा हें ठीक नाही.” मोठें आत्मसंयमन करून मी तें अन्न खाल्लें. दिवसेंदिवस असलें अन्न खाणें माझ्या अंगवळणीं पडलें व माझ्यासाठीं उत्तरोत्तर विशेष तरतूदहि ठेवण्यांत येऊं लागली.

सिंहली लोक आमच्या गोमांतकस्थ बांधवांप्रमाणेंच सकाळीं पेज जेवीत असतात; व भाजीपाल्यामध्ये नारळाचा फार उपयोग करितात. परंतु त्यांच्यांत एक विशेष प्रकार आहे. तो हा, कीं, ते भात, पेज आणि गोड पदार्थ खेरीज करून इतर पदार्थांत वाळलेल्या माशांचे तुकडे घालतात. या तुकड्यांना ‘अंबलकाडा’ असे म्हणतात. माझ्यासाठीं वरण वगैरे मत्स्यमांसविरहित पदार्थ, लोकांनीं भिक्षूला दान देण्यासाठीं आणलेल्या पदार्थांतून, निराळे काढून ठेवीत असत. पण त्या सर्वांत अंबलकाडा असल्यामुळें मला त्यांचें आगाऊ पृथक्करण करावें लागे. असें असतां एखादे वेळीं चुकून अंबलकाडा तोंडांत जाई, आणि

साई कथंचिदुचितैः पिबुमंदपत्रै-

रास्यान्तरालगतमाग्नदलं त्रदीयः ।

दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-

दिप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार । *

या माघ कवीच्या इतोकाची आठवण होऊन मज्जा तोंडांतील घांस मला टाकून द्यावा लागे ! पण हळूहळू सर्व घांस बाहेर न टाकतां तेव्हा अंबलकाडा टाकून देण्याची मला संवय झाली.

* “पूर्वीं गरुडानें निषादांचें भक्षण करण्यास आरंभ केला असतां त्यांत एक ब्राह्मण सांपडला व त्यामुळें गरुडाला आपला सर्व घांस ओकून टाकावा लागला ! त्याप्रमाणें उंट निंबाचा आवडता पाला खात असतां मध्येंच त्याला एक आंब्याचें मृदु पान सांपडलें व त्यामुळें त्यानें सर्व घांस बाहेर टाकला !”

दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. २३ मार्च १९०२ या दिवशीं फाल्गुन पौर्णिमेचा उपोसथ होता. ख्रिस्ती लोकांत जसा रविवाराचा दिवस पवित्र समजतात; किंवा हिंदु लोक जसे एका-दशीला पवित्र समजतात, तसे बौद्ध लोक उपोसथाच्या दिवसाला पवित्र मानतात. दोन्ही पक्षांतील अष्टमी, कृष्ण चतुर्दशी आणि पौर्णिमा असे महिन्यांतून उपोसथाचे चार दिवस असतात. पण या सर्वांत पौर्णिमेलाच विशेष महत्त्व देण्यांत येतें. याचें कारण बुद्ध भगवान् याच दिवशीं बुद्ध झाला, याच दिवशीं काशी येथें त्यानें आपल्या धर्माचा प्रथमतः उपदेश केला, व याच दिवशीं त्याचें कुशिनारा येथें महापरिनिर्वाण (देहावसान) झालें, हें असावें. कांहीं का असेना, पौर्णिमेच्या दिवशीं विहारामध्ये पुष्कळ बौद्ध उपासक जमून धर्मचिंतनांत काळ घालवीत असतात. मला ही गोष्ट माहीत नव्हती. मला वर सांगितलेल्या दिवशीं सकाळीं एका अर्धवट संस्कृत बोलणाऱ्या विद्यार्थ्याकडून अशी बातमी लागली, कीं, सयामच्या राजाचा बंधु भिक्षु होऊन जवळच एका विहारांत राहत असतो. त्याला पाहणें शक्य आहे कीं काय, असा प्रश्न केल्यावर 'होय' असें उत्तर देऊन त्यानें मला संध्याकाळीं तेथें नेण्याचें कबूल केलें.

सयामचा राजकुमार राहत होता तो विहार विद्योदय विद्यालयापासून फार दूर नव्हता. सरासरी तीनचार मिनिटांनीं आम्ही तेथें पोचलों. प्रथमतः त्या विहारांतील मुख्य स्थविर वास्कडुवे सुभूति यांची आम्ही भेट घेतली. पालि भाषेंत निष्णात अशी यांची ख्याती होती; पण त्यांना संस्कृत बोलतां येत नसे. तथापि मी जें कांहीं बोललों, तें त्यांना समजलें असावें. शेवटीं त्यांनीं शुद्ध करून छापलेल्या अभिधानप्रदीपिकेची एक प्रत मला दिली, व आम्हांस सयामचा राजकुमार राहत होता त्या परिवेणाकडे पाठविलें. राजकुमार भिक्षूला पालि किंवा संस्कृत भाषा बोलतां येत नसे व समजतही नसे. इंग्रजी व फ्रेंच या दोन भाषा त्याला उत्तम येत असत. सीडोनांत त्याचा सर्व व्यवहार इंग्रजींत चाले. माझ्या-बरोबर गेलेल्या विद्यार्थ्यास थोडें इंग्रजी बोलतां येत असे. मी जें कांहीं संस्कृतांत बोललों त्याचें त्यानें यथामति इंग्रजींत भाषांतर करून राजकुमाराला समजावून दिलें; व राजकुमाराच्या म्हणण्याचा निष्कर्ष अर्धवट संस्कृत भाषेंत मला सांगितला. त्याच्या बोलण्याचा सारांश असा होता, कीं, “राजकुमार मला पाहून फार संतुष्ट झाले; पण संस्कृत समजत नाहीं याजबद्दल त्यांना फार वाईट वाटतें. पुढल्या जन्मी हिंदुस्तानांत काशीसारख्या ठिकाणीं जन्म घेऊन संस्कृतांत प्रावीण्य संपादन माझ्याशीं बोलण्यास समर्थ होईन अशी त्यांना आशा वाटत आहे.”

संस्कृतांतून भाषण

राजकुमाराचें व माझें भाषण संपलें त्या वेळीं सूर्यास्ताचा-समय झाला होता. विद्योदय विहारांत येऊन पहातों, तों लोकांचा मोठा जमाव माझ्या पहाण्यांत आला. मी त्या विद्यार्थ्याला म्हणालों, “हे गृहस्थ येथें कां जमले आहेत ?” तो म्हणाला, “आज पौर्णिमेचा उपोसथ आहे. श्री. धर्मपालांचें येथें व्याख्यान होणार असें माझ्या ऐकण्यांत

आलें होतें. पण तें इतक्यांत संपलें असावें.” विद्योदय विहारांतील धर्मशाळेंत (धर्मोपदेश करण्याच्या जागेंत) मी त्या विद्यार्थ्यासह वर्तमान प्रवेश करतों न करतों, तोंच मंडळीची माझ्यावर दृष्टि गेली. जो तो हिंदु पंडित, हिंदुस्तानांतून आलेला ब्राह्मण असें कुजबुज लागला. धर्मपाल माझ्याजवळ येऊन मला संस्कृतांत कांहीं बोला असें म्हणाले. त्यांचें म्हणणें मला नीट समजलें नाही. परंतु विद्योदय विद्यालयाचे द्वितीय आचार्य श्रीदेवमित्र स्थविर यांनीं त्यांचें म्हणणें मला समजावून सांगितलें. मी म्हणालों, “व्याख्यान देण्यास माझी तयारी नाही.” पण मंडळीचा फारच आग्रह पडल्यामुळें माझा नाइलाज झाला. देवमित्र स्थविराबरोबर व्यासपीठावर उभा राहून मी संस्कृत भाषेंत एक लहानसें भाषण केलें. स्थविरांनीं त्याचा अर्थ सिंहली भाषेंत जमलेल्या मंडळींस सांगितला.

माझ्या भाषणाचा सारांश हा होता :— ज्या वृक्षाखालीं बुद्ध भगवान् बसले होते, त्या वृक्षाचा बुद्धधर्मद्वैष्ट्या राजाकडून नाश करण्यांत आला. पण महेन्द्रानें (अशोक राजाच्या मुलांन) जी त्या वृक्षाची शाखा या द्वीपांत आणली ती अद्यापि अप्रतिबंध वाढत आहे. त्याचप्रमाणें बौद्धधर्मरूपी वृक्षाची स्थिति झाली आहे. मूळ वृक्ष हिंदुस्तानांत वाढला, पण त्याचा विषम बुद्धीच्या राजांनीं आणि मुत्सद्द्यांनीं नाश केला. परंतु या धर्मवृक्षाची जी शाखा महेन्द्र स्थविरानें येथें आणली, ती आज दोन हजारोंपेक्षा जास्ती वर्षे कायम राहिली आहे. बौद्ध धर्मासंबंधानें विशेष बोलण्यास मला अधिकार नाही. सांप्रत मी केवळ जिज्ञासु आहे. पण श्रीसुमंगलाचार्य यांच्यासारख्यांच्या शिष्यत्वांनं बौद्ध धर्माचें मी लवकरच ज्ञान संपादन करीन, अशी मला बलकट आशा आहे. इत्यादि.

या माझ्या भाषणाचा जमलेल्या मंडळींवर काय परिणाम झाला हें समजण्याची सोय नव्हती. ते सिंहली भाषेंत काय बोलले हें मला समजलें नाही. पण माझें भाषण संपल्यावर कांहीं वेळानें श्रीयुत धर्मपाल हे कांहीं बोलले, व अनवरत्न आपली विलायती टोपी हातांत घेऊन पुढें सरसावला. जो तो अनवरत्नाच्या टोपींत पैसे टाकूं लागला ! मला हा काय प्रकार आहे याची नीट कल्पना झाली नाही. शेवटीं सर्व पैसे गोळा करून एका कागदांत बांधून ते त्यानें धर्मपाल यांच्या स्वाधीन केले, व त्यांनीं ते मला देण्यासाठीं पुढें केले. मी बोटाळ्यांत पडलों ! इतक्यांत देवमित्र स्थविर पुढें हाऊन मला म्हणाले, “हे पैसे तुमच्यासाठीं जमविण्यांत आले आहेत. येथें जमलेल्या स्त्रीपुरुषांनी तुमच्यासाठीं ही वर्गणी दिली आहे. तेव्हां तुम्ही हे पैसे घेतले नाहीत तर त्यांना फार वाईट वाटे !” मी ते पैसे घेतले व श्रीसुमंगल यांजपाशीं गेलों. त्यांच्यासमोर ती पैशाची पुढी ठेवून मी म्हणालों, “मला ब्राह्मण समजून आपल्या लोकांनीं ही दक्षिणा दिली आहे. पण भिक्षुकी कधींच केली नसल्यामुळें ती स्वीकारावी कीं नाही, या विचारांत मी पडलों आहे !” ते म्हणाले, “तूं गरीब विद्यार्थी आहेस त्या अर्थी हे पैसे घेण्यास शंका धरण्याचें कारण नाही. तुला हे पुस्तकांना उपयोगी पडतील.” मी चिन्हाडीं जाऊन सगळा खुर्दा मोजून पाहिला. तो अडीच आणि तीन स्वयांच्या दरम्यान होता.

विद्योदय विद्यालयांत राहण्यास गेल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं मी सिलोनी लिपि

शिकण्यास आरंभ केला. सगळा पालि ग्रंथसमुदाय सिंहली लिपीत लिहिला किंवा छापला असल्यामुळे तिचा परिचय असणे आवश्यक होतें. एका आठवड्याच्या आतच सगळीं अक्षरें मला वाचतां येऊं लागलीं व हळूहळू मी त्या लिपीत छापलेलीं पालि पुस्तकें वाचूं लागलों. मार्च महिन्याच्या शेवटीं किंवा एप्रिलच्या आरंभीं श्रीसुमंगलाचार्य गाल्ले शहरीं कांहीं कारणानें जाणार होते. त्यांनीं तिकडे जाण्याची माझी इच्छा आहे कीं काय असा प्रश्न केला. सिंहलद्वीपाची सृष्टिशोभा पाहण्यास मी फार उत्सुक झालों असल्यामुळे मी आचार्योबरोबर जाण्यास तेव्हांच तयार झालों.

कोलंबोपासून गाल्लेपर्यंत समुद्रकिनार्यानेच आगगाडीचा रस्ता आहे. आम्ही हा प्रवास दिवसासच केला. आगगाडींतून जात असतांना, गोव्यांत मुग्गांव आणि रामाचें भूशिर यांच्या दरम्यान जो सासष्ट प्रांताचा समुद्रकिनारा आहे त्याची मला आठवण झाली. गाल्ले येथें आमचा दोन-तीन दिवस मुक्काम होता. येथें माझ्या पाहण्यांत एक चमत्कार आला; तो हा, कीं, गोव्याला जशीं काजूचीं झाडें डोंगरावर उगवतात तशींच येथें पोफळांचीं झाडें पाटाचें पाणी न देतां वाढतात. चौकशीअंतीं असें समजलें, कीं, या प्रांतांत बारमाही पाऊस असल्यामुळे केळींला, पोफळींला व अशाच प्रकारच्या इतर झाडांना पाणी देण्याची यातायात पडत नाही. गाल्लेहून आम्ही आचार्योंच्या द्विककुडवे गांवीं गेलों व तेथें एक दिवस मुक्काम करून पुनः कोलंबोस आलों. या प्रवासांत पुष्कळ विद्वान् भिक्षूंचा मला परिचय झाला; व कित्येकांनीं आपण शुद्ध करून छापलेले पालि ग्रंथ मला मोठ्या आदरानें दिले.

ता. २२ मे १९०२ रोजी वैशाखी पौर्णिमा होती. हा दिवस बौद्ध लोक फारच पवित्र समजतात. कां कीं, या दिवशीं सिद्धार्थ राजकुमार गयेजवळ नैरंजरा नदीच्या कांठीं एका पिंपळाच्या झाडाखालीं बसला असतां त्याला खऱ्या धर्ममार्गाचा बोध होऊन तो बुद्ध झाला. पौर्णिमेच्या आधीं दोन-चार दिवस विद्योदय विहारांत हा दिवस साजरा करण्यासाठीं बौद्ध उपासकांकडून जय्यत तयारी चालली होती. ध्वजपताका वगैरे उभारून मभामंडप, ग्रंथसंग्रहालय इत्यादि स्थानें शृंगारण्यांत आलीं होती या दिवशीं म्हणण्यासाठीं मीं एक संस्कृत पद्य लिहिलें व तें श्रीसुमंगलाचार्यांना दाखविलें. त्यांना तें फारच पसंत पडलें. सिंहलममयच्या एडिटरींनीं तें सिंहली लिपीत लिहून घेऊन आपल्या पत्रांत छापलें. त्यामुळे पुष्कळ लोकांना माझी माहिती झाली व संस्कृत भाषेचा थोडाबहुत परिचय असलेल्या गृहस्थांनीं आणि भिक्षूंनीं माझी फार तारीफ केली.

या सिंहली लोकांनीं केलेल्या गौरवाचा आणि एकंदर परिस्थितीचा माझ्या मनावर इष्ट परिणाम झाला नाही. मनोवृत्ति जोरानें प्रपंचमार्गाकडे वाहूं लागल्या. संस्कृत भाषा शिकविण्याचा धंदा पक्कला असता तर दममहा साठ किंवा मत्तर रुग्णे मला सहज मिळाले असते; व तेव्हावर सीलोनंत एखाद्या गांवीं माझ्या कुटुंबाचा निर्वाह मला करतां आला असता. फंतु त्यामुळे पालिभाषेच्या अध्ययनास पांटा द्यावा लागला असता, आणि पुनः स्वदेशीं जाण्याचा बेत कायमचा सोडून द्यावा लागला असता.

श्रामणेराची दीक्षा

पुण्याहून निघतेवेळीं मीं दोन निश्चय केले होते; पहिला, कुडींत प्राण असेपर्यंत बौद्ध धर्माचें ज्ञान संपादण्याचा प्रयत्न करावयाचा, व दुसरा, जर या धर्माचें ज्ञान संपादतां आलें तर त्याचा आपल्या महाराष्ट्र देशांत घेवांस फायदा करून द्यावयाचा. पण सीलोनंतच प्रपंच करून राहण्याच्या विचारानें या दोन्ही निश्चयांवर एकाएकीं घाला घातला, व अंतःकरणभूमीवर तुंबळ युद्ध सुरू झालें. या लढाईच्या बातम्या दृश्य युद्धावतक्या रम्य नसल्यामुळे त्या समग्र देऊन वाचकांना कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पुण्यास केलेल्या निश्चयाचा जय झाला, व प्रापंचिक विचाराचा पाडाव झाला, एवढी गोष्ट सांगितली म्हणजे पुरे आहे.

सिंहगडावर चढून गेल्यावर सूर्याजीनें शिड्या कापून टाकल्या व आपल्या परत पळ काढूं पाहणाऱ्या लोकांना अवरंगजेबाच्या लोकांशीं लढण्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाही, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. कृतनिश्चयापासून माझार वेळें पाहणाऱ्या माझ्या मनोवृत्तींना अशा कांहीं युक्तीनें ताळ्यावर आणणें भाग होतें. भिक्षु होण्यानें हा प्रश्न सुटण्यासारखा होता, व प्रपंचाकडे धांवणाऱ्या मनोवृत्तीच्या शिड्या कापून टाकण्याला याशिवाय दुसरा उपाय नव्हता. भिक्षु झाल्यावर विहारांत मोकळेपणे राहतां येणें शक्य होतें, व विनयादि ग्रंथ शिकण्यास सुलभ पडणार होतें. पण या कामीं बऱ्याच अडचणी होत्या. आईची परवानगी लागतें, ती मिळण्यासारखी नव्हती. मला ज्यांनीं सीलोनला पाठविले त्यांचीही संमति पाहिजे होती. शेवटीं श्रीसुमंगलाचार्यांनीं बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांना पत्र लिहून या कामीं त्यांची संमति विचारली. नरेंद्र बाबूंनीं आपल्या पत्रांत माझा फार गौरव करून आपली संमति दिली. आईच्या परवानगीसंबंधानें दुसरा एक शास्त्राधार काढून आमच्या आचार्यानें मला श्रामणेराची दीक्षा दिली.

बौद्ध धर्मांत आजन्म संन्यासव्रत पाळलें पाहिजे असा नियम नाही. मात्र जोंपर्यंत भिक्षुभावानें राहिल, तोंपर्यंत त्यानें संघाचे सर्व नियम पाळले पाहिजेत; त्यांत कसूर करता कामा नये. सामणेराला अवघे दहा नियम पाळावे लागतात.* संघकृत्यांत जरी त्याला हात घालण्याचा अधिकार नसतो, तरी विहारांत पुष्कळ सवलती मिळतात; अध्ययनाची विशेष सोय होते. सामणेरा झाल्यावर दुसऱ्या कोणत्याहि भानगडींत न पडतां सर्व वेळ पालि ग्रंथ वाचण्यांत घालवूं लागलों. कांहीं दिवसांनीं संस्कृत शिकविण्याविषयीं पुष्कळ भिक्षूंचा माझ्यामागे तगादा लागला. त्यांना मी रात्रीं एक किंवा दोन तास कौमुदी आणि तर्कसंग्रह शिकवीत असें; व बाकी सर्व वेळ पालि भाषेच्या अध्ययनांत घालवीत असें.

जेवणाखाण्याची व्यवस्था आश्रमांत होत होती. इतकेंच नव्हे, तर मला लागणारीं

* “बुद्ध, धर्म आणि संघ,” पान ६५, ६६ पाहा; व “बुद्धलीलासारसंग्रह” पान १६६ टीप पाहा.

पुस्तकें देखील गृहस्थांकडून आणि भिक्षुकांकडून मिळत असत. पण या नाबतीत थोडा व्यत्यय आला, तो असा :— मद्रास महाबोधि समेचे सेक्रेटरी श्री. सिंगारावेलू कांहीं कामानिमित्त विलायतेस गेले होते. ते जातांना कीं येतांना एक दिवस कोलंबो येथें राहिले व आमच्या आचार्यांना भेटण्यासाठीं विद्योदय आश्रमांत आले. श्रीसुमंगलाचार्य त्यांना भेटले नसावे; पण द्वितीय आचार्य देवमित्र स्थविर यांची त्यांनीं भेट घेतली. त्यांजवरोबर इंग्रजी जाणणारा कोणी तरी सिंहली गृहस्थ आला असावा; नाही तर देवमित्र स्थविरांशीं त्यांचें संभाषण झालें नसतें. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर देवमित्राचार्यांनी त्यांना माझें वर्तमान सांगितलें. आपल्या भाषणांत त्यांनीं माझी फार स्तुति केली असावी. तेव्हां सिंगारावेलूनें अशा अर्थाचे उद्गार काढले, कीं, “हिंदुस्तानांतील ब्राह्मण फार लबाड असतात. त्यांचा विश्वास नाही. हा मनुष्य जरी साधाभोळा दिसला, तरी याचा विश्वास घरू नका. तो ब्राह्मण आहे हें लक्षांत ठेवा.” त्याच दिवशीं देवमित्र स्थविरांनें हें सिंगारावेलूचें महाबोधि समेच्या सेक्रेटरीचें— मत सर्वत्र जाहीर केलें. श्रीसुमंगलाचार्यांवर त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाही पण कांहीं गृहस्थांचा मात्र माझ्यावरचा विश्वास उडाला.

ही गोष्ट जेव्हां माझ्या कानावर आली, तेव्हां माझी यापुढें गैरसोय होणार याचें वाईट न वाटतां, सिंगारावेलूसारख्या सुशिक्षित हिंदी गृहस्थांचें हें आत्मघातकी वर्तन पाहून मला फार वाईट वाटलें. ज्या गृहस्थानें मला मोठ्या आदरानें जेवूं घातलें, ज्यानें तुतिकोरिनच्या डॉ. मुदलियाराला पत्र देऊन माझी अडचण दूर केली, त्यानेंच माझ्यासंबंधानें केवळ ब्राह्मणत्वावरून सिंहली लोकांत गैरसमजूत उत्पन्न करण्यास तयार व्हावें याचें मला सखेदाश्चर्य वाटलें. याच वेळीं दुसरी एक गोष्ट घडून आली. जनरल पोकुशिमा हे प्रसिद्ध जपानी योद्धे जर्मनीहून स्वदेशीं जात असतां कोलंबोला आले. त्यांना आमच्या आश्रमांत कांहीं गरीब जपानी विद्यार्थी पालि भाषेचा अभ्यास करितात, हें वर्तमान समजलें; तेव्हां मुद्दाम ते श्रीसुमंगलाचार्यांना भेटावयास आले. त्या वेळीं विद्योदय विद्यालयांत कौण्डिन्य नांवाचा एकच जपानी विद्यार्थी होता. बाकी चार विद्यार्थी पश्चिम किनाऱ्यावरील निरनिराळ्या गांवीं राहत असत. पोकुशिमानें आचार्यांचा भेट घेऊन गरीब जपानी विद्यार्थ्यांची काळजी घेतल्याबद्दल त्यांचे फार फार आभार मानले, व आपण त्याच कामासाठीं मुद्दाम आश्रमांत आलों असें सांगितलें. ज्यानें मला मदत केली, ज्याला माझ्यासंबंधानें थोडीबहुत माहिती होती अशा हिंदी सुशिक्षित गृहस्थानें माझ्यासंबंधानें—एका हिंदी विद्यार्थ्यासंबंधानें—विनाकारण गैरसमज करावा, व एका मोठ्या जपानी लष्करी अधिकाऱ्यानें ज्यांचें जन्मांत दर्शन बडलें नाही अशा जपानी गरीब विद्यार्थ्यांला उत्तेजन मिळावें म्हणून श्रीसुमंगलाचार्यांची मुद्दाम भेट घ्यावी, या दोन गोष्टींची तुलना केली असतां आमच्या सुशिक्षितांच्या देशप्रीतीच्या आड जातभेद कसा येत अमतां हें तेव्हांच लक्षांत येण्याजोगें आहे.

श्री. सिंगारावेलूच्या आगमनानंतर कांहीं थोड्या दिवसांनीं विहारांतील जेवणावर

अवलंबून न राहतां मी भिक्षेवर माझा निर्वाह करूं लागलों. भिक्षूचें हें कर्तव्य असल्यामुळे आचार्य यांच्या आड आले नाहीत. भिक्षेला शिजविलेलें अन्न— विशेषतः भातच मिळत असे. भाज्या बगैरे विहारांतून देण्यांत येत असत. शिवाय सकाळीं दूध, तांदळांची पोळी (हिला आपण म्हणतात; गोव्यांत पोळे म्हणून पदार्थ करितात त्यासारखी ही असते) व एक दोन केळीं विहारांतूनच देत असत. पण सिंहली लोकांचे मुख्य अन्न उकडा भात, तें मला मुळींच पचेना. या जेवणामुळे माझा संधिवाताचा विकार फार वाढला, व पुनः अन्नद्वेषानें उचल खाल्ली. मी अगदीं कंटाळून गेलों. पुस्तकें वाचणें हीच काय ती अशा प्रसंगीं माझी विश्रांति होती. विहारांत व्यायामाची सोय मुळींच नव्हती. त्यामुळेहि माझ्या प्रकृतीला बराच धोका पोंचला.

अशा स्थितींत असतांच मी इंग्रजी शिकण्यास सुरुवात केली. सुंबईहून ‘सेल्फ टीचर’ नांवाचें पुस्तक आणवून कांहीं इंग्रजी शब्द पाठ केले, व पुढें अभ्यास वाढावा या उद्देशानें सूर्यगोड सुमंगल भिक्षूंच्या श्रीवर्धनारामांत राहण्यास गेलों. सूर्यगोड भिक्षु मजपासून संस्कृत शिकत असत व मला इंग्रजी शिकवीत, परंतु हा क्रम एका आठवड्यापेक्षा अधिक दिवस चालला नसावा. त्यांना कामें फार, त्यामुळे मला शिकविण्यास सवड नव्हती. दुसऱ्या एका इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलाच्या मदतीनें कांहीं दिवस पुढें अभ्यास चालविला. परंतु आणखी एका आठवड्यापलीकडे या दुसऱ्या प्रयत्नाचीहि मजल गेली नाही. दोन किंवा तीन महिने श्रीवर्धनारामांत राहिलों. तेथें समुद्र जवळ आहे. कांहीं दिवस समुद्रस्नान करून पाहिलें. पण प्रकृति न सुधारतां अधिक विषडली. जवळच एक हिंदी वैद्यक जाणणारा भिक्षु राहत असे. त्यानें एक अरिष्ट कीं आसव तयार करून दिलें. पण त्यामुळे माझा रोग अधिकच बळावला, शेवटीं सीलोन सोडून एकदांचें कलकत्याला परत जावें असा माझा बेत ठरला.

१३

मद्रास आणि ब्रह्मदेश

महावीर नांवाचा उत्तर हिंदुस्थानांत भोजपुर येथें राहाणारा एक क्षत्रिय जातीचा गृहस्थ श्रीमंत महाराज मल्हारराव गायकवाड यांच्या पदरी होता. याला कुस्ती बगैरे सर्व मर्दाने खेळ उत्तम येत असत, आणि म्हणूनच मल्हाररावांची याच्यावर मर्जी

जडली होती. पुढे मल्हाराबांची^{२०} मद्रासेस रवानगी झाल्यावर महावीराने बडोदे सोडले व दुसऱ्या एका सोबत्याबरोबर फिरत फिरत तो सीलोनला आला. महावीर सीलोनला सात-आठ वर्षे होता. तेथे त्याचे आणि कांहीं भिक्षूंचे सख्ये जडले, व पुढे भिक्षु होऊन तो स्वदेशी परत गेला. कलकत्त्याला त्याची एक कुटी असे. कलकत्ता शहरी राहणाऱ्या एका सिंहली गृहस्थाने या कुटीत राहणाऱ्या भिक्षूंच्या खर्चासाठी दरमहा बीस रुपये द्यावे असे आपल्या मृत्युपत्रात लिहून ठेवले होते. कांहीं वर्षे ही रक्कम सरकारी तिजोरीतच पडून राहिली होती, ती एकदम त्या गृहस्थाच्या मृत्युपत्राचा निवाडा झाल्यावर महावीर भिक्षूच्या हाती आली. भिक्षूला पैसे घेऊन काय करावयाचे अशा उद्देशाने महावीराने या पैशांचा विनियोग बौद्धांच्या उपयोगासाठी करण्याचा बेत केला. बुद्धगथा किंवा काशी या ठिकाणी बौद्ध यात्रेकरूस उतरण्यासाठी एक धर्मशाळा बांधावी असा त्याचा विचार होता, पण त्या दोन ठिकाणी जेथे बौद्धांची स्थाने आहेत त्यांच्या आसपास त्याला जागाच मिळेल. शेवटी बुद्ध भगवान ज्या ठिकाणी परिनिर्वाण पावला (हे स्थान गोरखपूर जिल्ह्यात कसया तालुक्याच्या गांवाजवळ आहे), त्याच्याजवळ त्याने एक शेत खरेदी करून तेथे धर्मशाळा बांधण्यास सुरुवात केली. महावीराला मिळालेल्या पैशांतून ही धर्मशाळा तयार होण्याजोगी नव्हती; पण कलकत्ता येथील खेजारी नांवाच्या ब्रह्मी व्यापाऱ्याने पदरचे बारा-तेरा हजार रुपये खर्च करून ही धर्मशाळा तयार केली. तेव्हापासून महावीर भिक्षु तेथेच राहत असे.

योगसूत्रे मी काशीस असतांनाच वाचली होती. अशा तऱ्हेचे कांहीं योगशास्त्रविषयक पुस्तक बौद्धवाङ्मयात आहे किंवा नाही हे जाणण्याची मला उत्कृष्ट इच्छा होती. विद्योदय विद्यालयातील प्रियरत्न नांवाच्या भिक्षूने विशुद्धिमार्गाची एक प्रत देऊन, यात योगशास्त्राचे चांगले विवेचन केले आहे, असे मला सांगितले. परंतु पालि भाषेचा त्या वेळी विशेष परिचय नसल्यामुळे तो ग्रंथ मला मुळीच समजला नाही. पुनः चार-पाच महिन्यांनी एक ब्रह्मी लिपीत छापलेली या ग्रंथाची प्रत माझ्या हाती आली. केवळ ब्रह्मी लिपि शिकण्याच्या उद्देशाने मी हा ग्रंथ वाचला. परंतु त्याची मला इतकी चटक लागली, की, मी त्याचे पहिले कांहीं भाग दोनदा वाचले; व त्यांतील ध्यानभावनादिक प्रकार आपण स्वतः करून पहावे अशी बळकट इच्छा उद्भवली. परंतु त्यांत वर्गिलेले योग्य निवासस्थान सीलोनांत सांपडणे कठीण होते. सिंहलद्वीपांत पुष्कळ रमणीय विहार आहेत. सृष्टिवैभवाची अनुपम शोभा पाहावयाची असेल तर ती लंकेतच सांपडेल. परंतु अशा रम्य विहारांत मी रहाण्यास गेलों असतों, तर तेथे हिंदी लोकांना अनुकूल अन्न मिळाले नसतं, व त्या ठिकाणी पालिभाषा बोलणारे भिक्षु दुर्मिळ असल्यामुळे बोलण्या-चालण्याची

मोठी पंचाईत पडली असती.

वर सांगितलेल्या महावीर भिक्षूचा धर्मदास नांवाचा एक पंजाबी शिष्य बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी सीलोनला आला. सिंहली लोकांच्या जेवणाला तो पहिल्याच दिवशी कंटाळून गेला. त्यानेच मला महावीर भिक्षूची आणि कुशिनारा येथील धर्मशाळेची बातमी दिली. तेथे गेल्यास माझी सर्व सोय होऊन ध्यानभावनेला मला चांगला अवकाश मिळेल असे त्याचे म्हणणे होते; आणि म्हणूनच प्रथमतः कलकत्त्याला जाऊन मग तेथे जावे, असा माझा विचार होता. परंतु माझा वैदुर्विपाक न संपल्यामुळे अकल्पित ठिकाणी कसे जावे लागले, हे या प्रकरणांत सांगावयाचे आहे.

श्रीसुमंगलाचार्यांना मी माझा बेत कळविला. तेव्हां त्यांना फार वाईट वाटले, व नाखुशीनेच त्यांनी मला परवानगी दिली. जवळ पैसे ठेवावयाचे नाहीत असा माझा निश्चय होता. त्याप्रमाणे बरोबर कांहीं एक न घेतां तीन चीबरे (भिक्षूंची बत्ती) व मिशापात्र घेऊन ता. २६ मार्च १९०३ रोजी मी निघालों. धर्मगल यांच्या वडिलांनी मद्रासचे सेकंड क्लासचे तिकीट घेऊन दिले. दुसऱ्या मित्रांनी रस्त्यांत खाण्यासाठी ब्रिक्केट वगैरे पदार्थ दिले. मद्रासला एम्पोर स्टेशनवरून श्रीसिंगारावेळच्या घरापर्यंत मी चालत गेलों. थोडे थोडे इंग्रजी समजू लागल्यामुळे सिंगारावेळचे म्हणणे काय, हे समजण्यास फारशी अडचण आली नाही. त्याने मला जेवू घातले, पण कलकत्त्याचे तिकीट देणे साफ नाकारले. तो म्हणाला, “येथली सभा दगिरी आहे. ती तुम्हांला मदत करू शकणार नाही.” सीलोनाहून पैसे येईपर्यंत मला ठेवून घेण्याचे त्याने कबूल केले. पण दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशी हाहि बेत बदलला; व मद्रासला एक नवीन संस्था काढून मला तेथेच ठेवण्याची नवी कल्पना त्याने शोधून काढली.

मद्रासमधील अनुभव

सीलोनांतील पुष्कळ मित्रांना कलकत्त्याच्या खर्चासाठी पत्रे लिहिली. परंतु दुःखाची गोष्ट ही, की, त्यांजकडून मुळीच उत्तर आले नाही; किंवा उत्तर आले तरी पैशाच्या बाबतीत कांहींच मदत झाली नाही. अर्थात् सिंगारावेळ म्हणेल तें ऐकल्यावांचून गत्यंतर राहिले नाही. त्याच्या घराच्या शेजारी एका कर्नाटकी ब्राह्मणाचे घर त्या वेळी रिकामे होते तेथे त्याने माझ्या राहण्याची सोय केली. जेवण त्यांच्याच बरी होत असे. परंतु या मद्रासी जेवणाने सीलोनच्यापेक्षा माझी प्रकृति अधिक बिघडली. माझ्या अंगी दिवसेंदिवस त्राण कमी होऊ लागले. तथापि येथे मी जरीने इंग्रजीचा अभ्यास चालविला. दुसरा शिकविणारा कोणी नव्हता, स्वतःच कोशाच्या साहाय्याने प्रयत्न चालविला.

मद्रास शहरांत त्या वेळी मद्रास महाबोधि सभा या नांवाची एक बौद्धसंस्था होती. तिचे प्रो. लक्ष्मीनरसू नाइडू हे अध्यक्ष व सिंगारावेळ सेक्रेटरी होते. वैशाख पौर्णिमेच्या दिवशी बुद्धाला बुद्धपदाचा लाभ झाला, हा दिवस साजरा करण्यापठीकडे ही सभा दुसरे कांहीं करीत नसे. या उत्सवाला लागणारा खर्च ब्रह्मदेशांतील प्रसिद्ध व्यापारी मोगव्हे हे

२० हे बडोद्याच्या राज्याचे अधिपती होते. पण नंतर, तेथील रेसिडेंट कर्नल फ्रेअर यांच्यावर विषप्रयोग केल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवून त्यांस १८७५ मध्ये पदच्युत करण्यात आले. नंतर त्यांस मद्रासला पाठवले होते. तेथेच त्यांचा अंत झाला.

देत असत. मद्रास शहरांत पाराया (अतिशूद्र) जातीच्या पुष्कळ लोकांनीं बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. त्यांचे पुढारी पंडित अयोधीदास हे होते. परंतु महाबोधीच्या मेंबरांचें आणि पंडित अयोधीदास यांचें जुळत नसे. मी मद्रासेस आल्यावर दीड-दोन महिन्यांनीं या सर्व बौद्धांची एकी घडून आली, व त्यांनीं रायपेट येथें एक लहानसें घर भाड्याने घेऊन त्या घराला बौद्धाश्रम असें नांव ठेवले, व माझी तेथें स्थापना केली. तेव्हांपासून प्रत्येक रविवारी संध्याकाळीं तेथें बौद्धधर्मावर प्रवचनें किंवा व्याख्यानें होत असत. विशेषतः मी एखादे पालि भाषेतील सूत्र वाचून त्याचा अर्थ माझ्या अर्धवट इंग्रजीत सांगत असें, व सिंगारवेळ त्यावर तामिळ भाषेत प्रवचन करी. प्रो. लक्ष्मीनरसू हेहि कधीं कधीं व्याख्यान देत, व मधूनमधून बाहेरच्या व्याख्यात्याला आमंत्रण देण्यांत येत असे.

एखाद्या बौद्धधर्मोपदेशकाला आनंद वाटण्याजोगें या संस्थेचें काम चाललें होतें. दर रविवारी पुष्कळ हिंदु आणि ख्रिस्ती लोक आमचीं प्रवचनें आणि व्याख्याने ऐकण्यास येत असत. मद्रासी कर्मठ ब्राह्मणांची देखील आमच्या संस्थेला सहानुभूति मिळत चालली होती. परंतु माझें लक्ष्य या कृत्यांत मुळींच नव्हतें. तें वारंवार अरण्यवासाकडे बांवत होतें. याशिवाय मद्रासी जेवणामुळें माझी प्रकृति फारच बिघडली, व बौद्धाश्रमांत जमिनीवरच निजण्याचा प्रसंग आल्यामुळें संधिवाताचा विकारहि वाढला. मध्यंतरी संस्थेच्या सभासदांनीं माझ्यासाठीं एक खाट घेण्याचा विचार केला होता. परंतु तो अमर्त्यांत आला नाही. ओल आली असता देखील बैठकीची सत्रंजी आंथरून मी निजत असें. अशा स्थितींत मद्रासचा मला फार कंटाळा आला. सिंगारवेळचा स्वभाव मुळापासून चमत्कारिकच. स्वारी एखादे वेळीं चिडली म्हणजे भटवेंच बोलून जात असे. एके दिवशीं कांहीं संभाषण चाललें असतां तो भिक्षुवर धसरला. सर्व भिक्षु निरुपयोगी असून केवळ इजिप्तांतील ममी (मसाला घालून गाडून ठेवलेल्या प्रेतास ममी म्हणतात) आहेत असें तो म्हणाला. त्यानें मला कैद्याप्रमाणें बागविल्याबद्दल मीहि त्याला नराच बोललों. या वादानें आमची मैत्री तुटली नाही. परंतु मी मद्रास सोडण्याचा मात्र दृढ-निश्चय केला.

ब्रह्मदेशाच्या वाटेवर

मद्रासी लोकांकडून दुसरीकडे जाण्यास मदत मिळणें अशक्य होतें, कारण सिंगारवेळनें विरोध केला असता. तेव्हां दुसरा कांहीं उपाय शोधून काढणें भाग होतें. मद्रासेत कांहीं ब्रह्मी विद्यार्थी राहत असत. ते एकदोनदां मला भेटण्यासाठीं आले होते. त्यांचें म्हणणें असें होतें, कीं, 'मी दुसरा कोणी भिक्षु येथें नसतां एकट्याच मद्रासला राहतों हें बरोबर नाही. ब्रह्मदेशांत पुष्कळ विहार आहेत. तेथें गेल्यास माझ्या अध्ययनास देखील मदत होईल.' हे विद्यार्थी कलकत्त्यास जाण्यास मदत करणार नाहीत, याची मला खात्री होती. पण ब्रह्मदेशास जाण्यास त्यांचें साहाय्य होईल असें वाटलें, व पंडित अयोधी-दासाच्या मुलाला पाठवून मी चौकशी करविली. त्यांनीं वर्गणी गोळा करून आगबोटीचें

भाडें देऊं असें वचन दिलें. तेव्हां लागलीच ब्रह्मदेशास जाण्याची मी तयारी केली.

मद्रासेस एखाद्या हद्दपार झालेल्या कैद्याप्रमाणें माझे दिवस गेले. त्यांत थोडें सुख वाटण्यासारखी गोष्ट म्हणजे प्रो. लक्ष्मीनरसू यांच्या सहवासाचा मला थोडा फायदा मिळाला ही होय. प्रो. नरसू दर शुक्रवारी संध्याकाळीं पांच वाजतां बौद्धाश्रमांत येत, व मला वाचण्यासाठीं कांहीं पुस्तकें बरोबर आणीत. तुलनात्मक अभ्यास कसा करावा हें प्रथमतः मी त्यांच्यापासूनच शिकलों. ऋग्वेद वगैरे पुस्तकें त्यांनीं आपल्या कॉलेजच्या पुस्तकालयांतून मला वाचावयास आणून दिली, व आपल्या वाचनाचा संवाद-रूपानें मला चांगला फायदा करून दिला. याशिवाय, यांचें वर्तन फारच चांगलें आहे, त्यांना कोणत्याहि प्रकारचें व्यसन नाही. ते अत्यंत मोक्षळ्या मनाचे गृहस्थ आहेत; आंत एक बाहेर एक अशा वर्तनाची त्यांना किळस येते. मद्रासी सुधारकांत त्यांची पुढारी या नात्यानें गणना होते. अशा मनुष्यासंबंधानें कोणालाहि आदर वाटणें साहजिक आहे.

सीरीनच्या माझ्या मित्रांनीं द्रव्यद्वारा मला मुळींच मदत केली नाही, हें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु प्रेमानंद स्थविर यांनीं माझीं सर्व पुस्तकें पार्सलनें मद्रासेस पाठवून दिलीं. हीच काय तीं माझीं उत्तम मित्र असल्यामुळें मद्रासेस त्यांचा मला फार उपयोग झाला. परंतु ब्रह्मदेशास जातांना त्यांचा सांभाळ करणें जरा कठीण होतें. तथापि तीं बरोबर घेऊन जाण्याचा मी निश्चय केला.

आक्टोबर (१९०३) महिन्याच्या मध्याला—ही तारीख १२ असावी—मी ब्रह्मदेशास जाण्यासाठीं निघालों. पंडित अयोधीदास वगैरे मंडळी मला बंदरावर पोंचविण्यास आली होती. त्यांच्या ओळखीचा एक मद्रासी गृहस्थ त्याच आगबोटीनें जाणार होता. पंडित अयोधीदास यानें त्याची मला ओळख करून दिली, व तो मला संभाळून नेईल असें सांगितलें. आमची आगबोट दुपारीं दोन वाजण्याच्या सुमारास निघाली. ब्रह्मदेशास जाणारे मजूर इतके भरले होते, कीं, थर्ड क्लासांत एक ईंच देखील जागा नव्हती. हवासुद्धां मिळण्याची मारामार होती. त्यांतच मद्रासी मजूर खुशाल गात होते, व थंडा-मस्करी करीत होते. परंतु आगबोट निघून एक तास झाला नाही तोंच माझ्याबरोबरच्या मद्रासी गृहस्थाची उरटी चाळवून फार दुर्दैशा झाली. त्याची विपत्ति माझ्यानें पाहवेना. आगबोटीच्या मॅनेजरानेजवळ जाऊन मी आम्हा दोघांना वरच्या डेकवर बसण्याची परवानगी मिळविली. तेथें त्या गृहस्थाला आराम वाटला. पुढल्या समुद्रप्रवासांत आम्हांस फारसा त्रास झाला नाही.

चौथ्या कीं पांचव्या दिवशीं आम्ही रंगुनास पोचलों. इरावतीच्या मुलाशीं आल्यावर आम्हाला श्वेदागून (स्वर्णचैत्य) स्तूपाचा चकाकणारा कळस दिसू लागला. या स्तूपाचें मी पुष्कळ वर्णन ऐकलें होतें, व त्याच्या दर्शनाला मी उत्सुक झालों होतों. परंतु प्रथमतः राहण्याची व्यवस्था पहावयाची होती, व त्यामुळें मला थेट या चैत्याच्या दर्शनास जातां

येईना. बंदरावर उतरल्यावर मी कोणत्या विहारांत गेलों याची मला बरोबर आठवण नाही. तथापि गोडुविन रोडवरील विचित्र स्थविराच्या 'अम्बस्वत्थाराम' नांवाच्या विहारांत गेलों असेन असें वाटतें.

ज्या दिवशीं रंगुनाम गेलों त्याच किंवा दुसऱ्या दिवशीं मी मिसेस् लाओंग या ब्रह्मी विदुषीला भेटावयास गेलों. मि. लाओंग, माजी अकाउंटंट जनरल यांच्या या पत्नी होत. मि. लाओंग जसे ब्रह्म पुरुषांत प्रथमतः इंग्रजी विद्या संपादून पुढें आलेले पुरुष, तशीच त्यांची पत्नी इंग्रजी चांगले येत असलेली पहिली ब्रह्मी स्त्री. या बाईचा बौद्ध धर्मावर फार विश्वास होता. इंग्रजां ज्ञानामुळे तिची श्रद्धा कलुषित न होतां उज्ज्वल झाली होती, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मि. लाओंग यांना धर्माची फारशी चाड नव्हती; तथापि धर्म-कृत्यांत सढळ हातानें लचें करण्यास आपल्या पत्नीला ते मुळींच आडकाठी करीत नसत. मिसेम लाओंगबाईंनीं एक मुलीची शाळा स्थापन केली व तेथें बौद्ध लोकांच्या मुलींसाठीं धर्मशिक्षणाची देखील सोय केली होती. भिक्षूंना ती पुष्कळ दानधर्म करी. त्यांतल्या त्यांत परदेशी लोक भिक्षु झाले, तर त्यांना ती विशेष मदत करोत असे. आनंद मैत्रेय नांवाचा एक विद्वान् स्कॉच भिक्षु रंगून येथें रहात असे, त्याला लिओंगबाईंची फार मदत होत असे. दुसरा एक ऑटोना ग्युटे नांवाचा जर्मन गृहस्थ सुहाम बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठीं आला होता. त्याला देखील या बाईनें बरीच मदत केली. पुढें हा गृहस्थ श्रामणेर होऊन, रंगूनच्या जवळच निमिडाईन म्हणून एक गांव आहे, तेथें चुंडो चाउन नांवाच्या विहारांत रहात असे. मिसेम लाओंग बाईनें माझी देखील याच विहारांत खानगी केली. कांकी, जर्मन श्रामणेर ज्ञानत्रिलोक (पालि जाणतिलोक) हा त्या वेळीं शाकभुक्त होता; तेव्हां त्याचें व माझें चांगलें जुळेल असें तिला वाटलें.

नुकताच पावसाळा संपत आला होता. तथापि मधूनमधून एखादी सर पडत असे. या समयी ब्रह्मदेशाच्या सृष्टिवैभवाची शोभा अपूर्वच असते. जिकडे तिकडे हिरवीगार भाताचीं शेते लागून गेलीं. एखाद्या टॅकडीवर जाऊन आसपासचा रम्य प्रदेश पाहून कोणत्या परदेशी माणसाचें चित्त मुदित होणार नाही ? याशिवाय ब्रह्मी लोकांची बौद्ध धर्मावर निःसीम श्रद्धा याच दिवसांत व्यक्त होत असते. आश्विन पौर्णिमेपासून कार्तिक पौर्णिमेपर्यंत निरनिराळ्या टिकाणीं मोठ्या उत्साहानें भिक्षूंना दानधर्म करण्यांत येतो. ज्या रस्त्यानें भिक्षु भिक्षाग्रहणार्थ जाणार असतील, ते रस्ते ध्वजपताकादिकांनीं शुभारण्यांत येतात, व टिकटिकाणीं ब्रह्मी वाद्यांचा ध्वनी कानीं पडतो. स्तूप, चैत्य, बौद्धमंदिरें, विहार इत्यादिकांची या दिवसांत डगडुजी करण्यांत येते, व त्यामुळे सर्व धार्मिक वस्तूंना या दिवसांत एक प्रकारचा नवीनपणा येतो. हा सर्व देखावा पाहून मला फार आनंद झाला, हें येथें निराळे सांगण्याची गरज नाही.

परंतु माझ्या आनंदाला मर्यादा होती. कुशिनारेला न जातां ब्रह्मदेशाला येणें झालें याचें मला मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. पण रंगुनांत पाऊल ठेवल्यापासून योग्य आहार मिळण्याचा मागमार पडूं लागला. गृहस्थ काय किंवा भिक्षु काय, सर्व ब्रह्मी लोक पक्के

मांसाहारी आहेत. पूर्वी ब्रह्मी राजांच्या कारकीर्दींत गोमांसाची मनाई असे. परंतु इंग्रजी अमलांत हा निर्बंध नसल्यामुळे बहुतेक लोक गोमांस खातात. जेथें जेथें मी जात असें तेथें मांसाशिवाय दुसरा पदार्थ म्हणजे भातच काय तो मिळे. तेव्हां डब्यांतील (condensed milk) दूध आणि भात एवढ्यावरच भोजनकार्य भागवावें लागत असे. चुंडो चाउन विहारांत मी व ज्ञानत्रिलोक या दोघांचे एकसारखे दोन-तीन महिने असेच हाल चालले होते. आमच्या विहारांतील भिक्षूंना गांवांतील उपासक मंडळी जें अन्न पाठवीत असे, त्यांत भातावांचून आमहाला दुसरें कांहीं खाण्यासारखें मिळत ना. तेव्हां विहारांतील झाडाचा पाला काढून त्यांत कांदा घालून शिजवावा, व त्या काढ्याबरोबर भात खावा, असा क्रम सुरू करणें प्राप्त झालें.

चुंडो चाउनमधील मुख्य आचार्य कुमार स्थविर यांची माझ्यावर बरीच मर्जी होती. ब्रह्मदेशांत श्रामणेरांची कांहींच किंमत नसते. लहान मुलें श्रामणेर होतात व दोन-चार दिवसांनीं पुनः घरीं जाऊन राहतात. पुनः आठ-दहा दिवसांनीं मनांत आल्यास श्रामणेर होतात. माझें पालि भाषेचें ज्ञान पाहून कुमार स्थविराला मला श्रामणेर राहूं देणें योग्य वाटलें नाहीं. मोंगशे या ब्रह्मी गृहस्थाला सांगून त्यांनीं माझ्या उपसंपदेची तयारी केली, व मला भिक्षु बनविलें. भिक्षु झाल्यावर मी दोनच महिने ब्रह्मदेशांत होतों.

आतां माझा मित्र ज्ञानत्रिलोक (जर्मन श्रामणेर) यासंबंधानें दोन शब्द लिहून हें प्रकरण संपवितों. हा गृहस्थ एका चांगल्या कुळांत जन्मला. लहानपणींच याचा कल धर्माकडे असल्यामुळे एकदां तो क्याथलिक पाद्रीच्या मठांत पळून गेला होता. पुढें तरुणपणीं भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासानें तो पक्का नास्तिक झाला. त्याला संगीतशास्त्राचा फार नाद लागला, व शाळेंतील शिक्षण पुरें झाल्यावर त्यानें या शास्त्रांत पारंगतता संपादिली. विशेषतः व्हायोलिन (Violin) हें वाद्य त्याला फारच उत्तम वाजवितां येत असे. ब्रह्मदेशाच्या प्रवासांत या वाद्याचा त्याला फार उपयोग झाला. कॉन्स्टंटिनोपल, पोर्टस्मथद, मुंबई वगैरे ठिकाणीं एक-दोन दिवस कोठें तरी लोकसमूह जमण्याच्या जागीं व्हायोलिन वाजवून त्यानें पैसे मिळवावे, व पुढील प्रवास करावा. एकदां मुंबईच्या बँड-स्टँडवर त्यानें अर्धा तास व्हायोलिन वाजविलें, तेव्हां तेथें जमलेल्या युरोपियन लोकांनीं त्याच्या अंगावर नोटा देखील फेंकल्या ! अर्ध्या तासांत त्याला ४० रुपये मिळाले. उत्तर हिंदुस्तानांत कोठेंही त्याला दरमहा आठशें रुपयांची बँड मास्तरची नोकरी मिळण्यासारखी होती. परंतु त्याचें सारें लक्ष्य बौद्धधर्माकडे लागलें असल्यामुळे त्यानें ती पत्करली नाहीं. ज्ञानत्रिलोकाचें चित्त बौद्धधर्माकडे वेधण्याचीं समग्र कारणें त्यानें मला सांगितलीं नाहींत. तथापि शोपेनहार वगैरे जर्मन तत्त्वज्ञान्यांचीं पुस्तकें वाचून बौद्धधर्माविषयीं त्याच्या मनांत प्रेम उद्भविलें, अशी माझी समजूत झाली आहे.

रंगुनास पोचल्याबरोबर ऑटोनी ग्युटेनें (भावी ज्ञानत्रिलोकानें) आपलें व्हायोलिन व पेटीभर पें पेंकून दिली, आणि चुंडो चाउनमध्ये तो श्रामणेर होऊन राहिला. त्याची बुद्धि कुशाग्र असल्यामुळे केवळ कोशव्याकरणाच्या बळावर त्यानें पालि भाषेचें हळूहळू

ज्ञान संपादन केले. माझी या कामी त्याला थोडीशी मदत झाली; परंतु त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नापुढे तिचे महत्त्व फारसे नव्हते. माझा तो फार कैवार घेत असे. ब्रह्मी लोक हिंदी लोकांम कला (कळा) म्हणतात. मला असे कोणी म्हणाला, तर ते त्याला खपत नसे. ज्या बुद्धाचे तुम्ही उपासक आहां तो देखील कला होता असे तो म्हणे. एके दिवशी आम्ही दोघे श्रदागून चैत्याच्या दर्शनास गेलो असतां एक ब्रह्मी गृहस्थ इंग्रजीत आम्हांला म्हणाला, “तुम्ही आमचा धर्म कधी स्वीकारलांत ?” ज्ञानत्रिलोकानें तुमचा धर्म याचा अर्थ विचारला असतां तो म्हणाला, “आमचा ब्रह्मी धर्म.” त्यावर ज्ञानत्रिलोक म्हणाला, “बौद्ध धर्म ब्रह्मी नसून हिंदी आहे. बुद्ध हिंदुस्तानांत जन्मला, एवढेंच नव्हे तर त्याच्या धर्माचा प्रसार हिंदुस्तानांत हिंदी लोकांनीच केला. सर्व प्राचीन पाल्वाज्याय हिंदी लोकांनीच तयार केले. असें असतां बौद्ध धर्माला तुम्ही ब्रह्मी धर्म म्हणतां ही तुमची निव्वळ चूक आहे.”

ब्रह्मी लोकांचें इतिहासाचें अज्ञान

सामान्य ब्रह्मी लोकांत इतिहासाचें इतकें अज्ञान आहे, कीं, बौद्ध धर्म कोठें उद्भवला याची त्यांना मुळीच माहिती नाही ! अशा लोकांशीं वाद करून आपला वेळ न दवडण्यासाठीं मी वारंवार ज्ञानत्रिलोकाला सांगत होतो. परंतु त्याचा स्वभाव राहीना. ब्रह्मी लोकांच्या पालि शब्दांच्या उच्चारान्ची तर तो उबड धडा करित असे. माझ्या उपसंपदेपूर्वी (म्हणजे मी जेव्हां श्रामणे होतो) एके दिवशीं आम्हांला विहारांतील एका भिक्षुकडून दहा शिक्षापदांचें ग्रहण करावयाचें होतें. त्याचे पालि उच्चार ज्ञानत्रिलोकाला ठाऊक असल्यामुळे तो आगाऊच हंसूं लागला. तेव्हां मी म्हणालों, “हें पहा तुम्ही त्या भिक्षूचे उच्चार ऐकून त्यासमोर हंसलांत, तर त्याला फार वाईट वाटेळ व त्यामुळे आमच्या विहारांतील मुख्य स्थविरालहि राग घेण्याचा संभव आहे.” ज्ञानत्रिलोकानें, आपण हंसणार नाहीं असें कबूल केल्यावर आम्हां दोघे त्या भिक्षूजवळ गेलों. वडिवाटीप्रमाणें नमस्कार विधि वगैरे झाल्यावर त्यानें शरणगमन सांगण्यास आरंभ केला. ‘बुद्धं सरणं गच्छामि’, ‘धम्मं सरणं गच्छामि’, ‘संघं सरणं गच्छामि’, याला शरणगमन म्हणतात. भिक्षूनें वेडेंवाकडें तोंड करून मोठ्या जोरानें पहिलें वाक्य ‘बुद्धम् ध्ययणम् मिसामि’ असें उच्चारलें. तें स्वतः म्हणण्याचें मोडून ज्ञानत्रिलोक एकसारखा हंसत राहिला ! विचारा भिक्षु अगदीं शरमला ! कांहीं वेळानें कशीं कशीं भिक्षूच्या तोंडून निघालेलीं दहा शिक्षापदे घेऊन आम्ही आपल्या खोलींत आलों, व पुनः शिक्षापदे घेण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं.

बौद्धक्षेत्रांची यात्रा

वाईट अज्ञानांमुळे माझ्या प्रकृतीम फार धक्का पोहोचला. वारंवार अतिसाराचा विकार होऊं लागला. तेव्हां ब्रह्मदेश सोडून पुनः कुशिनारेला जाण्याचा प्रयत्न करून पहावा, असा विचार माझ्या मनांत आला. ज्ञानत्रिलोकाला माझा विचार पसंत होता; परंतु कुमार स्थविराला तो विलकुल आवडला नाहीं. पांच वर्षे गुरूजवळ वास्तव्य केल्या-वांचून दुसरीकडे जाणें भिक्षूचा अप्रशस्त आहे, अशी समजूत प्रचलित होऊन बसली आहे. तिला मूळ त्रिपिटक ग्रंथांत आधार सांपडत नाहीं. टीकाकारांनीं, शिष्य पांच वर्षे गुरूच्या विहारांत राहून अध्ययन पुरें झाल्यावर दुसरीकडे जात, असा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. पण या गोष्टीला देखील पुष्कळ अपवाद आहेत. मुख्य मुद्दा अध्ययनाचा आहे. विनय वगैरे ग्रंथ मला जरेच अवगत झाल्यामुळे जेथें चित्तस्वास्थ्य मिळेल तेथें गृहण्यास आचार्यीकडून हरकत होऊं नये असें माझें म्हणणें होतें. परंतु ‘शास्त्राद्रुद्धिर्बलायसी’ या न्यायाचे ब्रह्मदेशांतील बहुतेक स्थविर भक्त असल्यामुळे व आमचे गुरू त्याचा अपवाद नसल्यामुळे त्यांनीं मन मोकळे करून कुशिनारेला जाण्यास मला परवानगी दिली नाहीं. तुला पाहिजे तर जा, असें त्यांचें म्हणणें पडलें. पण त्यांच्या मदतीशिवाय आगवोटीचें भाडें ब्रह्मी गृहस्थांकडून मिळणें अगदींच अशक्य होतें. मला संज्ञांत दाखल करण्याचा विधि झाला त्या वेळीं मोलमीन येथील प्रसिद्ध ब्रह्मी व्यापारी मो श्रद्धो यांनीं पुष्कळ पैसा खर्च केला; पण या वेळीं कुमार स्थविराच्या अनुमतीवांचून एक कवडी देखील ते खर्च करणार नाहींत हें मी पक्कें जाणून होतो. म्हणून तिकिटाच्या पैशासाठीं मी त्यांच्याकडे गेलों नाहीं. चित्तगांठ येथील कांहीं बौद्ध व्यापारी रंगूनला रहातात. या लोकांचा आचारविचार बंगाली तऱ्हेचा आहे. केवळ धर्मानें मात्र ते बौद्ध आहेत. त्यांचा आणि माझी साधारण ओळख होती. एके दिवशीं त्यांना भेटून कुशिनारेला जाण्याचा माझा बेत कळविला. तेव्हां आगवोटीचें तिसऱ्या वर्गाचें भाडें आपण देऊं असें त्यांनीं मोठ्या आनंदानें अभिवचन दिलें.

थोडक्याच दिवसांनीं माझी पुस्तकें वगैरे सामान बरोबर घेऊन रंगूनहून मी कलकत्त्याला आलों. कोणत्या तारखेस कलकत्त्याला पोहोचलों याची आठवण राहिली नाहीं. तथापि १९०४ सालच्या जानुआरी महिन्याच्या आरंभीच मी कलकत्त्याला पोहोचलों असेन असें स्मरतें. त्या वेळीं धर्मपाल जपान, अमेरिका वगैरे देशांतून प्रवास करित होता; व

त्याच्या गैरहजिरीत महाबोधि समेचे काम अनवरत नांवाच्या एका सिंहली तरुण गृहस्थावर सौंपविण्यांत आले होते. हा गृहस्थ फार अल्पविरथित होता, असे माझ्या ऐकण्यांत मागाहून आले. परंतु त्या वेळीं त्याच्या स्वभावाची पारल होण्यास कांहीं साधन नव्हतें. मी सभागृहांत उतरलों. पण जेवणावाणाची पंचाईत त्या दिवसापासूनच भासू लागली. अनवरतानें माझी काळजी मुळींच लावून घेतली नाहीं. मलाहि या प्रसंगीं पूर्वाप्रमाणें माझे पुढें काय होईल, याची मुळींच पर्वा नव्हती. हिंदुस्तानी, संस्कृत आणि इंग्रजी या तीन भाषांचें व्यवहारपुरतें ज्ञान असल्यामुळे उत्तर हिंदुस्तानांत कोण-त्याहि ठिकाणीं प्रवास करण्याला मी तयार होतो, व भिक्षेवर निर्वाह करण्याची माझी दयारी असल्यामुळें मार्गांत पोटापाण्याची अडचण पडणार नाहीं, अशी माझी खात्री होती; आणि यदाकदाचित् उपासमारीची पाळी आली तरी ती सहन करण्यास मी सज्ज होतो. तेव्हां कलकत्त्यातील श्रीमंत लोकांशीं याचना करण्याच्या भरीस न पडतां दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं कलकत्ता सोडून पायवाटेनें सुंदरपथें प्रवास करण्याचा मीं वेत केला. वाटेत कोणी तरी तिकीट काढून दिल्यास आगगाडीनें प्रवास करावा, नाहीं तर पायीं चालावें असा विचार होता. अमुकच ठिकाणीं आणि अमक्याच दिवसांनीं पोचावें असा निश्चय मुळींच नव्हता. जातां जातां लोकांच्या रीतिभाती आणणास समजाव्या, आणि हिंदुस्तानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांची माहिती व्हावी हाच हेतु होता.

कलकत्त्याला आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं स्वतःच्या हातानें एक झोली व एक सखल्लादीचें मोठें चीवर मीं शिवून तयार केलें; आणि माझीं सर्व पुस्तकें अनवरताच्या स्वाधीन केलीं. त्यांत माझीं गोवें सोडल्यापासून लिहून ठेविलेली रोजनिशी होती. ती स्वतः कागदांत चांगली बांधून व मोहोर करून अनवरताच्या स्वाधीन केली व नीट व्यवस्थेनें ठेवावी असें त्याला वजावून सांगितलें. पण त्याच्या निष्काळजीपणानें तेवढी रोजनिशीच गहाळ झाली! (इतर पुस्तकांपैकीं बहुतेक पुस्तकें १९०७ सालीं धर्मपाल यानें माझीं मला परत दिलीं.) इतकी सर्व सिद्धता झाल्यावर एक-दोन दिवसांच्या आंतच सकाळीं सूर्योदयाच्या पूर्वीं मीं कलकत्ता सोडला, व वाट विचारीत हावरा स्थानापर्यंत आलों. तेथून बंगाल-नागपूर रेल्वेच्या वाजतें मीं हळूहळू प्रवास केला. त्या दिवशीं माझ्या झोळींत घाडून आणलेलीं केळीं आणि पाव यावरच मीं निर्वाह केला. रात्री कोठें निजलों याची आठवण राहिली नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आंदूल स्थानाजवळ पोचलों. झोळींत कांहींच शिष्टक नसल्यामुळे जेवणावाणाची तरतूद पहिल्यानें पहावयाची होती. म्हणून गांवांत गेलों.

तेथें शीतलप्रसाद नांवाचे उदार वकील रहातात असें मीं कोठेस ऐकिलें होतें. कदाचित् आंदूल येथील स्थानमास्तरांनें मला हें सांगितलें असावें. मी सकाळीं आठ वाजण्याच्या सुमारास गांवांत गेलों. शीतलप्रसाद आपल्या ओसरीवर कुळोशी संभाषण करीत बसले होते. मला कशाला आलां, असा त्यांनीं हिंदी भाषेंत प्रश्न केल्यावर, केवळ जेवण्यासाठीं असा मीं त्यांना जबाब दिला. त्यांना ही थडाच वाटली असावी! कांहीं

द्रव्याची मदत पाहिजे कीं काय वगैरे प्रश्न त्यांनीं विचारिलें, पण मला दुमरें तिभरें कांहीं नको उ-सून केवळ एक जेवण पाहिजे, व माझ्या नियमाप्रमाणें तें बारा वाजण्याच्या आंत पाहिजे, असें मीं निश्चून सांगितलें. त्यांनीं मोठ्या आनंदानें जेवण देण्याचें कबूल केलें. ते म्हणाले, “एवढेंच पाहिजे असेल तर येथून दुमरीकडे जाण्याची मुळींच गरज नाहीं. येथें स्वस्थ बसा. बारा वाजण्याच्या आंत तुम्हांला माझ्या शक्यनुसार भोजन देण्यांत येईल.” त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें मी आंदूल गांवांत दुमरीकडे न जातां तथेंच बसून राहिलों. अकरा वाजण्याच्या सुमारास स्नानासाठीं मला त्यांनीं आपल्या नोकराबरोबर नवीन तयार केलेल्या चांगल्या तलावावर पाठवून दिलें, व माझे स्नान आटोपल्याबरोबर स्वतः माझ्या जेवणाची व्यवस्था केली. बंगाली पद्धतीप्रमाणें पुष्कळशा भाज्या वगैरे पदार्थ होते. भोजनोत्तर त्यांनीं मला कांहीं द्रव्य घेतां की काय, असा पुनः प्रश्न केला. पण द्रव्य जवळ ठेवावयाचें नाहीं असा माझा निश्चय सांगून व भोजनदान केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून मी आंदूल स्थानाचा रस्ता धरिला.

आंदूलचा स्थानमास्तर व असिस्टंट स्थानमास्तर हे दोघहि ख्रिस्ती गृहस्थ होते. परंतु त्यांनीं मला फारच औदायनिं वागविलें. त्या दिवशीं सकाळींच असिस्टंट स्थानमास्तरचे आणि माझे संभाषण झालें होतें; तेव्हां मीं त्याला असा प्रश्न केला, कीं, एखाद्या गाडींत गाडीच्या डब्यांत बसून मला मिदनापुरपर्यंत जातां येईल कीं काय? तेव्हां तो म्हणाला, “तुम्ही पॅसेंजर ट्रेनमधून गेल्यांत तरी मिदनापुरच्या स्थानावर कोणी विचारणार नाहीं. माधु संन्यासी आहे उ-से म्हणून सोडून देतील. शिवाय आण एखाद्या ओळखीच्या गाडीला तुमच्यासंबंधानें सांगून ठेवूं.” पण तिकितावांचून प्रवास करणें मला रास्त वाटलें नाहीं. मी त्याला म्हणालों, “गाडीनें जर आपल्या डब्यांत बसून मला नेलें तरच मी जाईन, नाहीं तर साध्या पॅसेंजरच्या डब्यांत मी तिकीट असल्याशिवाय जाणार नाहीं.” शेवटीं त्यानें माझे म्हणणें खूब स्थानमास्तराला कळविलें. त्यानें हि मज-विषयी पुष्कळ सहानुभूति दाखविली. पण पॅसेंजर ट्रेनमधून जाणारे गाई लोक तुम्हांला आपल्या कंगडेंमध्यें घेणार नाहींत, असें तो म्हणाला. त्याच दिवशीं दुपारीं एक गुडस दून आंदूल स्थानावरून मिदनापुरला जाणार होती. त्या ट्रेनचा गाई स्थानमास्तराच्या चांगल्या ओळखीचा होता गुडस ट्रेनमधून माझी जाण्याची तयारी असल्यास तो गाई मिदनापुरपर्यंत मला सुलभ पोंहोंवतील, असें स्थानमास्तर म्हणाला. मलाहि ही गोष्ट परमत पडली, आणि मी त्या ट्रेनमधून मिदनापुराला आलों. त्या ट्रेनचा गाई देखील ख्रिस्तीच होता असें वाटतें. तोहि माझ्याशीं अत्यंत स्नेहभावानें वागला. आपली बैठक त्यानें मला देऊन टाकली आणि स्वतः उभ्यानेच प्रवास केला.

मिदनापुरला पोहोचल्यानंतर स्थानावर रहात असलेल्या दोन-तीन दक्षिणी रेल्वे कार-कुनांनीं मीं गांठ घेतली; पण त्यांजकडून पुढच्या प्रवासाला मदत होण्याचें चिन्ह न टिमल्यामुळे स्थानावरून मिदनापुर शहरांत जाणाऱ्या रस्त्यावरून मी संथकोणें चालूं लागलों. शहराच्या जवळ पोहोचल्यावर रस्त्याच्या डाव्या बाजूस एक गाडी उभी

असलेली आढळली. तेथे दोन-तीन बंगाली गृहस्थ उभे होते. त्यांना शहरात जाणाऱा रस्त्या हाच की काय, असा मी हिंदी भाषेत प्रश्न केला. त्यांनी, हाच आहे, असे उत्तर दिल्यावर मी पुढे चालू लागलों. पण त्याबरोबर असलेला दुसरा गृहस्थ बाईबाईने मजबळ येऊन म्हणाला, “तुम्हाला संस्कृत भाषेत बोलतां येतें काय ?” मी म्हणालों, “होय, संस्कृत भाषेत मला चांगले बोलतां येतें, व इंग्रजीहि मी बोलू शकतों.” तो म्हणाला, “ही जी आमची गाडी उभी आहे ती आमच्या राजेसाहेबांची होय. हे राजेसाहेब संस्कृताचे मोठे भोक्ते आहेत. त्यांनी संस्कृत भाषेत एक ग्रंथ देखील लिहिला आहे.” मी म्हणालों, “तुमच्या राजेसाहेबांशी मला कांहीं कर्तव्य नाही. तथापि त्यांची इच्छाच असेल तर संस्कृत भाषेत बोलण्याला माझी हरकत नाही.”

इतक्यात राजेसाहेब तेथे आले. हे जातीने ब्राह्मण असून यांचे नांव कृष्णप्रसाद की दुसरे असेच कांहीं तरी होतें. मिदनापुर जिल्ह्यांत यांची मोठी इस्टेट असून खुद्द मिदनापुर शहरांत एक मोठे घर (ज्याला बंगाल्यांत कचेरी असे म्हणतात) होतें. थोडा वेळ संस्कृत भाषेत संभाषण झाल्यावर राजानें आपल्या गाडीतून आपल्या कचेरीत येण्याविषयी मला सांगितलें. परंतु मला पायीच चालत जाऊं घा, असें मी म्हणालों. त्यांनी विशेष आग्रह केला नाही. आपल्या बरोबर असलेल्या एका गृहस्थास माझ्या बरोबर ठेवून ते निघून गेले. रात्र झाल्यावर मी राजेसाहेबांच्या कचेरीत जाऊन पोहोचलों. ते दुसऱ्या दिवशीं गांवाला जाणार होते, व त्यामुळे त्यांना त्याच रात्री पुष्कळ कामेकाजें पहावयाची होती. त्यांची भेट न घेतां जवळच्या एका पडवीत माझें चीवर पसरून व त्याची दुसरी बाजू पांघरून मी स्वस्थ झोपी गेलों. प्रवासानें थकून गेल्यामुळे मला गाढ झोंप लागली. अकरा वाजण्याच्या सुमारास घोष आडनांवाचे वकील मजपाशीं आले, आणि त्यांनीं मला जागे केलें. रात्रीं पराळ करण्यासाठीं राजेसाहेबांनीं फार आग्रह केला. पण दुपारीं बारा वाजल्यानंतर जेवीत नसतों असें सांगून मीं त्यांचें समाधान केलें. दुसऱ्या दिवशीं आपल्याबरोबर आपल्या गांवीं याबें, असा त्यांनीं फार आग्रह केला. परंतु माझा प्रवासाचा वेत आधींच उरला असल्यामुळे त्यांच्या विनंतीला मान देतां आला नाही. आपल्या मंडळीला सांगून मला नागपुरपर्यंत तिकीट मिळावें अशी त्यांनीं व्यवस्था करून ते आपल्या गांवीं गेले. दुसऱ्या दिवशीं मी घोष वकील यांजकडे जेवलों, व राजेसाहेबांच्या ओळखीच्या गृहस्थाबरोबर स्टेशनावर आलों. राजेसाहेबांनीं आणि त्यांच्या मित्रांनीं जमविलेल्या वर्णीतून माझें तिकीट घेण्यांत आलें, व शिछक राहिलेल्या पैसांतून बाटेंत खाण्यासाठीं त्यांनीं मिठाई घेऊन दिली.

नागपूर-मुंबईची धांवती भेट

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं नागपुरास पोहोचलों. मिठाईवर क्षुधाशमन करण्यांत आल्यामुळे जेवणाची पिकीर नव्हतीच. परंतु रहावें कोठें व उद्यां कसें होईल याची तेवढी काळजी होती. तसाच स्टेशनावरून शहरांत गेलों. तेथे प्लेगाचा एकच कहर उद्भूत गेला होता.

लोकर बरेंदोरं टाकून बोहर रहावयास गेले होते. तेव्हां आश्रयस्थान मिळणें फारच कठीण झालें. बनिये वाणी कीं असेच दुसरे दोषतिघे जण मला भेटले. ते आपसांत म्हणाले, “हे कोणी तरी आर्यसमाजिस्ट गृहस्थ असावे ! येथें यांच्या मतांशीं पणारा गृहस्थ कोणी दिसत नाही ! माधवराव पाध्ये तेवढे यांचें स्वागत करतील.” त्यांतील एक जण मजकडे वळून मला म्हणाला, “तुम्ही माधवराव पाध्ये वकील गांवाबाहेर रहावयास गेले आहेत तेथें जा; ते तुमची सर्व व्यवस्था करतील.” मी पाध्ये वकील यांचा शोध करीत करीत संध्याकाळीं सहा वाजण्याच्या सुमारास त्यांच्या तंबूवर जाऊन पोहोचलों. ते केस चालविण्यासाठीं बाहेरगांवीं गेले होते व रात्रीच्या गाडीनें परत येणार होते. मला त्यांच्या कनिष्ठ बंधूनें ‘त्यांच्याशीं काय काम आहे ?’ इत्यादि बरेच प्रश्न विचारले. पण सविस्तर उत्तर देण्याच्या भरीस न पडतां मी थोडक्यांत त्यांना सांगितलें, की, “माझें विशेष काम कांहीं नाही. केवळ एक दिवस येथें आश्रय मिळावा व माधवरावांना भेटून जावें या-पलीकडे येथवर येण्याचा माझा दुसरा हेतु नाही.” रात्रीं कांहीं खाण्याविषयीं मला त्यानें विचारलें. पण मी रात्री जेवीत नसतों असें सांगून मी त्यांच्या तंबूंत चीवराच्या शय्येवर स्वस्थ झोपीं गेलों.

श्रीयुत पाध्ये वकील रात्रीच्याच गाडीनें आले. आल्यावर माझें वर्तमान त्यांना समजलेंच असावें. पण त्यांनीं मला उठविलें नाही. दुसऱ्या दिवशीं ते जरा उशिराच उठले, व तदनंतर माझी व त्यांची भेट झाली. मी, आडखडा न ठेवितां, बौद्ध आहे वगैरे हकीगत त्यांना निवेदन केली. ते सुधारणेचे पुरस्कर्ते असल्यामुळे माझ्या धर्मांतराबद्दल त्यांना वाईट वाटलें नाही. ते म्हणाले, “बुद्ध झाला तरी तो आमच्या प्राचीन महर्षिकांनीं एक, व त्याच्या मताला अनुसरल्यानें मनुष्य बाटतो असें मी मुळींच समजत नाहीं. मि. ओकाकुरा नांवाचे एक जपानी बौद्ध येथे आले होते व ते माझ्याच घरीं रहात असत. आतां तुम्ही उगाच इकडे तिकडे न फिरतां येथेच स्वस्थ विश्रान्ति घ्या व जे कांहीं धर्माचिंतन करा-याचें असेल तें येथेंच करा.”

कांहीं दिवस नागपुराला रहाणें मला इष्ट वाटलें. श्रीयुत पाध्ये यांनीं माझ्यासाठीं एक लहानसा तंबू तयार करून दिला. खालीं गवताचा निछाणा तयार करून त्यावर मी निजत असें. पाण्याच्या तंबूदोऱ्यां आणली दोन-चार बिन्हाई होती. या सर्व मंडळींकडून मला थोडीथोडी भिक्षा मिळत असे. पाध्ये यांनीं एक उथळ मातीचें मांडें आणून दिलें होतें, यांत मी जेवीत असें, व आंबोळीसाठीं आणि पाणीं भरून ठेवण्यासाठीं दुसरा एक बडा होता. आंचवण्यासाठीं एक गाडणें होतें. तात्पर्यः—

मुत्पात्रमात्राविभवश्चोरासंभोगचीवरः ।

निर्भयो विहरिष्यामि कदा कायमगोपयन् * ॥

* मातीचें पात्र एवढेंच माझें वैभव व चोराला वापतां येणार नाहीं असें चीवर (जवळ ठेवून) मी देहाची परवा न करतां निर्भयपणें कधीं संचार करीन !

या शांतिदेवान्यांच्या सदिच्छेचा त्या थोडक्या दिवसांत मी चांगला अनुभव घेतला.

श्रीयुत पाध्ये आणि इतर मंडळी यांच्या तंबूपासून माझी वळकुटिका बऱ्याच अंतरावर होती. तेथे सापानी व इतर हिंस प्राण्यांची आणि चोरांची फार भीति होती, तथापि रात्रीबिगरात्री मी खुशाल झकडून तिकडे फिरत असे; गवतावर निजत असे. सरासरी आठवडा किंवा दीड आठवडा मी येथे काढला. परंतु कायमची वस्ती करणे शक्य नव्हते. श्रीयुत पाध्ये गांवात रहावयास गेल्यावर या जंगलांत मला रहातां आले नसतें. कां की रोज भिक्षेसाठी चार-पाच मैल चालत जावे यावे लागले असतें. तेव्हां नागपुर सोडून मुंबईवरून बनारसपर्यंत आणि तेथून कुशिनारेला जावे, असा मी माझ्या मनाशी घेत केला, आणि तो पाध्ये यांना कळविला. त्यांचे म्हणणे असे होतें, कीं, नागपुरावरून मी सरळ बनारसला जावे. पण मी म्हणालों, “या वेळीं मला मुंबईची बाजू एकवार पहावयाची आहे. मी पुण्याला होतो. परंतु मुंबई पाहिलेली नाही. येथून जवळ उमरावती आहे ती देखील मला पहावीची वाटते.” पाध्यांनी विशेष भवति न भवति करातं श्रीयुत गोविंद नारायण काणे, वकील (उमरावती) यांना माझ्यासंबंधानें पत्र लिहून मला दुसऱ्या दिवशीं उमरावतीचे तिकीट काढून दिलें.

मी उमरावतीस अपरात्री पोहोचलों. एवढ्या रात्री श्रीयुत काणे यांना त्रास देऊं नये म्हणून स्टेशनातील थई क्लास वेडिंग रुममध्ये फर्श्यांवर झोपी गेलों. त्यामुळे दुसऱ्या दिवशीं आमांशाचा विकार होऊन माझी प्रकृति एकाएकी बिघडली. सकाळीं काणे वकील यांच्या घराचा थांग लाविला. त्यांनीं माझे अगतस्तपात फार चांगले केलें. एवढेंच नव्हे तर श्रीयुत दादासाहेब खापर्डे^१ वगैरे ग्रहस्थानीं त्यांनीं मला ओळख करून दिली. तेथें बौद्ध धर्मासंबंधानें मी एक व्याख्यान द्यावे असा मंडळींचा आग्रह पडल्यामुळे मी ‘बुद्धाचा मध्यम मार्ग’ या विषयावर तेथील थिऑसॉफिकल् लॉजमध्ये व्याख्यान दिलें. श्रीयुत खापर्डे अध्यक्षस्थानीं होते. त्यांनीं बौद्ध धर्मावर अनुकूलच टीका केली. एकंदरीत व्याख्यान सर्व मंडळीला आवडलें असावें. परंतु मराठीत बोलण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग असल्याकारणानें मी व्याख्यान कसें वठेल या विवेचनेत होतो.

श्रीयुत काणे यांनीं सर्वस्वी माझा भार घेतला. तिकिताचे पैसे त्यांनींच दिले किंवा वर्गणीच्या रूपानें गोळा केले, याचा मला पत्ता लागला नाही. मुंबईस श्रीयुत हरि सीताराम दीक्षिन, सॉलिसिटर, यांना आगाऊ पत्र लिहून त्यांनीं माझ्या आगमनाचे बर्तमान कळविलें, व उमरावतीहून निघण्यापूर्वी तार देखील केली. एवढें करून देखील त्यांचे समाधान झालें नाही. ते म्हणाले, “जर तुमची हरकत नसेल तर तुमच्या कुटुंबासाठी आणि मुलीसाठी मी यथाशक्ति कांहीं रक्कम पाठवीत जाईन.” या त्यांच्या

२१. यांचे संबंध नाव गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे. वऱ्हाडातील एक नावाडलेले वकील, टिळकांचे अनुयायी, उत्तम वक्ते, आणि सामाजिक नि राजकीय कार्यकर्ते, या नात्याने त्या काळात त्यांची लोकमान्यांच्या खालोखाल राष्ट्रीय पुढाऱ्यांत गणना होत असे.

औदार्याबद्दल मी त्यांचे फार आभार मानले, पण देणगी घेण्याचे नाकारलें. “माझा मेहुणा डॉक्टर आहे व आपल्या बहिणीचा भार सहन करण्याला तो समर्थ आहे; तेव्हां आपण उगाच काळजी बाळगूं नका,” असें सांगून मी त्यांचे समाधान केलें.

सारा तीन की चार दिवस उमरावतीला माझा मुक्काम होता. तेथून मुंबईला आलों. दादर येथे गाडी बदलून मी परस्पर बांधाला गेलों. श्रीयुत दीक्षित यांनीं तेथे गाडी व एक माणूस स्टेशनावर पाठविला होता. त्यानें मला त्यांच्या घरी नेले. त्या दिवशीं दीक्षित यांच्या घरी कांहीं विशेष कार्य होतें, किंवा रविवार म्हणून कांहीं पाहुणेमंडळींस त्यांनीं जेवावयास बोलाविलें होतें याची मला आतां आठवण नाही. तेथें श्रीयुत दामोदर गणेश पाध्ये वगैरे मंडळी आली होती. वेदान्तावर त्यांचे व माझे बराच वेळ संभाषण झालें. श्रीयुत दामोदरकर आडनांवाचेहि एक ग्रहस्थ त्यांच्याकडे आले होते. त्यांनीं माझ्या धर्मांतराबद्दल पुष्कळ दुःख प्रदर्शित केलें. विशेषतः सारस्वत जातीला एक हुणार माणूस मुकला व सारस्वत जात त्याला मुकली, याबद्दल त्यांना अत्यंत वाईट वाटत होतें !

दीक्षितांनीं दुसऱ्या दिवशीं मला आपल्याबरोबर मुंबईला नेले, आणि एक भाड्याची गाडी करून देऊन त्यांच्या एका नातलग्याबरोबर मुंबईतील कित्येक प्रेक्षणीय स्थळे दाखवून आणिलीं. यामुळे मला आणखी वेळ घालविण्याचे कारण राहिलें नाही. त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीनें मी बडोद्याला गेलों. श्रीयुत दीक्षित यांनीं त्यांचे बडोद्याचे मित्र श्रीयुत रामचंद्र हरि गोखले यांना आगाऊच माझ्यासंबंधानें लिहिलें, व रात्री अकराच्या गाडोला स्टेशनावर येऊन तिकीट काढून देऊन मला गाडीत बसविलें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गाडीच्या वेळीं श्रीयुत गोखले बडोदा स्टेशनावर हजर होते. माझ्या पोषालावरून त्यांनीं मला ओळखलें व आपल्या गाडीतून बरीं नेले. त्यांच्या बरीं जेवणाखाण्याची सोय फार चांगली होती. पण एक दिवसापेक्षां जास्त तेथें मला रहावयाचे नव्हतें. तेव्हां मी त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीनें उज्जयिनीला जाण्याचा वेत घेला. गोखले यांनीं स्टेशनावर येऊन उज्जयिनीचे तिकीट काढून दिलें; व आणखी कांहीं सयें ते मला देत होते परंतु ते मी स्वीकारले नाहीत.

उज्जयिनीला या वेळीं प्लेग होता. आमचे जुने मित्र केळकर मास्तर वगैरे मंडळी गांवाबाहेर रहात असत. मी त्यांचा कसाबसा पत्ता लाविला. माधव कॉलेजचे त्या वेळचे प्रिन्सिपॉल श्रीयुत टेंकरे यांच्या तंबूत किंवा श्रीयुत केळकर यांच्या झोंपडीत राहिलों याची बरोबर आठवण नाही. या सर्व मंडळींचे गुरु शीलनाथ नांवाचे एक बैरागी त्या वेळीं देवास येथे रहात असत. त्यांना अवश्य मेढावे असा सर्व मंडळींचा आग्रह पडला. म्हणून उज्जयिनीहून देवासपर्यंत चोवीस मैलांचा रस्ता मी चालत गेलों. परंतु या ग्रंथपुट मंडळींच्या म्हणण्याप्रमाणें उज्ज्वल धार्मिकपणा या बुवामध्ये मला आढळला नाही !

एका लहानशा टेकडीवर त्यांच्यासाठीं एक गुहा तयार केली होती, व गुहेबाहेर एक मली मोठी धुनी घडायघड जळत होती. बुवाला नमस्कार न करतांच मी जवळ जाऊन बसलों ! हे खुद्द बुवास व त्यांच्या शिष्यांखेस आवडलें नसावें ! बुवाला कांहीं प्रश्न

विचारले. परंतु बुवाने त्यांची आडवीटिडवी उत्तरे दिली ! त्यावेळीं बुवाजी भांगीच्या तारेंत असावे असे वाटले ! त्या दिवशीं मी बरोबर दशम्या वगैरे घेऊन आलों होतो, व बारा वाजण्यापूर्वी वाटेंत फराळ वेलाच होता व रात्री तर जेवावयाचें नव्हतेंच. सरासरी सात वाजण्याच्या सुमारास शीलनाथाच्या शिष्यांनीं धुनीची पूजा वगैरे करून शंख वाजविला. या प्रसंगी आरती वगैरे सर्व शीलनाथाच्याच नांवाच्या हास्या ! शीलनाथ हाच देव आहे अशी त्यांच्या शिष्यशाखेची ठाम समजूत झाली असावी असें दिसून आले ! कांहीं असो मला हा सगळा प्रकार फारसा आवडला नाही.

दुसऱ्या दिवशीं माझी आणि श्रीयुत गंगाधरशास्त्री या गृहस्थांची गांठ पडली. हे देवासच्या इंग्रजी शालेचे हेडमास्तर होते, व विद्याभिवृद्धीकडे ते विशेष लक्ष देत असत. त्यांची कशी व कोठें गांठ पडली हे स्मरत नाही. पण आपल्या घरी जेवावयास यावे व माझ्या नियमाप्रमाणे बारा वाजण्याच्या आंत सर्व तयारी होईल असे त्यांनीं आग्रहपूर्वक सांगितले. त्या दिवशीं अकरा-साडेअकरा वाजतां मी त्यांच्या घरी जेवलों, व दुपारी त्यांच्या शाळेंत माझे एक व्याख्यान झालें. एकरंगीत देवासच्या प्रवासांत शीलनाथाच्या भेटीपेक्षा गंगाधरशास्त्र्यांच्या भेटीचा लाभ मला विशेष वाटला.

देवासहून मी इंदुरास गेलों. हा वेत उज्जयिनीलाच ठरला होता. श्रीयुत केळकर यांनीं इंदूर येथील श्रीयुत केतकर हेडमास्तर यांस माझ्यासंबंधानें लिहिलेच होतें त्याप्रमाणे त्यांनीं मला एक दिवस ठेवून घेतलें आणि उज्जयिनीचें तिकीट देऊन रवाना केलें. प्रि. टेकणे, श्रीयुत केळकर वगैरे गृहस्थांनीं वर्णी गोळा करून मला खासहरीस रवाना केलें. डॉ. वागळे यांचाच घरी जाऊन उतरलों. चार वर्षांनीं आमची पुनः भेट झाल्यामुळे डॉ. वागळे यांस आनंद झाला. पण माझा सन्यासी वेश त्यांना विशेष आवडला नसावा. तथापि माझ्या आदरसत्कारांत कोणत्याहि तऱ्हेने त्यांनीं कमदरता पळू दिली नाही. एक की दोन दिवस त्यांच्या घरी राहून मी काशीस जाण्यास निघालों. त्या दिवशीं राजवाड्यांत जरूरीचें काम असल्यामुळे त्यांना स्टेशनावर येण्यास मजबूत नव्हती, म्हणून तिकीट काढून देण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या भाच्यास पाठविलें. त्यानें तिकीट माझ्या स्वाधीन केल्यावर ओंजळभर रुपये पुढें केले. ते दहा होने कीं वीस होने हे मीं मुळींच विचारिलें नाही. मीं त्याला एवढेंच सांगितलें, कीं, तुमच्या या रण्यांना मला मुळींच शिवावयाचें नाही. तुम्ही ते परत घेऊन जा, व आपल्या मामांच्या स्वार्थ न करा.

काशीला सान्नाथ येथें बौद्ध लोकांसाठी एक लहानसें वसतिगृह बांधलें आहे असें माझ्या ऐकण्यांत आलें होतें. त्याप्रमाणें कॅटोनमेंटच्या स्टेशनावर उत्तरत्याबरोबर मीं त्या ठिकाणचा रस्ता घरिला. तेथें सुमधेकर नांवाचा श्रामणेर रहात होता. त्यानें मला जेवण वगैरे दिलें. पण हे वसतिगृह पुरें न झाल्यामुळे, तेथें माझ्या रक्षण्याची सोय द्यावयाची नाही, असें तो म्हणाला. नेव्हां मी म्हणालों, “ कुशिनारेला जाण्यास किती भाडे पडतें व तें मला येथें कसे मिळेल ? ” येथून कुशिनारेखळच्या ‘ तहसील दौरिया ’ या स्टेशनावर भाडे एक रुपया आणि काही आणे पडत होतें, तें सुमधेकरानें आपल्या पदरचे

दिलें व तेथून माझी खानगी केली.

तहसील दौरियाला मी सकाळीं पोहोंचलों. तेथून कुशिनारा तेवीस मैल आहे. रस्ता सरळ आहे, परंतु वाटेंत जेवणाचें काय होईल याची थोडी काळजी होती. पण स्टेशनावर बसून कांहीं अर्थ नाही असें जाणून मी तडक चालण्यास सुरुवात केली. पांच-सहा मैल चालून गेल्यावर मध्यान्हसमय होत आला. तेव्हां तेथल्या गांवांत एका क्षत्रिय जातीच्या जमीनदाराच्या घरी मी गेलों. त्यानें माझे चांगल्या रीतीने आदरातिथ्य केलें. भोजनोत्तर मी पुढचा रस्ता घरिला. रात्री वाटेंत एका लोहाराच्या घरी निजलों व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कुशिनारेला जाऊन पोहोंचलों.

हे स्थान गोरखपुर जिल्ह्यांत कसया नांवाच्या तालुक्याच्या गांवापासून दोन मैलांवर आहे. सध्यां थाला ‘ माथा कुत्रका कोट ’ असें म्हणतात. आसपासच्या अडानी लोकांना येथील बुद्धाची मूर्ति पाहून मोठा चमत्कार वाटतो ! त्यासंबंधाचा त्यांना इतिहास बिलकुल माहीत नाही ! मागे सांगितलेंच आहे, कीं, महावीर भिक्षूनें श्रीयुत खेजारी नांवाच्या ब्रह्मी व्यापाऱ्याच्या मदतीनें येथें एक धर्मशाळा बांधली आहे. महावीर भिक्षु याच धर्मशाळेंत रहात होता. त्याच्याबरोबर दुसरा एक उत्तरेकडील बृद्ध ब्राह्मण भिक्षु होऊन रहात असे. श्रीयुत खेजारी यांनें एक ब्रह्मी गृहस्थ, भिक्षूची व धर्मशाळेची व्यवस्था पहाण्यासाठीं ठेविला होता. महावीर भिक्षूनें माझे स्वागत चांगलें केलें, व मला राहण्यासाठीं एक खोली दिन्नी. आठ-पंधरा दिवस मी त्या खोलींत होतों. परंतु माझ्या ध्यानसमाधीचा तेथें फार अडथळा येऊं लागला.

माझ्या खोर्जाबाहेर विश्वमित्र-सेनकेचे (रविवर्मामूर्ति) एक चित्र टांगलें होतें. आसपासच्या खेडेगांवींल लोक धर्मशाळा पाहण्यासाठीं येत व या चित्राकडे पाहून खदबदां हुंमत. हुंसत जाऊं नका, असें मीं पुष्कळ वेळां सांगितलें. परंतु रोज नवीं नवीं माणसें येऊं लागल्यामुळे त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाही. तेव्हां मी महावीर भिक्षूला म्हणालों, “ तुम्ही हे चित्र तेथून काढून टाकां किंवा निदान दुसऱ्या ठिकाणीं तरी तें लावा. म्हणजे मला त्यापासून त्रास होणार नाही. ” पण तें खेजारीच्या माणसानें लावले असल्यामुळे महावीर भिक्षूला काढून टाकणें योग्य वाटेना ! मीं तें उलटें करून ठेवले पण ब्रह्मी मनुष्यानें तें पुनः सुट्टें केलें ! कुशिनारेला येण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे मनःस्वास्थ्य संपादवें हा होता. पण या एका लहानदा चित्रानें त्याला अंतराय केला. आतां धर्मशाळा सोडल्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही.

एक दिवशीं महावीर भिक्षूचा व माझा यासंबंधानें बराच वादविवाद झाला, आणि या संधीचा फायदा घेऊन मीं धर्मशाळा सोडिली. बुद्धाच्या मंदिराच्या मागल्या बाजूस मोडक्या इमारीतवर वाढलेलें एक रानटी झाड होतें त्याच्याखालीं एक लहानशी जागा तयार करून मीं तेथें राहूं लागलों. एकच दिवस कसया गांवीं जाऊन एका बकिलाच्या घरी जेवलों. पण दुसऱ्या दिवसापासून महावीर भिक्षू पात्रांतून माझी भिक्षा मी बसत होतो त्या ठिकाणीं पाठवूं लागला. अर्थात् भिक्षा कधी मिळवावी याची दवात राहिली नाही.

झाडाखाली दोन-अडीच महिने

कुशिनारेला मी १९०४ सालच्या जानेवारीच्या २५ तारखेला पोहोचलों. एक-दोन आठवडे धर्मशाळेतील न्योलीत घालविले व बाकी दोन-अडीच महिने त्या झाडाखाली गेले. माझ्या आयुष्यातील एकान्तवासांत घालविलेले हेच पहिले दिवस होत. भगवान् बुद्धानें भयभैरवसूत्रांत सांगितलेल्या भयभैरवाचा मी प्रथमतः याच ठिकाणी अनुभव घेतला. या सूत्रांत बुद्ध भगवान् म्हणतो, “ भिक्षूदो, मी चतुर्दशी, आमावास्या, पौर्णिमा आणि अष्टमी या दिवशी ज्या स्थानी भूतपिशाचादिकांचें फार भय आहे असें समजेलें जात असे, त्या स्थानी जाऊन रहात असे. रात्री एखादा मोर झाडावरून वाळलेलें लोंकूड खाली पाडीत असे. एखादें जनावर आसपास येत असे, किंवा वाऱ्यानें झाडाचीं पानें हालत असत. अशा वेळीं माझ्या अंगांत भयाचा संचार होई. त्या वेळीं जग मी इकडून तिकडे फिरत असें, तर फिरत असतानाच त्या भयाचा नाश करी. उभा असतां जर मला भीति वाटली, तर उभा असतांच त्या भीतीचा नाश करी, बसलों असतां ती मजपाशीं आल्यास तिचा मी बसलों असतांच नाश करी, व अंथरणावर पडलों असतां मला भय वाटलें तर त्याचें मी त्याच स्थितीत दमन करी. ” या आणि दुसऱ्या पुष्कळ सूत्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा अनुभव घेण्यास मला येथें सवड सांपडली. रात्रीं सुंगें किंवा लोंडगे येऊन झाडाच्या वाळलेल्या पानांवरून धांवून जात, तेव्हां माझ्या अंगावर रोमांच उभा राही. पण ज्या स्थितीत असतांना भीति वाटे त्या स्थितीत असतांनाच तिचें मी दमन करीं.

महावीर भिक्षूनें एक मला अंथरण्यासाठीं गालिचा दिला होता. एके दिवशीं माझ्या राहण्याच्या झाडाखालीं शेतंत तो गालिचा पसरून मी निजलों होतों. मध्यरात्रीच्या सुमारास उठून शौचाला गेलों, व येऊन पहातों तों अंथरणाच्या कडेवर एक लोंकडा-सारखा पदार्थ दिसला. मला संशय आल्यामुळें मी चिटकी वाजविली. तेव्हां तेथें असलेला साप हळूहळू निघून गेला. त्या दिवसापासून बुद्धमंदिराच्या बाहेर असलेल्या ओऱ्यावर मी निजूं लागलों. हा ओढा जमिनीपासून जरा उंच असल्याकारणानें साप वगैरे अंथरणांत शिरण्याचा संभव जरा कमी होता. परंतु ओऱ्याला झाडाचा वगैरे आश्रय नसल्याकारणानें रात्रीं माझें पांवरून देवांनें भिजत जाई व ओऱ्याची जमीन चुनेगच्ची असल्यामुळें थंडीहि बरीच वाजे.

मूर्ति नांवाचा एक कडीरपथी साधु जवळच्या खेडेगांवांत रहात होता. तो वारंवार मजपाशीं येऊन धर्मचर्चा करीत असे. मीहि त्याला बौद्धांच्या भावनांचे वगैरे प्रकार सांगत असें. एके दिवशीं रात्रीं माझ्या स्थानाहून दोन मैलांच्या अंतरावर असलेल्या एका स्मशानांत जाण्याचा आग्रही वेत केला, व त्याप्रमाणें ती सारी रात्र तेथें बालविली. कोल्हे लोंडगे वगैरे प्राणी तर या स्मशानांत होतेच, पण त्याहिपेक्षां माणसांचे शरीरावयव, हाडे वगैरे इतस्ततः पसरले असल्यामुळें थाला अधिक भयानक स्वरूप आलें होतें. तेथून नरकपाल वगैरे बरींच हाडे मी गोळा करून आणिलीं, आणि त्यांच्यावर काहीं दिवस

ध्यान चालविलें.

यापूर्वीं रानावनांतून एकदा फिरण्याची मला संवय नव्हती असें नाहीं. आमचा सांलवाळ गांव अद्यापि जंगलीच आहे. सूर्यास्त झाल्यावर वाघाच्या आरोळ्या वर्धतून पुष्कळ वेळां तेथें सध्यां देखील ऐकूं येत असतात. या गांवांत रात्रीं वेगशीं मी पुष्कळ वेळां फिरलों आहे स्मशानभूमीकडून एकदा जाण्याला मला पूर्वा वाटत नसे. पण त्या वेळीं मनोवृत्ति निराळी असे. सर्प, वाघ, भूत, पिशाच किंवा चोर आला तरी त्याचा प्रतिकार करण्यास हातांत दांडकें आणि कोयता रहात असे; व वाघावर देखील हल्ला करण्याची माझी सतत तयारी असे. कुशिनारेचा प्रसंग याहून फार भिन्न होता. येथें लोंडगे आणि कोल्हे इत्यादि बाह्य शत्रूंचा प्रतिकार केवळ वैराग्यानें आणि शांतीनें करावयाचा होता. तेव्हां रात्रीं लोंडगा आला असें वाटल्यावर त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं मी धांवत नसें; माझ्या शरीरानें हा प्राणी तृप्त होणार असल्या तर खुशाल होवो, असा संकल्प करून मी स्वस्थ रहात असें. तात्पर्य, कुशिनारेच्या आसपास मला जो एक प्रकारचा धार्मिक अनुभव घेण्यास सांपडला तो अपूर्वच होता, असें म्हटलें पाहिजे.

१९०४ च्या एप्रिल महिन्यांत धर्मपाल जपान, अमेरिका वगैरे देश फिरून कल-करायला आला, व तेथून काशीला येऊन तेथें एक औद्योगिक शाळा स्थापन करण्याचा त्यानें प्रयत्न चालविला. मला त्याजकडून एक-दोन पत्रें आलीं तेव्हां काशीला जाऊन त्याला भेटण्याचा माझा वेत ठरला. एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस मी काशीस गेलों. तेथें बौद्ध धर्मशाळेच्या जवळ एका वडाच्या झाडाखालीं मी एकदोन आठवडे घालविले. धर्मपाल मला भेटण्यासाठीं शहरांतून आला होता. त्याच दिवशीं तेथें सारनाथाचा जत्रा भरली होती. ज्या ठिकाणीं बौद्ध गुरूंनीं उपदेश केला त्याच ठिकाणीं अशोक राजानें बांधलेला एक मोठा स्तूप आहे. जत्रेला जमलेले पुष्कळ लोक ही जाणा पाहण्यासाठीं आले. तेव्हां धर्मपाल मला म्हणाला, “ या लोकांना या जागेची पूर्वामार माहिती नसावी; ती तुम्ही समजावून सांगा. ” “ यांत मला यश येणार नाहीं व विनाकारण त्रास मात्र होणार, ” असें मी म्हणालों. तथापि त्याचा फारच आग्रह पडला तेव्हां स्तूपजवळील उंचवट्यावर चढून मी लोकांना उद्देशून बोलूं लागलों :—

“ या स्तूपाचा इतिहास आपणांपैकीं बहुतेकांस माहीत नसेल. सर्वभौम अशोक राजानें हा स्तूप प्रथमतः बांधिला—” इत्यादि कथा सांगण्यास मीं आरंभ केला, पण मध्यंतरीच त्यांतील एकजण हिंदी भाषेंत म्हणाला, “ काय हो, तुम्ही केवळ गप्पा ठोकित आहां. ही तेऱ्याची लाट आहे, असें आम्ही सतत ऐकत आलों आहों ! ” एवढी मोठी तेऱ्याची लाट असणें शक्य नाहीं व त्याला इतिहासांत आधार नाहीं इत्यादि विचार प्रदर्शित करून त्या माणसांचें मन वळविण्याची मीं खटपट केली. तेव्हां त्याचा दुसरा साथीदार चिडून म्हणाला, “ काय तुम्ही सांगतां ! आमचे बापदादे सांगत आले तें मर्व कोटें, व तुमचा तेवढा इतिहास मात्र खग ! तेऱ्यानें ही लाट झगविडी असून तिच्यावर तो उडी मारत असे. (कूद पडता या !) ” झालें ! माझे व्याख्यान येथेंच आटपलें !

श्रौतमंडळीत एकच हंशा पिकला, व माझा पराजय झाला, अशी सर्वांची खात्री झाली ! शेवटी त्या मंडळीत इंजीनिअरचे काम करून पेन्शन घेतलेला एक गृहस्थ होता तो धर्मपालास म्हणाला, “आमच्या लोकांना प्राचीन इतिहासाच्या गोष्टी सांगण्यात अर्थ नाही. आपण अमेरिका, जपान वगैरे देश फिरून आलां आहां. तेथल्या लोकांबद्दल व उद्योगधंद्यांबद्दल कांहीं गोष्टी सांगाल तर त्याचा अत्यंत उपयोग होईल.” धर्मपालाने बोलण्याचे कबूल केल्यावर त्या गृहस्थाने मातीच्या दिगावर बहून प्रास्ताविक भाषणाने धर्मपालाची जमलेल्या लोकांस ओळख करून दिली. नंतर धर्मपालाने दिलेले व्याख्यान त्याने हिंदी भाषेत लोकांना समजावून सांगितले. पण त्याचा परिणाम व्हावा तसा झाला नसावा, अशी माझी समजूत आहे. तथापि गडबड न करता त्या लोकांनी ते ऐकून घेतले, हेच मोठे भाग्य म्हटले पाहिजे !

ज्यांत बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला, ज्यांतील लोकांनी हिंदुस्तानाबाहेरील चीन वगैरे देशांत त्या धर्माची पताका फडकाविली, त्याच देशांतील लोकांचे हे शोचनीय अज्ञान पाहून माझे मन अत्यंत उदासीन झाले. बौद्ध धर्माचे अज्ञान राहू या; पण इतर सर्व जावतीत महाराष्ट्र किंवा बंगाल यांच्यापेक्षाहि काशी-कुशिनारा वगैरे प्रदेशांतील लोक फारच मागसलेले आहेत. काशी शहरांत जे कांहीं शास्त्रीपंडित असतील ते असोत. पण शहराबाहेर दोन अगर चार मैलांच्या अंतरावर पाहिले असतां सर्व खेड्यापाड्यांतून भयंकर अज्ञान पसरलेले दिसून येते. या दहा बारा वर्षांत कांहीं सुधारणा झाली असल्यास नकळे. पण त्या वेळीं आमच्या प्रांतापेक्षा उत्तर हिंदुस्तानांतील लोक फारच मागसलेले होते, व मोठमोठ्या गांवांतून देखील प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था झालेली नव्हती. खेड्यापाड्यांतील ब्राह्मण लोकांनाही लिहितावाचतां येत नसे ! सही करितां येणे म्हणजे मोठी विद्या असे समजले जात असे ! प्राचीन काळीं सर्व सुधारणांमध्ये अग्रणी असलेल्या या मध्यदेशाची अशी खेदजनक स्थिति पाहून कोणत्या देशाहितेच्छूला कळवळा येणार नाही !

मी ज्या वडाच्या झाडाखाली रहात असें, तेथे जवळच एक जैन मंदिर आहे. त्याच्या बाहेर लांबलचक सोपे बांधछेले आहेत. रात्री मी त्या सोप्यांवर निजत असें. जैन मंदिराचा पुजारी तेथून कांहीं अंतरावर असलेल्या धर्मशाळेत रहात होता; व जवळच्या गांवांतील एक मनुष्य आर्किऑलॉजिकल खात्याने तेथील दगड वगैरे कोणी नेऊं नयेत म्हणून दमदा चार कीं साडेचार रुपये पगार देऊन ठेविला होता. तो कधी कधी मला म्हणत असे, कीं, त्या मंदिराच्या आसपास भयंकर भुतसेते आहेत व सूर्यास्तानंतर तेथून जाण्याला लोक घाबरत असतात. त्या ठिकाणीं निजण्याचे सोडून धर्मशाळेत निजावे असाहि त्यानें मला उपदेश केला, पण मीं ते ठिकाण सोडले नाही.

उत्तर हिंदुस्तानांत उन्हाळा अत्यंत कडक असतो. एके दिवशीं दुपारी मी त्या वडाच्या झाडाखाली बसलों असतां मंदिराच्या फलीकडच्या बाजूला लोदण्याचे काम करणारा एक मजूर जैन धर्मशाळेवरून मातीच्या घड्यांतून गणी घेऊन चालला होता. त्याला मीं माझ्या कमंडलूंत थोडे पाणी घालण्यास सांगितले. पण तो नम्रपणे म्हणाला,

“महाराज, आपण म्हणतां तसें करितां येत नाही.” मला वाटले, कीं, वाटत थोडे पाणी दिल्याबद्दल काम करणारे इतर गडीलोक त्याजवर रागावतील, म्हणून तो पाणी देत नसावा. तेव्हां मी म्हणलों, “मला पाणी दिल्यानें तुझे जर कोणत्याहि प्रकारें नुकसान होत असेल तर तें मला देऊं नकोस.” तो, वडा खालीं ठेवून, माझ्या पायां पडून म्हणाला, “महाराज ! ओंजळभर पाणी दिल्यानें माझे नुकसान तें काय होणार ? पण मी आतां खरे सांगलों, कीं, मी जातीचा चांमार आहे, आणि म्हणूनच आपल्यासारख्या उच्च वर्गातील पुण्याला पाणी देऊन मी पाप जेव्हां इच्छीत नाही.” मी म्हणलों, “रोहिदास हा देखील चांमारच होता, तरी त्याला सर्व जातींचे लोक मानीत असत. तथात मी जातिभेद मानणारा मनुष्य नाही. तुझी जात कोण आहे, हे मी जाणू इच्छीत नाही. केवळ मला पाणी पाहिजे आहे आणि तें तूं दिलेंस म्हणजे पुरे आहे.” या प्रकारें त्याला मीं पुष्कळ उपदेश केला तेव्हां निरुत्तर होऊन पुनः एकवार पायां पडून तो म्हणाला, “आण वाटेत तो उपदेश करा, किंवा आपणाला मी अपराधी वाटत असेल, तर माझा येथेंच गळा कापा. पण हे पाप मात्र मला करावयास सांगू नका !” शेवटीं उन्हांतून जैन धर्मशाळेच्या बागेतील विहिरीवर जाऊन मला तेथील पुजाऱ्याकडून पाणी वेणें भाग पडले.

या एका गोष्टीवरून युरोप, अमेरिका, वगैरे देशांतील हलक्या वर्गाची व इकडील महार, मांग वगैरे लोकांची स्थिति किती भिन्न आहे, व तिकडची सुधारणा इकडे आपणावयास किती प्रयास करावे लागतील, हे सहज दिसून येण्यासारखें आहे. पश्चिमेकडील गरीब लोकांत आपण जगाच्या नियमाप्रमाणें नीच झालों आहां अशी भावना सुळीच नाही. समाजाच्या कृत्रिम रचनेमुळे आपण खालच्या दर्जाला पोहोचलों आहों, व या रचनेंत फेरफार केल्यास आपली उन्नति खात्रीनें झाली पाहिजे, असा त्यांचा दृढ ग्रह आहे. परंतु आमच्या इकडील महार, मांग वगैरे लोकांना आपण ज्या स्थितीत जन्मलों, तीच स्थिति योग्य वाटत आहे, आणि एखादा सुधारणावादी सांपडला तर तो अधर्मीचरण करतो अशीहि त्यांची वेडगळ समजूत होणे शक्य आहे. या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार झाल्याबेज्जून हजारां वर्षांच्या संस्कारांनीं जन्मलेल्या त्यांच्या वेडगळ समजूतींवर हल्ला करूं पाहणें शहाणपणाचें नाही. सत्तीच्या शिक्षणासारखा कांहीं तरी प्रकार हिंदुस्तानांत सुरू झाल्याबेज्जून मागासलेल्या लोकांच्या उन्नतीची आशा करणें स्वयं होय.

एक-दोन आठवडे त्या झाडाखालीं घालवून काशीच्या कॅटोनमेंटमध्ये धर्मपाल ज्या बंगल्यांत रहात होता तेथे मी रहावयास गेलों. तेथेहि मीं दोन आठवडे घालविले, व जून महिन्याच्या आरंभीं धर्मपालाच्या सांगण्याप्रमाणें मी बुद्धगयेस रहावयास गेलों. तेथें रहाणारा एम. पी. सुमंगल नांवाचा भिक्षु कोठें दुसरीकडे गेला होता. धर्मपालाला त्याच्या खासगी वर्तनाचा संशय आल्यावरून त्याला तेथून काढण्यांत आले होतें, व एका सिंहली

उपासकाच्या खाथीन तेथील व्यवस्था केळी होती. मला त्या उपासकांनं फार चांगल्या रीतीनं वागविलें. धर्ममाल महिन्याला येणाऱ्या खर्चासाठी पैसे परस्पर त्या उपासकापाशी पाठवीत असे; व तोच सारा हिशेब पहात असे. मला कोणत्याहि प्रकारें जेवणालाण्याची व्यवस्था पहावी लागत नसे. जेवण झाल्यावर तीन वाजण्याच्या सुमाराला मी नैर्जरा नदीच्या वाळवंटांत एखाद्या झाडाखालीं बसत असें व बौद्धग्रंथांत सांगितलेले ध्यान-भावनादिक प्रकार करीत असें.

आतां येथें या स्थळाची थोडी माहिती देणें अप्रस्तुत होणार नाही. बुद्ध भगवतांनं 'बोधि रत्नसूत्र' २ प्रमत्तांना बुद्धगयेच्या आमपास सहा वर्षेपर्यंत वोर तपश्चर्या केली. मुगाच्या किंवा कुळिथाच्या काढव वर त्यानं पुष्कळ दिवस काढले, उपोषणें केलीं, सर्व कांहीं केलें; पण निर्वाणाचा लाभ होईना. तेव्हां देहदंडनाचा मार्ग सोडून देऊन तो हळूहळू आहार ग्रहण करूं लागला. पण त्यायोगें त्याच्याबरोबर जे पांच भिक्षु रहात असत त्यांना अत्यंत वाईट वाटलें, व आम्ही ज्याला गुरुममान मानीत होतों, तो हा गौतम दोंगी निवाला असें म्हणून बुद्धगुरूला सोडून ते वाराणसीला निघून गेले. तेव्हां आमचा बोधिसत्त्व तथेंच राहिला. आणि देहाला लागणारें अन्न ग्रहण करून त्यानं आपलें धर्मेन्वितन पुढें चालविलें. वैशाखी पौर्णिमेच्या दिवशीं मुजाला नांवाच्या क्षत्रिय-कन्येनं दिलेली दुधाची व्रीर ग्रहण करून रात्रमयीं बुद्धगयेच्या मंदिराला देऊन असलेल्या पिळाच्या झाडाखालीं* येऊन तो ध्यानस्थ बसला. त्या रात्री बोधिसत्त्वाला तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण बोध झाला, आणि माराच्या सर्व सैन्याचा पराभव करून पहाट होण्यापूर्वी तो मंबुद्ध झाला. ग्रंथांतरी बोधिसत्त्वाच्या माराबरोबर झालेल्या युद्धाचें सुस्प वर्णन केलें आहे. तें कसेंहि असो; पण बुद्धगुरूच्या परिनिर्वाणानंतर या स्थळाला फारच महत्त्व आलें असावें. अनेक राजांनीं आणि श्रीमंत लोकांनीं येथें पुष्कळ मंदिरे, स्तूप आणि विहार बांधिले होते. यांपैकीं मुख्य मंदिर सोडून बहुतेक सर्व इमारती जमिनीच्या उदरांत गडप होऊन गेल्या आहेत. इ. स. पांचव्या शतकांत सिंहलद्वीपातील प्रसिद्ध महानाम राजानें येथें एक मोठा विहार बांधून त्याच्या आंतल्या बाजूस सैन्याचें नकशीकाम केलें होतें, व त्यांत मोर्बें आणि माणकें बसविलीं होती, अशी आख्यायिका आहे. या विहाराची जागा अद्यापि दाखविण्यांत येते. पण तेथें मातीच्या दिगाबांचून दुसरें कांहीं दिसून येत नाही.

२२. “बोधि” म्हणजे मनुष्याच्या उद्धाराचे ज्ञान; आणि ते मिळविण्याचा प्रयत्न करणारा प्राणी [सत्त्व] तो ‘बोधिसत्त्व’*. गौतमाला त्याच्या जन्मापासून त्यास संबोधीज्ञान होईपर्यंत, हे विशेषण लावीत असावे.

* ज्या झाडाखालीं बुद्ध बसला होता तें झाड एका दुष्ट राजानें तोडून टाकलें, अशी वदंता आहे. पण आतां त्याच जागीं उगवलेलें त्याच झाडाचें रोप आहे.

बुद्धगंगेतील मंदिराची दुर्दशा

मुख्य मंदिराचीहि हीच स्थिति होत चालली होती. मंदिरावर वडाची वगैरे झाडे वाढून शिळराचा एक भाग कोमकून पडला होता, व आसपासचें पटांगण बुजत जाऊन मंदिर पृथ्वीच्या पोटांत छुप्त होण्याच्या वेतांत होतें. परंतु १८७६ सालीं हिंवाळ्यांत ब्रह्मदेशाच्या मिंदो मिन् राजानें मंदिराच्या दुस्स्तीसाठीं तीन ब्रह्मी अधिकाऱ्यांचे एक मंडळ बुद्धगंगेला पाठविलें. त्या मंडळानें तेथील महंताच्या विचारानें या मंदिराची डागडुजी करण्यास आरंभ केला. परंतु ब्रिटिश सरकारला ही गोष्ट आवडली नाही! ब्रह्मदेशाचा राजा पुष्कळ पैसा खर्च करून विलक्षण फेरफार करील अशी सरकारला भीति पडली, व सरकारानें मिंदो मिन् राजानें पाठविलेल्या मंडळाला या कामीं हरकत केली. पुढें दोन्ही दरबारांमध्ये पत्रव्यवहार होऊन असा ठराव झाला, कीं, ब्रिटिश सरकारनेच मूळच्या कलेचा विवाद न होऊ देतां मंदिराची डागडुजी करावी, व त्या कामीं येणारा खर्च ब्रह्मदेशाच्या राजानें द्यावा! त्याप्रमाणें एका इंग्रजी इंजिनिअरच्या देखरेखीखालीं या मंदिराची डागडुजी करण्यांत आली. याच प्रसंगीं सरकारने डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांजकडून बुद्धगयेची समग्र माहिती गोळा करून ती पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करविली; आणि तेथील मूर्तीची आणि इतर प्राचीन वस्तूंची देखरेख पहाण्यासाठीं आपल्यातर्फें एक कामगार (custodian) नेमला.

मिंदो मिन् राजानें एक लहानशी धर्मशाळा (Rest-house) बांधून तेथें आपल्या तर्फें दोनतीन ब्रह्मी भिक्षु ठेवले होते, व बुद्धपूजेसाठीं जडजवाहिरांचीं पुष्कळ उपकरणें ब्रह्मदेशाहून पाठविलीं होती. येथील महंताचा मंदिराच्या जमिनीवर ताबा होता; तथापि त्याचें व ब्रह्मी भिक्षूंचें कधीं वांकडें आलें नाही. इंग्रज सरकारने १८८६ च्या जानेवारीत थिवा राजाला पदच्युत करून ब्रह्मदेश हिंदी साम्राज्याला जोडला; त्या केलीं बुद्धगयेचे भिक्षु निराश्रित होऊन निसर्गायानें स्वदेशीं गेले, व मिंदो मिन् राजाकडून आलेलीं जवाहिरांचीं भांडीकुडीं महंताच्या ताब्यांत गेलीं, तीं अद्यापि त्याजाशींच आहेत. तेव्हांपासून महंताला त्या ओसाड मंदिराची किंमत दिसून आली, व त्याच्यावर आपलें स्वाभिव्य अधिकारिक मिळविण्यास त्यानें सुल्लात केली.

१८९१ सालीं धर्ममाल कर्नल ओल्कोट यांजबरोबर सीलोनहून बौद्ध क्षेत्राची यात्रा करण्यासाठीं आला. गयेच्या मंदिराची दुर्दशा पाहून त्याचें मन अत्यंत उद्विग्न झालें. भिक्षु किंवा अन्य कोणी बौद्ध मंदिराची काळजी घेण्यास नसल्यामुळें पटांगणांत जंगल माजत चाललें होतें, आणि गांवच्या लोकांची शौचविधि करण्याची हीच जागा झाली होती! लहान पोरे मंदिरात शिरून बुद्धाच्या मूर्तीच्या चौथऱ्यावर यथेच्छ खेळत असत, व दाड फेकून तेथल्या कामाची नासाडी करीत असत. महंतानें नांवाला एक शिपाई ठेविला होता. परंतु तो मंदिराच्या रक्षणाच्या बाबतींत मुळींच लक्ष्य बालीत नसे! केवळ बौद्ध यात्रेकरूंनीं बुद्धाच्या मूर्तीपुढें ठेजलेल्या वस्तूंकडे त्याचें विशेष लक्ष्य असे! ही सर्व दुर्दशा

पाहून धर्मपालाचें चित्त या बौद्धांच्या अत्यंत पवित्र स्थानाकडे वेधलें गेलें, आणि पत स्वदेशी जाऊन या मंदिराच्या ऊर्जितावस्थेसाठीं त्यानें एक सभा स्थापन केली. तिचेंच नांव 'महाबोधि सभा'.

१८९३ सालीं धर्मपाल महाबोधि समेचा सेक्रेटरी या नात्यानें अमेरिकेंत शिकागो येथे भरलेल्या परिषदेस हजर राहिला. त्यामुळें युरोपियन आणि हिंदी लोकांत त्याचें बरेंच वजन वाढलें. अमेरिकेहून पत येतांना तो जपानला आला; व तेथून एका प्राचीन मंदिरांतून त्यानें एक उत्कृष्ट बुद्धमूर्ति आणली. ही बुद्धगया येथील मंदिराच्या वरच्या मजल्यावर स्थापित करावी, असा त्याचा इरादा होता. परंतु महंताला ही गोष्ट कळून आली, आणि त्यानें फार विरोध मांडला. ही बुद्धाची मूर्ति गया शहरांत वर्षे सव्वा वर्षे पडून राहिली होती. शेवटीं धर्मपालानें एके दिवशीं पहाटेला ती तेथून बुद्धगयेला नेऊन वरच्या मजल्यावर स्थापिली, व दोघां भिक्षुता घेऊन पुजेला सुखात केली. हें वर्तमान महंताला समजतांच त्यानें आपल्या शिष्यांना पाठवून मोठा दंगा केला, व ती मूर्ति तेथून उचलून बाहेर पटाण्यांत आणून टाकली ! त्या वेळेला बुद्धगयेलाच नव्हे तर खुद्द गया शहरांतहि फार गडबड उडाली. गयेचे मॅजिस्ट्रेट मि. मॅक्फर्सन् यानें धर्मपालाच्या आणि मूर्तीच्या रक्षणासाठीं पोलीस पाठविले.

धर्माकरितां कोर्टकचेच्या

या सगळ्या गडबडींत धर्मपालाच्या कांहीं मित्रांनीं महंतावर फिर्दाद करावी, अशी सल्ला दिली. परंतु सीलोनमधील माझे गुरु श्री. सुमंगलाचार्य (महाबोधि समेचे अध्यक्ष) वगैरे विचारी माणसें खटला करण्याच्या विरुद्ध होती. तरी त्यांनीं चौकशी करण्यासाठीं एक सिंहली बॅरिस्टर सीलोनहून गयेला पाठविला. त्याचेंहि मत खटल्यांत पडूं नये असेंच होतें. तथापि धर्मपालानें आपल्या हिंदी आणि इंग्रजी मित्रांच्या धोराने महंतावर फिर्दाद ठोकिली. महंत फारच श्रीमंत असल्याकारणानें त्यानें सुप्रसिद्ध बॅ. मनमोहन घोष यांस आपल्या तर्फे वकिली करण्यास मुद्दाम कलकत्त्याहून आणिलें. पण शेवटीं मॅक्फर्सन्-साहेबांनीं बौद्धांचे हक्क खरे ठरवून महंताच्या चार शिष्यांना शिक्षा ठोठावल्या. तेथून महंतानें डि. जव्वाकडे अपील केलें. त्यांत कांहीं शिक्षा कायम होऊन कांहींत थोडा फेरफार करण्यांत आला. तेथून मनमोहन घोष यांनीं हा खटला कलकत्ता हायकोर्टाकडे नेला, आणि कलकत्त्याच्या देशी आणि इंग्रजी पत्रांतून फार चळवळ केली. बुद्धगयेच्या मॅजिस्ट्रेटानें आणि जजानें दिलेल्या निकालानें जवळजवळ हिंदुधर्मावर घालाच येऊं पहात आहे अशा प्रकारचें धोरण बॅ. घोषांनीं धरिलें ! त्या वेळीं बौद्धधर्मासंबंधानें लोकांत विलक्षण समजुती प्रचलित असल्यामुळें, धर्मपालाविषयीं तिरस्कारबुद्धि उत्पन्न होण्यास अवकाश लागला नाहीं. शेवटीं हायकोर्टातील खटला जस्टिस नानजी आणि चीफ जस्टिस यांजममोर आला. त्यांनीं आपल्या निकालांत बौद्धांचा बुद्धगयेच्या मंदिरांत पूजा वगैरे करण्याचा हक्क अबाधित चालला आहे ही गोष्ट कबूल केली; पण महंताच्या

संमतीशिवाय नवीन मूर्ति तेथें स्थापन करण्यास बौद्ध लोकांस अधिकार नाहीं, असें म्हणून त्याच्या कोर्टांनीं दिलेला निकाल फिरवून टाकला, व महंताच्या शिष्यांना दोष-मुक्त केले !

या खटल्यांत धर्मपालाला अतोनात खर्च आला. महाबोधि समेनें जमविलेला तीस चळस हजारांचा फंड या खटल्यापायीं गमावला. त्यामुळें सीलोन दगैरे देशातील बौद्ध लोकांचें मन धर्मपालाविषयीं अत्यंत क्लुपित झालें. महाबोधिच्या कामासाठीं सीलोनतून पैसे मिळण्यास त्याला मार्गमार पडूं लागली. ब्रह्मी लोकांची मात्र त्याच्यावरची श्रद्धा कमी झाली नाहीं. या खटल्यानंतर देखील त्यांनीं त्यास बरीच मदत केली. इकडे महंताचीहि धर्मपालावर अत्यंत वक्रदृष्टि झाली. नवीन धर्मशाळा बांधण्यासाठीं त्यानें धमगाला कांहीं जमीन देण्याचें कबूल केलें होतें. पिकीचा कागद देखील झाला होता. पण पहिल्यानें धर्मगल आपणास विरोध करूं पहात आहे अशी गुणगुण महंताच्या कानों आल्याबरोबर त्यानें तो कागद रजिस्टर होऊं दिला नाहीं. नंतर हा विरोध वाढत जाऊन त्याचें पयबसान वर सांगितलेल्या खटल्यांत झालें.

आनां या बुद्धगयेच्या दौबे महंताला बौद्धांच्या मंदिराचा हक्क मिळाला कसा, या संबंध नें चार शब्द सांगणें गैरवाजवी होणार नाहीं. शहाजहान बादशहा गादीवर येण्यापूर्वीं पंजाबांत राहणारा गिरी नांवाच्या दौबे पंथातील एक संन्यासी येऊन या मंदिरा-जवळ राहिला. त्या वेळीं या प्रदेशांत माणसांची वस्ती नसे. आसपासचे विहार आणि इतर इमारती मंडून पडून त्यांजवर भयंकर जंगल वाढलें होतें. त्यांत साप तर असतच, पण वाघासारखे हत्स प्राणीहि रहता असत, असें म्हणतात. त्या संन्याशांनीं या निर्जन प्रदेशांत नदीच्या कांठीं आपली झोंपडी बांधली. हळूहळू त्यांची कीर्ति आसपासच्या गांवांत पसरून त्याला बरीच मोठी शिष्यशाळा मिळाली. त्याचा एक शिष्य शहाजहानाच्या दरबारांत होता. त्याच्या वजनामुळें या संन्याशाला मंदिराजवळ असलेले दोन गांव बक्षिस मिळाले. तेव्हापासून त्या संन्याशाच्या मुख्य चेल्याला महंत असें म्हणूं लागले. मंदिराच्या आसपास माडून पडलेल्या इमारतींच्या विटांनीं आणि दगडांनीं महंतानें आपणासाठीं आणि आपल्या शिष्यांसाठीं एक मोठा मठ बांधिला. मंदिराच्या समोर्बतीं अशोक राजानें कोरीव स्तंभांचें जें कुंपण केलें होतें, त्यांतील बहुतेक लांब महंतानें आपल्या मठाच्या उपयोगांत आणलें; आणि बुद्धाच्या कित्येक मूर्ति उत्खनीं तोडूं करून मठाच्या व मठाच्या बाहेर असलेल्या भिंतींत बसवून दिल्या ! लाई कर्झन यांनीं पुराणवस्तुक्षणाचा एक कायदा पाम करून महंताला अशोकाचे स्तंभ पुनः जाण्यावर ठेवण्यास भाग पाडलें. परंतु बुद्धाच्या आणि बोधिमत्थाच्या कित्येक मूर्ति महंताच्या मठाच्या भिंतींत अद्यापि गडप होऊन बसल्या आहेत ! कालवक्राचा फेरा किती विलक्षण आहे याची प्रतीति या ठिकाणीं उत्तम येते ! !

याप्रमाणें या स्थळावर महंताचा हक्क स्थापित झाल्यामुळें येथील परिस्थिति फारच विलक्षण बनली आहे. बौद्ध लोक सरकारच्या मदतीनें आपले हक्क हिरावून घेतील अशी

भीति वाटत असल्यामुळे तो बौद्धांविषयी नेहमी साक्षात्कृत असतो. सरकारहि या चाबूकीत हात बांदू इच्छीत नाही, व निश्चित असे कांहींच धोरण ठेवीत नाही! बौद्ध लोक बुद्धाच्या मूर्तीची पूजा करीत असतात; म्हणून महंतानें त्या मूर्तीला एक भला मोठा त्रिपुंड्र लावून विष्णूचा नववा अवतार बनविलें! व त्याची श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त पूजा करण्यासाठीं एका ब्राह्मणाची नेमणूक केली! येणेंकरून आपण बौद्ध लोकांना आंत शिरण्याची मनाई करूं असें महंताला वाटत होतें. पण सरकारनें हा त्याचा कावा चालूं न देतां बौद्धांसाठीं मंदिर खुलें ठेवण्यास भाग पाडलें! परंतु महंताची त्रिपुंड्र लावण्याची वहिवाट तशीच कायम ठेविली! बुद्ध संन्यासी होता, व तो गंधमालादिक धारण करीत नसे. तेव्हां मूर्तीला त्रिपुंड्र लावलेला पाहून बौद्ध लोकांना फार वाईट वाटतें. महंतालाहि आपला मनोरथ पूर्णणें सिद्धीला गेला नाही म्हणून दुःख होतें; व सरकारलाहि कधी या पक्षाकडून आणि कधी त्या पक्षाकडून टीकेचा किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रकारें उपसर्ग पोंचतो. सरकारवर चिड्डून बाऊन महंतानें ब्रह्मी विश्रान्तिगृह आपल्या ताब्यांत देण्याविषयी स्टेट सेक्रेटरीवर व धर्मपालावर फिर्याद केली होती. तसेंच धर्मपालहि महंताला बुद्धाच्या मूर्तीला तिलक वगैरे लावण्याची परवानगी दिल्याबद्दल सरकारावर वर्तमानपत्रांतून कडक टीका करीत असतो. सारंदा, या ठिकाणीं महंत, बौद्ध आणि सरकार या तिघांच्या सत्तेचे मिश्रण झालें असल्यामुळे बुद्धाच्या वेळीं आणि तदनंतर कांहीं शतकें नांदत असलेली शांतता आजला नांदणें शक्य नाही!

महंताला भेटण्यासाठीं मी एक-दोन वेळां गेलों. त्यानें माझे आगतस्वागत फार चांगलें केलें. मला रोज शिवासामग्री पाठवीत जाईन, असेंहि तो म्हणाला. परंतु त्याच्या देणगीची मला गरज नव्हती. मी त्याला म्हणालों, ‘आपल्या या देणगीबद्दल मी फार आभारी आहे. पण तिचा मला सध्यां उपयोग नाही. या गांवांतील लोक फार अडाणी आहेत, आणि त्यांच्या शिक्षणासाठीं धर्मगुरु या नात्यानें मदत करणें आपलें कर्तव्य आहे. राजेजवाड्यांनीं ज्या आपल्याला मोठमोठ्या देणत्या दिल्या आहेत, त्या केवळ याचकांना तुप्त करण्यासाठीं नसून देशांत विद्येचा आणि ज्ञानाचा प्रसार व्हावा म्हणून दिल्या आहेत. ज्यांनांतील बौद्ध भिक्षु विद्येच्या प्रसारार्थ फार मेहनत करीत आहेत. ‘सिंघानजी’ नांवाच्या बौद्ध पंथाच्या धर्मधिकाऱ्यानें खुद्द आपल्या मुलाला ज्ञानार्जनासाठीं विलायतेस पाठविलें आहे. परंतु आपले शिष्य गृहत्याग करून संन्यासी होऊन शेतीभातीकडे पाहण्याशिवाय दुसरे कांहीं काम करीत असल्याचें दिसत नाही! तें अस्वभाविक! ही या आपल्या रहाण्याच्या ठिकाणीं गरीब लोकांसाठीं एक हिंदी शाळा देखील नाही! ही स्थिति शोचनीय नाही काय? जपान, युरोप, अमेरिका वगैरे देशांतून श्रीमंत लोक हे स्थळ पहाण्यास आले असतां येथील मुलें त्यांच्यापुढें हात पसरतात आणि पोटावर हात मारून त्यांच्या पायां पडतात! त्यांच्या गाडीसमोर लोटांगणेंहि घालतात! हा प्रकार आम्हां हिंदी लोकांना अत्यंत लज्जास्पद वाटला पाहिजे! विशेषतः आपण येथें मुख्य म्हणवितां त्या अर्थी या मुलांच्या वर्तनाची पुष्कळशी जबाबदारी आपणावर पडते, हे

लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे.”

अशा अर्थानें बराच वेळ बोलणें झालें. परंतु महंताला त्यामुळे वाईट न वाटतां त्यानें आपली अनुमतिच प्रदर्शित केली. आपण एकांदी शाळा काढण्यास मदत करीन; निदान यासंबंधी कांहीं विचार करीन, असें तो म्हणाला. परंतु महिनाभर त्यानें मला होय किंवा नाही हें कळविलें नाही तेव्हां बोरस नांवाचे एक सरकारी कस्टोडिअन् त्या वेळीं तेथें होते त्यांस महंताभाशी या बाबतींत मी चौकशी करण्यास सांगितलें. चौकशाअंती त्यांनीं मला खोलासा दिला तो असा :—

“येथीं लोकांसाठीं शाळा उघडणें महंताला इष्ट वाटत नाही. कां की, हे लोक शिकून तयार झाले असतां मजुरी करण्यास लाजवीक, व त्यामुळे महंताची फार मोठी गैरसोय होईल! आजूबाजूचीं शेतें पेरण्याला बाहेरून लोक आणावे लागतील.”

महंत या कामीं मदत करण्यास तयार नमला तरी हरकत नाही, आपण स्वतः प्रयत्न करून पहावा, या उद्देशानें आमच्या खर्चात काटकसर करून कांहीं शिल्लक पाडण्यासाठीं मी मिहळी उपासकास सांगितलें, आणि धर्ममालासहि शाळेच्या कामीं कांहीं मदत करावी असें लिहिलें. तेथें वैसे घंऊन शिकविणारा एक हिंदी पंतोजी होता. त्याला सर्व गरीब मुलांना फुकट शिकविलें असतां पांच रुपये दरमहा देण्याचें ठरविलें. तांही या गोष्टीला मान्य झाला. पण मुलांचे पालक फारच भिकारी. ते पाठ्यापेन्सिली आणि प्राथमिक पुस्तकेंहि देईनात. तेव्हां उपासकाला गेल्या पाठवून प्राथमिक पुस्तकें वगैरे सामान आणविलें. पण ही बातमी महंताला लागली, तेव्हां त्यानें फार मोठा विरोध आरंभिला! त्या पंतोजीचा भाऊ महंताकडे कारकून होता. त्याला महंतानें धमकी दिली, की, जर त्याच्या भावांनें मुलांना फुकट शिकविण्याचें काम केलें तर त्याला व त्याच्या भावाला बुद्धगुरुदून हांकून देण्यांत येईल! विचारा पंतोजी धाबरून गेला, व माझ्याशीं केलेला करार पाळतां येत नाही, असें त्यानें स्पष्ट सांगितलें! तेव्हां आणलेल्या पाठ्यापेन्सिली आणि पुस्तकें त्याच्या शाळेंतील मुलांना वांटून देऊन आम्ही स्वस्थ बसलों!

एका हरिणाला पारध्याचा बाण लागला होता. त्यानें ते प्रयत्नानें बाहेर काढिला व तेथून जंगलांत पळण्यास सुखात केली, पण रक्ताची धार लागून राहिल्यामुळे पारध्याला त्याचा पत्ता काढतां आला. भरणसमयी तो हरिण म्हणाला, “ज्या रक्तानें आजवर माझे पोषण केलें तेंच रक्त कमनशिबामुळे माझ्या बातास कारण झालें!” आमच्या संन्यासी वगैरे धर्मप्रचारक समजले गेलेल्या लोकांसंबंधानें बोलण्याचा प्रसंग आला म्हणजे अशाच तऱ्हेचे उद्गार तोंडांतून निवाल्यावाचून रहाणार नाहीत! ज्या वेळीं पुस्तकें छापण्याची कला अस्तित्वांत नव्हती त्या वेळीं संन्यासीच आमच्या देशांत चालतीबोली पुस्तकें होती. बायकांमुलांचा व्याप मार्गे नसल्यामुळे सर्वत्र संचार करून हे लोक ज्ञानार्जन आणि ज्ञानदान करीत असत. या लोकांच्या प्रयत्नानें भातभूमीचें शील किती उज्जळ झालें होतें, याची साक्ष ह्रुणतसांग, फाहेन वगैरे चिनी प्रवाशांनीं आपल्या प्रवासवृत्तांत दिली आहे. पण आजला तेच संन्यासी आमच्या प्रांतीला आडयेत आहेत! आणि कांहीं अंदाीं आमच्या

घालवावयाचे असल्यास 'सगाई' नांवाचा एक पहाड आहे. त्यावर पुष्कळ गुहा असून तेथे ध्यानभावनादि करणारे बरेच भिक्षु रहात असतात. चंद्रमुनि योड्या दिवसांपूर्वी ब्रह्मदेशाहून आला असल्यामुळे माझा त्याच्या संगण्यावर तेव्हांच विश्वास बसला, व पुनः ब्रह्मदेशाला जाण्याचा मी बेत केला. तथापि एक महिना कुशिनारेला रहावे लागले.

येथील लोक फारच चोरटे आहेत अशी समजूत आहे. महावीर मिश्र धर्मशास्त्रेसाठी १५०० रुपये बरोबर घेऊन तहशील दौरियाहून येत असतां वाटेंत त्याची गाडी उलथी पाडून चोरांनीं पैशांनीं भरलेली त्याची बॅग लांबविली ! धर्मशास्त्रा बांधण्यापूर्वी महावीर मिश्र व त्याचा एक शिष्य एका झोपडींत रहात असत. रात्री चोरांनीं झोपडीचें कुड तोडून महावीर मिश्रच्या उज्यावालीं असलेलें रेशमी जीबर लांबविलें ! दुसऱ्या एका प्रसंगीं तर त्यांनीं बुद्धाच्या मंदिराचें कुलूप तोडून कांबोडियांतील राजकुमारानें बुद्धमूर्तीच्या अंगावर बातलेलें चट्टमोल कपडे चोरून नेले ! व एका शेतांत पुरून ठेविले ! ! पुढें पांच-सहा महिन्यांनीं पोलिसांना ही चोरी मागडली.

असे हे लोक असून यांचा बौद्ध लोकांशी बराच विरोध दिसून येत असतां, माझ्याशी फारच निराळ्या रीतीचें त्यांचें वर्तन असे. मी माझीं चीवई व भिक्षुपात्र कोठेंहि टाकून जात असें. तथापि त्यांना कोणीहि हात लावीत नसे. पुनः कुशिनारांला येऊन राहिल्यावर गांवातील लोक मोठ्या प्रेमाभावानें बोलावून नेऊन मला जेवूं घालीत असत. माझ्याशीं या लोकांनीं असें कां वागावें, याचा उलगाडा बरेच दिवस मला करतां आला नाही. एके दिवशीं गांवांत एका शेतकऱ्याच्या घरी अन्नग्रहण करून परत येत असतां वाटेंत हात पुसण्याचा माझा एक लहानसा दुबाल खाली पडला. तो एका मुलाचें नेऊन आपल्या आईपशीं दिला. ही गोष्ट शेजाऱ्यापाजार्च्यांना समजली तेव्हां ते त्या बाईस उठले. 'त्या मुलाचें वस्त्र चोरून आणून, तूं आमच्या गांवावर मोठें संकट आणणार आहेस कीं काय ?' असें म्हणून त्यांनीं तिचा पिच्छा पयशिला ! बिचारी बाई तशीच मग सन्धानेन

घावतथावत मजपादों आली आणि पायां पडून म्हणाली, “हं रम्यत! पडलेलें वस्त्र तुमचें आहे, हें न जाणून माझ्या मुलानें उचलून घरीं नेलें त्याबद्दल मला क्षमा करा. आमच्या गांवातील लोकांनीं माझ्यावर विनाकारण चोरीचा आळ आणिला आहे.” तें वस्त्र मीं तिलाच देऊन टाकलें व तेथील एका शेतकऱ्यांस सगितलें, कीं, त्या वृद्ध बाईला किंवा तिच्या मुलाला त्रास देऊं नका, मीं तें माझ्या खुबीनेंच तिला देऊन टाकलें आहे. दुसरा एक शेतकरी मजपादों येऊन मला म्हणाला, “तुम्ही या जंगलांत रात्रीचे एकटे राहतां, याला काय म्हणावें ? सूर्यास्तानंतर येथून एकटें जाण्यास आमची छाती होत नाही; कांकी या जर्गी भयंकर देवता रहात असतात.” मी म्हणालों, “अशा देवतांकडून माझें अकस्मात्करण होणें शक्य नाही. त्या माझें, झालें तर, रक्षणच करतील, नाहीं तर स्वस्थ रहातील ! मला अपाय करायच्या नाहीत.” या दोन गोष्टींवरून माझ्याविषयीं वाटत असलेला आदर भीतीपासून उत्पन्न झाला असावा अशी मला शंका आली, आणि

आमच्या गावातील लोकांनी माझ्यावर विनाकारण चोरीचा आळ आणिला आहे.” ते वक्तव्य मी तिलाच देऊन टाकलें व तेथील एका शेतकऱ्यांस सांगितलें, की, त्या बुद्ध बाईला किंवा तिच्या मुलांला त्रास देऊं नका, मीं तें माझ्या खुबीनेंच तिला देऊन टाकलें आहे. दुसरा एक शेतकरी मजपाशी येऊन मला म्हणाला, “तुम्ही या जंगलांत रात्रीचे एकडे राहतां, याला काय म्हणावें ? सूर्यास्तांतर येथून एकडे जाण्यास आमची छाती होत नाही; कांकी या जागीं मयंकर देवता रहात असतात.” मी म्हणालों, “अशा देवतांकडून माहें अकस्मातच होणें शक्य नाहीं. त्या माहें, झालें तर, रक्षणच करतील, नाहीं तर स्वस्थ रहातील ! मला अपाय करवयाच्या नाहींत.” या दोन गोष्टींवरून माझ्याविषयीं वाटत असलेला आदर भीतीपासून उत्पन्न झाला असावा अशी मला शंका आली, आणि

चौकट्यांअती ही गोष्ट खरी ठाली.

या गांवांत फुकट भुतलेतें व उग्रद्वी देवता होत्या. त्यांना वाळवून देण्यासाठी गांवच्या लोकांनीं एका सुप्रसिद्ध पंच क्षत्र्यास आणिलें. त्यानें मंत्रानें भारलेले तांदूळ ओठीत घेऊन एका खाटेवर आरोहण केलें, व चार माणमांकडून ज्या ज्या जागीं सुताखेतांची बरी होती, त्या त्या जागीं ती खाट फिरविली. पंचाक्षरीजुवा मंत्राचा जप करून एकसारखे तांदूळ मारीत सुटले. पण जेव्हां ते माझ्या रहाण्याच्या स्थानाकडे आले, तेव्हां एकाएकी खाटेवरून जमिनीवर पडले ! पुढें मंत्राचें कृत्य आटपल्यावर त्यानें असा खुलासा केला, कीं, 'सगळ्या यक्षपिशाचांचें आपल्याला दमन करतां आलें, पण बुद्धमंदिराच्या मागल्या बाजूस जी देवता राहते, तिनें आपला पराजय केला !' तेव्हां अशा भयंकर देवतांच्या स्थानाजवळ जो रहाणारा आहे त्याला अशा देवतांवर आणि त्यांच्याहिपेक्षां कमी दर्जाच्या सुतानेखांवर ताबा चालवितां येत असला पाहिजे; आणि जर कांहीं चोरी वगैरे करून अशा माणसाचा असाध केला, तर तो एका दिवसांत सर्व भयंकर देवता गांवावर आणून सोडील ! मग गांवांत रोगराई उत्पन्न झाल्यास नवल कसलें ? या एका विचारानें भिऊन जाऊन गांवांतील लोक माझ्याशीं अत्यंत नम्रणें वागत असत, व माझा अपराध करणें वातक आहे असें समजत असत !

महावीर भिक्षूचा शिष्य ब्राह्मण भिक्षु डोळ्यांनीं अंध झाला होता. दोन्ही डोळ्यांत मोतिविंदु झाल्यामुळे त्याचा दृष्टि अजिबात जाण्याच्या वेतांत आली होती. मीं त्याला नेऊन कसया येथील बंगाली डॉक्टराला दाखविलें. तो म्हणाला, "डोळ्यांत मोतिविंदु झाला आहे व तो काढण्यासाठीं या जुवाला गोरलपुरला नेलें पाहिजे." तेव्हां एक पोसाग, मी व तो बुद्ध भिक्षु असे तिचेंजण गोरलपुरला गेलों. दुर्दैवानें, ज्याच्या हातून बरेच मोतिविंदु काढण्यांत आले होते, तो डॉक्टर तथून गेला होता, व त्याच्या जागीं दुसरा निविडल सर्जन आला होता. यू. पी. मधील हॉस्पिटलें किती घाणेरडीं असतात हे मीं मागल्या एका प्रकरणांत मागितलेंच आहे. या हॉस्पिटलांत देखील रोण्यांची बरीच नैसर्गिक स्थिति होती. या प्रांतांतील लोकांहि फार अडगळी. एकात्रा दुमन्याचें अन्न चालाव-याचें नाहीं. ब्राह्मण जरी स्वयंपाकां ठेविला, तरी त्याच्याच जातीच्या कांहीं लोकांना त्याच्या हातचें अन्न पसंत पडत नाहीं. तेव्हां लोकांकडूनहि हॉस्पिटलांत चिकडे तिकडे चुडी वगैरे करून बरीच घाण करण्यांत येते.

आमही तेथें पोहोचलों त्याच दिवशीं बुद्ध भिक्षूच्या एका डोळ्यांतील मोतिविंदु काढण्यांत आला. पण मोतिविंदु काढण्यापूर्वीं जी काळजी घेण्यांत येते ती मुळींच घेण्यांत आली नाहीं. मीहि त्या बाबतींत अगमि-असल्यामुळे मला कांहींच बोलतां आलें नाहीं. असिस्टंट सर्जन साहेबांविषय कुंग्वर करीत असे. पण साहेब अधिकारी पदल्यामुळे तेहि गम्य बसला. माझी त्याची वांगली ओळख झाली. गोरलपुरला मी त्याच्याच बरीं जेवित असें.

बुद्ध भिक्षूची सेवा करण्यासाठीं बरोबर नेलेल्या मुलाला ठेवून व असिस्टंट सिव्हिल

सर्जनला त्याची काळजी घेण्यास सांगून मी श्रावस्ती वगैरे प्राचीन बुद्धक्षेत्रें पहावयास गेलों. बरोबर पैसे देवावयाचे नव्हते, म्हणून पोस्टाचीं खया दीड खयाचीं तिकिटें जवळ ठेवून व त्या मुलाकडून आगगाडीचें तिकिट विकत आणवून मी बलरामपुरला गेलों. तेथें मी सकाळीं पोहोचलों. या ठिकाणीं एक महाराजा रहात असतो. याचें वर्धाचें साठ सत्तर लाखांचें उत्पन्न आहे. मला त्याजपासून कांहीं मिळवावयाचें नव्हतें. परंतु उत्तर हिंदुस्तानां-तील इतर राजेरजाड्यांप्रमाणें यानेहि पंथयांची कांहीं सोय केली असावी असें वाटून मी थेट राजवाड्याकडे गेलों. पहारेकऱ्यांनीं मला मज्जाव तर केलाच. पण तेथें दुसऱ्या कोणीहि माझी दाद घेतली नाहीं. शेवटीं त्या राजाच्या पुरोहिताचा मुलगा मला भेटला, व त्यानें मला आपल्या बरीं नेऊन जेवावयास घातलें. भोजनोत्तर मीं श्रावस्तीचा रस्ता घरला. या स्थळाला आतां सहायट म्हण्ट असें म्हणतात. हें स्थान बलरामपुरापासून दहा मैलांवर आहे. मी संध्याकाळीं पांचाच्या सुमारांला तेथें पोहोचलों. आतां या ठिकाणीं मनुष्याची वस्ती मुळींच नाहीं. सगळें जंगल झालें आहे. जवळ अश्विक्वती नदी (जिला आता रावती असें म्हणतात) वहात आहे व आसपासचें सुष्टिसौंदर्य फारच वाढावण्यासारखें आहे. येथें अनाथपिंडिकाच्या आरामाची (विहाराची) जागा पहावयास संपडते. सध्यां या ठिकाणीं मोठमोठाल्या इमारती मोडून विटांचे आणि मातीचे ढांग पडले आहेत. आक्यलौजिकल खात्यानें कांहीं मोडक्या इमारती खोदून बरेच उपयुक्त शिलालेख, बुद्धाच्या मूर्ति वगैरे वस्तू गोळा केल्या आहेत. पण या ठिकाणीं पदार्थसंग्रहालय नसल्यामुळे त्या कलकत्त्याच्या पदार्थसंग्रहालयांत पाठविण्यांत आल्या.

हें स्थळ पाहून मी मांबारे रस्त्यांतील एका गांवांत येऊन निजलों व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वाटेंत एका ब्राह्मणाच्या घरी जेवण करून संग्रहीं असलेल्या (पोस्टाच्या) तिकिटांतून कांहीं तिकिटें एका ग्रहस्थाला देऊन उस्कावजारचें तिकिटें घेतलें. हें स्टेशन नेपाळच्या सरहद्दीजवळ आहे. येथून बुद्धाचें जन्मस्थान सरासरी सव्वीस मैल आहे. मी सकाळींच या स्टेशनावर पोहोचलों. पायांत ब्रह्मी वहाणा होत्या. प्रवासांत त्यांचा उपयोग न होतां अडथळा व्हावयास लागला. म्हणून मी स्टेशनमास्तराला म्हणलों, 'या वहाणा मी आपल्या ऑफिसांत ठेवितों. तेवढ्या राहूं देण्याची मेहेरबानी करा.' स्टेशनमास्तर बंगाली ग्रहस्थ होता. तो म्हणाला, "वहाणा ठेवण्यासाठीं मुळींच मनाई नाहीं. पण तुम्ही जातां कोठें ? आला कोठून ? इत्यादि गोष्टी जाणण्याची माझी इच्छा आहे. थोडा वेळ जर येथें रहाल तर फार आरामारी होईन. सध्यां मला स्टेशनाचें बसरीचें काम असल्यामुळे पंधरा-वीस मिनिटांत मी आपणांस भेटतों." असें म्हणून आंत जाऊन तो धाईवाडेंनें आपलें काम करूं लागला. मी बाहेरच्या बांकावर बसून राहिलों. अर्ध्या तासाच्या अंत तो पुनः बाहेर आला, आणि म्हणाला, "मी आतां मोकळा झालों. आतां आपली हकीगत मला सांगा." मीं त्याला थोडक्यांत माझा उद्देश कळविला. तेव्हां तो म्हणाला, "ब्रह्मदेशाहून कांहीं यात्रेकरू येथें आले होते. येथून बुद्धजन्माचें स्थान फारच दूर आहे असें मला समजलें आहे. त्या यात्रेकरूंची गोष्ट ठीक होती. कां कीं, त्यांच्याजवळ पैसे

असल्यामुळे त्यांनी भाड्याच्या खट्याच्यांतून तेथथेत प्रवास केला. पण तुम्हाला पायी एवढा प्रवास झेपणं शक्य नाही. दुसरी एक सोय होणे शक्य आहे. आणि म्हणूनच मी तुम्हाला मवाशी जरा थांबण्यास सांगितलं. येथून सोहर्ताजपर्यंत नवीन रेल्वे लाईन झाली आहे, परंतु पॅसेंजर ट्रेन गुरू झाली नाही; केवळ गुडस ट्रेन मधूनमधून जात असतात. येथे एक कायस्थ जातीचा रेल्वे स्टोअर-कीपर आहे. त्याला आज-उद्या येथून जाणारी ट्रेन आहे की काय, हे माहीत असेल. जर ट्रेन मिळण्यासारखी असेल तर तुम्ही सोहर्ताजपर्यंत गुडस ट्रेननेच जा. तेथे सोहर्तासिंग नांवाचा एक शत्रिय जातीचा जमीनदार आहे. तो फारच सज्जन असून प्रवासी लोकांना उपयोगी पडण्यास दक्ष असतो. आमचे नांव सांगितले असता तो तुमच्या नेपाळी तराईतील प्रवासाची चांगली व्यवस्था लावून देईल.”

ही रद्देखान-मास्तरची सल्ला मला पसंत पडली. तेव्हां त्याने स्टोअर-कीपला बोलावून आणून, माझी व्यवस्था लावतां येईल की काय, असा प्रश्न केला. स्टोअर-कीपर फार सज्जन मनुष्य होता. त्याने मला सोहर्ताजपर्यंत सुलक्ष्म पोहोचविण्याचे कटूळ केले; एवढेच नव्हे, तर त्या दिवशी जेवणाचीहि व्यवस्था आपल्या घरीच केली. भोजनोत्तर एक लाडीस सोहर्ताजला जाणारी होती. तिजमधून त्याने मला तेथे पोहोचतं केले. संध्याकाळी पांच वाजण्याच्या सुमारास मी सोहर्ताज रद्देखानावर पोहोचलों व ताबडतोब तेथून सोहर्तासिंग बाबूच्या घरी गेलों. बाबूने आपल्या वहिवाटीस अनुसरून माझा आदरसत्कार चांगला केला. व आपल्यापाशी असलेले बौद्धधर्मासंबंधाचे एक दोन ग्रंथ मला दाखविले. हे ग्रंथ बौद्ध यात्रेकरूंनी त्याला नजर केले होते; आणि याशिवाय बौद्ध धर्माच्या माहितीची एक-दोन पुस्तके त्याजपाशी होती. रात्री मला जेवावयाचे नव्हतं. तथापि त्याने माझी सोय आपल्या पदरच्या एका पंडिताच्या घरी लावून दिली. पंडितजीला संस्कृत भाषा साधारण अवगत होती तथापि मी काहीहीन अध्ययन करून आलों असल्यामुळे, त्याने माझ्याशी वाग्युद्ध आरंभिले नाही ! याशिवाय त्याच्या आश्रदात्याने मला त्याज-कडे पाठविले असल्यामुळे त्याला कोणत्याहि प्रकारे मला वाईट वारेल, असें वर्तन करणे फायदेचीर नव्हतं. दुसऱ्या दिवशी पंडितजीने पक्की रसोई करवून जेवू घातले. कच्ची रसोई असती तरी मला चालली असती, पण या ब्राह्मण पंडिताला तसें कर्ण प्रशस्त वाटेना. असो.

* हिमालयाच्या पायथ्याचा प्रदेश, जो ब्रिटिश सरकाराकडून नेपाळला मिळाला, त्याला तराई म्हणतात.

† दूध, पुरी, आणि पीठ वगैरे न लावलेली भाजी, याला उत्तर हिंदुस्तानांत ‘पक्की रसोई’ असे म्हणतात. भात किंवा तांदुळाचा दुसरा पदार्थ असला तर ती कच्ची रसोई होते व पवित्र माणसाला चालत नसते.

कपिलवस्तु — लुंबिन्देवी यात्रा

भोजनोत्तर मी कपिलवस्तूला जाण्यास निघालों. सोहर्तासिंगबाबूचा कांही दिवस येथे राहण्याबद्दल आग्रह होता. परंतु ‘बुद्ध भिक्षूला गोरखपुरला ठेवून आलों असल्यामुळे मला बाईबाईने पत जाणें भाग आहे,’ असें सांगितल्यावर त्याने विशेष आग्रह केला नाही. पण नेपाळी तराईत माझे फार ढाढ होतिल हें जाणून आपल्या आश्रित कुळीपैकी एक प्रामाणिक न्हावी त्याने माझ्याबरोबर दिला. त्या न्हाव्याजवळ शिवासामयी व इतर खर्चामाठी एक रुपया बाबूने दिला. येथून कपिलवस्तूचे स्थान सात मैलांवर आहे, पण तें ओसाड असून त्याच्यावर शालूकुक्षीचे मोठे अरण्य आहे. जवळ निखिवा नांवाचा एक गांव बसला आहे. या गावाच्या शेजारी अशोकानें कोणागमन बुद्धाच्या स्मारकासाठी उभारलेला एक शिलास्तंभ मोडून पडला आहे. त्याला येथील लोक निगाली असे म्हणतात, व त्यावरूनच या गांवाला निखिवा हें नांव पडलें आहे.

सोहर्ताजपासून दोन मैलांच्या अंतरावर नेपाळी सरहद्द लागते व तेथून पांच मैलांच्या अंतरावर निखिवा गांव आहे. पण नेपाळी तराईतील रस्ता इतका वाईट आहे की, सांगतां सोय नाही. शेतांतून लहान लहान बंधाऱ्यावरून रस्ता होता व त्या वेळी शेतांत पुष्कळ पाणी सांठले होतें. कांही मिनिटें चालल्यावर, बंधारा वाहून गेलेल्या ठिकाणी पाण्यांतून जावे लागे. अशा विकट वाटेमुळे आम्ही जरी सोहर्ताजकडून लवकर निघालों होतो तरी सुर्यस्ताच्या पूर्वी अर्धा एक तास निखिवाला पोहोचलों. माझी पिवळी चीवरें वाहून तेथले लोक आम्हां दोघांना घरांत बसूंहि देईनात. शेवटी तो न्हावी म्हणाला, “तुम्ही या लोकांजवळ मुळीच कांही मागूं नका. मी स्वतः जाऊन जवळच्या घरांत चौकशी करून येतो, तोंपेवत मागावरच उभे रहा.”

न्हाव्याचा उपदेश ऐकिल्यावांचून दुमरें गत्यंतरच नव्हतें. समोरच एका सधन शेतकऱ्याचे घर होतें तेथें जाऊन त्यानें, वसलेल्या मंडळींस सांगितलें, की, मला सोहर्ताजकडून येथे पाठविलें आहे, आणि आपणाला माझी व्यवस्था पाहण्यासाठी बरोबर दिलें आहे. सोहर्ताजबाबूची बरीच जमीनदारी नेपाळी तराईत असल्यामुळे त्याला हे लोक फारच मानीत असतात. तेव्हां त्याचे नांव ऐकिल्याबरोबर त्यांनी मला बोलावून नेऊन फार आदरसत्कार मांडिला. तें पाहून मी म्हणालों, “गृहस्थहो, कांही मिनिटांपूर्वी माझ्याशी तुम्ही बोलूंहि इच्छीत नव्हतां, पण तेच तुम्ही आतां माझा एवढा आदरसत्कार करीत आहां.” त्यांतला एकजण म्हणाला, “महाराज, तुमचा हा विलक्षण वेप पाहून आम्ही घाबरून गेलों. अशा मनुष्याला आश्रय दिला असतां नेपाळी सरकार आम्हांला दंड करील अशी भीति पडली ! तुमच्या इंग्रजी अंमलासारखा हा अंमल नाही. येथे भलत्या-सल्ल्या गोष्टीलाहि मिळून वागावें लागतें. कदासाठी दंड होईल, आणि कदासाठी होणार नाही, हें आम्हांला कांहीच सांगतां येत नाही ! पण जेव्हां आम्ही सोहर्ताजबाबूचे नांव ऐकिलें तेव्हां आमचे भय गेलें. नेपाळी सरकारांतहि सोहर्ताजबाबूचे वजन असल्यामुळे

त्यांच्याकडून आलेल्या इसमास आश्रय दिला असतां आमहाला धोका नाही, याबद्दल आमची पक्की खात्री झाली; आणि म्हणूनच आपला सत्कार करण्यास आम्ही सज्ज झालो. ”

या लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणें नेपाळी अधिकाऱ्यांकडून यांना त्रास होत असेल की नाही, हे मला सांगतां येत नाही. तथापि एखाद्या पाहुण्याला आश्रय दिल्यानें यांच्यावर शंकेल असें वाटत नाही. पण नेपाळ सरकारचा मुख्य दोष म्हणजे या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार झालेला नाही. या तराईतील लोक अयोध्या वगैरे प्रांतांतील लोकांसारखेच आहेत, नेपाळी लोकांसारखे नाहीत. हिंदुस्तानी लोकांनीच येथें वसाहत केली आहे. पण उत्तर हिंदुस्तानांतील त्यांच्या सम्यासोयऱ्यांदेवळे हे लोक सुधारलेले नाहीत. शिक्षणाच्या बाबतींत सर्व उत्तर हिंदुस्तान मागसलेला आहे, हे मागें सांगितलेंच आहे. तथापि हिंदुस्तानी लोकांत अतिथींचे आगतत्वागत चांगलें केलें जातें. पण या नेपाळी तराईतील लोकांत हाहि गुण वसत नाही. हे लोक फारच क्रूर आहेत, व दुसऱ्याच्या कधीहि उपयोगी पडावयाचे नाहीत, असें मला माझ्या बरोबरचा न्हावी कितीदा म्हणाला. तो जरी नेपाळी सरहद्दीवरील म्हणारा होता—आणि कदाचित् त्याचे आप्त या प्रदेशांत असणें संभवनीय आहे—तरी त्याला या लोकांचे एक प्रकारें भय वाटत होतें. काहीं असो, आम्हांला सोहर्तासिंगाच्या नांवाचा फार उपयोग झाला. जेथें जेथें गेलों तेथें तेथें न्हाव्यानें आगाऊच एखाद्या सधन शेतऱ्याच्या बरीं जाऊन, मी सोहर्ताबाबू हून आलों आहें, व आमच्याबरोबर शिक्षासामग्री वगैरे सर्व आहे, पण राहण्यास जागा तेवढी पाहिजे, असें सांगितें, व मग आपोआप आमची जेवणाखाण्याची सर्व व्यवस्था लागवी, असें होत असे.

निग्लिवा गांवाहून लुंबिन्देवी पूर्वेला चौदा मैलांवर आहे. रात्री एका शेतकऱ्याच्या घरी निजून दुसऱ्या दिवशीं आम्ही सकाळींच लुंबिन्देवीला पोहोचलों. लुंबिन्देवी गांव बुद्ध भगवंताच्या जन्मस्थानापासून दक्षिणेला दोन मैलाच्या अंतरावर वसलेला आहे. प्रथमतः आम्ही गांवाकडे न जातां या स्थानाकडे गेलों. बौद्ध ग्रंथांत या ठिकाणाला लुंबिनीवन असें म्हटलें आहे. येथें इमारतीचे विच्छिन्न अवशेष आणि त्यांच्यावर वाढलेली झाडेकुडपें यांशिवाय दुसरे काहीं दुरून दृष्टीस पडत नाही. आम्ही अशोकाचा शिलास्तंभ पाहण्यासाठीं गेलों. “येथें भगवान् बुद्ध जन्मला; म्हणून आपण स्वतः येऊन पूजा व हा शिलास्तंभ उभारला,” अशा अर्थाचा मजकूर त्या शिलास्तंभावर कोरलेला आहे. काहीं वर्षांपूर्वी हा शिलास्तंभ आत्मर्यलौकिकल लात्यानें एका ढिगांतून खोदून काढिला. त्याचा वरचा भाग मोडून पडलेला आहे व खालचा आठ अगार दहा फुटांचा तेवढा तुकडा उभा आहे. त्या लळायांत उतरून तो शिलालेख वाचला तेव्हां माझ्या डोळ्यांतून आसवें गळूं लागलीं. विचारा न्हावी मोठ्या विस्मयानें माझ्याकडे पहात उभा राहिला होता! पांच-दहा मिनिटें मी त्या स्तंभाजवळ बसून राहिलों. या स्थळाचें—अशा विपन्नावस्थेत का होईना—मला दर्शन बडलें याबद्दल फार आनंद झाला. परंतु तो फार

वेळ टिकण्याजोगा नव्हता.

या मातीच्या आणि विटांच्या ढिगांतून मायादेवीची मूर्ति शोधून काढून तिच्यावर एक लहानसें मंदिर बांधण्यांत आलेलें आहे. हे मंदिर नेपाळी सरकारनें बांधलेलें आहे, किंवा दुसऱ्या कोणी बांधलेलें आहे, हे मला माहीत नाही. येथें एक नेपाळी राज्यांतील तिबेटी लामा रहात होता. त्यानें भिंतीवर काढलेलीं काहीं चित्रें व लिहिलेले मंत्र अद्यापि कायम होते. मायादेवीची मूर्ति बरीच विच्छिन्न झालेली आहे. तथापि बौद्ध पुराणांतरी वर्णिल्याप्रमाणें बुद्धजन्माचा देखावा या मूर्तीत दाखविलेला दिसतो. ब्रह्मदेव स्वतः येऊन जन्मलेल्या बालकाचें ग्रहण करितो इत्यादि प्रकार या मूर्तीत कोरलेला आहे. पण सखेदाश्रयाची गोष्ट ही, कीं हिला लुंबिन्देवी असें नांव देऊन येथल्या लोकांवडून बच्चिप्रदान करण्यांत येतें! नेपाळी सरकारांतूनहि पुष्कळशा प्राण्यांचा वध करविण्यांत येतो! मंदिराच्या बाहेरची जागा नुसती रक्तानें माळलेली होती! तो किळसवाणा देखावा पाहून माझे मन अत्यंत उद्दिग्ध झालें. जिनें जगाच्या दुःखाचें शमन करणाऱ्या आणि प्राणिमात्रांविषयी अत्यंत करुणा वागविणाऱ्या हिंदुस्थानांतील श्रेष्ठ विपरीत्या जन्म दिलेला, त्याच कनबाळ मातेच्या मूर्तीपुढें शेंकडों प्राणी बळी देण्यांत यावें, यासारखें अज्ञान, यासारखा अविचार आणि यासारखी खेदग्रस्त गोष्ट दुसरी कोणती! पण माझ्या हातामध्मे ही परिस्थिति बदलण्याला कांहींच उपाय नव्हता; आणि मनाला पुष्कळसें वाईट वाटूं देण्यानें कांहींच फलनिष्पत्ति होण्याचा संभव नव्हता. तेव्हां एकवार तें स्थल पुनः पाहून, कसेंसें मनाचें मांत्वन करीत मी लुंबिन्देवी गांवांत गेलों.

लुंबिन्देवी गांवीं कोणाच्या घरी जेवलों आणि पुढें कसकसा प्रवास केला याची मला आतां आठवण राहिली नाही. याचें कारण पुनःपुन्हा माझ्या मनांत मायादेवीच्या मंदिरा-समोर पाहिलेला देखावा उभा रहात असे, व त्यामुळे एक प्रकारचा निराशामय उद्वेग होत असे. तात्पर्य, भगवान्पुणहून मी व तो न्हावी लस्कावजारपर्यंत चालत आलों. न्हाव्याजवळच्या पैशांचा किंवा शिक्षासामग्रीचा कांहींच लब्ध झाला नाही. गोरलपुला जाण्यास लागणाऱ्या तिकिटासाठीं स्टेशनमास्तराजवळ तेवढे स्टॅप मी आगाऊच ठेविले होते. तेव्हां पैशाची मला सुळीच गरज नव्हती; म्हणून तो स्वयं आणि तें सर्व सामान त्या न्हाव्यालाच देऊन टाकिलें व स्टेशनवर येऊन मं गोरलपुराचा रस्ता घरिला.

आमच्या बुद्ध भिक्षूचा डोळा पार विवडून गेला. त्याबद्दल त्यानें डोक्यालाच नव्हे, तर मलाहि पुष्कळ दोष दिले! पण बडलेली गोष्ट पुनः येथें शक्य नव्हतें. त्याला येऊन मी पुनः कुठिनारेला आलों, व त्याची धर्मशाळेंत स्थापना करून ब्रह्मदेशाच्या प्रवासाच्या तयारीस लागलों.

या एका वर्षांत मी निरनिराळ्या ठिकाणीं फिरलों; निरनिराळ्या गृहस्थांना मेठलों. तथापि मुख्यतः वर सांगितल्याप्रमाणें कुठिनारा, बुद्धागा, राजगृह, श्रावस्ती, कलिवस्तु आणि लुंबिनीवन या स्थळांची यात्रा मला बडली, म्हणून या प्रकरणाला ‘बौद्धक्षेत्रांची यात्रा’ असें नांव दिलें आहे. या सर्व क्षेत्रांत बुद्धाचें जन्मस्थान लुंबिन्देवी, बुद्धपदाचा

लाभ झालेले स्थान बुद्धगथा, मगवंतानें पहिला उपदेश केलेले स्थान सारनाथ, व परिनिर्वाणस्थान कुशिनारा, हीं चार क्षेत्रें बौद्ध लोक अत्यंत पवित्र मानतात. *

१५

पुनः ब्रह्मदेश

चंद्रमुनीनें खेजारी याला पत्र पाठवून कलकत्त्याहून ब्रह्मदेशाला जाण्याला लागण्याच्या खर्चाची आगाऊच व्यवस्था केली होती. माझ्याबरोबर बुद्धगथेला असलेला सिंहली उपासक होता असे वाटतें. तो कुशिनारेला आला होता, व तेथून त्यालाहि ब्रह्मदेशालाच जावयाचें होतें. तद्दशील दैरियाहून कलकत्त्याच्या तिकिटाचा खर्च महावीर मिश्रनें देवविला. या वेळीं कलकत्त्याला मी एक-दोन दिवसच होतों. तेथून रंगूनला गेलों, तेथे माझी व ज्ञानत्रिलोककाची गांठ पडली. त्यालाहि मंडालेला जाऊन कांहीं दिवस सगाईच्या डोंगरांत रहावयाचें होतें. त्याप्रमाणें आम्ही देवेजण मंडालेला गेलों, व सगाईला जाऊन ऊं राखेंद्र याच्या विहारांत राहूं लागलों.

येथें लहान लहान झोंगड्या असून चार-पांच गुहाहि खोदलेल्या होत्या. अशा तऱ्हेचे विहार या डोंगरांत पन्नाससाठ तरी निघतील. मंडालेच्या, आणि सगाई गांवाच्या लोकांकडून येथील मिश्रूना अन्नसामग्री पोहोचविण्यांत येते. येथें कांहीं दशशीलधरिणी संन्यासी स्त्रिया आहेत. त्या गृहस्थांकडून अन्नसामग्री घेऊन मिश्रूना शिजविलेले अन्न देत असतात. कांहीं ठिकाणीं विहाररातच एखादा उपासक अन्न तयार करून मिश्रूना देत असतो. व स्वतःचाहि निर्वाह करीत असतो. संन्यासी स्त्रियांचे आश्रम मिश्रूच्या आश्रमापासून

* इव तथागतो जातेति ... इव तथागतो अनुत्तरं समासंबोधि अभिसंबुद्धोति ... इव तथागतेन अनुत्तरं धम्मक्कं पवत्तिंति ... इव तथागतो अनुपादिसाय निब्बानवाधुया परिनिब्बुतेति आनंद सदस्स कुलपुत्तस्स दस्सनीयं सेवेजनीयं ठानं ॥

—महापरिनिब्बानसुत.

* ऊ हा ब्रह्मी भाषेंत बहुमानवाचक शब्द आहे. तो मिश्रूच्या किंवा प्रसिद्ध गृहस्थांच्या नांवांमागें लावतात.

बऱ्याच अंतरावर असतात, व तेथें अवेळीं मिश्रूनाच नव्हे तर इतर गृहस्थांनाहि जाण्याची मनाई असते. अशा एका आश्रमांत २५० पासून ३०० पर्यंत संन्यासी बाया रहातात असें सांगतात. या आश्रमाची जी मुख्य बाई होती, ती ब्रह्मदेशांतील एका प्रसिद्ध वराण्यांतील असून तिला त्रिविठक—विशेषतः अभिषर्मापिठक उत्तम अवगत असे. या शेवटल्या ग्रंथांतील कांहीं प्रकरणें तिला नुसतीं तोंडपाठ येत असत, व त्यामुळे बौद्ध तत्त्वज्ञानासंबंधानें तिच्याशीं बोलण्यास साधारण मिश्रु फार कचरत असत.

अशा संन्यासी स्त्रियांचा एक आश्रम आमच्या विहारापासून बऱ्याच अंतरावर नदीच्या कांठीं होता. मी व ज्ञानत्रिलोक तेथें मिश्रूला जात असूं. जेवण सकाळीं दहा वाजण्याच्या आंत आटपत असे; व बाकी सारा दिवस ध्यानभावनादिक करण्यासाठीं आम्हांला सवड सांपडे. ध्यान करण्यास शिकविणारा उत्तर नांवाचा एक स्थविर या प्रदेशांत रहात होता. त्याजवळ जाऊन आम्ही ध्यानाचा मार्ग (कर्मस्थान) शिकू लागलों. त्याला आनची भाषा समजत नसे व पालि भाषाहि त्याला धड बोलतां येत नसे. तेव्हां आमच्या शेजारच्या विहारांतून पालि भाषा जाणणारा एक तरुण मिश्रु बरोबर घेऊन आम्ही त्याजकडे जात असूं. तो जे ब्रह्मी भाषेंत बोलें त्याचें भाषांतर तरुण मिश्रु पालि भाषेंत करी व मग मी ज्ञानत्रिलोकाला तो मजकूर इंग्रजीत समजावून सांगे.

प्रथमतः उत्तराचार्यानिं आम्हांस 'अरहं' हा शब्द ब्रह्मी लिपींत डोळ्यांसमोर मांडून त्यावर ध्यान करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें आम्हीं निरनिराळ्या ठिकाणीं बसून ध्यानाला मुखांत केली. दोन दिवसांआड आमचे अनुभव आचार्याला कळवावयाचे असत. आमच्या विहाराच्या मागल्या बाजूला एक फार उंच टेंकडी होती व त्या टेंकडीच्या मस्तकावर एक लहानशी मोडकी गुहा होती. तेथें जाऊन मी सारा दिवस ध्यान करीत बसत असें. तेथून खालीं इरावती नदीचें मध्य पात्र आणि त्याच्या आसपासचा प्रदेश दिसत असे. सूर्यास्ताच्या समयीं तर येथून अत्यंत सुंदर देखावा पाहावयास सांपडे.

ज्ञानत्रिलोक दुसऱ्या अशाच ठिकाणीं जाऊन बसत असे. परंतु त्याचें चित्त ध्यानाकडे लागेना. 'अरहं' यांतिल 'अ' त्याच्या डोळ्यांसमोर नीट येई. परंतु 'र' वर पोंचतो न पोंचतो तोंच त्या 'र'ला शेंपटें फुटून त्याचे सर्व जनत असत ! आणि पुढें ध्यानाला मोठें विघ्न होई ! मला या शब्दाचें नीट ध्यान करितां येऊं लागलें. आचार्याला आमचे अनुभव सांगितले, तेव्हां त्यानें आम्हांला पुढली पायरी दाखविली, ती अशी की, या शब्दावर ध्यान करतांकरतां डोळे मिटून जे देखावे डोळ्यांसमोर येतील त्यांचें नीट अवलोकन करून ते आस्वाला कळवावे. माझ्या डोळ्यांसमोर प्रथमतः दोन पांढरीं कमळे व नंतर अस्ताला जाणारें सूर्यमंडळ हीं येऊं लागलीं. आचार्यानें, हे देखावे चांगले आहेत, व यांजवरच ध्यान करीत असावें, असें सांगितलें. परंतु ज्ञानत्रिलोकाचे देखावे धड त्याच्या डोळ्यांसमोर रहात नसत, व ते चांगलेहि नसत. कधीकधी त्याला जेवणाचेच

पदार्थ दिसत, तर कधीकधी साप दिसत असत. त्या वेळीं जेवणासंबंधानें आमचे थोडे-बहुत हालच होत असत; व एकंदरीत परिस्थितीमुळे त्याचें चित्त कांहींसे भ्रंत झालें होतें. उदाहरणादाखल यासंबंधी एक गोष्ट सांगतो. ज्या गुहेत आम्ही रहात होतो तिच्या दरवाजा नव्हता आणि असता तरी तो बंद करून निजणें शक्य नव्हतें. कां की, हवा येण्यास दरवाजाशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. या गुहेचे दोन भाग होते. एक आंतल्या भाग व दुसरा बाहेरचा. दोन्हीहि इतके आकुंचित होते, कीं, दोन खाटांशिवाय त्यांत जास्ती सामान मावण्यासारखें नव्हतें. बाहेरचा भाग थोडासा रुंद होता. तेथें एका खाटेवर मी निजत असें व आंतल्या बाजूला ज्ञानत्रिलोक एका खाटेवर निजत असे. तो आंतल्या बाजूला निजत असे याचें कारण वाघ वगैरे हिंस प्राण्यांचें भय हें असावें. एके दिवशी रात्री निजावयास जाण्यापूर्वी मी त्याला सहज घट्टेन म्हणालों, “समजा, या गुहेचा दरवाजा कोसळून खालीं आला आणि आम्ही येथें गाडले गेलों, तर आमची काय अवस्था होईल ! दोन दिवसांनीं आम्हांस उकरून बाहेर काढतील. पण तोंथेंत या अंधारकोठडीत गुदमरून पडावें लागेल ! तुमच्या खोलीला याहूनहि जास्ती धोका आहे; कां की, या पर्वताच्या पोटांत ती बरीच आंत शिरली आहे !” या माझ्या भाषणाचा ज्ञानत्रिलोकाच्या भ्रांत चित्तावर विलक्षण परिणाम झाला. तो त्या खोलीत निजावयास जाईना, आणि मला म्हणाला, “जर तुम्ही आपली जागा मला देत असाल तरच मी येथें रहातों; नाही तर मला या गुहेत रहाणें नको !” मी माझी जागा मोकळी करून त्याला दिली. दोघांनीं आपल्या खाटा बदलल्या व जागाहि बदलल्या.

ज्ञानत्रिलोकाचें याप्रमाणें ध्यानाकडे विशेष लक्ष्य न लागल्यामुळे, तो सगई सोडून पुनः रंगूनला गेला. पण मीं सगईलाच रहाण्याचा निश्चय केला. कुशिनारेहून १९०४ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत प्रथमतः मी सगईला आलों. ज्ञानत्रिलोकानें व मीं तेंथें दोन-तीन महिने काढले. १९०५ सालच्या मार्च महिन्याच्या सुमारास ज्ञानत्रिलोक पुनः रंगूनला गेला. याच सुमारास मला जेवणाची अधिकारिक मारामार पडूं लागली. आम्हांला अन्न देणाऱ्या संन्यासिनी स्त्रिया येथून हळूहळू दुसरीकडे गेल्या. या स्त्रिया व कांहीं भिक्षु येथें केवळ हिवाळा चालविण्यासाठीं येत असतात. हिवाळ्यांत हा प्रदेश सुखकारक असतो; थंडीची फारशी बाधा होत नाही. पण उन्हाळा सुरू झाल्याबरोबर येथील लडक संतप्त होऊन फारच त्रास होत असतो, व पाण्याचेहि बरेच हाल होतात. आमच्या विहारांतल एक दोन भिक्षूलेरीज करून बाकीचे मार्च महिन्याच्या सुमारास दुसरीकडे गेले, व जे शिल्लक होते त्यांना भिक्षेमाठीं सगई शहरांत जावें लागे. तें शहर आमच्या विहारापासून अडीच-तीन मैलांच्या अंतरावर होतें. तेथें भिक्षाटन करून निर्वाहापुरतें अन्न मिळण्याची मारामार पडें; व येण्याजाण्याचे श्रम माझ्या आटोक्या-बाहेरचे होते.

आमच्या शेजारी गंडवगंधविगाचा विहार होता. तेंथें मला एक लहानशी झोंगडी मिळण्यासारखी होती, व या स्थविराचे पुष्कळ गृहस्थ शिष्य असल्याकारणानें जेवणाची

पंचाईत पडत नसे. शिवाय स्थविर व त्याचे शिष्य शाकाहारी असत, व विहारांतच सर्व भोजनाची सिद्धता केली जात असे. मी स्थविराजबळ जाऊन, मला आश्रय द्याल कीं काय, असा प्रश्न केला. हा स्थविर पालि भाषेत अत्यंत निष्णात होता अशी ख्याति होती, पण माझी पालि भाषा त्याला समजेना, आणि ती नीट समजत नाही हें कबूल करणें त्याला आवडेना ! तेव्हां तो संतापून अर्धवट पालि भाषेत मला म्हणाला, “तुमचे पालि भाषेचे उच्चार फार वाईट आहेत. च वगणि संस्कृत रीतीनें उच्चार न करतां तुम्ही ब्रह्मी* पद्धतीनें करीत चला.” त्यावर मी म्हणालों, “महाराज, आमच्या उच्चारप्रमाणेच सिंहली लोकांचे उच्चार आहेत. तेव्हां ब्रह्मी लोकांचे उच्चार उत्तम आहेत असेच कांहीं म्हणतां येत नाही. तथापि उच्चारसंबंधानें वादविवाद करण्याचें मला प्रयोजन दिसत नाही. अर्थावर दृष्टि ठेवून वागावें असा बुद्धगुरूचा उपदेश आहे. * तेव्हां माझे उच्चार जरी आपणास पसंत नसले तरी शब्दांचे सार ग्रहण करा म्हणजे झालें.” त्यावर पांडव-स्थविर आणखीहि संतापून म्हणाला, “तुमचे आणि सिंहली लोकांचे उच्चार जुळतात यांत कांहीं नवल नाही. अशा उच्चारांनींच हिंदी आणि सिंहली लोक बौद्धधर्मापासून पतित होत चालले आहेत ! हिंदुस्तानांत महंमदी, ख्रिस्ती इत्यादि धर्मांचा जोरांन प्रसार होत आहे, व सर्व हिंदी लोक बौद्धधर्मापासून मुकले आहेत; आणि सिंहलींपातही ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार जोरांन होऊं लागला आहे !”

या स्थविराशीं पालि शब्दांच्या उच्चारासंबंधी ज्यास्त वादविवाद करण्यापासून कांहीं निष्पन्न व्हावयाचें नाही असें जाणून त्याचा मी निरोप घेतला. पण जातां जातां, मला रहाण्याला झोपडी मिळेल किंवा नाही, असा आणखी एकवार मीं प्रश्न केलाच. स्थविरानें, विचार करून दुसऱ्या दिवशीं काय तें कळवीन, असें सांगत मला निरोप दिला. दुसऱ्या दिवशीं, जागा मिळणें शक्य नाही, असें त्यानें सांगून पाठविलें ! झालें ! माझ्याच वर्गाच्या उच्चारानें सर्व बोंटाळा केला !

मंडालेंतील वास्तव्य

आतां दुसरीकडे कांहीं लढाट करून पहावी म्हणून कोणाच्याशा ओळखीनें मी एका टेंकडीच्या मस्तकावर असलेल्या विहारांत गेलों. तेथें एक मध्यम वयाचा भिक्षु व दोघेंतिवे लहान श्रामणेर रहात असत. त्यानें जागा देण्याचें कबूल केलें, परंतु जेवणाची व्यवस्था मात्र व्हावयाची नाही असें सांगितलें ! तेथून एक मैलाच्या अंतरावर इरावती

* उदाहरणार्थ, ब्रह्मी लोक ‘सच्च’ या शब्दाचा उच्चार ‘तिससा’ असा करतात.

☆ अर्थ हि नाथो सरणं अवोच न व्यंजनं लोकहितो महेसि ।
तस्मा अकत्वा रतिमखल्लेसु अल्ये निवेसेय्य मतिं मुतीमा ॥

--- कंलावितरणी.

नदीच्या कांठीं कांहीं सैन्यासी बाधा रहात असत, व नदीच्या वरच्या बाजूला एक गांवहि होता. होतां होईल तों या ठिकाणीं राहून आपलें कर्मस्थान पुढें चालवावें असा मी वेत केला. पंधरावीस दिवस कसेसे गेले; पण डोंगर चढण्याउतरण्याच्या मेहनतीनें आणि ब्रह्मी लोकांच्या तेलकट वगैरे अन्नानें मला एकाएकी भयंकर ताप आला. या विहारांतील पार्णीहि फार बागेरुडें होतें. एका मोठ्या हौदांत पावसाचें पाणी साठविलेंलें असे, व दुसरा पावसाळा येईपर्यंत त्याचाच उपयोग करण्यांत येई. जोपर्यंत लालीं जाण्याचें सामर्थ्य असे तोपर्यंत इरावती नदीचें पाणी पिण्यासाठीं आणीत असें. परंतु तापानें आजारी झाल्यावर हौदाचें पाणी पिण्याचून गत्यंतर राहिलें नाहीं. तें तापवून गाळून पीत असें. तथापि माझ्यानें तें पिवलेना. चार-पाच दिवस असें हाल काढित्यावर मी या स्थळाला अत्यंत कंटाळलों, व थोडें बरें वाटल्याबरोबर एकदाचा माझा देह नेऊन मंडाले शहरांत टाकला.

मंडाले येथें मी ऊ त्रिलोक या नांवाच्या स्थविराच्या आश्रमांत रहात असें. त्याला पालि भाषा शुद्ध बोलतां येत असे, व सुदैवानें त्याचे उच्चारहि आमच्याबरोबर असे ! आपलें व्रत पाळण्याविषयीं त्याची फार ख्याति असे. एखादा भिक्षु सकाळीं उशिरां उठला तर तो म्हणत असे, कीं, 'मंडाले शहरांतील लहान लहान पोरि पहाडिला उठून तुमच्यासाठीं अन्न शिजवीत असतात, आणि तुम्हीं त्या अन्नावर निर्वाह करून खुशाल झोंपा घेतां, याची तुम्हांला लाज वाटावयास पाहिजे !' उशिरां उठणाऱ्या भिक्षूपाठीं त्यानें एक दंड ठरविला होता. तो असा कीं, आश्रमांतील झाडांला त्यांनीं पाणी बालावें, व बुडाच्या मूर्तीसमोर असूक वडे पाण्यानें भरून ठेवावे. एके दिवशीं सकाळीं स्वतः त्रिलोकाचार्यच हे कर्म करीत होते. तेव्हां मी म्हणालों, "गुरुजी, आज आपण दंड-कर्म करीत आहां, हे काय ?" ते म्हणाले, "आज मी उशीरां उठलों म्हणून हे कर्म करीत आहे." मी म्हणालों, "ण हा नियम आपण शिष्यांना पाळण्यासाठीं केला आहे, तो आपणा स्वतःस कसा लागू पडेल ?" आचार्य म्हणाले, "आयुष्मन् आपण जो कायदा करतो, तो मोडण्यासाठीं नव्हे. जोपर्यंत चांगल्या कायद्याला मान देऊन आपण चालतो, तोपर्यंतच आपली उन्नति होते. कायदा आपणां सर्वोपेक्षां उच्च स्थानीं आहे असें समजून त्याप्रमाणें आपण सर्वांनीं मनःपूर्वक वागलें पाहिजे."

दुसऱ्या एका दिवशीं त्रिलोकाचार्यांना मंडाले शहरांतील कर्ममय रस्यांनून भिक्षेपाठीं फिरत असतांना मी पाहिलें. वयाला साठ वर्षे झालेले हे बुद्ध स्थविर भर पावसांचून आणि चित्रलांतून फिर्त असतांना पाहून मला मोठा अचंबा वाटला ! विहारांत आल्यावर मी त्यांना म्हणालों, "गुरुजी, आपण आज पाऊस असतांना भिक्षेसाठीं स्वतः गेलां हे कसे ?" ते म्हणाले, "आयुष्मन्. मी जर स्वतः गेलों नाहीं तर विहारांतील सर्व भिक्षूंना पुरण्याजोगे शाकभाजी, आमटी वगैरे पदार्थ मिळत नाहींत. तरुण भिक्षूंना गांवांत कोणी ओळखत नमत्यामुळे त्यांची दाद लागत नाहीं, व केवळ कोरडा भात देऊन त्यांची खानगी करण्यांत येते; आणि म्हणूनच कितीहि पाऊस असला

व रस्ते चिखलांनें भरलेले असले तरी मी भिक्षेला जात असतो. मी सुग्रास अन्न खावें आणि तरुण भिक्षूंनीं नुसता कोरडा भात खावा, हें माझ्यानें कसें पाहवेल ?" ही गोष्ट येथें सांगण्याचें कारण हें, कीं, त्रिलोकाचार्य जितके कडक असत, तितकेच ते दयाळू असत, हें आमच्या वाचकांस समजावें.

त्रिलोकाचार्यांची माझ्यावर फार फार मर्जी असे. मी पाहुणा असल्यामुळे मला त्यांनीं पहाडिला उठण्याचा नियम लागू केला नव्हता. विहारांत झाडलोटा करण्याचें कामहि माझ्याकडे दिलें नव्हतें. गांवांतील कांहीं गृहस्थांना सांगून मला रोब हिंदी पद्धतीनें बन-विलेली शाकभाजी वगैरे मिळावी अशी व्यवस्था केली होती. सरासरी दहा-बारा गृहस्थांच्या घरीं मी जात असें, व थोडीथोडी भिक्षा घेऊन परत विहारांत येत असें. मंडाले शहरांत दहा हजार भिक्षु असल्यामुळे, व तेथील लोक फारसे श्रीमंत नमत्यामुळे पुष्कळ भिक्षूंना भिक्षा मिळणें फार कठीण जातें. शेंदांभर बरें फिरावी, तेव्हां कोठें पोटा-पुरता भात गोळा होतो. आमटी आणि भाज्या मिळविणें हे काम तर नवीन भिक्षूंना जवळजवळ अशक्यच आहे. तथापि मी पदेशी आणि नवीन भिक्षु असूनहि माझे येथें उत्तम चालत असें. मंडाले शहरांतील पाणीहि चांगलें. तेव्हां एकंदरीत मला येथें सगाई-पेक्षां बरें वाटलें. पण कांहीं दिवसांनीं ब्रह्मी लोकांनीं तयार केलेलें अन्न प्रकृतीस मानवत नाहीं, असा अनुभव आला. एक तर येथें दूध, तूप, वगैरे स्निग्ध पदार्थ बहुधा मिळतच नसत. दुसरे, सगळ्या भाज्यांतून तिळाचें तेल वापरलें जात असे. कांहीं पदार्थांत तर कच्चेच तेल असें. त्यामुळे मला फार त्रास होऊं लागला. मंडालेची हवाहि मे महिन्याच्या सुमारास फारच कडक असते. तेव्हां मीं तेथून मे महिन्यांत मोलनिम्न येथें जाण्याचा वेत केला.

बौद्धधर्माच्या प्रसारासाठीं एक सभा मंडालेला त्या वेळीं स्थापन झालेली होती. भिक्षूंना मदत करावी, व्याख्यानें द्यावी, ब्रह्मी भाषेंत बौद्धधर्मासंबंधानें पुस्तकें प्रसिद्ध करावी, वगैरे कामें ही सभा करीत असे. या सभेनें रंगूनपर्यंत मला तिकीट काढून दिलें. पुढला प्रवास मीं बोटींतून केला. मंडाले आणि मोलनिम्न या दोन शहरांत विहाराच्या बाबतीत जमीनअस्मानाचें अंतर ! मंडाले शहरांत ब्रह्मी राजाच्या वेळेचे जरी विहार धरले तरी त्यांची तुलना मोलनिम्नच्या कांहीं विहारांशीं करतां येण्यासारखी नाहीं. येथील व्यापारी फार श्रीमंत असल्यामुळे त्यांनीं मोठमोठाले विहार बनविले आहेत. या विहारां-तून सोन्याच्या वगैरेंचीं कामें केलेलीं आहेत. पण मंडालेसारखे येथें भिक्षु मात्र नाहींत ! एवढा मोठा विहार, परंतु त्यांत रहाणारे भिक्षु चारपांच असावयाचे ! येथें भिक्षूंना दानहि पुष्कळ मिळतें. चातुर्मास्यांत पुष्कळ ठिकाणीं सार्वजनिक दान देण्यांत येतें. तेथें भिक्षूंना एकएक गडी बरोबर घेऊन जावें लागतें !

मी येथें ऊ सगर स्थविराच्या वैजयंत नांवाच्या विहारांत रहात होतो. हा विहार फार मोठा आहे. परंतु मी स्तूप्याच्या जवळ एक लहानशी खोली होती त्या खोलींत रहात असें. ज्या दिवशीं पाऊस नसे त्या दिवशीं दुपारी मी जवळच्या टेंकडीवर जाऊन बसत

असें. येथून खालचा देखावा अत्यंत रमणीय दिसत असे. या विहारंतहि माझ्या जेवणाचे हाल तसेच पुढे चालू होते ! निर्मोसमस्त जेवण मिळणें दुरापास्त असल्यामुळे उकडलेल्या सुगांवर, भातावर आणि डब्यांत सांठविलेल्या लोण्यावरच निर्वाह करावा लागे. मधूनमधून दही मिळत असे, व कांहीं दिवस एक हिंदुस्तानी शिपाई माझ्यासाठी वरण पाठवीत होता. इतके कष्ट भोगावे लागत तरी मंडालेपेक्षां येथे माझे दिवस बरे गेले. चातुर्मास्य संपल्यावर प्रज्ञास्वामी नांवाच्या स्थविरानें मला आपल्या विहारांत रहावयास आमंत्रण केलें. सागर स्थविराच्या परवानगीनें मी तेथें रहावयास गेलों. प्रज्ञास्वामी स्थविराला मी 'सुघवोच' व्याकरण शिकवीत असें, व तो मला अभिधर्मोपदेष्टा शिकवी. परंतु या ठिकाणी पुनः तैलमय अन्नाचें ग्रहण करणें माग पडल्यामुळे माझी प्रकृति बिघडली. एका पारशी डॉक्टराचें औषध करून पाहिलें, पण गुण पडला नाही. जिवाला अगदीं कंटाळून गेलों. एके दिवशीं डॉक्टरानें पायाला चोळण्यासाठीं एक औषध दिलें होतें. त्यावर विष (Poison) असें लिहिलें होतें. त्या रात्री हें औषध पिऊन टाकून देहाचा अंत करण्याचा विचार माझ्या मनांत कितीदां तरी आला ! शेवटीं ती बाटली खिडकीबाटे बाहेर ओतून टाकून मी झोंपीं गेलों !

कांहीं दिवस स्थलांतर करून पाहवें म्हणून मी मोलमिनपलीकडल्या बाजुला असलेल्या 'बिदूलाऊन' नांवाच्या वेढांत रहावयास गेलों. तेथें अरण्याच्छादित एका टेकडीवर लहानशा झोंपडीत रहात होतों. कांहीं अंतरावर दुसरे भिक्षु रहात असत. पण रात्री मी माझ्या झोंपडीत एकटाच निजत असें. येथेंहि माझी प्रकृति नीट राहिली. मोलमिनपासून पांच-सहा मैलांच्या अंतरावर एका जंगलांत लांकडाच्या कांहीं सुंदर झोंपड्या असून तेथें कांहीं भिक्षु रहातात. त्या ठिकाणीं पाण्याचे झरेहि फार चांगले आहेत. तेथें जाऊन मी पंधरा-वीस दिवस राहिलों. माझी झोंपडी इतर झोंपड्यांहून फार दूर होती, व या अरण्यांत वाघाचें फार भय असे. परंतु त्या हिंस प्राण्यांचा मला त्रास पोंचला नाही. मात्र माझ्या जेवणाचे अतिशय हाल झाले. भिक्षेसाठीं दोन-अडीच मैलांच्या अंतरावर जावें लागे, व एवढें करूनहि भाताशिवाय दुसरा पदार्थ स्वचित्च सांपडे. मांस, मासे वगैरे पदार्थ मिळत असत; पण त्यांचा मला उपयोग काय ?

तत्पर्य, ब्रह्मदेशांत भिक्षु होऊन वास्तव्य करणें जवळजवळ अशक्य आहे, असा मला अनुभव आला. भिक्षूला आपलें अन्न शिजवितां येत नाही, आणि दुसऱ्यानें दिलेल्या अन्नावर मला निर्वाह करितां येत नाही, अशी स्थिति प्राप्त झाली तेव्हां हिंदुस्तानांत राहिलेले दिवस कोठें तरी कंठावे असा मी वेत केला. पण प्रज्ञास्वामी वगैरे स्थविरांचें म्हणणें पडलें, कीं, हिंदुस्तानांत बौद्ध भिक्षु नाहीत, तेव्हां एकट्या भिक्षूला तेथें विनयाच्या नियमांप्रमाणें रहातां येणार नाही. आतां अणाली भिक्षुत्व संभाळण्यांत अर्थ नाही, असें दिसून आल्यामुळे मला तें सोडून देण्यास मोकळीक द्या, अशी स्थविराला विनंती केली. मला बरोबर पैसे ठेवावे लागतील; कधीं कधीं स्वतःचें अन्न स्वतःच तयार करावें लागेल; कधीं बारा वाजून गेल्यावर जेवण्याचा प्रसंग येईल; तेव्हां भिक्षूचे सर्व नियम माझ्याकडून

पाळजे जाणार नाहीत; म्हणून योग्य मार्गानें मला भिक्षुत्व सोडून जाऊं द्या, असें मी म्हणालों. प्रज्ञास्वामी स्थविरानें मला या कामीं अनुमदन दिलें, व माझ्यासाठीं कांहीं भागी वस्त्रे तयार करण्याचा उपक्रम केला. पण शेवटीं विचारपरिवर्तन झाल्यामुळे तो मला म्हणाला, "तुमचें म्हणणें बरें आहे. तथापि आमच्यासमोर भिक्षुत्व सोडण्यानें आम्हांला विषाद वाटेला; म्हणून कळकळ्याला जाऊन तेथें संघातून बाहेर पडण्याचा विधि करावा." हें त्या स्थविराचें म्हणणें निसर्गाच्यामुळे आणि कांहीं अंशी त्याच्यावर असलेल्या प्रेमांमुळे मला मान्य करावें लागलें.

ब्रह्मदेशातून कळकळ्याला येण्याला मला मुळीच आयास पडले नाहीत. आगवोटीचें भाई वगैरे अनाथासें मिळालें. रंगूनहून आगवोटीचा प्रवास सेकंड क्लासांतून केला.

१९०४ च्या जानेवारीपासून १९०६ च्या जानेवारीपर्यंत ही मी दोन वर्षे घालविली, त्यांत देहाचे अनेक प्रसंगां हाल झाले हें वर सांगितलेंच आहे. पण मनाची उन्नति मात्र बरीच झाली. चित्ताची एकाग्रता साधण्याची हळूहळू संवय झाल्यामुळे अभिधर्मासारखे विकट ग्रंथहि मला समजून घेण्यास अवकाश लागला नाही. फावल्या वेळांत पुष्कळ पालि ग्रंथ माझ्या वाचनांत आले. विद्युद्धिर्मागचि पहिले एक-दोन भाग तर मी दोन्हीनंदां वाचले. याशिवाय अनेक देश पहाण्याची आणि अनेक स्थविरांना भेटण्याची संधि मिळाली, व तद्द्वारा जगाचा बराच अनुभव आला.

१६

परावर्तन

गोधें सोडल्यापासून ब्रह्मदेशांतून १९०६ सालच्या जानेवारीत कळकळ्याला येईपर्यंत जो काळ गेला तो केवळ शिक्षणांत गेला, असें म्हटलें पाहिजे. या कालांत बौद्ध-धर्माचे ज्ञान संपादणें हेंच काय तें श्रेय डोळ्यांसमोर होतें, पण आतां साधल्यास बौद्ध-धर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठीं थोडीबहुत कष्टपट करावी अशी इच्छा उद्भूत होऊं लागली. तथापि कोणत्या मार्गानें गेलें असतां हिंदुस्तानाला माझा कांहीं उपयोग होईल, हें निश्चितपणें समजेंना. कलकत्त्याला आल्यावर उमरावतीला जाऊन तेथें कांहीं वेळ रहावें, व मग साधल्यास पुण्याच्या बाजुला जाऊन कांहीं लटपट करावी, असा विचार होता. परंतु एका आकस्मिक गोष्टीमुळे माझ्या परावर्तनाला अचिंतित वळण लागलें. तें कसें, हें

या प्रकरणांत सांगावयाचें आहे.

हरिनाथ देची ओळख

कलकत्त्याला कपाली तेल्यांतील अत्यंत गलिच्छ वस्तीत बौद्ध धर्माकुर नांवाचा एक विहार नुक्ताच बांधण्यांत आला होता. तेथें बुद्धाची मूर्ति स्थापन केली होती, एवढ्या-वरूनच या जागेला विहार हें नांव देण्यांत आलें असावें ! माझ्या समजुतीनें तर ही जागा विहार या संज्ञेला अगदीच अपात्र होती. असु. ज्या अर्थी कलकत्त्यात उत्तरण्यास दुसरी सोयीवार जागा नव्हती (कां कीं, महाबोधि समेची भाड्याची जागा सोडली असल्यामुळें सर्व सामान काशीला नेण्यांत आलें होतें; तेव्हां तेथें उत्तरता येणें शक्य नव्हतें) त्या अर्थी मी या विहारांत उतरलों. दोन दिवस विश्रांति घेऊन पुढल्या प्रवासाला लागलों, अशा वेतानें तेथें राहिलों. कृपाचरण आणि गुणलंकार नांवाचे चित्तांग येथील दोन भिक्षु येथें रहात असत. त्यांचा आणि श्रीयुत हरिनाथ दे या गृहस्थांचा बराच परिचय होता. पालि भाषा शिकण्यासंबंधानें याची खटपट चालली होती, आणि म्हणूनच तो मधूनमधून या विहारांत येत असे. पूर्ण नांवाचा दुसरा एक ब्रह्मी भिक्षु जवळच एका भाड्याच्या घरांत रहात असे. त्याचा व हरिनाथ देचा चांगलाच परिचय होता. हा भिक्षु सीलोनंत असतांना मला ओळखत असे, व पुढें ब्रह्मदेशांतहि मी असतांना माझ्यासंबंधी त्याला सर्व गोष्टी ऐकून माहीत होत्या.

मी एक दिवस धर्माकुर विहारंत घालविला न घालविला तोंच कृपाचरण आणि गुणलंकार भिक्षु माझ्या जाण्यासंबंधानें उत्सुक दिसू लागले ! मीं त्यांना सांगितलें, कीं, मला त्यांजकडून पैशांची वगैरे अपेक्षा नाही; केवळ विश्रांतीसाठीं एखादुसरा दिवस मी तेथें रहाणार आहे. आणखी कांहीं दिवस रहावें असा विचार कदाचित् झाला असता, परंतु त्यांची उत्सुकता पाहून मीं त्वरित तेथून जाण्याचा बेत केला. म्हणजे सोमवारचा दिवस राहून मंगळवारच्या गाडीनें नागपुराकडे जाणार होतों. परंतु माझा हा बेत कर्मधर्मसंयोगानें सोमवारी पूर्ण भिक्षूला समजला. त्याच दिवशीं त्याची व माझी कलकत्त्यांत पहिल्यानें गांठ पडली असावी. त्यानें ताबडतोच जाऊन हरिनाथ देला सांगितलें, कीं, तुम्हांला पालि शिकावयाचें असेल तर सीलोन किंवा ब्रह्मदेश या ठिकाणींहि सांपडणार नाही असा एक मनुष्य येथें आला आहे. पण तो उद्यांच दुसरीकडे जाणार आहे.

हरिनाथ देच्या वरीं त्या दिवशीं त्याच्या भावाचें लग्न होतें, व यजमानपणाचें काम स्वतः त्यानेंच केलें. त्याला हा निरोप लग्नकार्यांत गुंतला असतांना समजला, व थोडीशी मोकळीक मिळाल्याबरोबर तो तसाच मजपाशीं आला, आणि मला म्हणाला, “आण येथें आणमी एकदोन दिवस तरी रहा. म्हणजे मला काय पाहिजे असेल तें सर्व सविस्तर सांगेन. आज मी माझ्या भावाच्या लग्नाच्या गडबडींत आहे. तुम्ही उद्यांच दुसरीकडे जाणार आहां, असें समजल्यावरून मी येथें आलों आहे, आणि उद्यांचा दिवस तरी

येथें राहून माझें म्हणणें ऐकून घ्यावें, अशी विनंती आहे.”

श्रीयुत हरिनाथ देनें दुसऱ्याहि पुष्कळ गोष्टी या वेळीं सांगितल्या. ‘आण सेनेटचा मेंबर आहां, इंग्लिशचा मोफेसर आहां व पालि भाषेचा प्रसार करण्याची आणाला उत्कंठा आहे,’ वगैरे त्यानें सांगितलेल्या गोष्टींचा माझ्यावर फारसा परिणाम झाला नाही ! बंगाली बाबू फार करून बडबडे असतात व त्यांच्याकडून कोणतेंहि काम सिद्धीला जाणें मुश्कील असतें ! विशेषतः बौद्धधर्मासंबंधानें त्यांना आस्था असेल, हें मुळीच संभवत नाही, असें माझें त्या वेळीं मत होतें तथापि हा एवढा योग्यतेचा गृहस्थ एक दिवस रहाण्यासाठीं विनंती करितो आहे, तर एक दिवस रहाण्याला आपलें काय जातें, उद्यां जाणार त्याच्याऐवजीं आणखी दोन दिवसांनीं जाईन, असें मनांत आणून मी मंगळ-वारीहि धर्माकुर विहारंत राहिलों.

येथें श्रीयुत हरिनाथ दे संबंधानें थोडीशी माहिती देणें अनुचित होणार नाही. ही माहिती जरी मला मागाहून मिळाली होती तरी ती वाचकांच्या सोयीसाठीं येथेंच देऊन टाकतों. भूतनाथ दे नांवाचे कायस्थ जातीचे एक बंगाली गृहस्थ स्वतःच्या मेहनतीनें शिकून बी. एल. परीक्षा पास झाल्यावर रायपुर (C. P.) येथें वकिली करीत असत. त्यांचे थोरले अपत्य हरिनाथ हे होत. लहानपणीं हा मुलगा फार बाबळट असे. म्हणून बापांनें त्याच्या शिक्षणाकडे मुळीच लक्ष पुढिलें नाही. पण त्याला शिकण्याची होस फार. आईजवळ बंगाली बारालड्या शिकून त्यानें बंगाली ग्रंथ वाचण्यास सुरुवात केली. आईला थोडें हिंदी येत असे. तेंहि तो शिकला; नंतर एका मिशनर्याजवळ बाऊन इंग्रजी शिकू लागला. आठ वर्षांचा झाल्यावर बापांनें याला शाळेंत पाठविण्याचा विचार केला. पण पहातो तों याची तीनहि भाषांत बऱ्याच मानानें चांगली प्रगति झालेली ! तेव्हां बापांनें बरीं शिक्षक वगैरे ठेवून व स्वतः शिकवून हरिनाथ देच्या ज्ञानांत चांगली भर पाडली. बारा वर्षांचा झाला नाही तोंच हरिनाथाची इंग्रजी भाषेंत उत्तम प्रगति झाली, व तेराव्या कीं चौदाव्या वर्षी कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिक परीक्षेंत पास होऊन त्यानें स्कॉलरशिप मिळविली. पुढें भूतनाथ दे यांनीं त्याला सेंट जेवियर कॉलेजमध्ये ठेविलें. युनिव्हर्सिटीच्या सर्व परीक्षांमध्ये भाषा विषयांत हरिनाथानें चांगली कीर्ति मिळवली.

एम्. ए. झाल्यावर त्याला हिंदुस्तान सरकारची स्कॉलरशिप मिळाली, व तो इंग्लंडला गेला. प्रथमतः सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा पास होण्याची त्यानें खटपट केली. पण गणित विषयांत व कायद्यांत थोडा कच्चा असल्यामुळें व कदाचित् दारूबाजीच्या व्यसनांत सापडल्यामुळें तो या परीक्षेंत नापास झाला. परंतु धीर न सोडतां केंब्रिज युनिव्हर्सिटीची बी. ए. डिग्री मिळविण्याची त्यानें खटपट केली. कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत लॅटिन भाषा घेऊन तो पास झाला होता. येथें ग्रीक, लॅटिन व इंग्रजी या भाषांत त्याचा पहिला नंबर आला. याशिवाय फ्रेंच, जर्मन आणि अरबी या भाषांचें त्यानें उत्तम ज्ञान संपादिलें. कोणतीहि भाषा अवगत करून घेण्यास त्याला विलंब लागत नसे. अरबी भाषेचा कोश त्यानें नुसता पाठ केला होता, असें एक गृहस्थ सांगत असे ! इंग्रजी भाषेंत तर तो गद्य

आणि पद्य दोन्हीहि फारच उत्तम लिहीत असे.

कॅब्रिजच्या बी. ए. च्या परीक्षेत पास झाल्यावर इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिसमध्ये त्याला नोकरी मिळाली; व प्रथमतः डाका कॉलेजांत त्याला इंग्रजीचा प्रोफेसर नेमण्यांत आले. त्यानंतर सरासरी एका वर्षात त्याचे वडील निवृत्तिले. मी कलकत्त्याला आलो; त्याच्यापूर्वी हरिनाथ देवी प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत बदली झाली होती; व धरमटोला स्टूडमध्ये एका भाड्याच्या वरांत तो रहात होता.

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी तो मला पुनः भेटला व त्याने कलकत्त्याला निदान तीन महिने तरी मी रहावे, असा आग्रह चालविला. तो म्हणाला, “पालि भाषेत एम्. ए. होण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे. त्या परीक्षेचे बहुतेक ग्रंथ मी वाचले आहेत. परंतु ‘अडमालिनी’ हा ग्रंथ मला मुळीच समजत नाही. पुष्कळ भिक्षूंना मी विचारून पाहिले. जर्मनी वगैरे ठिकाणी पुष्कळ पंडितांना लिहिले. परंतु या कामी कोणाचीहि मदत झाली नाही; आणि सध्यां होत नाही. तेव्हां मेहरगानी करून दोन महिन्यांच्या आंत हा ग्रंथ मला समजावून द्या, आणि मग दुसरीकडे जा. तुम्हांला जे कांहीं पाहिजे असेल ते मी देण्यास तयार आहे.”

मी म्हणालों, “तुम्हाला मदत करण्याची माझी इच्छा आहे; परंतु या विहारंत राहून ते काम करणे शक्य नाही. मला एकान्तांत रहाण्याची फार संवय लागली आहे, आणि येथे तर रात्रंदिवस लोकांचा जमाव असतो. तेव्हां माझ्यामाठी जेथे फारशी गडबड नसेल, अशी एखादी जागा घ्याल, तर मी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे दोन महिने येथे राहीन.”

हरिनाथ देवेने ही गोष्ट तेव्हांच कबूल केली. त्याच्या सासऱ्यांचे घर त्याच्या बराजवळ होतें. तेथे दोन खोल्या बराबोहेरील पटांगांत निराळ्या होत्या. त्यांचा बराशी संबंध नव्हता. मला त्याने त्या खोल्या दाखवल्या. त्या परत नसल्या तर दुसरे एखादे स्वतंत्र घर भाड्याने घेण्यास तो तयार होता. परंतु त्याच्यावर विनाकारण खर्च लादून नये, म्हणून मी ती जागा परत केली; आणि ताबडतोब तेथे रहावयास गेलों. हरिनाथ देवेचे घर जवळ असल्यामुळे मी तेथेच जेवण्यास जात असे. १९०६ च्या मार्च महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत मी येथे होतों. या अवधीत हरिनाथ देवा अठ्ठगालिनी हा ग्रंथ उत्तम प्रकारे समजावून दिला. पालि टेक्स्ट सोसायटीने प्रसिद्ध केलेल्या प्रतीत मी त्याला शेंकडों चुका दाखवून दिल्या. ते सर्व पाहून तो फारच खूष झाला व कळकत्यानच रहाण्याविषयी मला आग्रह करू लागला.

या अवधीत दुसऱ्या एका गृहस्थाची आणि माझी हरिनाथ देव्या घरी मैत्री जडली. हे गृहस्थ प्रेसिडेन्सी कॉलेजामध्ये इंग्रजी भाषेचे अध्यापक असलेले श्रीयुत मनमोहन घोष होत. बंगालयांतील प्रसिद्ध सुधारक राजनारायण बसू यांच्या मुलीचे हे किर्जीव यांचे वडील इंडियन मेडिकल सर्व्हिसमध्ये असत. वडील बंधु कुचबिहागच्या महाराजांचे सेक्रेटरी होते, व धाकटे बंधु श्रीयुत अरविंद घोष बडोदा संस्थानांत मोठ्या हुद्द्यावर होते, व पुढे कळकचा नेशनल कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल झाले. शेवटले बंधु बारींद्र घोष

यांना, माणिकतोळा बांबच्या कट्रांत सांपडल्यामुळे जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती. २३ मनमोहन घोष यांचे इंग्रजी भाषेचे प्रावीण्य इतकें होतें, की त्यांची कविता खुद्द इंग्लंडांतहि फारच वावाणली गेली होती. १९०६ साली या गृहस्थावर एक मोठे संकट ओढवले होतें. त्याच्या पत्नीला वेड लागून ती अत्यवस्थ स्थितीत होती. बिचाऱ्याला, स्वभावतःच कवि पडल्यामुळे, हा प्रसंग फारच दुःसह झाला होता. अशा स्थितीत त्याची व माझी मैत्री जडली. मी त्याला वाचण्यासाठी माझ्याजवळ आमलेले कांहीं बौद्ध ग्रंथ दिले. ते त्याला फारच आवडले, व तेव्हापासून बौद्धधर्मासंबंधाने तो माझ्याशी चर्चा करू लागला.

सिकीमला भेट

मार्च महिन्याच्या १५ तारखेनंतर कळकता सोडून सिकीमला जाण्याचा माझा वेत ठरला. हेतु हा, की, दक्षिणेकडील बौद्धधर्माची जशी माहिती मिळवली, तशी ती उत्तरेकडील बौद्धधर्मासंबंधानेहि मिळवितां यावी. हरिनाथ दे यांनंच या कामी सर्व मदत केली. १९०५ साली डिसेंबर महिन्यांत ताशीलामा कळकत्त्याला आला. तेव्हां बुद्धधर्माकुर समेमाफत त्याचा चांगला परिचय झाला होता. बुद्धधर्माकुर समेमाफत सिकीमच्या मंडळीशी त्याचा चांगला परिचय झाला होता. बुद्धधर्माकुर समेमाफत सिकीमच्या महाराजकुमाराला आणि स्वतः मि. व्हार्ड याला अशी दोन पत्रे त्याने मला दिली.

२३ बंगालमधील भागलपूर संस्थानातील त्या काळातील नावाजलेले डॉक्टर कुण्णबन घोष यांचे मनमोहन घोष, अरविंद घोष, आणि बारींद्र घोष, हे तिचेही पुत्र होते. त्यांचे शिक्षण संपूर्णणे इंग्लंडात झाले होते. मनमोहन यांनी भारतात परतल्यानंतर इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून शिक्षणकार्यास वाहून घेतले. ते इंग्रजीचे उत्तम कवी होते. त्यांचे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. अरविंद आय्. सी. एस्. च्या परीक्षेत दुसरे आले होते. पण अश्वारोहणाच्या परीक्षेस हजरच न राहिल्यामुळे ते आय्. सी. एस्. होऊ शकले नाही. भारतात आल्यानंतर बडोदे संस्थानात काही काळ वरिष्ठ नोकर नि तेथील कॉलेजात प्राध्यापक म्हणून काम केल्यावर ते राजकारणाकडे वळले. नंतरच्या काळात, क्रांतिकारक, राजकारणी, इंग्रजी भाषेतील कवी, लेखक, संपादक, एक अगद्विरुद्धात योगी, एका अभिनव तत्त्वज्ञानाचे प्रवर्तक, आणि पॅडिचरी येथील आश्रमाचे संस्थापक, अशा अनेक कार्यांमुळे त्यांचे नाव अजरामर होऊन बसले आहे.

बारींद्र घोष हे त्यांच्यापेक्षा धाकटे. तेही क्रांतिकारक होते. माणिकतोळा प्रकरणात त्यांच्या दोघावरही खटले झाले होते. बाबू चित्तरंजन दास यांनी त्यांच्या बचावाचे काम केले. या खटल्यात अरविदांना एक वर्षाची सक्तमजुरीची आणि बारींद्रांना जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली.

मनमोहन घोष यांनी दाखिल्या येथील सरकारी हायस्कूलच्या हेडमास्तरला आगाऊच पत्र पाठवून त्याच्या घरी उतरण्याची माझी सोय केली. कपड्यालत्याचा लव्हे हरिनाथ देनेच केला.

नंतर मार्चच्या २० तारखेच्या सुमारास मी कलकत्त्याहून निघालो. जवळ पैसे वगैरे ठेवावयाचे होते; व जेवणहि वेळीं अवेळीं करावें लागलें असतें; म्हणून निघण्याच्या पूर्व-दिवशींच मीं विधिपूर्वक भिक्षुत्वाचा त्याग केला. दाजिन्निमयेत आगगाडीचा प्रवास असल्यामुळें मला कोणत्याहि प्रकारें ताप झाला नाही. परंतु दाजिन्निहून सिक्कीमपर्यंत प्रवास पायीं करावयाचा होता, व प्रदेश फारच अपरिचित असल्यामुळें केवळ तिबेटी मजुरांवर विश्वास ठाकून हा प्रवास करणें मला इष्ट वाटलें नाही. तेव्हां हेडमास्तरांनीं सिक्कीमपर्यंत मला पोचविण्यासाठीं आपला माळी बरोबर दिला. माझे कपडे पुस्तके, वगैरे सामान नेण्यासाठीं दोन मोट्या मजूर करण्यांत आले, व मी, हेडमास्तराचा माळी आणि हे दोघे मजूर असे चौवेंजण सिक्कीमच्या रस्त्याला लागलों. वाटेत जेवणखाण करण्यासाठीं माळ्याचा फारच उपयोग झाला.

एका वर्षापूर्वीं यंग हसबंडचें मिशन तिबेटांत गेलें होतें, व त्यासाठीं सिक्कीमवरून साधारण रस्ता तयार करण्यांत आला होता. तेव्हां रस्त्यांत आम्हांला विशेष त्रास झाला नाही मात्र एका ठिकाणीं एका तिबेटी माणसाचा खून झाला होता व त्याचें प्रेत रस्त्याच्या बाजूला सांपडलें होतें. त्या दिवशीं सूर्यास्ताच्या सुमारास आम्ही त्या ठिकाणीं पोहोचलों. तेथे तिबेटी लोकांच्या कांहीं झोंपड्या होत्या. परंतु त्यांत वस्ती करणें घोक्याचें वाटल्यावरून मी थेट सरकारी डाक बंगल्याकडे गेलों व तेथील शिपाई मला आंत राहूं देईना. तो म्हणाला, “आजची रात्र तुम्ही बाहेर ओढ्यावर पाहिजे तर निजा, वण सिक्कीम सरकारच्या पवानगीशिवाय तुम्हांला आंत राहूं देता येत नाही.” मी म्हणालों, “मी सिक्कीमच्या महाराजकुमारांकडेच उतरणार आहे. त्याचा राजवाडा जर मला रहावयास मिळणार, तर मग यःकश्चित् डाक बंगल्यांत एक रात्र रहाण्याला हरकत कां असावी ?” गरीब विचारा शिपाई, महाराजकुमार वगैरे बड्या मंडळींचीं नावें ऐकल्या-बरोबर गांगरून गेला, व त्यानें लगेच दरवाजा खुला करून आमचें सामान वगैरे ठेवण्यास आम्हांस मोकळीक दिली ! त्या रात्री दोन्ही भोटिया मजुरांना बाहेरच्या बाजूला निजवून माळ्याला आंतल्या बाजूला निजविलें, व मी थकून गेल्यामुळें स्वस्थ झोपी गेलों. या एका गोष्टीशिवाय वाटेंत सांगण्यासारखी दुसरी गोष्ट घडून आली नाही.

सिक्कीमला पोचल्यावर मी थेट राजकुमाराच्या बंगल्यावर गेलों, व बौद्धधर्माद्वारे समेचें पत्र त्याला दिलें. पत्र वाचून त्यानें आपल्याच बंगल्यांत एका बाजूला माझी रहाण्याची व्यवस्था करून दिली. जेवण माझ्याच देवदरेखीलाखीं त्याचा एक नोकर कनवीत असे. येथें एक नवीन अँग्लो व्हर्न्यकुलर स्कूल निघालें होतें. त्याचे हेडमास्तर दाव सांदपू कजी या नांवाचे भोटिया गृहस्थ होते. त्यांच्याजवळ मी तिबेटी भाषा शिकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांना विशेष सबड नसल्यामुळें व माझ्याहि अर्गीं पूर्वीप्रमाणें

चिकाटीनें मेहनत करण्याचें सामर्थ्य न राहिल्यामुळें माझ्या हातून तिबेटी अक्षरांच्या ओळखीकडे शिकण्याचें काम म्हणण्यासारखें पार पडलें नाही. विशेषतः येथें रहाण्याची मला एक प्रकारची चीडच आली. मी जेव्हां हरिनाथ देचें पत्र घेऊन येथील रेसिडेंट मि. व्हाईट यांस भेटावयास गेलों, तेव्हां त्यांनीं म्हटलें होतें, की, ‘येथल्या परिस्थितीचा तुम्हांला लवकरच कंटाळा येईल; येथील बौद्धधर्म संघालेनच्या बौद्धधर्माद्वारा उज्ज्वल तर नाहीच, पण उलट येथल्या लोकांना बौद्ध भणता येईल की नाही याचीच शंका आहे.’ या गोष्टीचा मलाहि लवकरच अनुभव आला. सिक्कीमच्या मठांतून माई मारून भिक्षूंना मांस चारण्याची वहिवाट होती ती तुकतीच बंद करण्यांत आली होती. तथापि हुकूम वगैरे प्राणी मारून, त्यांच्यावर निर्वाह करण्याला येथील लामाला सुळीच टिकत वाटत नसे. याशिवाय या लोकांची रहाणी इतकी गलिच्छ आहे, की, त्यांनीं शिजविलेंलें अन्न लाण्याचा मला कंटाळा येई.

वेडकाची भाजी

सिक्कीमच्या राजांनीं बनविलेल्या एका मठांत खुद्द तिबेटांतून एक लामा येऊन राहिला होता. हा चांगला विद्वान आहे, अशी त्याची स्थाति होती. त्याला हिंदुस्तानी भाषाहि बोलता येत असे. त्याच्या शिष्याला तर हिंदुस्तानी भाषा बरीच अवगत असे. एके दिवशीं त्या शिष्यानें गुरूच्या तर्फें जेवण्यासाठीं मला आमंत्रण केलें. मी त्याला म्हणालों, “मस्त्य किंवा मांस मला चालत नाही. तेव्हां तुम्ही उगाच मला आग्रह करूं नका.” तो म्हणाला, “त्याबद्दल हरकत नाही. आम्ही त्याची व्यवस्था करूं.” तेव्हां मी आमंत्रण स्वीकारलें, व दुयारी त्याच्या मठांत जेवावयास गेलों. आमनें मांडून त्यांच्या-जवळ त्याच्या गुरूचा व मला अशीं दोन भक्कम ताटें ठेवण्यांत आली होती, व ताटां-जवळ दोनटोत चिनीमातीच्या पेल्यांतून कांहीं पदार्थ ठेवण्यांत आला होता. तो पदार्थ पाहिल्याबरोबर मला मांमासारखा वाटला. तेव्हां मी म्हणालों, “लामासाहेब, हें मांस असावें असें दिसतें !” त्यावर मोठ्या आश्चर्यचकित मुद्रें तो लामा जीम * बाहेर काढून म्हणाला, “आण मांस किंवा मस्त्य खात नाही, असें माझ्या शिष्याबरोबर सांगून पाठविलें, तेव्हां मी सुद्धा तसा पदार्थ कां तयार करीन ? आपणामाठीं मोठ्या प्रयासानें ही भाजी तयार केली आहे !” मी म्हणालों, “लामाजी, ही भाजी तरी कोणत्या पदार्थाची आहे ?” लामा म्हणाला, “ती नुमती वेडकाची आहे ! तुम्ही सुळीच संशय धरूं नका ! हिंदुस्तानांतील मोठ्या वेडकांप्रमाणें येथेले वेडूक घाणेरडे नसतात ! मी आज केवळ तुमच्यासाठीं हे वेडूक जंगलांतून धरून आणवयास लावले !” मी आश्चर्यांत मग होऊन बोटाळ्यांत पडलों ! विचारा लामाहि विश्रित होऊन खजील

* क्षमा मागावयाची किंवा आश्चर्य दाखवावयाचें असतां तिबेटी लोक जीम बाहेर काढीत असतात !

झाला ! इतक्या प्रयासानें तयार केलेली भाजी पाहुण्याच्या पसंतीस न यावी हें कोडे त्याला उलगाडेना ! असो. शेवटीं मी केवळ त्याच्या मिढेलातर थोडा दूध मात खाछा. पण तोहि औषधाप्रमाणें मला खावा लागला. लामानें वेडकाच्या भाजीवर यथेच्छ ताव दिला ! मात्र मधूनमधून मला त्या पदार्थाचा आस्वाद घेता आला नाही, याबद्दल तो दुःख प्रदर्शित करीत असे ! दोन-चार दिवसांनंतर तेथल्या महाराणीनें मला जेवणासाठीं आमंत्रण केलें. तेव्हां मला सांगावें लागलें, कीं, मी मांस, मासे किंवा वेडूकहि खात नसतो; एवढेंच नव्हे तर कोणत्याहि प्राण्यांचें मी मांस खात नसतो ! न जणों, बेदूक खात नाहीं, असें म्हटलें तर दुसऱ्या एका उंदरासारख्या प्राण्याची भाजी ताटांत असावयाची !

मी सिकीमला निघून आल्यावर एप्रिल महिन्यांत हरिनाथ देहि वरदानच्या महा-राजांबरोबर विलायतेला गेला. जातांना एडनहून त्यानें मला पुनः कलकत्त्याला परत येण्याविषयीं एक पत्र लिहिलें. त्याचा माझ्यावर म्हणण्याजोगा परिणाम झाला नाही. पण श्रीयुत मनमोहन बोपाचें दुसरें एक पत्र आलें. त्यांत त्यानें सिकीमला रहाण्यापासून कोणतेंहि देशकार्य साधावयाचें नाही, व कलकत्त्याला आल्यास नवीन उपलब्ध झालेल्या जागृतीला बौद्धधर्माच्या ज्ञानानें चांगलें वळण लागेल, अशा अर्थाचा मजबूर होता. या पत्राचा मात्र माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. आजपर्यंत रानावनांत आणि बौद्ध विहारांत दिवस बालविले तेवढे पुरे झाले; यापुढें तरी कांहीं स्वदेशसेवा होण्यासारखी असेल तर ती अवश्यमेव करावी, असा मी अंतःकरणपूर्वक विचार करूं लागलों.

पण स्वदेशसेवा करणें कांहीं सोपें नाही. उगाच लोकहिताचा आव आणण्यांतहि अर्थ नाही. मी एखाद्या युनिव्हर्सिटीचा ग्रॅज्युएट नसल्यामुळें किंवा परंपरागत चालत असलेल्या एखाद्या संस्थेचाहि मला पाठिंबा नसल्यामुळें माझ्या हातून लोकहित कितपत साधेल याचा अंदाज करतां येईना. लोकहित वाजूला राहूं द्या; पण आत्महित तरी साधेल की नाही याची मला शंका आली. कलकत्त्याला असतांना डॉ. पी. के. रॉय इत्यादि बड्या मंडळीला भेटून कलकत्त्याला एखाद्या पालि क्लबास सुरू करण्याचा माझा विचार त्यांना कळविला. त्या वेळीं मला जेवण आणि रहाण्याची जाणा यांच्याखेरीज दुसऱ्या पदार्थांची जरूरी नव्हती. चीवरें ब्रह्मदेशाहून मिळालीं असतीं. परंतु तेवढ्यालाहि या लोकांची सहायुभूति मिळाली नाही, किंबहुना बौद्धधर्मासंबंधी त्यांचा एक प्रकारें तिटकाराच दिसून आला. हरिनाथ देवी मला मदत होती. पण त्याचा कोणत्याही धर्मावर विश्वास नसल्यामुळें केवळ स्वार्थासाठीं त्यानें माझा उपयोग करून घेतला असता; आणि ही गोष्ट दोन महिन्यांच्या परिचयानें मला चांगली उमगली होती ! आतां मिश्रुभाब सोडल्यामुळें मला पैसे वगैरे वेण्यास हरकत राहिली नव्हती. तेव्हां स्वतःच बंगालांतील कांहीं मंडळींची सहायुभूति मिळवून सेवावृत्तीच्या घोषट मार्गानें पालि भाषेच्या प्रसारार्थ खटपट करून पाहावी, असा मी निश्चय केला.

जर सेवाच पकरावयाची असेल तर शक्य असल्यास आपल्या कुडुंबाला मदत कां

करू नये, असें वाटून कुडुंबाची स्थिति काय आहे, हें जाणण्यासाठीं गोव्याला मीं एकदोन पत्रें लिहिलीं. श्रीयुत विष्णु नाईक यांस आमच्या वडिलांनीं चौदावें खयांचें कर्जखत निहून दिल्याचें मागल्या एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तेव्हां त्या कर्जाची वाट काय झाली, वगैरे प्रश्न त्यांना पहिल्या पत्रांत विचारलें. त्यांचें उत्तर असें आलें, कीं कर्ज फिटलें तर नाहीच, परंतु नव्याच वर्षांचें व्याज देणें आहे, तथापि माझ्या घरच्या मंडळीला माझ्या पत्रानें बराच आनंद झाला आहे— इत्यादि. मी मद्रास सोडल्यापासून घरीं एकहि पत्र लिहिलें नाहीं; त्यामुळें मी मेलों असेन, अशीच सर्वांची समजूत होती. पण ती या पत्रानें नष्ट झाल्यामुळें मंडळीला आनंद होणें साहजिक होतें.

नॅशनल कॉलेजची स्थापना

१९०६ च्या जुलै महिन्यांत हरिनाथ दे विलायतेहून परत आला, व मला पुनः एकवार कलकत्त्याला येण्याविषयीं त्यानें आग्रहाचें पत्र लिहिलें. लोकप्रवाहांत उडी टाकून पाहावी, असा माझ्या मनाचा पुष्कळ आदेवेढे घेतल्यानंतर एकदांचा निश्चय झाला, व मी जुलै महिनाअखेर कलकत्त्याला आलों. आल्याबरोबर हरिनाथ दे बरोबर एम्. ए. ला लागणारा 'येरगाथा' हा ग्रंथ वाचण्यास सुरूवात केली. पण आतां त्याच्याबरोबर अवलंबून रहाण्याचें कारण नव्हतें. याच वेळीं सर गुस्तास बानजी, डॉ. रासबिहारी घोष^{१४} वगैरे मंडळीनें कलकत्त्याला नॅशनल कॉलेज सुरू करण्याची योजना केली होती, व हें कॉलेज ऑगस्टच्या १५ तारखेस उघडणार होतें. या कॉलेजांत पालि भाषेचा शिक्षाकाव होण्यासाठीं मी बरीच खटपट केली. या कामीं श्रीयुत मनमोहन यांचें मला फारच साहाय्य झालें. त्यांनीं श्री. सत्येंद्रनाथ टागोर यांची मला भेट करवून दिली, व श्री. टागोरनीं, सुदत अगदीं थोडी होती तरी, नॅशनल कॉलेजच्या विषय-पत्रकांत पालि भाषाहि दाखल करून घेतली. मला फार मात्र फार थोडा म्हणजे अवघा ३० रुपये देण्याचें ठरविलें. पणार कांहीं का असेना, काम करून दाखविण्यास सवड मिळाली, एवढ्यानेच मला फार आनंद झाला, व १९०६ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या १५ तारखे-पासून— म्हणजे नॅशनल कॉलेज उघडल्यापासून मी तेथें पालि अध्यापकाचें काम करूं लागलों.

परंतु ही गोष्ट देला बिलकुल आवडली नाही. आपणाला कळविल्यावांचून व आपल्या

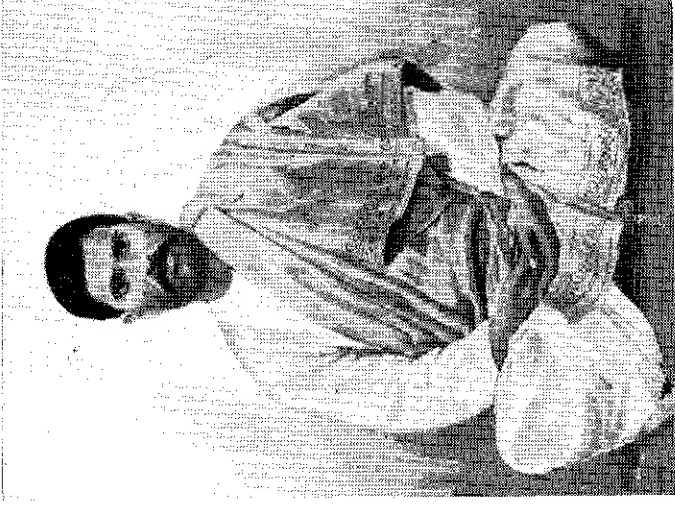
२४. त्या काळातील कॉंग्रेसचे एक नावाजलेले पुढारी. कॉंग्रेसचे ते दोन वेळा अध्यक्ष झाले होते. १९०६ मध्ये सुत येथे, आणि १९०७ मध्ये मद्रास येथे. फार हुशार वकील म्हणून रासबिहारीचा संबंध भारतात पक्कवा होता. कलकत्ता विद्यापीठाशी त्याचा बराच काळ फार घनिष्ठ असा संबंध होता, आणि मरणापूर्वी या विद्यापीठाला त्यांनी अनेक लाखांची देणगी दिली होती. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांना 'डॉक्टर ऑफ लॉ' ही पदवी दिली होती.

विचारावांचून मी या नवीन संस्थेला मिळालों, हें त्याला स्वलें नसावें ! तो म्हणाला, “नेशनल कॉलेज ही संस्था ब्रिटिश सरकारच्या विरुद्ध आहे, व मी तर सरकारी नोकर आहे. तेव्हां माझे आपलें कसें जुळेल ? आणणाला नोकरी करावयाची असती, तर मी याहूनहि पुष्कळ पटांनै चांगली वधून दिली असती. परंतु या संस्थेशीं तुम्हीं संबंध जोडल्यामुळे मला यापुढें कांहींच करतां येण्यासारखें नाही.” मी म्हणालों, “नोकरी मिळविणें हा कांहीं माझा मुख्य हेतु नाही. जगाच्या प्रवाहांत मिसळून कांहीं कामगिरी करावी, व सगळ माणनिं चालून साधल्यास माझ्या कुटुंबाला कांहीं मदत करावी, अशा उद्देशानें मी ही नोकरी पत्करली आहे. सर गुरुदास बानर्जी, डॉ. रासबिहारी घोष वगैरे सरकारला प्रिय झालेली मंडळी या संस्थेचे व्यवस्थापक आहेत. असें असतां सरकारला माझा वहीम येण्याचें कांहींच कारण नाही. शिवाय संस्था किती जहाल असली तरी पालिभाषेंतून जहालपणा शिकवला जाईल, हें संभवत नाही. असें असून माझ्या दोस्तीनें जर तुमच्या अभिवृद्धीला धोका येत असेल तर मी आजच तुमचें घर सोडून दुसरीकडे जातो. तुमचें अन्न मी कांहीं दिवस तरी खाळें आहे, आणि महाराष्ट्रीय या नात्यानें तुम्हांला नुकसान येईल, असें वर्तन करणें मला फारच लाजिरवाणें वाटतें.”

गोष्ट निकरावर आली तेव्हां हरिनाथ मोठ्या विवंचनेंत पडला, आणि म्हणाला, “सध्यां तुम्ही माझ्या येथून जाऊं नका. प्रथमतः मी माझ्या मित्रांपाशीं चौकशी करून पहातो, आणि जर सरकारची इतराजी होईल, असें वाटलें तर तुम्हांस कळवितों.” या देच्या भाषणांत मला विशेष महत्त्व वाटलें नाहीं. सरकारची इतराजी होणार नाहीं, हें त्याला पक्कें माहित असावयास पाहिजे होतें. मी त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें त्या दिवशीं त्याच्याच घरी राहिलों. दुसऱ्या दिवशीं तो मला म्हणाला, “काल आपणास वाईट वाटण्यासारखें मजकडून वर्तन घडलें, त्याबद्दल मला दुःख होतें. चौकशीअंतीं तुमचा नेशनल कॉलेजचा संबंध मला कोणत्याहि रीतीनें बाधूं शकणार नाहीं, असें मला समजलें. तुम्ही माझ्या घरी राहून नेशनल कॉलेजमध्ये खुशाल काम करीत जा.” एवढेंच नव्हे, तर त्या दिवसापासून दे प्रेसिडेन्सी कॉलेजला जातांना, आपल्याच गाडीतून मला नेशनल कॉलेजांत पोहोंववीत असे !

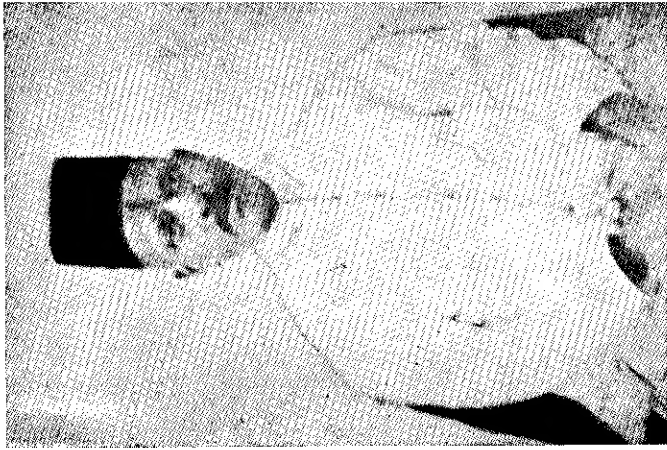
नेशनल कॉलेजांत मला पुष्कळसे विद्यार्थी सांपडले नाहींत. तथापि जे पांच-सहा विद्यार्थी असत, त्यांतील बहुतेक मेहनती होते. त्यांपैकीं दोघे १९१५ सालीं हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या हिऱ्या घेऊन आले आहेत. पैशाच्या संबंधानें मात्र म्हणण्यासारखा फायदा नव्हता. विन्हाड करण्याची पाळी आली असती तर तीस खर्च मला एकट्याला पुरेले असते कीं नाहीं, याची शंकाच आहे.

प्रथमतः कॉलेजचे प्रिन्सिपाल श्रीयुत अरविंद घोष हे होते. पण लवकरच ‘वंदे मातरम्’ पत्राच्या खटल्यांत सांपडल्यामुळे त्यांनीं आपल्या जगोबा राजीनामा दिला, व प्रिन्सिपालचें सर्व काम श्रीयुत सतीशचंद्र मुकजी यांजकडे आलें. माझ्या संबंधानें यांना फार संशय वाटत असे. मला नेमण्याच्या वेळींहि यांनीं बराच विरोध केला, असें

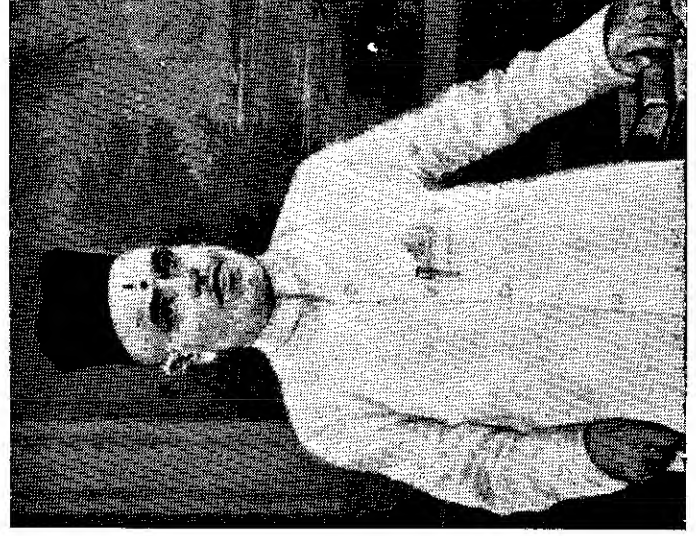

धर्मनिंद. १९२४

डॉ. वासुदेव अ.
मुखणकर

भिक्षु पुं. नाईक

विष्णु रा. नाईक

माझ्या ऐकण्यांत आले होते. पुढे प्रिन्सिपॉल झाल्यावर त्यांनी मला बौद्धधर्मासंबंधाने क्लासांत काही शिकवतां कामा नये, अशी सक्त ताकीद दिली ! तेव्हां मी म्हणालों, “असें असेल तर पाणीचा क्लास लवकर बंद कराल तेवढे चांगले. कां की, बौद्ध-धर्माशी संबंध न येणारा ग्रंथ पालि भाषेत विरळा. ” तेव्हां ते म्हणाले, “ग्रंथात असेल ते शिकविण्यास हरकत नाही, परंतु मुलांना ‘बौद्ध व्हा’ असा उपदेश करूं नका. ” मी म्हणालों, “मी बौद्ध धर्माचा मिशनरी या नात्याने या कॉलेजांत आलों नाहीं. जर मला उपदेश करावयाचा असेल तर त्यासाठी मी निराळी जागा पाहीन. परंतु जें ग्रंथांत आहे तें मात्र यथायोग्य समजून देत जाईन, व त्याच्या आड जर तुम्ही येत असाल, तर मी आजच राजीनामा देऊन मोकळा होतो. ” यानंतर प्रि. मुकर्जीचा आणि माझा खटका उडण्याचा मुळींच प्रसंग आला नाही. कॉलेजातील विद्यार्थ्यांचे माझ्याविषयी फार चांगले मत झाल्यामुळे मुकर्जीनाहि आपले मत बदलावें लागले, व शेवटी शेवटी बौद्धधर्माविषयी विद्यार्थ्यांना काही व्याख्याने द्या, असाहि त्यांनी आग्रह चालविला होता !

सात वर्षांनंतर गोमंतकात

१९०६ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत गोव्याला जाण्याचा मीं बेत केला. पालित आडनांवाचे एक गृहस्थ माझ्याबरोबर मुंबईला आले. पण तेथें थोडे आजारी पडल्यामुळे गोव्याला जाण्याचा बेत तहकूब करून ते पुनः कलकत्त्याला गेले. आम्ही वाटेंत नागपुराला दोन दिवस श्रियुत माधवराव पाध्ये यांचकडे उतरलों होतो व तेथून उमरावतीला श्रियुत गोविंदराव काणे यांना भेटण्यासाठीं आलों. त्या वेळी श्रियुत काणे मला म्हणाले, “डॉ. भांडारकर यांची तुम्हांस भेटण्याची फार इच्छा आहे. ” मी म्हणालों, “ही गोष्ट असंभवनीय दिसते. कां की, माझ्यावर ते फारच रगावले होते. ” गोविंदराव म्हणाले, “ही गोष्ट खरी आहे. तुम्ही १९०४ सालीं येथें येऊन गेल्यावर छोणावळा येथें त्यांची भेट झाली, त्या वेळीं बोलतां बोलतां सहज तुमची गोष्ट निघाली. डॉक्टर सोहेब म्हणाले, ‘अहो, तो तरुण अगदीं वेडा दिसतो ! त्याची गोष्ट येथें कशाळा काढता ?’ नंतर मी त्यांना तुमचें सर्व वर्तमान निवेदित केले. पालि भाषेचें तुम्ही चांगले अध्ययन केले आहे, ती गोष्ट समजल्याबरोबर तुम्हांला पाहण्याची त्यांना फार उत्सुकता झाली आहे, आणि त्यांनीं मला सांगितले आहे, कीं, जर तुम्ही या बाजूला पुनः परत याल तर आपणास अवश्य भेटावयास सांगा. ”

प्रार्थना समाजातील व्याख्यान

डॉ. भांडारकर यांना भेटण्यास मी नाखूष होतो, असें मुळींच नाही. त्यांची माझ्या-

नि... १०

वर इतराजी असती तरीहि पुण्याला आलों असतां, मी त्यांना भेटल्यावांचून गे-ओं नसलों. पण या प्रसंगीं मुद्दाम पुण्याला जाणें शक्य नव्हतें. म्हणून मी म्हणालों, “ मला मुंबईहून थेट गोव्याला जावयाचें असल्यामुळे त्यांना भेटण्याची सवड व्हावयाची नाही. ” परंतु त्याच दिवसांत मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाचा वार्षिक उत्सव सुरू होता, आणि ही गोष्ट काणे यांना माहीत होती. डॉ. भांडारकर तेथें असतील, असें घडित धरून त्यांनीं प्रार्थनासमाजाच्या कार्यावर तार पाठविली. या खेपेस उमरावतीस व्याख्यान वगैरे देण्याच्या भर्यास न पडतां मी तेथून थेट मुंबईला आलों. श्रीयुत (आतां डॉक्टर) देवदत्ताराव^{२५} भांडारकर हे मला भेटण्यासाठीं रेशनानवर आले होते. पण त्यांची माझी चुकामूक झाली. मी आणि माझे मित्र पालित गिरगांव पोर्तुगीज चर्चजवळ असलेल्या सुवनिवासांत उतरलों आणि लवकर जेवण आटपून मी एकटाच प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर यांच्या घरी गेलों. डॉक्टरसाहेब या वेळीं स्नानाला गेले होते. पांच-दहा मिनिटांनीं ते स्नान आटपून पोषाव करण्यापूर्वीं स्नानाच्या वेळीं घालण्याचा झणा (बाथ-रोब) घाळून बाहेर आले, आणि ताबडतोब संभाषणास सुरुवात झाली. त्या दिवशीं निरनिराळ्या गृहस्थांची निरनिराळ्या संतचरित्रांवर चार व्याख्यानें प्रार्थनासमाजातर्फें व्हावयाचीं होती. डॉक्टरसाहेबांनीं मलाहि याच वेळीं बुद्धचरित्र कथन करण्यास सांगितलें. बरीच वर्षे मराठी भाषेंत बोलण्याचा परिचय नव्हता, तथापि त्यांच्या आग्रहास्तव बुद्ध-चरित्रावर चार शब्द बोलण्याचें मी कबूल केलें. सध्याकाळीं व्याख्यानाच्या वेळीं माझी लोकांस ओळख करून देतांना डॉक्टरसाहेबांनीं माझा पूर्वैतहास, व पुण्याला असतांना मला आपण केवळ तरुण होतकरू समजत असे; पण एवढ्या चिकाटीनें काम करण्याचें साहस माझ्या अंगीं असेल, याची कल्पना आपणास करतां आली नाही, वगैरे मजकूर सांगितला. माझें भाषण कसें झालें असेल हें मला सांगतां येत नाही. पण डॉ. भांडारकर यांच्या प्रस्तावनेमुळे माझी मुंबईतील लोकांना- विशेषतः प्रार्थनासमाजाच्या सभासदांना- चांगली ओळख झाली. त्यानंतर कलकत्त्याहून जेव्हां जेव्हां मी मुंबईस येत असें, तेव्हां तेव्हां समाजांतलं राममंथन आश्रमांतच उतरत असें.

दोन दिवस मुंबईस राहून मी बोटीनें पणजीस व तेथून होडी करून रात्रीं सुरगावास गेलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परस्पर सांलवाळीस न जातां मडगांवास आलों. आमचे

२५. सुप्रसिद्ध संशोधक आणि प्राच्यविद्यापंडित रा. गो. भांडारकर यांचे हे चिरंजीव. तेही प्राच्यविद्यापंडित आणि लेखक होते. त्यांनी संशोधनपर अनेक ग्रंथ लिहिले होते. १९३८ मध्ये अलाहाबाद येथे भरलेल्या इंडियन हिस्टॉरिकल कॉंग्रेसचे अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यात आले होत. हिंदुस्थान सरकारच्या प्राच्यविद्यावाक्याचे नि इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशनचे ते बराच काळ पदाधिकारी होते. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांस डॉक्टरेट दिली होती. श्रीधरपंत हे देवदत्तचे मोठे बंधू. तेही संस्कृत भाषेचे तज्ज्ञ होते आणि मुंबईत प्राध्यापक या नात्याने शिक्षणक्षेत्रात कार्य करीत होते.

जुने आप्त भिऊ नाईक यांनीं मला या वेळीं फारच चांगल्या रीतीनें वागविलें. श्रीयुत विष्णु नाईक हेहि प्रेमानें वागले. ते व मी गाडी करून सांलवाळीस गेलों. तेथें माझ्या आगमनाची वार्ता पूर्वीच समजली होती. मला मंडळीनें बंगाली पोषाखांत पाहिल्याबरोबर एकदम रडण्यास सुरुवात केली ! रोवटीं श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीं सर्वांचें समाधान केलें.

फार दिवस घरी राहतां येणें शक्य नव्हतें. ऑक्टोबर महिन्यातील दूर्गापूजेची सुट्टी संपण्यापूर्वीं मला कलकत्त्याला जावयाचें होतें. म्हणून मी घरीं दोनतीन दिवस राहून मडगांवाला आलों. माझें कुटुंब मजबरोबर कलकत्त्याला जाण्यास सिद्ध झालें. परंतु माझी मुलगी माझ्या दादीला इतकी घाबरून गेली, कीं; ती आमच्याबरोबर येण्यास कबूल होईना. मडगांवाहून तिला आजीच्या घरीं (चिलखीस) पाठवून देऊन मी व माझे कुटुंब कलकत्त्याला आलों.

आमच्या आगमनाची वार्ता हरिनाथ दे यास तारेनेंच देण्यांत आली होती. आमच्यासाठीं त्यानें आपल्याच घरीं स्वयंपाकाला बगैरे निराळी जागा साफसुफ करवून तेथेंच आमच्या रहाण्याची सर्व व्यवस्था केली. दरमहा तीस रुपये पगार अगदीं बेताचा होता. तथापि घराचें भाडें, जाळण्यास कोळसे, इत्यादिकांसाठीं आम्हांस कांहीं खर्च पडत नसल्यामुळे आमचें जेमतेम भागत असे. पण डिसेंबर महिन्यांत कुटुंब आजारी पडल्यामुळे तिला पुनः गोव्यास पोचवावें लागलें. या प्रसंगीं आलेला खर्च हरिनाथ देनें आपल्या पदचा दिला.

विद्यापीठाचे लेक्चरर

१९०६ च्या अखेरीस एम्. ए. परिक्षेचा निकाल लागून हरिनाथ दे त्या परिक्षेत पालि भाषेंत पहिल्या वर्गांत पास झाला. नंतर जस्टिस मुकजी^{२६} यांच्या मदतीनें त्याचा युनिव्हर्सिटीच्या सिडिकेटमध्ये प्रवेश झाला. युनिव्हर्सिटीच्या नव्या कायद्याप्रमाणें कांहीं लेक्चरर नेमण्यांत येणार होते. त्यांत पालि भाषेचा लेक्चरर मला नेमण्यांत यावें, अशी हरिनाथ देनें खटपट चालविली, आणि युनिव्हर्सिटींत त्याचें वजन पार असल्यामुळे त्यानें ती पारहि पाडली. बहुतेक सर्व लेक्चरर ओनररी होते. मी व सत्यव्रत सामाश्रमी या दोघांना मात्र दरमहा १०० रुपये द्यावे, असा ठराव झाला होता. १९०७ सालच्या जुलै महिन्यापासून मी त्या जागेवर बसू झालों. पण आगाऊच जस्टिस आद्य-तोष मुकजी यांना मेढून, ‘ मी युनिव्हर्सिटींत काम करूं लागलों तरी नेशनल कॉलेजचा

२६ यांचे संपूर्ण नाव सर आद्यतोष मुकजी. हे कलकत्ता हायकोर्टाचे न्यायाधीश होते. कलकत्ता विद्यापीठ निर्माण करण्याचे श्रेय यास आहे. त्यांनी या विद्यापीठाचे कार्य सतत तीस वर्षे केलें. त्यांनी बंगाली भाषेला माध्यम म्हणून माध्यमिक अभ्यासक्रमांत आणि तसेंच उच्च अभ्यास क्रमांतही, स्थान मिळवून दिले.

संबंध सोडणार नाही,' असे सांगितले होते. त्यांनी या कामी मुळीच हरकत केली नाही. ते म्हणाले, "युनिव्हर्सिटीचे काम तुम्ही वेळेवर केले म्हणजे झाले. इतर कामांत तुम्ही किती वेळ घालविता, याचा विचार करण्याचे सिडिकेटला कारण नाही." ही नोकरी मिळाल्याबरोबर मी नेशनल कॉलेजचे काम पगारावांचून करू लागलों, व ते कळकट्याला असेपर्यंत सोडले नाही.

कळकटा युनिव्हर्सिटीत नोकरी पत्करल्यामुळे माझा पैशासंबंधाने बराच फायदा झाला. पगार आणि त्याशिवाय परीक्षक या नात्याने मला ६०० पासून ९०० रुपये मिळत असत. परंतु मनाजोगे काम मात्र माझ्या हातून झाले नाही. लेक्चरर या नात्याने मला आठवड्यातून तीनच तास शिकवावे लागे. त्यांतहि जे दोघे-तिघे विद्यार्थी असत त्यांना पाळि भाषेत पारंगतता संपादण्याची उत्कट इच्छा नव्हती. केवळ कसेबसे पास होऊन डिग्री मिळवावी, व आपला पगार वाढावा किंवा एखादी नवीन नोकरी मिळवावी, याकडेच त्यांचे लक्ष्य विशेष दिसून आले. एकंदरीत कळकट्याला रहाण्यापासून कीर्ति मिळविण्यापलीकडे खरा फायदा झाला, असे म्हणता येत नाही येथे मोठ्या कष्टाने संपादिलेले पाळि भाषेचे ज्ञान हिंदुस्तानांत पेरवे हेच माझे आयुष्यातील मुख्य काम आहे, असें मी समजत होतो, व अजूनहि समजत आहे, हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. म्हणून कळकट्याला इतर बाबतींत जरी मला पुष्कळ फायदा होण्यासारखा होता, तरी तो मला अत्यंत गौण वाटला.

आतां वडिलांच्या- अंशतः तरी- ज्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठी हा सेवाधर्म पत्करला ते फेडण्याच्या कामांहि मला विलकुल यश आले नाही. प्रथमतः जे पैसे मिळाले ते काही वर्षांचे देणे असलेले व्याज फेडण्यांत गेले. नंतर म्हणजे १९०७ च्या ऑगस्ट महिन्यांत वडिलांच्या जमिनीवर एक खटला उगस्थित झाला. चाळीस वर्षांपासून एका सोनारानाचा व आमच्या वडिलांचा काही जमिनीचा तंदा होता. पण गेल्या चाळीस वर्षांत तो पुनः उद्धवल्याचे आम्हांला तरी माहीत नव्हते. १९०७ साली आमच्या शेजारच्या गांवातील श्रम्युत राम नाईक बाणवलीकर यांनी सोनाराचे सर्व हक्क त्याच्या वारसांपासून घेऊन मोठा खटला उपस्थित केला. १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यांत सुरत येथील काँग्रेसला हजर राहून मी केवळ या खटल्याचा तडजोडीने निकाल लावण्याच्या उद्देशाने गोव्याला गेलों. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही, की, राम नाईकाने आपाऊच माझ्या वडील बंधूवर पौजदारी खटला केला होता, व सरकारातून जमिनीचा ताबा वेतला होता. आमच्या आप्तेष्टांच्या मतांविषय त्याच्या बरी जाऊन, खटल्याचा आपसांत निकाल लावावा, अशी मी त्याच्या वडील भावाला विनंती केली. परंतु तिचा परिणाम काही झाला नाही. उलट राम नाईक त्या जमिनीची भलतीच किंमत सांगू लागला. तेव्हां आमचा पक्ष खरा, हे कोर्टातून सिद्ध करून वेणें आम्हांस भाग पडेल. गांवच्या बहुतेक जमीनदार लोकांनी आमच्यातर्फे साक्षी दिल्या. त्यांचे साक्षीदार म्हटले म्हणजे चारपाच

मजूर होते. तेव्हां डिस्ट्रिक्ट जजाने आणि हायकोर्टाने आपल्याच तर्कें निकाल दिला.* वडील बंधूवर लावलेला पौजदारी खटलाहि कोर्टांत खोटा ठाला, हे सगळे योग्य झाले; परंतु या कामी कळकट्याला मिळविलेले बहुतेक सर्व पैसे घालविणे भाग पडले. जवळ-जवळ १००० रुपये या खटल्यांत बुडाले. तेव्हां वडिलांचे कर्ज माझ्या हातून फिटेल की काय, याविषयी माझ्या मनांत तीव्र शंका उपस्थित झाली. मी युनिव्हर्सिटीत नोकरी पत्करली न फक्तरी तोंच माझ्याशी लहानपणीं सख्याने वागणारा असा मनुष्य आमच्या-विषय खटला विकत घेतो काय, आणि दूरवर विचार न करतां कोटे साक्षीदार गोळा करून कोर्टांत भांडतो काय ! या सर्वांचा विचार केला म्हणजे माझे मन अत्यंत उद्ध्विग्न होत असे. गोव्याची परिस्थितिच इतकी विलक्षण झाली आहे, कीं, तेथील हिंदु लोकांना आपले हिताहित कशांत आहे, हे कळगेहि मुश्किल झाले आहे. अशा स्थितीत वडिलांचे कर्ज फेडून जमिनी मोकळ्या केल्या तरी त्याची गत काय होईल, आणि आम्हांला किती खटले करावे लागतील कोण जाणे ! असे वाटून या कामी मीं बहुतेक उदासीन झालों.

हरिनाथ देवें माझ्यावर प्रेम होते, यांत शंका नाही. १९०६ साली मी त्याच्या बरीं होतो तेव्हां केवळ माझ्या भिडेलातर त्यानें आपले मध्यमानांचे व्यसन सोडून दिले होते. माझ्या आगमनाने हे स्थित्यंतर घडून आले, असें वाटून त्याची त्याहि माझे फार आभार मानीत असे. चौद्व धर्माच्या पठनांनें आपला मुलगा सुधारेल, असें एका ज्योतिष्यानें सांगितले होते, व त्याच्यावर तिचा विश्वास होता. परंतु १९०७ साली हरिनाथ देची बदली हुगळी कॉलेजच्या प्रिन्सिपलच्या जागीं झाली, व तेथे त्याचे व्यसन पुनरुद्भूत झाले. पुढे त्या कॉलेजच्या जागेवर असतांना इंपीरियल लायब्ररीच्या मुख्य अधिकाऱ्याची जागा त्याला मिळाली. त्या वेळीं त्याचा पगार एकदम दरमहा ११०० रुपये झाला. ही जागा मिळण्याचा अंशतः मीच कारण झालों, असें तो म्हणत असे. पाळि भाषेत प्रावीण्य संपादल्यानें कलकत्त्याचे लॉई विद्याप कोपलस्टोन् यांची त्याच्यावर मजी बसली. विद्याप कोपलस्टोन् हे स्वतः पाळि भाषेचे मोठे होत, व काही अडल्यास ते हरिनाथ देला विचारीत असत. त्यांच्याच खटपटीनें श्रम्युत देला एवढा मोठी जागा मिळाली. देवें भरभराट पाहून मला फार आनंद होत असे. पण त्याबरोबरच त्यानें व्यसन वाढत चालले आहे, असें कॉलेजकणीं ऐकून माझे मन खिन्न होत असे. हुगळी-हून तो परत आल्यावर मी त्याच्या बरीं रहावच नव्हते. धर्मपालाने महाबोधि समेसाठी पुनः मूळचीच जागा भाड्यानें घेतली होती. तेथे काही दिवस मी राहिलों; व नंतर काही दिवस बालीगंज येथे श्रम्युत अंत्रिकाचरण सेन यांच्या बरीं रहात असे. येथे असतांना एके दिवशी हरिनाथ दे याम भेटण्यासाठी मी कलकत्ताकरचात गेलों. त्या कचांत देनें दरमहा नव्वट रुपये भाडे देऊन एक भजी मोठी खोली घेतली होती. दोन-तीन महिन्यांनीं जर्मनीहून डॉ. पिशल येणार आहेत, त्यांच्यासाठी ही खोली अडवून ठेविली आहे, असें

* हे दोन निकाल मी अमेरिकेंत असतांना झाले.

तो म्हणे. मी गेलों त्या वेळीं तेथें आणखी एकदोन बंगाली पंडित त्याला भेटण्यासाठी आले होते, व त्याचे दोवे सुरापानमित्रहि तेथें होते. हरिनाथ देन त्या दिवशी आमच्या-समोरच आपल्या ध्यसनाचें प्रदर्शन केले. त्यानें अतिक्रम केला, असें सुळीच नाही. परंतु, पूर्वी तो चोरूनमारून कोणाला न कळत दारू पीत असे. पण त्या दिवशीं उषडणें प्याला, एवढें काय तें. या गोष्टीचा माझ्या मनावर तीव्र परिणाम झाला. यापुढें जितक्या लवकर कलकत्ता सोडतां येईल तितकें चांगलें, अशी माझी दृढ समजूत झाली.

कलकत्त्यांत बऱ्याच लोकांच्या आणि माझ्या ओळखी झाल्या होत्या. हरिनाथ देच्या प्रतिपक्षांतील कांहीं वडे लोकहि मला चहात असत, असें माझ्या ऐकण्यांत आलें होतें. परंतु उषडणें किंवा गुप्तपणें या लोकांशीं मी कधीहि संबंध ठेविला नाही. त्यांत कांहीं सदाचरणी आणि उदार मनाचीं माणसें होती. तथापि केवळ हरिनाथ देला वाईट वाटेल हें जाणून मी त्यांची तोंडओळवहि जोडली नाही. मी त्यांच्या पक्षाला जाऊन मिळालों असतां तर कदाचित् माझा फायदा झाला असता. परंतु अशी वायुळाची वृत्ति स्वीकारण्याचा मला अत्यंत तिडकारा असल्यामुळे तिची तुसती कल्पनाहि माझ्या मनाला शिवली नाही. आता हरिनाथ देला ताळ्यावर आणून सन्मार्गाला लावण्याचा प्रयत्न माझ्या आटोक्याबाहेरचा होता, व त्यामुळे मला एकच रस्ता मोकळा होता व तो हा, कीं कलकत्ता सोडून दुसरीकडे जावें. सारांश, ज्या उद्देशानें मी येथें नोकरी पत्करिली, तो उद्देश सफल झाला नाही; बंगाल्यांतील विद्यार्थ्यांचें माझ्या हातून म्हणण्याजोगें कल्याण होण्यासारखें दिसेना, आणि ज्या मित्रांनें एवढी मदत करून मला पुढें आणलें, त्याचाहि पाय दिवसेंदिवस खोलांत जात असून त्याला बर आणण्याचें माझ्या अंगीं सामर्थ्य नाही; या सर्व गोष्टींनीं माझ्या मनांत फार काहूर माजून राहिलें, व कलकत्ता सोडून आपल्या शक्त्यनुसार कर्तव्याकडे वळण्याची उत्कंठा लागली. या प्रयत्नांत अचानक कसें यश आलें हें पुढील प्रकरणांत सांगायलाचें आहे.

श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा आश्रय

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, बडोद्याचे महाराज, हे विद्याप्रिय राजेरजवाड्यांत अग्रणी आहेत, अशी त्यांची ख्याति पुष्कळ वर्षांपूर्वी माझ्या ऐकण्यांत आलीच होती. १९०६ मालच्या डिसेंबर महिन्यांत औद्योगिक परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें त्यांचें कलकत्त्याला आगमन झालें. तेव्हां अर्थात्च त्यांच्या भेटीची मला फार इच्छा झाली. श्रुत सत्येंद्रनाथ टागोर आय्. सी. एस्.; यांची व माझी नैकानल कॉलेज सुरू झाल्यापासून चांगलीच ओळख झाली होती. त्यांत सर्वसाधारण महाराष्ट्रीय लोकांसंबंधी त्यांच्या मनांत एक प्रकारची आदरबुद्धि बसत असे. तेव्हां मी त्यांच्याजवळ जाऊन, ‘मला बडोद्याच्या महाराजांची ओळख करून द्याल काय?’ असा प्रश्न केला. त्यावर ते म्हणाले “महाराजांपेक्षा दिवाण श्रुत रोमेशचंद्र दत्त^{२७} यांची व माझी फार चांगली ओळख आहे, व त्यांच्याच मार्फतीनें तुमची आणि महाराजांची गाठ बाटून देणें चांगलें होईल.” त्याच दिवशीं किंवा दुपचा दिवशीं ते स्वतः मला वळून रोमेशचंद्र दत्त यांच्या घरी गेले. परंतु रोमेशबाबूंनीं, ‘माझ्या आणि महाराजांच्या भेटीपासून कांहीं एक निष्पन्न व्हायलाचें नाही, बौद्ध धर्माचा बडोद्याला उपयोग नाही व महाराज त्यासंबंधी, विशेष आस्था बाळगीत नाहीत,’ इत्यादि उडवाउडवीचीं उत्तरें देऊन श्रुत टागोर यांना व मला वाटेस लावले! तेथून बाहेर पडतेवेळीं मला तर महाराजांच्या भेटीची विलकूल आशा राहिली नाही. परंतु टागोर मला म्हणाले, “तुम्हांला वाईट वाटूं देऊं नका; मी स्वतः महाराज गायकवाडांना चांगला ओळखतो, आणि उद्यां सकाळीं सातांच्या सुमारास मजकडे आलांत, तर आपण दोघेहि महाराजांच्या भेटीला जाऊं.”

त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें दुपच्या दिवशीं नंतर ११ स्टोअर रोड, बालिंगंज येथें त्यांच्या घरी गेलों. आपल्या रोजच्या पोषावानें तें तसेच बाहेर निवले. मी त्यांच्यासाठीं गाडी

२७. हे बंगालमधील प्रारंभीच्या काळातील आय्. सी. एस्. अधिकारी होते. विद्वान्, अभ्यासू इत्तीचे आणि एक उत्तम लेखक म्हणून ते त्यावेळी ओळखण्यात येत. त्यांचे इंग्रजी आणि बंगाली वाङ्मय विपुल असून तें उच्च दर्जाचें आहे. त्यांच्या कांहीं काव्येच्या वि. सी. गुर्जर यांनी मराठीत आणलेल्या आहेत. ते राष्ट्रसभेचेही अध्यक्ष झाले होते.

आणण्यास सज्ज* झालो. परंतु त्यांनीं गाडीत बसणे साफ नाकारलें. सकाळीं मैल दीड मैल चालण्याची आपणाला संवय आहे, व चालल्याशिवाय चैन पडत नाही, असें म्हणून ते माझ्याबरोबर पायीच आले. त्या दिवशीं गायकवाड महाराज सकाळींच बाहेर कोठें गेले होते. अर्थात् आमची भेट झाली नाही. पण श्रीमंतांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी श्रीयुत (आतां सर) मनुमाई मेथा यांस माझ्यासंबंधीं जे कांहीं सांगायचे तें सांगून टागोर तसेच चालत घरी गेले.

त्यांच्या या खटपटीनेंहि श्रीमंत सयाजीराव यांची व माझी भेट झाली नसती; परंतु त्यांच्याच आश्रितांपैकी एकादोषा गृहस्थांनीं श्रीयुत मनुमाईंना वारंवार आठवण देऊन, दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं माझी भेट घडवून आणिली. महाराजांना दहा-पंधरा मिनिटां-पेक्षां जास्त अवकाश नव्हता. तेव्हां मला निरोप देण्यापूर्वी ते म्हणाले, “तुम्ही एकदां बडोद्याला या. पुष्कळ गोष्टी तुमच्याशीं मला बोलवयाच्या आहेत. आतां येथें मला पार कामें असल्यामुळे आणखी पांच मिनिटें बोलण्याची सोय राहिली नाही.”

त्यांनीं जरी मला बडोद्याला बोलाविलें होतें, तरी वीस-पंचवीस दिवस कलकत्ता सोडतां आला नाही. पुढें नॅशनल कॉलेजांतून कांहीं दिवसांची सुट्टी घेऊन कुडुवाला पोहोच-विण्यासाठीं मी गोव्याला गेलों व तेथून बडोद्याला गेलों. श्रीयुत रावकी रघुनाथ शिर्सांव-कर या गृहस्थांची व माझी कलकत्त्याला चांगली ओळख झाली होती. या वेळीं (सन १९०७ सालीं) ते असिस्टंट खानगी कारभारी होते. बडोद्यास दुमरीकडे कोटें ओळख नसल्यामुळे यांच्याच घरीं उतरलों. मला तेथें बरेच दिवस रहावें लागले. प्रथमतः महाराज दुसरीकडे शिकारीस गेले होते, व नंतर त्यांची चुलती कीं काय वारली. एवंच आठ दहा दिवस महाराजांची भेट झाली नाही. पण मी इतके दिवस येथें आहे, असें त्यांना समजतांच चुलतीच्या मरणांनंतर तिसऱ्या दिवशीं त्यांनीं मला भेटीसाठीं राजवाड्यांत बोलाविलें. बराच वेळ संभाषण झाल्यावर ते म्हणाले, “चुलतीच्या मृत्यूमुळे प्रसिद्धपणें तुमचें व्याख्यान वगैरे राजवाड्यांत करतां येत नाही. तथापि पुनः या बाजूला आलांत, तर मला भेटल्यावांचून जाऊं नका.” माझ्या जाण्यायेण्याच्या खर्चासाठीं १६० रुपये त्यांनीं खानगींतून देवविले, व माझी खानगी केली.

कलकत्त्याला गेल्यानंतर माझा बडोदें सरकारशीं मुळींच पत्रव्यवहार राहिला नाही. परंतु जवळजवळ एका वर्षांनीं हुजूरकामदाराचें एक पत्र आलें. महाराजसंसार मयूरमधून तुमची आठवण काढीत असतात व या बाजूला आल्यास तुम्हीं बडोद्याला येऊन भेटावें, अशी त्यांची इच्छा आहे, इत्यादि मजकूर होता. त्या वेळीं कॉलेजातील काम टाकून जातां येणें शक्य नव्हतें. तेव्हां मीं लिहिलें, कीं, ‘सध्या महाराजसहिबांना भेटतां येणें शक्य नाही. परंतु उन्हाळ्याची सुट्टी झाल्यानंतर भेटतां येईल. त्यापूर्वीं महाराजांची स्वारी कोठें आहे, याची चौकशी करून मी भेटीस येईन.’ उन्हाळ्याच्या सुट्टीत मी गोव्यास

गेलों व तेथेंच बहुतेक उन्हाळा घालविला व नंतर जुलै महिन्यांत बडोद्याला जाऊन महाराजांची भेट घेतली. या वेळीं त्यांनीं मला एक व्याख्यान देण्यास सांगितलें, व त्याप्रमाणें तें न्यायमंदिरांत करविण्यांत आलें. स्वतः महाराज हजर रहाणार होते; परंतु आयत्या वेळीं त्यांना हजर रहातां आलें नाही. माझ्या व्याख्यानाचा श्रोतृमंडळीवर परिणाम चांगला झाला असावा, असें शेवटीं झालेल्या एक-दोन गृहस्थांच्या भाषणांवरून दिसून आलें. महाराजांची त्यानंतर राजवाड्यामध्यें भेट झाली. त्या प्रसंगीं ते म्हणाले, “कलकत्ता सोडून इकडे कांहीं काम करण्याची तुमची इच्छा आहे काय ?” मी म्हणालो, “पैसा मिळवून श्रीमंत होण्याची मला मुळींच इच्छा राहिली नाही. माझ्या आवडीचें काम मला मिळालें, आणि निर्विहायुता पैसा मिळाला तर तें मला हवें आहे.” ते म्हणाले, “तुम्ही येथें येऊन रहात असाल तर तुम्हाला मी सर्व प्रकारें मदत करण्यास तयार आहे.” मी म्हणालों, “मी बडोद्यालाच रहावें, अशी अट महाराजांनीं घालूं नये. मी कोठें असलों तरी बौद्धधर्माचें ज्ञान आमच्या महाराष्ट्र बांधवांना करून देणें, या माझ्या कर्तव्यास मुकणार नाही. तेव्हां पुणें-मुंबईसारख्या ठिकाणीं राहून माझें काम मला करूं द्यावें व निर्विहायुती बडोदें सरकारकडून मला मदत व्हावी.”

त्या वेळीं महाराजांनीं निश्चयात्मक असें कांहींच सांगितलें नाही, व ते त्या दिवशीं कीं दुसऱ्या दिवशीं पुण्याला निघून गेले. मीहि कलकत्त्याला गेलों. पंधरा-वीस दिवसांनीं पुण्याहून महाराजांच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीची अर्जेंट तार आली. तिचा इत्यर्थ असा—“तुम्ही महाराष्ट्रातील कोणत्याहि शहरीं रहात असाल तर तुम्हाला बडोदें सरकारांतून दरमहा ५० रुपये मिळतील, व ही मदत तीन वर्षेपर्यंत चालू राहील. मात्र वर्षांतून एखादें पुस्तक बडोदें सरकारासाठीं तुम्हीं विहून तयार केले पाहिजे.” ही तार गोव्याला जाऊन बरीच हिडून आली. त्यामुळे उशिरा मिळाली. इतक्यांत सेक्रेटरीकडून पहिल्या तारेचें उत्तर तावडतोब पाठवावें, अशी दुसरी एक तार आली. हरिनाथ दे व जरिदस मुकजी यांस माझा उद्देश कळवून महाराज सरकारांनीं देऊं केलेलें वेतन मी स्वीकारलें, व तारेनेंच त्यांचे आभार मानिले. मात्र पत्रांनीं मी ऑक्टोबर महिन्यांत पुण्याला जाईन, असें कळविलें होतें. एक महिना कलकत्त्यास रहाण्यास हरकत नाही, असें त्यांच्या सेक्रेटरीकडून उत्तर आलें.

कलकत्त्याला माझी व ऑनरेबल मोंग बा दू या ब्रह्मी गृहस्थाची ओळख झाली होती. त्यांनीं मला मुद्दाम ब्रह्मदेशाला बोलाविलें होतें. जर मी तिकडे गेलों तर मला त्रिपिटक ग्रंथातील छापून प्रसिद्ध झालेला सर्व भाग देण्याचें त्यांनीं कबूल केलेलें होतें. सप्टेंबर महिन्यांत त्याला भेटण्यासाठीं मी ब्रह्मदेशास गेलों. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीनेंहि पालि भाषेतील छापून प्रसिद्ध झालेलीं सर्व पुस्तकें आणण्यासाठीं मजबाशीं ३००/१०० रुपयांची रक्कम दिली होती. या वेळीं मोलमिन् येथील आमच्या स्थविंगता भेटण्यासाठीं मी मुद्दाम गेलों. आतां जरी मी संघांत नव्हतों, तरी स्थविंगता माझा पार चांगला आदरसंस्कार केला. मोंग बा दू यांनीं सरासरी २५० रुपयांचीं पालि पुस्तकें मला नजर

* त्यांची गाडी कांहीं कारणांमुळे त्या दिवशीं मिळण्यासारखी नव्हती.

केली. या पुस्तकांचा मला अजून चांगला उपयोग होत आहे. किंबहुना, या पुस्तकांचाचून माझे येथे पदोपदी अडले असतें; व पाछि भाषा शिकविण्याच्या कामी फार अडथळा झाला असता.

कलकत्ता विद्यापीठ सोडावें कीं सोडूं नये ?

सप्टेंबरअखेर ब्रह्मदेशाहून मी परत कलकत्त्याला आलों. माझ्या गैरहजेरीत तेथे निराळाच प्रकार घडून आला होता. युनिव्हर्सिटीने माझा पगार दरमहा १०० रुपये होता तो २५० रुपये केला आणि माझ्याकडून तीन वर्षे कलकत्त्याला राहीन, अशी हमी मागितली. हे सर्व हरिनाथ दे आणि जस्टिस मुर्कजी यांच्या खटपटनें झाले असले पाहिजे. मला हे समजून आल्यावर श्रीयुत देला मी म्हणलों, “तुमच्याच विचारानें मी बडोद्याचें वेतन स्वीकारिलें, आणि आतां तुम्हीच माझ्या वचनाविरुद्ध वागण्यास मला लावतां हे कसे ?” भवति न भवति होऊन शेवटीं मला घेऊन श्रीयुत हरिनाथ जस्टिस मुर्कजीकडे गेले. जस्टिस मुर्कजीनाहि मी हाच प्रश्न केला. ते म्हणाले, ‘तुमच्या जाण्याला त्या वेळीं आम्हीं अडथळा केला नाही. पण आज आम्हांस असें दिसून आलें आहे, कीं, तुमचे कलकत्त्याला रहाणे झाले असतां पालि भाषेचा प्रचार विशेष होईल, व एवढ्याचसाठीं आम्ही तुम्हांस येथें रहाण्याविषयीं आग्रह करीत आहों. आतां महाराज गायकवाड यांना दिलेले वचन कसें मोडावें, असें जर तुम्हांस वाटत असेल, तर युनिव्हर्सिटीचा व्हाइस चान्सेलर या नात्यानें मी तुम्हांस आणखी तीन वर्षे येथे ठेवण्याविषयीं महाराजांस विनंती करतों. आजच पाहिजे तर यासंदर्बानें तार करितों. मात्र आमचें वचन मोडून तुम्ही येथून जातां कामा नये.” त्या दिवशीं जस्टिस मुर्कजी यांना होय किंवा नाही, असें स्पष्ट उत्तर न देतां, “विचार करून काय तें कळवितों,” असें सांगून बिन्हाडीं आलों.

माझ्या मनाची स्थिति इतकी चमत्कारिक झाली होती, कीं, सांगतां सोच नाही. एका बाजूस दरमहा २५० रुपये पगाराचा लाभ, व दुसऱ्या बाजूस स्वकर्तव्यास मुकण्याची भीति, यांच्या दरम्यान माझ्या मनानें पुष्कळ हेलकावे खाल्ले. पण शेवटीं कर्तव्याला न मुकण्याचा निश्चय दृढ झाल्यामुळे मला फार आनंद झाला. दुसऱ्या दिवशींच सर्व पुस्तके पेटित भरून ती श्रीयुत आनंदराव माडगांवकर यांच्या मार्फत मुंबईला रवाना केली; आणि त्याचि वडील श्रीयुत २० दीनानाथराव माडगांवकर यांना मी म्हणलों, “आज बुडाच्या

२८. हे गेल्या काळातील मुंबईतल्या सर्व सामाजिक नि धार्मिक चळवळीत डॉ. मांडारकर, त्या. रानडे वगैरे मंडळींच्या मूळ सहाय्यकांपैकी होते. यांच्याच, गोविंद दीनानाथ माडगांवकर या चिरंजिवांना, नंतर मुंबई हायकोर्टाचे न्यायाधीश होण्याचा मान मिळाला. आनंदराव, कृष्णराव, बळवंतराव वगैरे माडगांवकर, ही सर्व एकाच घरातील आप्तमंडळी होती.

आणि बोधिसत्त्वाच्या अनुकंपेनें मी लोभावर विजय मिळविला, म्हणून मला आनंद वाटत आहे !”

परंतु हरिनाथ देला कांहीं तरी सांगणें प्राप्त होतें. तेव्हां त्याला भेटून मी म्हणलों, “श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा निरोप येथून मागविणें मला रास्त वाटत नाही. मी त्यांना भेटून, जे कांहीं होईल, तें तुम्हांस कळवितों. तोंपयेंत सिड्केटला मी निश्चयात्मक असें उत्तर देत नाही.” हरिनाथ देनें मला श्रीमंत महाराज गायकवाड यांस देण्यासाठीं एक पत्र लिहून दिलें. त्यांत, माझ्या कलकत्त्याला रहाण्यापासून फार फायदा आहे, इत्यादि मजकूर होता.

डॉ. वुड्स याचा प्रथम परिचय

जस्टिस मुर्कजी व हरिनाथ दे यांचा निरोप घेऊन मी १९०८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मुंबईला आलों; आणि पूर्वी निरवयव केल्याप्रमाणें माझा राजीनामा कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्ट्रारकडे पाठवून दिला. दे व जस्टिस मुर्कजी यांनाहि पत्रद्वारे कळविलें, कीं, आपला मी फार आभारी आहे; तथापि केवळ पैशासाठीं मी युनिव्हर्सिटीचा नवीन ठराव मान्य केला असें अपयश पदरीं येईल, या भीतीनें राजीनामा देत आहे. श्रीमंत महाराज गायकवाड यांनीं मला प्रतिबंधक केला असता किंवा नाही, हे मला माहीत नाही. हा प्रश्नच मी त्यांना विचारूं इच्छित नाही, इत्यादि.

मुंबईला माझी व डॉ. वासुदेव अनंत सुलठणकर^{२९} यांची याच वेळीं प्रथमतः ओळख झाली. श्रीयुत कृष्णराव माडगांवकर आणि त्याचे कनिष्ठ बंधु श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर यांचीहि याच खेपेस चांगली ओळख झाली. या ओळखीचें पर्यवसान त्वरित मैत्रीत झालें. माडगांवकर यांनीं मला रहाण्यासाठीं आपला बोरिवली येथील बंगला दिला. तेथें सहकुटुंब एक-दोन महिने राहिलों. याच वेळीं डॉ. जेम्स एच. वुड्स (James H. Woods), अमेरिकेंतील हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर संस्कृत भाषेचा अभ्यास वाढविण्याच्या उद्देशानें या प्रांतांत येऊन राहिले होते. ते जर्मनीत असतांना डॉ. सुलठणकर यांबरोबरच अभ्यास करीत असत. माझ्यासंदर्बानें डॉ. सुलठणकरांचें त्यांच्याशीं बराच वेळ संभाषण झालें होतें. तेव्हां मला पाहण्याची त्यांना फार उत्सुकता झाली. मी मुंबईला आलों त्या वेळीं त्यांच्या कुटुंबाची तब्येत नादुरुस्त होती; म्हणून ते मायेनला रहात असत. त्यांच्या विनंतीवरून डॉ. सुलठणकर व मी तेथें जाऊन त्यांना भेटलों. नंतर नोव्हेंबर महिन्यांत ते सहकुटुंब ताजमहाल हॉटेलमध्ये येऊन राहिले, व तेथून रोज पालि भाषा शिकण्यासाठीं बोरिवलीला येत असत.

पण महिना पंधरा दिवसांनीं त्यांच्या कुटुंबाची प्रकृति पुनः विषवली. म्हणून मीं मुद्राम त्यांच्यासाठीं प्राथेनासमाजासमोर एका चालीत बिन्हाड केले. भाड्याचा वगैरे खर्च

त्यांनी दिला. आपणाला ताजमहाल होटेलांत येऊन शिकवावे, असे त्यांनी डॉ. सुलटण-करामाफत बोलणे चालविले होते. पण त्यांनीच त्याचा परस्पर निषेध केला. शिकविण्यासाठी मी त्यांच्याकडे जाणार नाही, व असला प्रश्न केल्यास त्यांचे नुकसान होईल, असे समजल्यामुळे त्यांनी मला यासंबंधी सुळीच विचारले नाही. मात्र मुंबईत येऊन रहाण्यास विनंती केली; आणि त्यांच्या सोयीसाठी मीहि ती मान्य केली. आमच्या बिन्हाडाची सर्व जुळवाजुळव डॉ. सुलटणकर यांनी परस्पर केली. अर्थात् मला बोरिवलीचे बिन्हाड मुंबईस आणण्यापलीकडे दुसरी मेहनत पडली नाही.

डॉ. बुड्स फेब्रुआरी १९०९ अखेरपर्यंत राहून जपानच्या मार्गाने स्वदेशी परत गेले. मार्चे महिन्यांत मंडळीला गोंव्याला पाठवून माझे कायमचे बिन्हाड पहाण्यासाठी मी पुण्यास आलों. प्रथमतः सदाशिव पेठेत एका लहानशा घांत कांही दिवस काढले, व नंतर रविवार पेठेत एका घरांत वरच्या मजल्यावर रहात होतो. या अवधीत माझ्याकडून म्हणण्यामारजी मेहनत झाली नाही. तथापि 'विशुद्धिमार्ग'चा बराच भाग मी देवनागरी लिपीत लिहून काढला. 'बोधिचर्या-अवतारा'चे मराठी भाषांतर तयार केले. एक लहानसे पांडि व्याकरण संस्कृत भाषेत लिहिले आणि बडोदे येथील निरनिराळ्या ठिकाणी पांच व्याख्याने दिली. त्यांतील तीन व्याख्याने "बुद्ध, धर्म आणि संघ" नांवाच्या पुस्तकरूपाने छापून प्रसिद्ध झाली आहेत.

१९१० च्या फेब्रुआरी महिन्यांत डॉ. बुड्स यांजकडून निकडीचे पत्र आले, की हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीत माजी प्रोफेसर मि. वॉलन याने चालविलेल्या विशुद्धिमार्गाच्या संशोधनाच्या कामी माझ्या मदतीची जरूरी आहे, व ताबडतोब येण्याची तयारी करावी. आगबोटीने वगैरे कसे यावे, याची सर्व माहिती त्यांनी याच पत्री देऊन ठेविली होती, व आपला तारेचा पत्ता आणि अमुक रुपयांबद्दल खुणेचे शब्दहि देऊन तारेनेच वैसे मागविण्यास लिहिले होते. त्याप्रमाणे १८०० रुपये मी तारेने मागविले आणि श्रीमंत महाराज गायकवाड यांची परवानगी घेऊन अमेरिकेच्या प्रवासाची तयारी चालविली. महाराजहि याच प्रसंगी जपानवरून अमेरिकेला जाणार होते. ते मला आपणाबरोबरच येण्यास सांगत होते, पण अमेरिकेचे वैसे माझ्या हातीं आल्यामुळे आणि इंग्लंडहून पुढे जाण्याची व्यवस्था परस्पर डॉ. बुड्स करणार असल्यामुळे तसे करता आले नाही. मी इंग्लंडच्याच मार्गाने जाण्याचा माझा बेत निश्चित केला. महाराजमाहेबांनी विशेष आग्रह न करता मोठ्या संतोषाने तिकडे जाण्यास मला परवानगी दिली. एवढेच नव्हे, तर कांही अडचण पडल्यास तारेने कळवा, अवश्य मदत करू, असेहि अभिवचन दिले. याशिवाय बुद्ध, धर्म आणि संघ हे पुस्तक छापण्यासाठी म्हणून मला त्यांनी एकदम पांचशे रुपयांची देणगी दिली.

दरमहा २५० रुपयांची नोकरी सोडून श्रीमंत गायकवाड महाराजांनी दिलेल्या ५० रुपयांच्या वेतनाचा स्वीकार केल्याबद्दल मला कधीहि पश्चात्ताप झाला नाही. हे वेतन स्वीकारले नसते तर डॉ. बुड्स यांची गाठ पडली नसती आणि अमेरिकेला जाण्याची

संधि सांपडली नसती. पुण्याला येऊन राहिल्यामुळे डॉ. भांडारकर यांचा निकट संबंध जडला व त्यांच्या प्रयत्नांने मुंबई युनिव्हर्सिटीत पालि भाषेचा प्रवेश करता आला.

महाराष्ट्र देशांधवांची सेवा करण्याची माझी उत्कट इच्छा अंशतः तरी तृप्त होण्यास श्रीमंत गायकवाड महाराजांचाच आश्रय कारणीभूत झाला आहे, आणि या प्रांतांत पालि भाषेच्या प्रसाराचे पुष्कळसे श्रेय त्यांना देणे योग्य आहे.

१८

अमेरिकेतील प्रवास

जगाच्या आयुष्याची बावीस-तेवीस वर्षे गोंव्यासारख्या मागासलेल्या प्रांतांत गेली व त्यानंतरहि बहुतेक वर्षे काशीतील मठांत किंवा बौद्धविहारांत गेली, त्याच्यावर अमेरिकेचा प्रवास करण्याची पाळी येणे म्हणजे जरासे विलक्षण म्हटले पाहिजे. कधी विजार वापरण्याची संवय नाही, बूट घालण्याचा अभ्यास नाही, युरोपियन पद्धतीने देवळावर जेवण्याचा प्रसंग नाही, अशा परिस्थितीत माझ्या मनाची स्थिति कशी झाली असावी, याची वाचकांनीच कल्पना करावी. परंतु अपरिचित देशांतून प्रवास करण्याचे बरेच प्रसंग गुदरले असल्यामुळे व कलकत्त्याला असतांना कांही मित्रांनी युरोपियन थाटाची राहणी माझ्या अवलोकनांत आली असल्यामुळे मला या नवीन प्रवासाचे वाटावे तितके भय वाटले नाही.

या वेळीं डॉ. सुवटणकर लाहोरला दयाळसिंग कॉलेजांत अध्यापकाचे काम करीत असत. माझा अमेरिकेन जाण्याचा निश्चय झाल्यावर एकदां ते मला घेऊन भेटले. मी अतिशय घांदलीत असल्यामुळे "बुद्ध, धर्म आणि संघ" या पुस्तकाची शेवटली प्रुफेहि त्यांनीच तपासली व शुद्धिपत्र तयार केले. विलायतेच्या प्रवासांत काय काय जिनसा आवाश्यक आहेत, यांची एक यादीहि त्यांनी तयार करून दिली. या यादीप्रमाणे श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर यांनी जिनसा खरेदी करण्यास मला मदत केली. पुण्याच्या स्टेशनावर माझ्या घरच्या मंडळींचे शेवटले दर्शन घेऊन मी मुंबईस गेलों, व तेथून तारीख २३ एप्रिल १९१० रोजी मांच्युआ (Mantua) नांवाच्या पी. ॲड ओ. कंपनीच्या आगबोटीने इंग्लंडचा मार्ग धरिला. बंदरावर माझे मित्र श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर वगैरे मंडळी आली होती. याच बोटीने महाराजा होळकर विलायतेला

जाण्यास निघाले होते. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या भगिनी श्रीमंत सौ. सीताबाई याहि होत्या. मला ही गोष्ट मुळीच माहीत नव्हती, व असती तरी त्यांच्यापासून काही विशिष्ट फायदा झाला असता, असेंहि नाही. पण माझे मित्र प्रार्थनासमाजाचे मिशनरी श्रीयुत विठ्ठल रामजी शिंदे^{३०} यांना ही गोष्ट माहीत होती, व आगबोटीवर गैरसोय झाली असता, मला या श्रीमंत मंडळींकडून काहीं मदत व्हावी, या उद्देशाने त्यांनी सौ. सीताबाई साहेबांना एक पत्र लिहून ते थक्क्यावरच माझ्या स्वाधीन केले. डॉ. सुखटणकर यांनीहि इंग्लंडांत बऱ्याच गृहस्थांना माझ्यासेवातून लिहून ठेविले होते. याशिवाय डॉ. बुड्स यांनी लिंक्डरगूल येथे एका माजी आर्चडीकनला माझी व्यवस्था लावण्यासाठी लिहिले होते.

आगबोटीवर मला जी सॅकंड क्लास केबिन मिळाली होती, तिच्यांत एक जैन जातीचा इंग्लंडला जाणारा विद्यार्थी व त्याच जातीचा पारिस येथे जवाहिरांचा धंदा करणारा व्यापारी, असे दोघे उतारू होते. पहिल्या दिवशी काहीं काहीं मंडळीला समुद्राची हवा बाधून प्रकृति अस्वस्थ होत असते; पण मला मद्रासहून व कलकत्त्याहून रंगूनला जाताना व तेथून परत येताना तीन-चार दिवस आगबोटीत घाळविण्याची संवय असल्यामुळे या प्रवाशांत मुळीच त्रास झाला नाही. एवढेच नव्हे, तर मुंबईस दोन दिवस शौचाला वारंवार होत असून मला थोडासा तापही आला होता; पण अरबी समुद्रांत २४ तास प्रवास केल्याबरोबर प्रकृतीला आराम वाटू लागला. आगबोटीवरील लोणी आणि पाव इत्यादि साधे अन्न तर माझ्या प्रकृतीला फार मानवले. सकाळी उठल्याबरोबर चहा, काही फळे व विस्किट किंवा पावाचे दोन तुकडे, एवढे मिळे. नंतर १० वाजता जेवण (Breakfast), पुनः १ ला न्याहारी (Lunch), नंतर ४ ला चहा, पुनः ७ ला उत्तम जेवण (Dinner) आणि रात्री १० ला थोडासा फराळ (Supper) असे. या सर्वांचा काहीं युरोपियन प्रवासी पूर्ण आस्वाद घेत असत. पण तसा प्रकार माझ्याकडून घडला असता तर संग्रहणीचा विकार विक्रोपाला जाऊन देहाबमान होण्याची पाळी आली असती. मी व दुमरे हिंदु प्रवासी दिवसांतून दोन-तीन वेळां अगदी बेतांचेच अन्न खात होतो. आमच्यामध्ये एक तरुण देशस्थ ब्राह्मण होता. तो मात्र युरोपियन प्रवाशांना हार जात नसे. पहिल्याच दिवशी त्याने हॅम (Ham) आणि बीफ (Beef) वगैरे पदार्थांवर यथेच्छ ताव मारण्यास सुरुवात केलेली पाहून आम्हां सर्वांस अत्यंत

३०. हे अत्यंत ध्येयवादी आणि त्यागी गृहस्थ होते. त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजातून बी. ए. झाल्यानंतर प्रार्थनासमाजाच्या कार्यास वाहून घेतले. प्रार्थनासमाजाच्या मदतीने ते ऑक्सफोर्ड येथे जाऊन तुलनात्मक धर्माचे अध्ययन करून आले. त्यांनी अस्त्युत्ता निवारण्याचे कार्य फार कळकळीने केले. त्यांनी कित्येक संस्था, शाळा, वसतिगृहे स्थापन करून, चालवली. ते राजकीय चळवळीतही भाग घेत असत. नागपूर काँग्रेसनंतर महात्मा गांधींनी यांना काँग्रेस वर्किंग कमिटीत घेतले होते.

अचंबा वाटला ! मी तर त्याला मराठीत असा प्रश्न केला की, “तुम्ही देशस्थ ब्राह्मण म्हणवितां आणि पहिल्याच दिवशी आगबोटीवर हे असेच्य पदार्थ खातां, हे कसे ?” त्यावर तो म्हणाला, “विलायतेला जाण्याचा माझा निश्चय तीनचार महिन्यांमागेच झाला होता, व तेव्हापासूनच मुंबईतील हॉटेलांत जाऊन हे पदार्थ खाण्याची मी संवय करून घेतली !” हे ऐकून आम्ही चूप बसलो.

माझ्या केबिनमध्ये असलेला जैन व्यापारी आगबोटीवरील अन्नाला मुळीच शिवत नसे. चहा, विस्किट किंवा पाव एवढे पदार्थ मात्र तो खात असे. बाकी आपणासाठी हळदीची सुकी बालून तयार केलेल्या पुष्कळ दिवस टिकणाऱ्या भाकऱ्या, इतर मेवा-मिठाई, आणि आवे, संत्रे, मोसंबी वगैरे फळांच्या दोन-तीन कंठ्या त्याने बरोबर घेतल्या होत्या. त्यांच्यावर तो आपला निवाह करी. दुसरा जैन विद्यार्थी इतका कर्मेठ नव्हता. पण मांस पाहिले, की, तो कचरत असे. आणली बापना आडनांवाचे होळकर महाराजांचे विश्वक (हेहि जातीने जैन आहेत) या बोटीवर होते. तेहि मारथ्यांस-विरहित पदार्थ सेवन करीत असत. मला स्वतःला मासे खाण्यास अडचण नव्हती; परंतु आगबोटीवर हा पदार्थ क्वचित्च मिळे. तेव्हां आम्हां तिर्वाजणांचे भोजनप्रसंगी जुळत असे. दोन-तीन दिवसांनंतर चाफ रुझईआ सांगून डाळभात मिळण्याचीहि आम्हां व्यवस्था करवून घेतली. पाव, लोणी, फळे आणि वरणभात, एवढ्या पदार्थांवर आमचा योगक्षेम नीट चालला.

आगबोट तांबड्या समुद्रांत पोहोचल्याबरोबर श्रीयुत बापना यांच्या मार्फत मजबूत असलेले श्रीयुत शिंदे यांचे पत्र, श्रीमंत सौ. सीताबाई यांकडे पाठवून दिले. त्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी त्यांनी मला भेटावयास यावे, असा निरोप पाठविला. सूमध्यसमुद्रांत आगबोट जाण्यापूर्वी मी त्यांना एकदोनदां भेटलो. वारंवार फर्स्ट क्लासांत जाणे मला आवडत नमल्यामुळे मी तिकडे जाण्यास कंटाळत असें. परंतु एके दिवशी भूमध्य-समुद्रांत थोडेंसे रुफान झाले व त्यामुळे सीताबाईमाहेर फार घाबरून गेल्या. माझ्या-प्रमाणेच त्यांनीहि एकदम लंडनचे तिकीट काढले होतें. त्यांना कोणी सांगितले, की, विस्केच्या उतारागारांत याहिपेक्षां भयंकर तुफानें होत असतात. तेव्हां त्यांनी तिकीट बदलून मार्सेलसवरूनच जाण्याचा वेत निश्चित केला. पण या कामी मोठी अडचण अशी होती, की, महाराजा होळकर यांचे युरोपियन गार्डियन व इतर बरोबरीची मंडळी, या सर्वांसाठी मार्सेलसहून क्यालेला जाणाऱ्या स्पेशल ट्रेनमध्ये व्यवस्था केली होती त्यांपैकी एकाद्या गृहस्थाला मार्सेलसहून सीताबाईंबरोबर क्यालेला येण्यास सांगता आले असेत. परंतु तसें कां करण्यांत आले नाही, हे मला ठाऊक नाही.

मार्सेलसहून क्यालेण्यांतच काय ती अडचण होती. तेथे महाराजांच्या स्पेशल ट्रेनची व आमच्या एकनप्रेसची गांठ पडणार होती. तेव्हां सौ. सीताबाईंनी महाराजांच्या गार्डियनला सांगून आपले तिकीट बदलून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तो गृहस्थ तिच्या एकटीला येण्यास अनुमति देईना. शेवटी तिने माझे नांव पुढे केले. तेव्हां गार्डियनने मला

विचारलें. कीं, या बाईच्या सामानाची वगैरे जबाबदारी तुम्ही घेण्यास तयार आहां काय? मी म्हणालों, “मी अगदीं नवला मनुष्य आहे. तथापि माझ्याकडून होण्यासारखी सर्व मदत मी करीन.” दुसरा कांहीं मार्ग नसल्यामुळे त्यानें अडचण पडल्यास तार वगैरे करा, असें भांगून मार्सेल्स येथें महाराजांसह वर्तमान स्पेशल ट्रेनचा मार्ग धरिला. सौ. सीताबाईंनीं पदरचे पैसे भरून माझेंहि तिकीट बदलून घेतलें होतें. आगवोडीवर ही गोष्ट धडून आल्यामुळे फ्रान्स देशामधून एक दिवसाचा थांबता प्रवास करण्याची संधि मला सापडली.

ज्या दिवशीं मार्सेल्स बंदरांत आम्ही उतरलों, त्याच दिवशीं एडवर्ड वादशहांचें निधन वृत्त आमच्या कार्नीं आलें. सौ. सीताबाईंबरोबर इंदिराबाई नांवाची त्यांची एक मुलगी होती. या दोघीजणींचें पुष्कळच सामान होतें. बंदरावर अशी अडचण उपस्थित झाली, कीं, त्यांच्या जरतारी लुगड्यांवर वगैरे भयंकर जकात मागूं लागले. शेवटीं सर्व पेठ्या न उबडतां, त्या तशाच बंद करून थोमस कुकच्यामार्फत परस्पर इंग्लंडला सीताबाईंसाहेब उतरणार होत्या त्या ठिकाणीं पाठविण्यांत आल्या. माझी ट्रंक मला लिब्ररपूल येथें थोमस कुकच्या ऑफिसांत मिलेल, अशी व्यवस्था केली. एवढें झाल्यावर गांवांत जाऊन प्रथमतः उपाहारवाची सोय पडिली, आणि नंतर मार्सेल्स शहर पाहण्यास गेलों. सीताबाईंच्या हॅडबॅगमध्ये कांहीं जवाहीर होतें. त्यामुळे हॅडबॅगची त्यांना फार काळजी वाटत असे. शुद्धियम वगैरे ठिकाणीं हॅडबॅग वगैरे नोकऱ्याच्या स्वाधीन करून जावें लागे; तेव्हां तर त्यांचें मन अत्यंत साशंक होत असे. मला जेव्हां ही गोष्ट त्यांनीं सांगितली, तेव्हां मी म्हणालों, “तुमच्या बॅगमध्ये जवाहीर आहे, याचा संशयहि कोणाला येऊं देऊं नका; नाहीं तर येथून सुवाते पार पडण्याची आशा बाळगावयास नको.”

थोमस कुकच्या मार्फत मार्सेल्सची प्रसिद्ध स्थळें पाहून संध्याकाळीं आम्ही एका उपाहारगृहांत गेलों. कुकचा इंटरप्रिटर बरोबर होताच. आमच्यासाठीं होटेलवाल्याला सांगून त्यानें ताज्या वाटाण्याची उसळ वगैरे पदार्थ तयार करविले. या इंटरप्रिटरनेंच आम्हांला भोजनोत्तर स्थानावर नेऊन तेथें कुकच्या दुसऱ्या एका एजंटाच्या स्वाधीन केलें, व त्या एजंटानें फर्स्ट क्लासच्या डब्यांत जागा पाहून दिली. कुकचे इंटरप्रिटर आणि एजंट यांनीं आमच्या विशांतील दहावीस फ्रँक तरी कमी केले असतील, असें वाटतें ! आमच्याइकडे जसें बक्षिसाचें बंड आहे, तसेंच तें फ्रान्सांतहि असावें, असें दिसून आलें.

फ्रान्सांतील आगगाड्या फारशा सोयीवार नाहीत. आम्ही जरी फर्स्ट क्लासचे ठावर होतो, तथापि निजण्याची सोय मुळींच नव्हती. जेमतेम बसण्यापुरती जागा होती. दुसरे दोन-तीन उतारू आमच्या डब्यांत होते. त्यापैकी एक मुसलमान विद्यार्थी होता. त्याला फ्रान्सची चांगली माहिती असल्यामुळे त्याचा आग्रहास चांगला उपयोग झाला. यानंतर थोमस कुकच्या एजंटाला शरण जाण्याचा प्रसंग आला नाही. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही पारीसला जाऊन पोहोचलों. एका स्थानावरून दुसऱ्या स्थानावर जाण्यासाठीं

आम्ही एक मोटरगाडी ठरविली व पारीस शहरांतून लरेनें प्रवास करून आमचें स्थान गांठलें. मुसलमान विद्यार्थ्यानें वाटेतील कांहीं स्थळें दाखविलीं. परंतु खालीं उतरून तीं नीट पहाण्याला लागूनच एक मोठें हॉटेल आहे. तेथें आम्हीं सर्वांनीं उपाहार केला. मी जरी पैसे देत होतो, तरी त्या तरुण मुसलमान विद्यार्थ्यानें ते न घेतां स्वतःच बिल दिलें. पारीसहून क्वालेला आम्ही कोणत्या वेळीं पोहोचलों, हे आतां नीट आठवत नाही. परंतु तेथें पी. अँड ओ. ची स्पेशल ट्रेन (ज्या ट्रेनें होल्कर महाराज गेले ती) व आमची एक्सप्रेस यांची गांठ पडणार होती, असें मला आठवतें. कदाचित् महाराज आमच्या-पूर्वीच इंग्लिश चॅनल उतरून फ्लीकडे गेले असावे. परंतु डोव्हरला ते ज्या गाडीतून जाणार होते, त्याच गाडीतून आम्हांलाहि जावयाचें होतें. तेव्हां त्या स्थानावर मी त्यांच्या स्पेशल डब्याची चौकशी करून सौ. सीताबाईंना व त्यांच्या मुलीला तेथें पोहोचतें केलें, व मी जवळच्या दुसऱ्या एका डब्यांत बसलों. स्थानावर अतिशय गर्दी होती. माझे सामान घेऊन गेणाऱ्या मजुराची व माझी मध्यंतरी बुकामक होऊन तो मल्टीकडेच गेला, पण शेवटीं सर्व गाडी धुंडाळून त्यानें मला शोधून काढिलें, आणि सामान माझ्या स्वाधीन करून म्हणाला, “पहा तुमच्या कांहीं वस्तु कमी जाती झाल्या असल्या तर.” सर्व ठीक आहे, असें पाहून त्याची मजुरी त्याला देऊन रवाना केलें.

लंडनच्या चेरिंग क्रॉस स्थानापर्यंत मी एकव्यानेच प्रवास केला. तेथें एक-दोन पंजाबी विद्यार्थी सांपडले. त्यांतील एकजण माझ्यासारखाच अवस्थित होता. चेरिंग क्रॉसच्या हॉटेलंत अठरा शिलिंग देऊन एका रात्रीपुरती एक खोली घेतली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तेथून प्रयाण करण्याचा विचार करून एकदम लिब्ररपूलला निघालों. असें करण्याचे कारण एवढेंच कीं, डॉ. डुइस यांचे मित्र लिब्ररपूलचे आर्चडीकन यांची मला मदत मिळून कोणत्या ठिकाणीं रहावें, अमेरिकेला जाण्याची आगवोट कधीं मिळेल वगैरे सर्व गोष्टी समजतील. लिब्ररपूलच्या स्थानावर पोंक्ल्याबरोबर डॉ. डुइस यांचे पत्र हातांत घेऊन, त्यांत लिहिलेल्या आर्चडीकनचा पत्ता मी ज्याला त्याला विचारूं लागलों. परंतु असें समजण्यांत आलें, कीं, हा आर्चडीकन मरून एका वर्षापेक्षा जास्त काळ लोटला होता ! तेव्हां एका गाडीवाल्यानें मला गाडीतून खूद लिब्ररपूलच्या बिशपच्या घरी नेलें; व तेथें आर्चडीकन कोण ओढे, याची चौकशी करण्यास सांगितलें. बिशपसाहेबांची स्वारी दारांत गाडी उभी राहिल्याबरोबर बाहेर आली व त्यांनीं मला आंत बोलाविलें. आपल्या दिवाणखान्यांत बसवयास खुर्ची वगैरे देऊन त्यांनीं प्रश्न केला कीं, आपण कोणती मदत देऊं शकेन. मला आर्चडीकनचा पत्ता पाहिले, असें सांगितल्यावर ते म्हणाले, “आर्चडीकन सध्या हयात नाहीत. पण त्यांच्याऐवजीं तुम्हांला मला कांहीं मदत करतां आली तर अवश्य सांगा.” मी म्हणालों, “मी या देशांत मुक्ताच

आलों आहे, तेव्हां मला अनुकूल असें एकादें होटेल आपल्या माहितीतलें असेल तर सांगा. आम्ही हिंदु लोक बहुतेक शाकाहारी असतो, हे आपल्या ऐकण्यांत आलें असेलच.” विशपसाहेब म्हणाले, “हिंदु लोकांविषयीं मी पुष्कळ वाचलें व ऐकलें आहे. तेव्हां त्यांच्याविषयीं मला चांगला आदर वाटतो. माझ्या शेजारीच टेंपरन्स होटेल आहे. तेथें तुमची व्यवस्था फार चांगली राहील. तथात कांहीं अडचण पडली तर मी जवळ आहेच. मला येऊन सांगा म्हणजे मी दुसरी सोय पाहीन.” त्यांनीं आपल्या हातांनींच माझा ओव्हरकोट चढविला, व बाहेर येऊन मला टेंपरन्स होटेलमध्ये घेऊन जाण्यास गाडीवाल्यास सांगितलें.

विशपसाहेब वरांत गेल्यावर गाडीवाला मोठ्या अचंब्यानें म्हणाला, “हे गृहस्थ या शहराचे विशप असून तुमचा एवढा गौरव करितो, हें पाहून मला आश्चर्य वाटतें !” मी म्हणालों, “थोर लोकांचा तो स्वभावच आहे.” नंतर गाडीवाल्यानें टेंपरन्स होटेल-जवळ गाडी उभी करून तेथील मॅनेजराला, विशपसाहेबांनीं मला पाठविलें असून माझी व्यवस्था चांगली ठेवा, इत्यादि वजावून सांगितलें. त्याचे ठराविक पैसे त्याला दिले, तेव्हां कांहींएक कुरकुर न करतां माझा निरोप घेऊन तो चालता झाला.

आगवोटीवर हिंदी गृहस्थ भेटल्यामुळें कांहींतरी करमणूक होत असे. मजबबळ वाचण्यासाठी पुस्तकेंहि होती. पण मातेल्स येथें तीं सर्व पेटित भरून थोमम कुकच्या ऑफिसमध्ये पाठविली गेल्यामुळें करमणुकीचें कांहींच साधन राहिलें नाहीं. अपरिचित ठिकाण असल्यामुळें बाहेर फिरावयालाहि जाणें जरा धोक्याचें वाटे. थोमम कुकच्या ऑफिसचा शोध लावून सामानाची चौकशी केली. परंतु सामान अद्यापि यावयाचें होतें. होटेलमध्ये कांहीं पुस्तकें वाचण्यासाठी ठेविलेलीं असत; पण त्यांत मला आवडण्याजोगीं कांहीं नव्हतीं. वर्तमानपत्रें वाचीत असें; पण त्यांत बहुतेक एडवर्ड वादशांच्या मृत्युसंघानें लेख असत, व इतर लेख मला इंग्लंडचें राजकारण नीट माहीत नसल्यामुळें चांगले समजत नसत. सारांश, या होटेलंत एक-दोन दिवस मला कैद्याप्रमाणें वाटलें.

तिसऱ्या र्शी चौथ्या दिवशीं मी दिवाणलान्यांत बसलों असतां, एका गृहस्थानें, “मला कोटून आलांत,” बगैरे प्रदन करून माझी ओळख करून घेतली. इंग्लंडांत आणण होऊन ओळख करून घेणारा, असा हा पहिलाच गृहस्थ पाहून मला सानंद आनंदीचें वाटलें. पण पुढें चौकशीअंती हा इंग्लिश गृहस्थ नसून डच होता, व तो व्यापारासाठी लिंक्डरपूलला आला होता, असें आढळून आलें. ब्रुसेल्स येथील एका पेटीवर तो सुनीम होता, व तेथून कांहीं कागदपत्र येईपर्यंत त्यालाहि लिंक्डरपूलला दिवस कंठानें बयाचे होते. अशा रीतीनें “समानशील व्यसनेषु सख्यं” या न्यायानें आमचें दोघांचें चांगलें झुजलें. त्यानें मला शहरातील निगमिगले भाग दाखविले, कांहीं स्वस्त व चांगलीं उपाहारगृहेहि दाखवून दिलीं. सकाळचें जेवण तेवढें टेंपरन्स होटेलमध्ये घेतलेंच पाहिजे, असा त्या होटेलचा नियम होता, बाकी कोठेहि जेवण्यास इराकत नव्हती. तेव्हां मधून-

मधून दुसऱ्या एलाद्या शाकमाजी मिळणाऱ्या उपाहारगृहांत जाऊन आम्ही आमची क्षुधा शमन करीत होतो.

हा कार्ल मार्क्स कोण ?

एके दिवशीं माझा डच सोबती मला म्हणाला, “इंग्लिश लोक जरी फार श्रीमंत आहेत तरी येथें दारिद्र्यहि पुष्कळ आहे. मजुरांची स्थिति म्हणण्यासारखी चांगली नाहीं. मी जरी व्यापारी आहे तरी कार्ल मार्क्स इत्यादि ग्रंथकारांचें म्हणणें मला पूर्णपणे मान्य आहे.” मी म्हणालों, “हा कार्ल मार्क्स कोण ?” त्यावर मोठ्या चकित झुनेनें तो म्हणाला, “वाः ! कार्ल मार्क्स तुम्हांला माहीत नाहीं ? अहो, तो आधुनिक सोशियालिझमचा संस्थापक. इंग्लंडातील कैर, हार्डीप्रभृति मंडळी त्याचेच अनुयायी होत.” मी म्हणालों, “पण हे सोशियालिझम तरी काय आहे ? आमच्या हिंदुस्तानांत अशा तऱ्हेची चळवळ मुळींच नाहीं.” तो म्हणाला, “युरोपांत चार आठवडे घालविल्याबरोबर या चळवळीविषयीं तुम्हांस आपोआप माहिती होईल. तथापि जर तुमची इच्छा असेल तर चला, मी तुम्हांला या विषयावरची कांहीं पुस्तकें घेऊन देतो. पांच-सहा पेंस खर्च केले; कीं, तुम्हाला सोशियालिझम काय आहे, हे समजण्यास उशीर लागवयाचा नाहीं.” असें म्हणून त्या गृहस्थानें मला जवळच्या दुकानीं नेलें व तेथें ब्लॅचफर्ड (Blatchford) याची एकरोन पुस्तकें घेऊन दिली. त्यांतील ‘Merry England’ हें पुस्तक (याची अवधी तीनच पेंस किंमत होती) मला फारच आवडलें. अमेरिकेला पोहोचण्यापूर्वीं मीं तें दोनदां वाचलें. पण तेव्हांचें सोशियालिझमची माहिती मिळविण्याची माझी इच्छा दुणावली. अमेरिकेला गेल्यावर मीं निरनिराळ्या ग्रंथकारांचें सोशियालिझमवरील पुष्कळ लेख व ग्रंथ वाचले, आणि जॉन सार्गो यांनीं लिहिलेले कार्ल मार्क्स यांचें चरित्रहि समग्र अवलोकन केले.

डॉक्टर बुड्स यांनीं लेलॅंड कंपनीमार्फत लिंक्डरपूलहून थेट बॉस्टनला जाण्याची माझी व्यवस्था करून ठेविली होती. पण ज्या दिवशीं मी लिंक्डरपूलला आलों, त्याच दिवशीं या कंपनीची आगवोट निघून गेली असल्यामुळें मला आठ-दहा दिवस दुसऱ्या आगवोटीची वाट पाहत बसणें भाग पडलें. माझे डच सोबतीहि टेंपरन्स होटेलमधून दुसऱ्या एका ठिकाणीं रहाण्यास गेले. तेव्हां मध्यंतरीं मॅनेस्टर पाहून यावें, असा बेत झाला. सर्व सामान टेंपरन्स होटेलमध्ये ठेवून आणि बेताचे कपडे बरोबर घेऊन मी तिकडे गेलों. डॉ. सुलठणकर यांनीं आपले मासरे रे. विशप यांना माझ्याविषयीं लिहिलेंच होतें, व मजबबळहि त्यांना देण्यासाठीं भिसेस् सुलठणकर यांचें एक पत्र होतें. आग-मार्गदंडित उतरल्यावर ट्रॅम गांठून विशेष आयास न पडतां रे. विशप यांच्या बरीं (त्यांचें नांव फार बुर होतें) पोहोचलों. मी आपल्या बराचा पत्ता लावल्याबद्दल रे. साहेबांनाहि थोडा चमत्कार वाटला ! त्यांनीं रहाण्याची बगैरे व्यवस्था आपल्याच बरीं केली, व मला एका दिवसांत सगळें मॅनेस्टर शहर फिरवून आणलें.

दुमन्या दिवशी ते मला युनिव्हर्सिटीअन कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलकडे घेऊन गेले. माझी ओळख करून देतांना रे. ब्रिषप यांनी सांगितलें, की, हे अमेरिकेला पालि मावेलील ग्रंथांचे संशोधन करण्याकरितां जात आहेत, वगैरे. त्यावर प्रिन्सिपॉल म्हणाले, “या जंगली लोकांच्या भाषाविषयी अमेरिकन लोकांना एवढें प्रेम कां असतें ?” इत्थ्यांत ते उठून जेवणाची तयारी करण्याकरितां गेले. रे. ब्रिषप शाकाहारी होते, व मलाहि मांस चावत नाही, असें त्यांनी जेव्हां सांगितलें, तेव्हां प्रिन्सिपॉलसोबत म्हणतात, “तुम्ही वासवाळ लोक येथे काय कामाचे !” मला त्यांचे वर्तन बिलकूल आवडलें नाहीं. टेबलावर माझ्या शेजारीच एक विद्यार्थी बसला होता. तो माझें बरेच समाधान करण्याचा प्रयत्न करूं लागला. मी म्हणालों, “एका धार्मिक कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलचें हें असें वर्तन; तर सामान्य इंग्रज अधिकारी गरीब रयतेशीं कसे वागत असतील, याची कल्पनाच केन्ही पाहिजे. गेल्या शतकांत अशा तऱ्हेचें वर्तन खपलें असेल; परंतु हिंदी तरण पिढीला ह्या प्रकार फुलींच खपत नाही. वेळींअवेळीं हिंदु लोकांविषयी तिरस्कार व्यक्त केल्यानें आपणा श्रेष्ठ ठरतों, असें जर बड्या इंग्रज लोकांना वाटत असेल, तर ती त्यांची चूक आहे !” प्रिन्सिपॉलसोबत जवळच असल्यामुळे त्यांना हें माझें भाषण ऐकूं गेलें असल्याचा संभव आहे. मोजनोत्तर रे. ब्रिषप यांना व मला माडीवरील एका दिवाणखान्यांत नेऊन तेथें सर्वजण बगल्यावर ते माझ्याकडे वळून सौम्य मुद्रेंत म्हणतात, “मी तुम्हाला कांहीं मरत करूं. शकून काय ?” त्यावर मी उत्तर दिलें, “तुमच्यापासून मला कोणतीहि अपेक्षा नव्हती व नाही. ब्रिषपसोबेबांनीं अतिशय आग्रह केला नसता, तर मी येथें आलोंहि नसतों. त्यांचा मी पाहुणा असल्यामुळे मला येथवर येऊन आपणास विनाकारण तसदी देणें भाग पडलें.” नंतर कांहीं वेळ इकडल्यातिकडल्या गोष्टी करून प्रिन्सिपॉलसोबेबांनीं आम्हांस निरोप दिला. कॉलेजच्या दरवाजापर्यंत ते आम्हांला पोहोचविण्यासाठीं आले, व तेथें पुनः शेक-हँड वगैरे करून त्यांनीं आमचा निरोप घेतला.

आणलीहि दोन-तीन दिवस मी मॅचेस्टर शहरांत घालविले. पण ते ब्रिषपसोबेबांच्या बरीं नसत दुमन्या एका भाड्याच्या खोलींत होत. ब्रिषपसोबेबांच्या एका ओळखीच्या बाईच्या घरी त्यांनीं मला खोली पाहून दिली. मॅचेस्टरजवळ चाळीस मैलांवर लीयम नांवाचें गांव आहे तेथें श्रीयुत रामचंद्र विष्णु माडगांवकर (बळवंतराव माडगांवकर यांचे वडील) रहात असत. दोन-तीन दिवस मॅचेस्टरमध्ये घालवित्यावर त्यांना मॅथ्यासाठीं मी तिकडे गेलों. त्यांनीं मला तीन कां चार दिवस आपल्या घरी ठेवून घेतलें. तेथून मॅचेस्टरला न येतां मी परस्पर लिम्बर्गपुला गेलों, व दोन-तीन दिवस राहून उरलेल्या दिवशीं लेँड कंपनीच्या ‘डेव्होनियन’ आगवोतीनें बॉस्टनला जाण्यास निघालों.

त्या दिवसांत अमेरिकेला जाणारे फारसे उतारू नसतात. मे जून महिन्यांतून अमेरिकेहून पुष्कळ प्रवासी युरोपांत येत असतात; पण युरोपांतून जाणारे फारच थोडे. आमच्या आगवोतीवर अवघे आठ-दहा उतारूच होते. डॉ. बुड्म यांनीं माझ्यामाठीं डेक्कवरची सगळ्यांत उत्तम खोली रिझर्व करून ठेविली होती. या खोलींत तीन बर्थ किंवा

बिछाने होते. परंतु उतारू मी एकटाच होतों. समुद्र इतका शांत होता, कीं, आगवोट जणुं काय, एखाद्या मोठ्या तलावांतूनच जात आहे, असा भास होई. अमेरिकेच्या बऱ्यापस पोहोचल्यावर धुक्याचा मान फार वास झाला. धुक्यामुळे आमपासच्या आमवोती दिसत नसत, व त्यांना वृण देण्यासाठीं बारंवार जोरानें शिट्टी घावी लागत असे. अशा शिट्टीला नावाडी लोक फॉग-हॉर्न (Fog-Horn) असें म्हणतात. पण त्यामुळे रात्री निजेला थोडा बाध येत असे. एक दोन दिवसांतंतर तोहि प्रकार आमच्या आंगवळणी पडला.

बॉस्टनच्या जवळ आमची आगवोट येत चालल्यावर वायलेस टेलिग्राफीचा एक अधिकारी (एक तरण इंग्रजी गृहस्थ) माझ्याशी विशेष सलामी करूं लागला. त्यानें, ‘मी कोठें जातों, कोठून आलों,’ वगैरे सर्व माहिती मजपासून काढून घेतली. आमची आगवोट धक्क्यावर लागल्याबरोबर कस्टम ऑफिसचे अधिकारी आमच्या तपासणीला आले. मी त्या वेळीं माझ्या सामानाच्या बांधाबांधीत गुंतलों होतों. इतक्यांत-स्तुअर्डकिडन ऑफिसर आल्याची वरीं मिळाली. माझ्याजवळ ५० डॉलर आहेत कीं काय ? असा मुख्य अधिकार्यानें प्रश्न केला. मी म्हणालों, “माझ्याजवळ ८० डॉलर आहेत. आणली जास्ती पाहिजे अमलेतरी धक्क्यावर उतरल्यावर माझ्या मित्राकडून मिळण्यासारखे आहेत.” तो म्हणाला, “असें विचारल्याबद्दल वाईट वाटूं देऊं नका. आमच्या सरकारचा ह्या कायदा आहे. डॉलर दाखविण्याची जरूर नाही. कांकीं, तुमच्या वचनावर माझा भरोसा आहे.” एवढा संवाद झाल्यावर मी धक्क्यावर उतरलों. डॉ. बुड्म यांना येण्यास थोडा विरंब झाला. तथापि पंच-दहा मिनिटें झाली नाहीत तोंच ते तेथें आले, आणि त्याबरोबर वर्तमानपत्राचे एक-दोन बातमीदारहि मजजवळ येऊन थडकले ! त्यांनीं माझ्यावर प्रश्नांचा एकसारखा वर्षाव केला ! हॉवर्ड युनिव्हर्सिटींत जाणारे तुम्हीच हिंदी गृहस्थ आहांत कीं काय ? इत्यादि प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केल्यावर, मला वाटलें, कीं, डॉ. बुड्म यांनींच ही बातमी वर्तमानपत्रांना दिली असावी; व माझ्या शंकेचें समाधान करून घेण्यासाठीं त्यांना मी तसा प्रश्न केला. पण ते म्हणाले, “मला वर्तमानपत्राचे बातमीदार मुळींच मेठले नाहीत, आणि मेठले असते तरी त्यांना मीं दाद दिली नसती. पण तुमच्याबद्दल कालच्या बहुतेक वर्तमानपत्रांतून बातमी प्रसिद्ध झाली होती. आतां आमच्या वर्तमानपत्रकारांनीं तुमचा विविध आणि कात्थनिक फोटो त्या बातमीबरोबर प्रसिद्ध केला नाही, हें तुमचें भाग्य समजा !” ह्या खुलासा ऐकून वायलेस टेलिग्राफीचा अधिकारी माझी चौकशी कां करीत होता याबद्दल संशय राहिला नाही. बातमीदारांना डॉ. बुड्म यांच्यावर हवाला देऊन मी मोकळा झालों. डॉ. बुड्म यांनीं जातां जातां त्यांची थोडक्या शब्दांनीं बोलवण केली. तथापि माझा पत्ता छिपून घेऊन तो त्यांनीं आपल्या लिखांत टाकून दिलाच !

माझे सर्व सामान एका एक्सप्रेस* कंपनीच्या ताब्यांत देऊन डॉ. बुड्स यांनी मला हॉर्बर्ट युनियन क्लबांत नेले. तेथेच काही दिवस रहाण्याची माझी सोय करण्यांत आली होती. पण चार-पाच दिवसांत प्रो. त्यान्सन आणि डॉ. बुड्स यांच्यामध्ये कांही ठराव होऊन मला वॉरेन हाऊस (Warren House) मध्ये एक खोली देण्यांत आली. ही खोली फार गैरसोयीची होती. मला तेथे रहाणे अगदीच पसंत पडेना. तेव्हा डॉ. बुड्स यांनी माझ्याबरोबर बाऊन फेल्टन हॉल या नांवाच्या इमारतीत एक चांगली खोली पाहून दिली. तिचे भाडे दरमहा साठ रुपये असे.

याप्रमाणे रहाण्याची व्यवस्था झाल्यावर प्रो. त्यान्सन यांबरोबर 'विद्युद्धिमार्ग'चे काम करण्यास सुरुवात केली. प्रथमतः एक-दोन आठवडे माझ्या कामाचे त्यांना फारसे महत्त्व वाटले नाही. आरंभी आरंभी तर वॉरेन फंडांतून माझा खर्च चालविण्यास ते नाखूष होते, असे डॉ. बुड्स यांनी मला सांगितले. पण माझी उद्युक्तता यांना समजल्यावर एकंदर खर्चासाठी ८०० डॉ. डॉलर दर वर्षाला देण्याचे त्यांनी कबूल केले. पुण्याच्या विन्हाड-खर्चासाठी दरमहा साठ रुपये पाठवावे लागत असत; व बराच भाडे वगैरे सर्व भागवून खर्चाची तोंडमिळवणी करणे फार मुश्किलीचे पडे. तथापि, अशा स्थितीत मी आठ-दहा महिने काढिले.

प्रो. त्यान्सन यांच्याशी खटका

'विद्युद्धिमार्ग'चे शुद्धीकरण संपल्याबरोबर कॅब्रिजला (हॉर्बर्टला) रहावयाचे नाही, हा माझा विचार डॉ. बुड्स यांना मी पुष्कळां बोद्धून दाखविला. प्रो. त्यान्सन यांनी मला वॉरेन हाऊसमध्ये खोली देण्याने व खर्चासाठी अगदीच थोडी रक्कम देण्याने नाखुष केले आहे, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आल्यामुळे त्यांनी मला प्रत्यक्ष आग्रह न करता मि. ओकाकुरा नांवाच्या जपानी गृहस्थाकडून आग्रह चालविला. ओकाकुरा बॉस्टन येथील युद्धियमच्या ओरिएंटल शाखेचे मुख्य अधिकारी होते; आणि त्यांची व माझी चांगली दोस्ती होती. पौरस्य लोकांविषयी ते फार प्रेम बाळगीत असत हे एक; व मी बौद्ध होतो हे दुसरे, अशा दोन कारणांमुळे ते माझ्यावर विशेष प्रेम करीत असत. एकदां त्यांनी मला डॉ. बुड्स यांच्या सांगण्याप्रमाणे हॉर्बर्टला आणखी कांही वर्षे रहाण्याविषयी आग्रह चालविला. तेव्हा मी त्यांना बघलेले इत्यंभूत वर्तमान सांगितले. ते ऐकून त्यांना फार वाईट वाटले. मी हिंदुस्तानांत असताना काहीएक करार केला नाही, ही चूक झाली असे त्यांचेहि मत पडले. आणि ते म्हणाले, "आतां घडलेली गोष्ट कांही पत येत नाही. तथापि त्यान्सन जर तुम्हांला योग्य रीतीने वागविण्यास तयार नाहीत, तर तुम्ही पत स्वदेशी जा; व या कामी लागणाऱ्या पैशांची मदत मी तुम्हांस ताबडतोब करतो. जर

* एक्सप्रेस कंपनी म्हणजे सामान इच्छित स्थळी पोचविणारी कंपनी. अशा कंपनी अमेरिकेंत पुष्कळ आहेत; आणि सामानाचे मोठे डाग यांच्याचमार्फत पाठवावे लागतात.

तुमची इच्छा असेल तर हॉर्बर्ट युनिव्हर्सिटीच्या प्रेसिडेंटलाहि भेटून मी घडलेली गोष्ट त्यांच्या कानावर घालतो."

प्रेसिडेंटकडे ओकाकुरामार्फत कागाली नेणे मला इष्ट वाटले नाही. परंतु प्रो. त्यान्सन यांनी प्रेसिडेंटमार्फत करारनामा लिहून दिला नाही तर ओकाकुराच्या मदतीने स्वदेशी जाण्याचा बेत करून, संधि मिळतांच त्यान्सनपार्शी गोष्ट काढली. ते फार चिडले. तथापि माझ्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांनी प्रेसिडेंटच्या सहीचा करारनामा लिहून दिला. या करार-नाम्याप्रमाणे मुंबईतून निवाल्या दिवसापासून दरमहा पांचशे रुपये म्हणजे दरवर्षास दोन हजार डॉलरचे वेंतन मला मिळावे असे ठरले व त्या दिवसापासून माझ्या खर्चासाठी देण्यांत आलेले पैसे बजा जातां एकंदर सातशे आठशे डॉलर माझ्या हातीं आले. ही रक्कम मी एका बँकेत ठेवून दिली. त्यानंतर दरमहाचा फार युनिव्हर्सिटीच्या ट्रेझर (Bursar) कडून नियमानें माझ्या हातीं येत असे.

दुसरा प्रश्न, विद्युद्धिमार्गाचे एडिटर या नात्याने त्यान्सनचे व माझे अशीं दोन्ही नांवें मुखपृष्ठावर प्रसिद्ध व्हावी, हा होता. ओकाकुराचें म्हणणें होतें की, या प्रश्नाचा निकाल पगाराच्या प्रश्नाबरोबरच लावून घ्यावा. परंतु तसें केले असतां त्यान्सन अतिशय नाखूष होतील, व मुळीच करार करणार नाहीत, याची मला खात्री होती. तेव्हा हा प्रश्न तसाच मोघम राहू देणें मला इष्ट वाटले. परंतु शेवटीं काम पुरें झाल्यावर त्यान्सनला, मुखपृष्ठ कसे लिहिणार आहां, असा प्रश्न केला. त्यांनी आपण आपलें नांव एडिटर म्हणून प्रसिद्ध करणार असून वॉरेनच्या हस्तलिखित प्रतींच्या साहाय्याने व माझ्या मदतीने हे काम केले आहे, असें मुखपृष्ठावर चालणार असल्याचें सांगितले. मी म्हणालें, "असें करणें कधीही रास्त होणार नाही. वॉरेनच्या अत्यंत मेहनतीने आणि औश्याने हें काम येथवर आलें आहे. त्यानेच स्थापन केलेल्या फंडांतून माझा पगार आजवर देण्यांत आला. तेव्हां एक तर वॉरेन-त्यान्सन-कोसंबी अशा त्रींच्या नांवांनी हा ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावा, किंवा निव्वळ वॉरेनच्याच नांवानें प्रसिद्ध करून आम्ही केलेले फेरफार तेवढे प्रस्तावनेत द्यावे." ही गोष्ट प्रो. त्यान्सन यांना विलकूल रुचली नाही. ते माझ्या-वर इतके संतापले, कीं, मला त्यांनीं शिष्याशाप देण्यास आरंभ केला.

त्या दिवसापासून त्यान्सनची भेट घ्यावयाची नाही, असा मी निश्चय केला. ते कांहीतरी कुत्रांड रचून मला गोत्यांत पाडतील अशी शंका येऊन डॉ. बुड्स यांना मी घडलेल्या सर्व प्रकार सांगितला. याच्या पूर्वीच स्वदेशी जाण्यासाठी आगबोटीचे पैसे बगैरे भरून तारीख ४ जानेवारी रोजी न्यूयॉर्कहून निवणाऱ्या हंबुर्ग अमेरिकन कंपनीच्या 'हंबुर्ग' नांवाच्या आगबोटीवर माझी जागा रिझर्व करून ठेवण्यांत आली होती. पण दहा-बारा दिवसांपूर्वीच वरील प्रकार घडून आला. त्यावर डॉ. बुड्स यांचे असे म्हणणें पडलें, कीं, ताबडतोब न्यूयॉर्कला जाऊन राहिलेले दिसत तेथें घालवावे, म्हणजे त्यान्सनचे भय बाळगावयास नको. ही सल्ला मला मुळीच आवडली नाही. माझ्या पुष्कळ मित्रांना मला मेतावयाचे होतें, व पुष्कळांच्या बरी आमंत्रणेहि होती. हे सर्व सोडून

देऊन एकदम पळ काढावा, ही गोष्ट मला अत्यंत त्याज्य वाटली, व मी डॉ. बुड्स यांना म्हणालों, “ त्यानूनचा सड उगविण्याचा उद्देश असेल तर कुशाल उगवूं या. मी त्याला बाबरत नाही. संकट येतील, तीं सहन करण्यास मी तयार आहे. परंतु एकदम न्यूयॉर्कला पळून जावें, असें भिवेण्याचें वर्तन मी कधीहि करणार नाही. ”

यानंतर मी स्वस्थपणें आगबोटीची वेळ जवळ येईपर्यंत केंब्रिजलाच राहिलों. सगळ्या मित्रांची आमंत्रणें स्वीकारलीं, भेटी घेतल्या व माझ्या सामानसुमानाची जुळवाजुळव शेतपणें केली. या मुदतीत प्रो. त्यानून यांनीं मला दोन-तीन आमंत्रणपत्रे पाठविलीं. परंतु त्या पत्रांत कांहींतरी मय वानलें असेल असें वाटून मीं तीं मुळींच उघडलीं नाहीत, व तीं आगबोटीवर पोहोचण्यापूर्वीं मी उघडणार नाहीं, असा त्यांना डॉ. बुड्स यांच्या मार्फत निरोप पाठविला. मला त्यांनीं पुनः डॉ. बुड्स यांकडून आपल्या घरीं जेवावयास आमंत्रण केलें. पण मी एकटा त्यांच्याकडे जाण्यास कबूल नाहीं; डॉ. बुड्स मजबरोबर आले तरच मी येईन, असा निरोप पाठविला. तासार्थ, शेवटपर्यंत प्रो. त्यानूनची व माझी त्यांच्या घरीं किंवा इतर ठिकाणीं शेतपणें भेट झाली नाही. एक-दोनदा ते माझ्या खोलींत आले. परंतु दोन-चार शब्द बोलण्यापलीकडे विशेष संवाद झाला नाही. आगबोट निघण्याला तीन-चार दिवस असतांना मीं केंब्रिज सोडलें. हे चार दिवस न्यूयॉर्क शहरांत घालवून ते शहर नीट पहावें, असा मीं बेत केला होता. डॉ. बुड्स यांनीं न्यूयॉर्क येथील हॉर्बर्ड क्लबांत उतरण्याची सर्व सोय आगाऊच करून ठेविली होती. व्हाइसबुल नांवाचा एक ज्यू विद्वार्थी हॉर्बर्डला असे. त्याचा बाप व भाऊ न्यूयॉर्क शहरांत रहात असत. व्हाइसबुल याच्या पत्राप्रमाणें त्यांनीं स्थानावर येऊन मला शोधून काढून हॉर्बर्ड क्लबांत नेलें. मी जोंपर्यंत न्यूयॉर्क शहरांत होतों, तोपर्यंत त्यांपैकीं एकांनं येऊन, मला कोडें तरी फिरावयास घेऊन जावें, असा क्रम ठेविला होता.

एके दिवशीं मला मि. व्हाइसबुल यांनं हिपोड्रोममध्ये नेलें. हिपोड्रोम हें एक भव्य थिएटर असून येथें जगातील निरनिराळ्या भागांत वाललेले प्रकार दाखविण्यांत येतात. उदाहरणार्थ—हिंदुस्तानातील महाराजांच्या दसव्याला वगैरे निघणाऱ्या स्वाऱ्या, किती तरी खरे हत्ती, घोडे, जवळपास ताजमहालाच्या आकाराच्या कांहीं इमारती वगैरे प्रकार दाखविण्यांत येतात. त्यानंतर तुर्कीच्या सुलतानांचा झनाना, त्यांच्या शेंकडों बायका, कांहीं विलक्षण कसरती वगैरे देखावे दाखविण्यांत येतात. हत्ती, घोडे, छंट इत्यादि सजीव प्राणी आणि पांचपनास बायका, पांचपनास पुरुष, अशीं सर्व एकाच ठिकाणीं या जंगी थिएटरांत पहाण्यास सांपडतात. याप्रमाणें न्यूयॉर्क शहरातील पुष्कळ ठिकाणें पाहून उरलेल्या दिवशीं आगबोटीवर चढलों.

अमेरिकेंतील दिनचर्या

येथें अमेरिकेंत असतांना माझी दिनचर्या कशी होती, यासंबंधानें थोडेंसां सांगणें अप्रस्तुत होणार नाही. पहिल्यानें हॉर्बर्डला फेल्डन हॉलमध्ये रहात असतांना, माझ्या

जेवण्याची सोय तेथेंच करण्यांत आली होती. युरोपियन पद्धतीप्रमाणें दिवसांतून तीनदां जेवण आणि दोनदां चहा घेत असें. येथें बहुतेक मान्युक्त पदार्थ असल्यामुळे उकडलेले बटाटे, पाव, लोणी इत्यादि पदार्थांवरच मला निव्विह करावा लागे. जेवणाचा खर्च दरमहा १६ डॉलर्स (४८ रुपये) पडत असे. पण ही स्थिति समाधानकारक वाटली नाही. याच इमारतींत एक चिनी विद्वार्थी रहात असे. त्यानें मला सांगितलें, कीं, असें करण्याची कांहीं जरूर नाहीं. आपल्या आवडीचे पदार्थ दुकानदाराकडून मागविले असतां ते आपल्या बिन्हाडीं पोंजते करण्यांत येतात, व आपणाला अति स्वस्त किंमतींत साधें जेवण मिळतें. हा उपदेश मला पडला व प्रो. त्यानून यांच्या मार्फत मि. वॉरनच्या बहिणीच्या डेरींतून रोज एक क्वाट दूध मागविण्यांत आलें, आणि थ्रेडेड व्हीट नांवाचा शेवयांसारखा गव्हांचा पदार्थ मिळत असतो, तो एका दुकानदाराकडून मागवून बहुतेक दोन वेळाचा निव्विह याच पदार्थावर करूं लागलों.

सकाळीं उठल्याबरोबर मी दोन थ्रेडेड व्हीटचीं ब्रिक्केटें आणि प्यालाभर थंड दूध घेत असें. नंतर प्रो. त्यानून यांच्या लायब्ररींत ८।। ते १२।। पर्यंत काम करीत असें. पुनः बिन्हाडीं येऊन एक प्याला दूध घेऊन व्यायाम करण्यास जात असें. उन्हाळ्याच्या दिवसांत आगदीं नियमानें होडी वल्हविण्याचा व्यायाम करीत असें, आणि थंडीच्या दिवसांत जिमखान्यांत जात असें. दुपारचीच वेळ परंतु करण्याचें कारण असें होतें, कीं, व्यायामानंतर अंधोल करावयाची ती बोट-क्लबामध्यें एका मोठ्या खोलींत करावी लागे. आणि या वेळेलावाय दुसऱ्या वेळीं येथें गेलें असतां, विद्वार्थ्यांची फार गर्दी असे. समजे विद्वार्थी नमुन सान करीत असत, व मलाहि तसेंच करावें लागे. पण सर्व लोकांनां समझ नम सान करणें, आमच्या संस्कारांच्या विरुद्ध असल्यामुळे मला तें अगदींच आवडत नसे. दुसरी अडचण होडी मिळण्याची होती. पण १२ ते २ पर्यंत बहुधा मी एकटाच बोट क्लबामध्यें जात असल्यामुळे होडी मिळण्याला आणि एकानांत सान करण्याला चांगली सवड मिळे. जिमखान्यांत स्नानाची अडचण नव्हती. येथें प्रोफेसर लोकांची एक निराळी खोली आहे, ती मला देण्यांत आली होती. परंतु निरनिराळीं व्यायामाचीं साधनें मिळण्याची उत्तम संधि १२ पासून २ पर्यंतच होती. तेव्हां तेथेहि मी याच वेळीं जाऊन व्यायाम करीत असें. व्यायामानंतर एखाद्या चहाच्या दुकानांत जाऊन फ्लमिश्रित रोटीचा तुकडा आणि एक प्यालाभर कोको घेत असें. संध्याकाळची वेळ हॉर्बर्ड लायब्ररींत किंवा बिन्हाडीं वाचनांत घालवीत असें. रात्रीं बहुधा विशुद्धिमागोतील कठीण पाठांचा निर्णय करण्यांत किंवा ध्यांत आलेले दुसरे उतारे शोधून काढण्यांत वेळ जात असे.

रविवारी मात्र या दिनचर्येंत फरक पडत असे. या दिवशीं बहुतेक अमेरिकन गृहस्थ उघिरां उठतात. तथापि मी सातांच्या सुमाराला उठत असें. प्रो. त्यानूनच्या घरीं मात्र थोडा उघिरा जात असें. तेथें १०।। किंवा ११ वाजेपर्यंत काम करून कुठल्या तरी चर्चामध्यें बहुधा अपलटन च्यापलमध्ये सर्मन ऐकण्यास जात असें. हे च्यापल हॉर्बर्ड

युनिव्हर्सिटीचे असून येथे ख्रिस्ती पंथाचा भेदभाव राखण्यांत येत नाही. ज्या उपदेशकां-
लाहि (Rabbi) आमंत्रणें करून त्यांचे धर्मोपदेश करविण्यांत येतात. अमेरिकेतील
प्रसिद्ध धर्मोपदेशकांची येथें व्याख्याने ऐकण्याला चांगली संधि मिळते. युनिव्हर्सिटी बंद
असल्यावर मात्र येथें नित्याच्या विधीशिवाय चांगली संधि नसतात. तेव्हां उन्हा-
ळ्याच्या सुट्टीत दुसऱ्या कोणत्या तरी चर्चमध्यां मी सर्जन ऐकण्यास जात असें. या
दिवशीं संध्याकाळी बॉस्टन येथील निरनिराळ्या संस्थांतून होणारी व्याख्याने ऐकण्यास
जात असें. म्हणजे एखाद्या रविवारी रॉयन्यालिस्ट सभेच्या मार्फत होणाऱ्या व्याख्यानाला
हजर राहिलों, तर दुसऱ्या रविवारी सोशियलिस्टांच्या सभेतील व्याख्यानाला हजर
रहात असें कधीकधी व्याख्यानांच्या वेळा भिन्न असल्यामुळे एकाच दिवशीं दोनतीन
व्याख्याने ऐकण्याला संधि सांपडे.

माझ्या वाचनाचा मुख्य विषय म्हणजे समाजशास्त्र (Social Science)
हा होता. या विषयावरची मी अनेक पुस्तके वाचली; पुष्कळशीं विकृत देखील घेतलीं.
किंबहुना यांचें मला वेडच लागलें होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्या वेळीं 'सुवोष-
पत्रिकेंत' आणि 'सुधारकांत' सहकारितेच्या तत्त्वावर मुंबईच्या मसुंगांच्या स्थितीत कशी
सुधारणा करतां येईल, या विषयावर मी कांहीं लेखहि लिहिले. हिंदुस्तानातील मनुष्याच्या
सामर्थ्याच्या अपव्ययाला आळा घालून त्याचा उपयोग शारीरिक आणि मानसिक सुखा-
कडे कसा करून घेतां येईल, याचा मी सतत विचार करीत असें. विचाराप्रमाणें कृति
करून दाखविण्याचें आमचा देश हें क्षेत्र नव्हे, किंवा तेवढें माझ्या अंगीं सामर्थ्यहि
नाहीं, हें मी जाणून होतों. तथापि अशा विचारांनीं किंवा पाहिजे तर स्वप्नांनीं म्हणा-
माझ्या मनाला अप्रतिम आनंद होत असे, व अद्यापि हिंदुस्तानातील दारिद्र्यानें पीडिलेल्या
लोकांची स्थिति कशी सुधारतां येईल, व आमच्या मागसेल्ल्या देशभ्रांशवांना शिक्षणा-
दिकांचे फायदे कसे मिळतील, याचा विचार करणें मला अत्यंत प्रिय वाटतें, व क्षणभर
या विचारांत मी माझे शारीरिक आणि मानसिक लैवद विसरून जातों.

तेव्हां अमेरिकेला जाण्यामासून मला सर्वांत मोठा फायदा झाला असेल, तर समाज-
शास्त्राची गोडी लागली हा होय. हिंदुस्तानांत असतों तर केवळ धार्मिक विचारांत माझे
आयुष्य गेलें असतें. 'शरीरमाद्यं खलु धर्ममाधनम्,' या तत्त्वाची मला खात्रीनें
विस्मृति पडली असती. परंतु अमेरिकेला जाण्यानें मला हें तत्त्व विशदपणें कळून त्याचा
परिचमकेडील शास्त्रज्ञांनीं केलेला ऊहापोह समजून घेण्याची संधि मिळाली. याचा अर्थ
असा समजून नये, कीं, 'शरीरमाद्यं खलु धर्ममाधनम्' किंवा 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि,' या
तत्त्वाचा माझ्या मनावर पूर्ण पाडा बसला. पण पूर्वी या तत्त्वासंबंधानें जें माझे सोळा
आणें अज्ञान होतें, तें नष्ट होऊन त्याला मी यथायोग्य महत्त्व देऊं लागलों, एवढेंच.
धार्मिक उन्नतीशिवाय मानवजातीची उन्नति होणार नाही, हें तत्त्व मला आजलाहि
मान्य आहे. पण शरीराची अवहेलना करून किंवा शरीराला विषम स्थितीत ठेवून धार्मिक
उन्नति करतां येणें जवळजवळ अशक्य आहे.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

हें तत्त्व सर्व समाजालाहि लागू केलें पाहिजे. तसेंच 'वस्ति करोती बाजारी ।
भृशविशी मी ब्रह्मचारी ॥' या उक्तींत गोविलेल्या तत्त्वाप्रमाणें मनुष्यांची उन्नति परि-
स्थितीवर अवलंबून आहे, हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, एखादा चारा तास
काम करून जेमतेम पोटाचा मित्रविगारा व अर्थांत गळिच्छ चाळीत रहणारा मजूर
आपली धार्मिक उन्नति कशी करून घेणार ? प्रथमतः त्याचे युक्ताहारविहार होतील,
असा बंदोबस्त करण्यांत आशा पाहिजे, व तदनंतर धार्मिकतेला बाधक अशा गळिच्छ
चाळीतून काढून त्याला मोकळ्या ठिकाणीं ठेवण्यांत आलें पाहिजे. असें झालें तरच
दारुबाजी वगैरे व्यसनें सुटून धार्मिक मार्गांत त्याची प्रगति होणें संभवनीय आहे.

उत्तरार्ध

चरित्र

लेखक

ज. स. सुखठणकर

१९

आयुष्याची सुरुवात आणि शिक्षण

खास अशा एका उद्देशाने लहान वयातच धर्मनिर्दोषी एक बराच मोठा असा प्रवास केला. मराठी वाचकांस आपल्या ह्या प्रवासाचा वृत्तान्त सादर करावा ह्या प्रमुख उद्देशाने, त्यांनी आपला 'निवेदन' हा पहिला ग्रंथ, १९२४ साली प्रसिद्ध केला. पण महा-राष्ट्रात आणि गुजरात^१ मध्येही हा ग्रंथ 'आत्मचरित्र' या अर्थाने प्रसिद्धीस आला. मराठी साहित्याचा आढावा घेताना महाराष्ट्रीय साहित्यिक निवडक अशा आत्मचरित्रपर ग्रंथांत ह्या 'निवेदना'चा समावेश करतात.^२ या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन-तीन प्रकरणांत त्यांनी 'बालपणातील काही गोष्टी' सह आपल्या गतजीवनाची काही थोडी माहिती दिलेली आहे. पण ती उपोद्घातादाखल आहे, असे स्वतःच धर्मनिर्दं म्हणतात.^३ तेव्हा ह्या त्यांच्या ग्रंथात त्यांची पूर्विीका पूर्णपणे विशद झालेली नाही हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्यांच्या जीवनाच्या ह्या बाजूवर शक्य तेवढा जास्त प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणाद्वारा करण्यात येत आहे.

नाव आणि गाव

धर्मनिर्दोष्या आडनावाप्रमाणेच, त्यांच्या वैयक्तिक, म्हणजे ज्याला आपण पाळण्यातील [Christian] नाव म्हणतो, त्यामगेही थोडासा इतिहास आहे.

गोमन्तकात आढळून येणाऱ्या एकंदर आडनावांत अथवा ज्याला आपण कुलनामे म्हणतो त्यांत, कारापूरकर, पालेकर, गुंजीकर, अशी स्थलवाचक नावेच जास्त प्रमाणात आढळून येतात. यांच्या मागोमाग, प्रभुदेसाई, सरदेसाई, नाईक, इत्यादी अधिकारदर्शक, आणि शेणवी, कामत, केगी, ह्यासारखी व्यवसायदर्शक आडनावे येतात. गेल्या शतकामागे मुंबईत स्थाईक झालेले गोमन्तकीय, येथील प्रत्येक अनुसरून भाऊ दाजी, दादाबा पांडुरंग,

१. गुजराती भाषेमध्ये 'निवेदना'चा अनुवाद 'आपकीती' या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे.

२. दादोबा पांडुरंग : ले. अ. का. प्रियोळकर, या ग्रंथातील रा. इ. लागू यांचा आत्मचरित्रविवेक निबंध, पृ. ३१

३. 'निवेदना'ची प्रस्तावना, मागे पाहा- पान ३

जगन्नाथ शंकरदेठ, अशा पितृनामांचा कुलनामाप्रमाणे उपयोग करीत असत. पण ही प्रथा प्रत्यक्ष गोमन्तकात प्रचारात होती असे कोठे आढळून येत नाही. इन्क्विझिशनच्या काळात बऱ्याच कुलनामांत बदल घडून आलेले दिसून येतात. धार्मिक छळांमुळे अनेक गोमन्तकीय कुटुंबे गाव सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन राहिली. नंतरच्या काळात सगळे रिथस्थायवर झाल्यावर ही कुटुंबे ज्या वेळी परत आली, त्या वेळी अमक्या गावाहून आलेले अथवा परतलेले 'अमके-कर' म्हणून त्यांस ओळखण्यात येऊ लागले. तेच त्यांचे नाव नंतर कुलनाम म्हणून प्रचारात आले. उदाहरण म्हणून 'सुखठणकर' आणि 'गुंजीकर' ही दोन कुलनामे घेता येतात. सुखठणकर हे मूळचे 'शेणवी' आणि गुंजीकर हे मूळचे 'कैकरे' होते. ते अनुक्रमे 'सुखठण' आणि 'गुंजी' ह्या गावाहून परतले होते.

स्वीकृत कुलनामे

आणखी एक प्रकारच्या कुलनामाचा या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. ती म्हणजे स्वीकृत करून घेतलेली नवीन कुलनामे. गोमन्तकीयांत अशी उदाहरणे जरी फार नसली, तरी अगदीच नाहीत असे माव नव्हे. काश्मिनाथ रघुनाथ मित्र या जुन्या काळातील 'मनोरंजन' या नावाजलेल्या मासिकाच्या संपादकांचा या दृष्टीने उल्लेख केला पाहिजे. त्यांचे मूळ आडनाव आजगावकर असे होते. हे गोमन्तकातील बारदेश बराण्यातील होते. पण "पुढे बंगाली वाङ्मयाशी परिचय झाल्यावर बंगाली पद्धतीचे 'मित्र' हे आडनाव धारण करण्याची त्यांची लहर लागली. "४- आणि आता हे आडनाव प्रचलित होऊन बसलेले आहे. दुसरे उदाहरण म्हणजे गोमन्तकातील 'नायक' हे कुलनाम धारण करणाऱ्या मंडळीचे ! साठ-नव्वर वर्षांपूर्वी ही सर्वच मंडळी 'नाईक' होती. धर्मानंदांचे एक नातेवाईक सुन्नाव लक्ष्मण नाईक शंखवाळकर, यांनी आपले नाव 'नाईक'चे 'नायक' असे करून, या प्रयत्न सुरुवात केली. "५ हे मंडगावातील त्या वेळच्या हिंदू समाजाचे एकमेव पुढारी. त्यामुळे मंडगावात इतर जी चार-पाच शंखवाळकर बराणी होती, त्यांनीही ही प्रथा स्वीकारली. आजही गोमन्तकात नाईक या कुलनामाची मंडळी जरी बरीच असली, तरी 'नायकांचा' भरणा मंडगावातच जास्त प्रमाणाने दिसतो, याचे कारण हे !

कोसंबे

बरील विवेचनावरून एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, गोमन्तकीयांत आज जी अनेक कुलनामे दिसून येतात ती सर्वच मूळकालीन कुलनामे आहेत, असे निःशंकाये

४. प्रिय आणि अप्रिय : ले. अ. का. प्रियोळकर, पृ. ५९.

५. भाई देसाई स्मारक ग्रंथ, पन्नाशी : पृ. ६०६.

संगठा येत नाहीत. ज्या मूळ नावावर इन्क्विझिशनच्या काळात संस्कार झाले अशीच जास्त दिसून येतात. कोसंबी हे नावही अज्ञात प्रकारचे आहे.

"कोसंबे हे आमच्या घराण्याचे मूळ नांव नव्हे.... कोसंबे मूळचे लोटलीचे; आडनांव शणै, म्हणजे आमचे आडनांव 'शणै लोटलीकर' असे असल्यास पाहिजे. पोटुंगीजांच्या वेळी झालेल्या वाटाबाटीत शणै लोटलीकरांना सौंदेकर संस्थानिकांचा आश्रय घराबा लागला. ज्या ठिकाणी ते जाऊन राहिले, त्या गांवचे नांव कोसंबी होतं. कदाचित हे नांव कोशांबी नगरीवरून आले असेल. पण त्याला काही पुरावा नाही. कोसंबी गांवच्या नांवावरून शणै कोसंबे नांव पडले," असे स्वतः धर्मानंद म्हणतात.^६

कोसंबे हे गाव सौंदेकरांच्या प्रदेशात होते असे धर्मानंदांनी म्हटलेले आहे. नक्की कोठे होते याचा खुलासा ते करू शकलेले नाहीत. त्यांचे चिरंजीव दामोदर कोसंबी हेही इतिहास-संशोधक होते. त्यांनी आपल्या पूर्वजांविषयी वगैरे माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता, हे त्यांच्या लिखाणावरून दिसून येते. पण तेही कोसंबे गाव नक्की कोठे होते या प्रश्नावर उजेड पाडू शकलेले नाहीत.

धर्मानंदांनी सर्वभाषाण प्रयत्न असून आपले कुलनाम स्थलवाचक असावे असा समज करून घेतला असावा, असे गोमन्तकातील काही विचारवंतांचे म्हणणे आहे. प्रसिद्ध लेखक आणि 'भातमित्र' या मासिकाचे संपादक ना. भा. नायक यांच्या मते कोसंबी हे नाव अधिकार अथवा व्यवसायदर्शक होते, असे आहे. ते म्हणतात :

"अदीच हजार वर्षांपूर्वी जे आर्य गोव्यात आले आणि सासष्टी महालात लोटली गावची वसाहत ज्यांनी स्थापन केली, त्या जमातीत कोसंबी यांचा पूर्वज होता. त्या वेळी त्यांना अमूक 'शर्मन' असे म्हणत. पुढे ते 'शेणवी लोटलीकर' झाले. प्रत्येक गावात ग्रामसंस्थांचा कारभार चाले. लोटलीच्या ग्रामसंस्थेत कोशा-धिकारी म्हणून यांच्या एका पूर्वजाची निवड झाली, आणि त्यानंतर 'कोशांभी' हे उपनाव त्यास प्राप्त झाले. 'कोशा' किंवा 'कोष' म्हणजे खजिना, आणि त्यावरील अधिकारी म्हणजे खजिनदार, तोच कोशांभी अथवा कोशांबी. "७

गोमंतकीय इतिहास-संशोधक पिसुलेकर यांनाही 'कोसंबी' हे नाव स्थलवाचक आहे असे वाटत नव्हते. गोमन्तकात फादर हेरास यांना सापडलेल्या बुद्धाच्या मूर्तीसंबंधी त्यांच्याशी बोलताना, कोसंबी हे नाव बौद्ध मूर्तीतील वाटत असल्यामुळे, प्रस्तुत लेखकाने या नावाबद्दल त्यांचे मत विचारले होते. कोसंबे ह्या नावाचे

६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक : प्रकरण १ ले, ता. १-८-३७.

७. ना. भा. नायक यांनी पत्रद्वारे प्रस्तुत लेखकाकडे व्यक्त केलेले मत.

एखादे खेडे गोमन्तकात एका काळी हांते, अथवा अजूनही आहे, असे ठरले तरी, अद्या एखाद्या खुल्लक खेड्याचे नाव कुलनाम म्हणून कोणी स्वीकारील असे वाटत नाही, असे त्यांचे मत होते.

पण हल्लीच एका गोमन्तकाच्या मराठी नकाशावर ‘कोतांबी’ या नावाचा गाव अथवा खेडे दाखवलेले प्रस्तुत लेखाच्या निदर्शनास आले आहे, ते ‘केपे’ महालाच्या उत्तरेच्या टोकास असून, ‘असोळेडे’ गावाच्या शेजारी दाखवण्यात आलेले आहे. हा भाग पूर्वी सौंदेकरांच्या ताब्यात होता. हा नकाशा बरोबर आहे असे धरून चालत्यास, ‘कोतांबी’चा अपभ्रंश ‘कोसंबी’त होणे कठीण नाही!

‘धर्मा’ या नावाचा इतिहास

धर्मनिर्दांच्या जन्मापूर्वी त्यांच्या घरावर एक दरवडा पडला होता. त्या प्रसंगी त्यांच्या मातुशींना दरवडेवोरांचा मार सहन करावा लागला होता. त्यामुळे त्या आजारी पडल्या आणि अशा स्थितीतच धर्मनिर्दांचा जन्म झाला. या वटनेची माहिती धर्मनिर्दांच्या शब्दांतच या ठिकाणी देणे योग्य होईल. ते म्हणतात :

“आमची आते आमच्याच बरी विन्दाड करून रहात असे. तिच्या विषवा मुलीपाशी बरेच दागदागिने होते. त्याच वेळी एक कीर्तन वगैरे करणारे रामदास नांवाचे कोवा आमच्या बरी रहात असत. त्यांच्या मजनाला बरीच मंडळी जमत असत. त्या लोकांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडूनहि आमच्या आतेबहिणीच्या दागिन्यांची खबर कुडथाळच्या भात वाड्याला^१ समजली. त्याने पेडणे महालांतून पाच-सहा दरोडेवोरांना आणून कुडथाळीस ठेवले; आणि आमच्या शेजारच्या एका माणमाच्या सहाय्याने आमच्या बातच्या काढून घेऊन त्या दरोडेवोरांना दिल्या. एके दिवशी खुद्द दरोडेवोरच साध्या वेषामध्ये येऊन आमचे घर पाहून गेले; परंतु आमचे वडील आणि जुलते बरी असतांना दरोडा घालणे चोक्याचे आहे, हे ते पक्के जाणून होते. म्हणून आजारीपणाचे किंवा असेच दुःख कांहीं निमित्त सांगून भात वाड्याच्या घराजोबरी एका नारळाच्या रिकाम्या कोठ्यात ते पडून राहिले.

“दोन किंवा तीन आठवड्यांनी आमचे वडील आणि जुलते कामानिमित्त बाहेरगावी गेले असता, संधि साधून दरोडेवोर मध्यरात्रीच्या सुमारास जुलथाच्या घराच्या बाहेरच्या दाराची लीळ काढून आंत शिरले. त्या रात्री आमच्याकडे कांहीं माहुणे, आतेचे चिरंजीव लाडू लाडू इत्यादि पुरुष मंडळी होती. परंतु दरोडेवोरांना

८ गोमन्तक बुक डेपो, नवा-गोवा, यांनी प्रकाशित केलेला.

९. गोमन्तकात मंत्रिक-जादूटोणा करणाऱ्याला ‘वाडी’ म्हणतात. त्याच्या अंगात बरे संचारले म्हणजे तो भूत-विशाचासंबंधी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देतो.

एक तेवढे आमच्या भावांचे भय होतें. आंत शिरल्याबरोबर प्रथमतः त्यांनी त्याचा शोध चालविला. त्या वेळी आमचे भाऊ अठरा वर्षांचे होते. त्यांची नीज गाढ. बरांत चोर शिरल्यावर ते जागे झाले, मागाचा दरवाजा गांठतां आला नाही. एका कोपऱ्यात दडून बसले. चोरांनी त्यांना शोधून काढले व इतका मार दिला की, त्यांना उभे राहण्याचे सामर्थ्य राहिले नाही. त्यांना व इतर सर्व पुरुष आणि बायका मंडळींना चोरांनी रामदास रहात होते त्या वासरीत एका मोठ्या खोलीत गोळा केले, व त्यांच्यावर एक पाहरा ठेवला. दुसरा दरोडेवोर बाहेर पाहरा देत होता; आणि बाकीच्यांनी नासधूस चालवली.

“दोन-तीन तासांत त्यांनी पेठ्या वगैरे फोडून टाकल्या; तेलाच्या आणि तांदळाच्या बरण्या ओतून टाकल्या; बायकांच्या गळ्यातील मंगळसूत्रे देखील तोडून घेतली. आमच्या जुलतीच्या दागिन्यांचा करंडा एका कोपऱ्यात पडला होता. त्याच्यावर आमच्या आतेभावांनी सूप टाकले. ते मात्र चोरांनी उचलून पाहिले नाही. एवढे समजून करून झाल्यावर त्यांनी आमच्या आईला उचलून नेण्याचा प्रयत्न केला. पण तिने खिडकीच्या लांकडी गजाला अशी बट्ट मिठी मारली की, ती दोघां चोरांना सुटेना, तेव्हा त्यांनी बंदुकीच्या दस्त्याने तिला बेदम मारले. चार महिन्यांची गरोदर, आमच्या भावज्यांनी तिच्या पोटाला बट्ट मिठी मारली, व आईने सर्व मार पाठीवर घेतला... !”^{१०}

धर्मनिर्दांचे बंधू या मारतून लवकर बरे झाले. परंतु त्यांची आई फार आजारी पडली. त्यांच्या या आजारतच धर्मनिर्दांचा जन्म झाला. ते फार दिवस जगातील असे कोणास वाटले नव्हते. कारण एक तर आईच्या आजारतच त्यांचा जन्म झाला होता, आणि दुसरे म्हणजे त्यांचे इतर काही भाऊ जन्मानंतर महिन्यांच्या आतच मरण पावले होते. सुदैवाने धर्मनिर्दांच्या बाबतीत तसे काही घडून आले नाही. बाळंतपणानंतर धर्मा-नर्दांची आई चार-पाच महिने आजारीच होती. त्यामुळे त्यांस नाव वगैरे ठेवण्याच्या खटपटीत कोणी पडलेच नाहीत. त्याचप्रमाणे आई आजारी असल्यामुळे त्यांना बाहेरचे दूध घावे लागे. हे बाहेरचे दूध म्हणजे—देण्याचे, धर्माचे आहे असा अर्थ करून, त्यांना ‘धर्माचा’ (दानाचा) आहे असे म्हणत. अर्थात शेवटी ‘धर्म’ हेच नाव कायम झाले. आपल्या नावाची पुढील काळात झालेल्या स्थित्यंतरांची माहिती धर्मनिर्दां पुढीलप्रमाणे देतात :

“मला वाटते, की मडगांवच्या शाळेत पहिल्या इयत्तेत असतांना शाळामास्तरांनी माझे नांव ‘धर्माजी दामोदर’ असे लिहिले असावे; व ते एकेणीसशे सालापर्यंत मराठी कागदपत्री होते. परंतु, पोर्तुगीज दस्तऐवजांत माझे नांव धर्म (DORMA)

१० खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरे, ८-८-१९३७.

असेच असे. पुणे सोडल्यावर मी 'धर्मानंद' हे नांव घेतलें. परंतु पुन्हा काशीला असतांना 'धर्म दामोदर कोसम्बे' याच नांवानें मी ओळखला जात असें. एकोणीसशें दोन सालीं मी बौद्ध श्रामणेवर झालों, तेव्हां सुमंगलाचार्यींनीं मला 'धर्मानंद' हेंच नांव दिलें.

“मद्रास इलाख्यांत जसें प्रथम गांवाचें नांव लावण्यात येतें, तसेंच तें सीलोनंतहि येत असतें.... त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां माझे नांव 'सालबाळ धर्मानंद' द्यावयास, पाहिजे होते. पण कोसम्बे हे नांव मला अधिक अनुकूल वाटलें. कारण तें इतिहासप्रसिद्ध कौशाम्बी नगरीचें पालि रूपान्तर होय. पुढें एकोणीसशें सहा सालीं कलकत्ता येथील नेशनल कॉलेजांत नोकरी धरल्यावर 'धर्मानंद' हे पालीरूपान्तर सोडून मूल संस्कृत 'धर्मानंद' याच नांवाचा मी उपयोग करूं लागलों. परंतु बंगाल्यांतील आणि महाराष्ट्रांतील बहिवाटीप्रमाणें कोसम्बे हे आडनांव तसेंच ठेवलें.” ११

याशिवाय त्यांची आणखी दोन वरगुती नावे प्रचलित होती. वरातील लहानथोर मंडळी त्यांस 'बापू' म्हणत असत, तर शेजारी, मित्रमंडळी, त्यांस 'भोमो' या नावाने हाक मारीत.

धर्मानंदांचे पूर्वज

त्रिहोतर नगरातील पंचगौडांतर्गत दहा ब्राह्मणांची सहास्रष्ट कुले प्रथमतः गोमन्तकांत वसाहतीस आल्याचा उल्लेख सद्याद्रिखंडात मिळतो. आर्य लोकांचे दक्षिणेतील हे आगमन ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकानंतर झाले असे डॉ. भोंडारकर यांचे मत आहे. १२ ह्या, नि त्यानंतर आलेल्या ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या कुळांनी, या प्रदेशातील निरनिराळे गाव वसाहतीस योग्य करून, त्या ठिकाणी आपआपल्या कुलदैवतांच्या स्थापना केल्या. या वेळेपासूनच त्या प्रत्येक गावातील लागवड, व्यवस्था, संरक्षण, खर्च, इत्यादी गोष्टी सामायिक पद्धतीने होण्यास सुरुवात झाली. यातूनच 'आज कोमुनिदादी' म्हणून ओळखण्यात येणाऱ्या ग्रामसंस्था अस्तित्वात आल्या.

या काळात कौडिण्य आणि वत्सगोत्री ब्राह्मणांची जी कुले आली, त्यांनी तेथील लोटली गाव पसंत करून तेथे आणखी वसाहत केली. तसेच, बरोबर आणलेल्या श्रीरामनाथ या आपल्या कुटुंबाचीही तेथेच स्थापना केली. या कुळपैकीच धर्मानंदांचे वराणे असून, ते कौडिण्य गोत्राचे आहेत.

गोमन्तक पोर्तुगीजांच्या ताब्यात आल्यानंतर १५४१ पासून तेथील हिंदूंच्या धार्मिक

११. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरे, ८-८-१९३७.

१२. Early History of Deccan : Dr. R. G. Bhandarkar, Bombay Gazetteer, Vol I, Part 2, p. 141.

छळास सुरुवात झाली. १५६० साली गोमन्तकात इंक्विझिशन (धार्मिक न्यायसभा) स्थापन झाल्यानंतर तर धार्मिक अत्याचार कळसास पोचले. तेथील विद्याप नि मिशनरी यांनी पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांच्या साहाय्याने धर्मांतर करण्याची बळजबरीच केली असे नव्वे, तर १६८०ची देवळे मोडणे-जाळणे, आणि इतर सर्व प्रकारे हिंदूंचा छळ करण्याचे सत्र चालू केले. अशा या परिस्थितीत तेथील हिंदूस एकच मार्ग मोकळा राहिला.—आणि तो म्हणजे गोमन्तक सोडून जाण्याचा ! त्या काळात अशा कित्येक हिंदू कुटुंबांना आपली देवदेवते घेऊन शेजारच्या मुसलमानी आणि हिंदू मुलखांच्या आश्रयास जावे लागले.

१५६६ मध्ये रायपूरचा पोर्तुगीज फिखेदार दियोगु ख्रीदीगांश यांने लोटली गावातील श्रीरामनाथाचे देऊळ जाळून टाकून, तेथील हिंदूंच्या छळास सुरुवात केली. त्यामुळे न्थील हिंदूस तो गाव सोडण्याशिवाय गत्यंतर राहिले नाही. ही सर्व मंडळी आपल्या देवासह शेजारच्या सौंदेकर संस्थानिकांच्या प्रदेशात येऊन स्थायिक झाली. हा प्रदेश नंतरच्या काळात प्रथम अंत्रूज आणि नंतर फोंडे महाल म्हणून ओळखण्यात येऊ लागला. या भागातील बांदिवडे गावी त्यांनी श्रीरामनाथाच्या मूर्तीची स्थापना केली. याच भागात धर्मानंदांचे पूर्वज स्थायिक झाले. ज्या गावी अथवा खेड्यात ते स्थायिक झाले तेच नाव नंतर त्यांच्या वराण्याचे कुलनाम कसे झाले, याचा वर उल्लेख आलेलाच आहे.

आदिलशहाच्या दरबारातील कोसंबी

आता या कोसंबी गावात स्थायिक झालेल्या धर्मानंदांच्या मूळ पुरुषाची ओळख धर्मानंदांच्याच शब्दांत करून घेऊ या. ते सांगतात :

“या खेड्यांत शणै लोटलीकर किंवा कोसंबे यांच्या वराण्यांत विष्णु नांवाचा एक पुरुष जन्मला. त्याची आई-बापे लहानपणांतच निवर्तली. जुलुयाकडून सांभाळ नीट होईना तेव्हां तेथून निघून तो बांदिवडे या गांवीं आला व नागोजी नाईक याच्या आश्रयाला राहिला. नागोजी नाईकाला त्यानें व्यवहारांत अत्यंत चांगलो मदत केली. शेवटीं नागोजी नाईकानें आपल्या एकुलत्या एक मुलीचा त्याच्याशीं विवाह लावून दिला व त्याला वराजांवई केला.

“विष्णूचें लग्न झाल्यावर नागोजी नाईकाला एकामागून एक असे चार मुलगे झाले. यायोगें त्याच्या सासूसासऱ्याचें जांवयावरील प्रेम कमी होत गेलें, व विष्णूला सासुरवासाचा कंटाळा आला. त्यानें विजापूरला येऊन आदिलशहाच्या दरबारांत नोकरी धरली. जात्याच हुशार असल्यामुळे आदिलशहाची त्यानें लोकरच मजीं संपादन केली.

“एके दिवशीं आदिलशहा आपल्या वजिगबरोबर बुद्धिवलें खेळत असतांना भलताच डाव टाकीत आहे असें वाटून विष्णू लाकरला. बादशहा म्हणाला काय झाले ? हा काहीं बोलला नाही. बादशहा डाव तसाच टाकून उठला. त्यानें विष्णूला बाजूला नेऊन विचारलें, तेव्हां त्यानें त्या डावांत बादशहाची कशी फजिती

झाली असती, हें समजावून सांगितलें. बादशहाच्या मर्जीत आणखी भर पडली. शेवटीं बादशहानें अंत्रुज महालाची देसकी देऊन त्याला गोव्यास पाठवलें ... त्यानें त्यांना (आफल्या मेहुण्यांना) आपल्या भावासारखे लेखून या मिळविलेल्या नवीन इनामाचे चार हिस्से त्यांस दिले, व एक आपण ठेवला ... (त्या काळापासून) नागोजी नाइकांच्या घरांत चार हिस्से आणि आमच्या घरांत एक, असे अंत्रुजच्या देसकीचे पांच हिस्से होते. ” १३

घराण्यावरील आपत्ती

विष्णू कोसंबे आदिलशाहाने बहाल केलेली देसकी स्वीकारून परत आल्यानंतर बांदिवडे गावाच्या जवळच असलेल्या ‘आगापूर’ या गावी स्थायिक झाला. येथील बराच भयमावशेष धर्मांदांच्या काळातही होते. नंतरच्या काळात या घराण्यावर बरीच संकटे आली. घराण्यातील बहुतेक पुरुष निरक्षर आणि व्यसनी निपजले. रामचंद्र शणै कोसंबी हे धर्मांदांचे आजोबा; ते व्यसनी नव्हते. पण निरक्षर, अखंड साधे, आणि मोठ्या स्वभावाचे होते. यामुळे त्यांच्या जुलूमभावांना त्यांना धाकदपट्या दाखवून आणि त्यांच्यावर बंदूक रोखून, कागदपत्रांवर सहा घेणे शक्य होत होते. अशा सहर्थाचा ते नंतर कर्जे काढण्यासाठी उपयोग करीत असत. अशा परिस्थितीत कितीही श्रीमंती असली तरी ती किती काळ टिकणार ! थोड्याच काळात सर्व इस्टेट तर बुडालीच, पण त्या-शिवाय घरातल्या किंमती वस्तू आणि दागदागिनेही नाहीसे झाले. याचा परिणाम म्हणजे रामचंद्र कोसंब्यांना आपल्या पाच मुलांना घेऊन गाव सोडणे भाग झाले.

सीताबाई, हे धर्मांदांच्या आजीचे नाव. त्या मंडगाव येथील नाईक शंखवाळकर घराण्यातल्या होत्या. त्या फार मेहनती होत्या. दोन्ही बाजूंकडून मोठ्या घराण्यातल्या असल्या तरी त्यांना मोठेपणाचा मुळीच अभिमान नव्हता. मेहनतीला तर त्या कधीच लाजल्या नाहीत. मजूर बायकांबरोबर त्या स्वतःही काम करीत. त्यांनी मर्यादित अंगमेहनत केली. सीताबाईंचे सरुण, राया, पुंडलीक आणि रामकृष्ण, असे चार भाऊ होते. या काळात, या मूळच्या श्रीमंत घराण्याची परिस्थिती बरीच खालावली होती. यामुळे या भावांपैकी राया याला वेरणे येथील गामा या नावाच्या खिस्ती जमीनदारकडे सुकादमाची नोकरी घरावी लागली. त्यामुळे या नाईकांचे संबंध कुटुंबच ‘वेरणे’ या सासणी महालातील गावात राहण्यास गेले.

वर उल्लेखित गामा या जमीनदाराने काही काळानंतर मुगाव महालातील साखवाळ हाही गाव पोर्तुगीज सरकारकडून मक्याने चालवण्यास घेतला. एका काळी जुवारी नदीच्या तोंडावर असलेला हा गाव चांगला भरभराटीच्या स्थितीत होता. पण नंतर ईक्विवक्षितानच्या घार्मिक छळांमुळे, आणि त्याच काळात तेथे आलेल्या प्लेगच्या साथीमुळे, तो

गाव ओस पडला होता. राया नाईक याचे घराणे वेरणे येथे येऊन राहिले त्या काळात, साखवाळ येथे परत थोडीथोडी वस्ती होऊ लागली होती. पण त्याचा सरकारला मोठासा सारा मिळत नसे. म्हणून सरकारने तो गाव लिलाव करून मक्याने दिला. आणि अशा रीतीने साखवाळ हा गाव गामाच्या ताब्यात आला. आणि त्याने तो नंतरच्या काळात राया नाईकांचा धाकटा भाऊ पुंडलीक यास मक्याने दिला.

धर्मांदांचे आजोबा रामचंद्र कोसंबी यांस आपले पाच मुल्लो घेऊन घर सोडण्याचा प्रसंग कसा आला हे मागे सांगितलेच आहे. ते साखवाळ येथे आपल्या मेहुण्यांच्या-पुंडलीक नाईक यांच्या आश्रयाने, गामाच्या एका जागेत येऊन राहिले. पुंडलीक हे जरी साखवाळची व्यवस्था पाहतात होते तरी त्यांनी साखवाळच्या शेजारच्याच गावी, दामोली येथे, आपले घर केले होते. त्यांनी रामचंद्र कोसंबी यांच्या मुलांपैकी एका मुलाला, म्हणजे धर्मांदांच्या वडिलांना दामोलीस आपल्याकडे ठेवून घेतले होते. तेथे त्यांना मामाकडून दोतीची आणि अंगमेहनतीची कामे शिकता आली. आणि वयात आल्यावर साखवाळ येथे येऊन वडिलांस मदत करणे, आणि त्यांच्या निधनानंतर स्वतंत्रपणे दोती व्यवसाय करणे, आणि तो वाढविणे, त्यांस शक्य झाले.

वडिलांचा व्याप

धर्मांदांच्या वडिलांनी संसाराची धुग कशा प्रकारे सांभाळली याचे वर्णन स्वतः धर्मांदांनी केले आहे. ते म्हणतात :

“ आमच्या वडिलांचा व्याप वाढत गेला. गांवांत नारळांच्या चोऱ्या होत. यासाठी गांवच्या वाड्यांची राखणदारी कोणाला तरी द्यावी लागे. त्यांत थोडे पैसे व दर हजाराला तेहतीस नारळ मिळत असत. आमच्या वडिलांकडे राखणदारीचे बरेच वाडे आले. मूळच्या घरांत राहून हे काम चालवणे कठीण होऊ लागले; तेव्हां त्या घराच्या उत्तरेस सरासरी दोन मैलांच्या अंतरावर त्यांच्या मामा-कडून मिळालेल्या जमिनीत त्यांनी एक नवीन कोठी बांधली. त्यांत ते आणि आमचे धाकटे जुलते राहत.

“ पुढे धाकट्या चुलत्यांनी नारळाचा धंदा सुरू केला. त्यांना ह्या जागेत राहणे अधिक अनुकूल होतें. कारण, येथून कुडथाळचा बाजार व आषाढीची खाडी जवळ पडते; व रस्ताहि बरा बरा होता. होतां होतां याच कोठडीच्या आजूबाजूला आमचे घर एकसारखे वाढत गेलें; व आमचे वडील आणि धाकटे जुलते येथेच स्थायिक झाले.

“ वडील जुलते व्यंकटेश कोसंबे, मूळच्याच घरांत राहू लागले. त्या घराजवळची व आणखी दोन जमिनी ते वडील बंधु असल्याकारणानें त्यांच्याच नांवें आमच्या वडिलांनीं खरेदिल्या होत्या. आमचे धाकटे जुलते व वडील नवीन जागेत स्थायिक झाल्यानंतर वडील बंधूजवळ हिस्सां मागूं लागले. परंतु मामांच्या

सांगण्यावरून हिस्सा न घेता वडील बंधूंच्या नांवावर असलेल्या सर्वच जमिनी त्यांस देऊन टाकल्या; आणि दोघां बंधूंनी आपल्या प्रयत्नांनी बरीच इस्टेड कमावली.

“काही काळानें आमचे धाकटे चुलतेहि विभक्त झाले. त्यांचे कुटुंब म्हटलें म्हणजे त्यांची पत्नी व एकुलती एक मुलगी. आमच्या वडिलांना एकंदरीत सहा मुलें. १४ पहिले गमचंद्र कोसंबे व त्यानंतर पांच मुली. दरम्यान कांहीं मुलगे जन्मले. परंतु त्यांतील एकही जगला नाहीं. आमच्या घराच्या वाटण्या झाल्या. दक्षिणेची बाजू चुलत्याकडे व उत्तरेची बाजू आमच्या वडिलांकडे होती. आमचा प्रपंच मोठा असल्यामुलें आमच्या घराचा विस्तारही जरासा मोठा असे. आंतूनच चुलत्यांच्या घरांत जाण्याला दरबाजा होता. १५”

धर्मानंदांच्या वडिलांचे नाव दामोदर असे होते. धर्मानंद हा त्यांचा शेवटचा मुलगा. त्याचा जन्म कशा परिस्थितीत झाला होता याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

गोमन्तकाची परिस्थिती

धर्मानंदांचे बालपण कशा प्रकारे गेले याची माहिती त्यांनी ‘निवेदना’त दिलेलीच आहे. तसेच शिक्षणासंबंधीही माहिती दिलेली आहे. १६ पण सर्वसाधारणपणे त्यांच्या मनावर झालेल्या संस्कारांची कल्पना येण्यासाठी त्या काळची गोमन्तकाची परिस्थिती कशा प्रकारची होती, हे लक्षात घेणे अगत्याचे आहे.

पोर्तुगीज सत्ताधाऱ्यांनी गोमन्तकाचे जे ख्रिस्तीकरण केले ते केवळ धार्मिक दृष्टीने नव्हते. ते सांस्कृतिक, राष्ट्रीय नि मुख्यतः राजकीय दृष्टीने होते. गोमन्तकातील भारतीय संस्कृती नष्ट करून त्यास पाश्चात्य संस्कृती दिल्याने तेथील जनता प्रति-पोर्तुगीज बंदून ती पोर्तुगीज साम्राज्यात कायमची राहिल, असे त्यांस वाटत होते. पण त्यांनी तेथील भारतीय संस्कृती नष्ट करण्याच्या केलेल्या प्रयत्नांस तोडीस तोड अशी उपाययोजना तेथील हिंदूंनी करून, संस्कृती जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. जे त्यांना उघडरीत्या नि सार्वजनिक रीत्या करणे शक्य नव्हते, ते त्यांनी घरोघर चार भिंतींच्या आत कसे केले, याचे वर्णन गेल्या पिढीतील एक गोमन्तकीय लेखक, भाई देसाई, पुढीलप्रमाणे करतात.

“जेवण झाल्यावर रात्री घरातील सर्व मंडळी एकत्र बसून वाचन करीत. हरिविजय, रामविजय, जैमिनी अश्वमेध, भावार्थ रामायण, हे कोणी लक्षासुरांने वाचीत. पुरुषार्थेकी कोणी विज्या बांधीत, कोणी हिशेब लिहीत, कोणी अर्थ सांगत. बायका आडोशाची जागा धरून पत्रावळी लावीत, वाती वळीत, भाजी निवडण्याचें काम

१४. हा वेळपर्यंत धर्मानंदांचा जन्म झाला नव्हता.

१५. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरे, ८ आगस्ट १९३७.

१६. मागे- पान ७ आणि ८ पहा.

करीत. एका बाजूस धूपचें एखादें पात्र, आणि शेवटीं वांटण्याकरितां कवचित् एखादे वेळीं विरागत् ! असा जुना थाट होता. श्रवणवाचनाची गोडी असणाऱ्या बहुतेक घरांतून हा प्रकार चालू होता. यामुलें लहानपणापासूनच कथा, भाग्य, मर्म-स्थळें, यांचें ज्ञान होत असे. १७

अशा या वातावरणात धर्मानंदांचे सुखातीचे आयुष्य गेले. या वेळेपासूनच संतवाङ्मय त्यांच्या वाचनात येऊन त्याची त्यांना गोडी लागली. अशा या ‘घरेलू’ विद्यार्थीठातच धर्मानंदांचे सुखातीचे शिक्षण झाले. या वेळी मनावर झालेले संस्कार त्यांस त्यांच्या पुढील आयुष्यात मार्गदर्शक ठरले. दुष्कारामाच्या अभंगांची आवड आणि बुद्ध भगवानाची प्रथम ओळख, त्यांना प्रथम याच विद्यार्थीठाद्वारा झाली. वाचनाची गोडीही त्यांना याच विद्यार्थीठात लावली. ह्या वाचनाचा त्यांना नंतरच्या काळात संस्कृत शिक्षणाच्या दृष्टीने फार उपयोग झाला. मोरोपंत, वामन, इत्यादिकांच्या काव्यातून संस्कृत शब्दांचा भरणा भरपूर आहे. या संस्कृत शब्दांची ओळख त्यांना लहानपणीच झाली होती. त्यामुळे पुढील काळातील त्यांचे संस्कृत शिक्षण सुलभ झाले. “१८९० सालापासून १८९९ अखेर मी जर काही शिकलो असेन तर ते केवळ वाचनाने,” १८ असे धर्मानंदांनी नमूद करून ठेवलेले आहे.

त्यांचे प्राथमिक शिक्षण

धर्मानंदांनी आपल्या शिक्षणाची त्रोटक माहिती आपल्या ‘निवेदनात’ ठिकठिकाणी दिलेली अवली, तरी ती प्रवासाच्या वृत्तान्तात मिसळली असल्यामुळे वाचकांच्या सहजपणे लक्षात येत नाही. नंतरच्या काळात गुजरात विद्यार्थीठात असताना पुष्कळ जण ‘आपण अभ्यास कसा केला,’ असा त्यांस प्रश्न विचारीत असत. त्यांस ही माहिती ‘निवेदनात’ दिली आहे असे उत्तर दिल्यास, तेवढ्याने त्यांचे समाधान होत नसे. पद्धतशीर आणि क्रमशः कोणत्या तरी शिक्षण-संस्थेत अथवा एखाद्या शिक्षकाकडून धर्मानंदांनी शिक्षण घेतले होते असे कोठेच आढळून येत नव्हते. तेव्हा एवढे ज्ञान त्यांनी मिळविले तरी कसे हे जाणून घेण्याची कोणासही इच्छा होणे शक्य आहे. याकरिता धर्मानंदांनी आपल्या शिक्षणासंबंधी थोडी माहिती नंतरच्या काळात आपल्या ‘खुलासा’ मधून दिली आहे. त्यात आपल्या प्राथमिक शिक्षणाची सुखात कशी झाली ते ते पुढीलप्रमाणे सांगतात.

शोपेतील अभ्यास

“जेव्हां मी चार किंवा पांच वर्षांचा होतो तेव्हां त्या काळच्या वडिवाटीप्रमाणे पाटीवर धूळ घालून ‘श्रीगणेशाय’ इत्यादि लिहावयास शिकलो. रात्री आमच्या

१७. ‘भाई देसाई स्मारक ग्रंथ,’ पन्नाशी : पान ५५३

१८. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण तिसरे, १५ ऑगस्ट १९३७.

घरी जेवायला फार उशीर होई; व मी लौकर निजत असें. जबरदस्तीने उठवून मला पाटावर बसवीत, आणि मी पत्रावळीवर 'श्रीगणेशाय' लिहिण्यास मुखात करी, असें सांगत ! परंतु मी काय लिहीत असें, आणि काय जेवीत असें, याची मला मुळीच आठवण नसे. हे सगळें झोंपेंतच घडून येई. ”

कान पिरगळला

“आमचे आतेमाऊ व मेहुणे लाहु दादा लाड यांनी मला प्रथमतः मोडी लिहावयास शिकविलें. त्यांचें अक्षर चांगलें असे. तेंच वळण मला लागलें. त्या वेळची मला एक गोष्ट आठवते. लेखणी दौर्लभ ठेवत जाऊ नकोस असें मला त्यांनीं दोन-चारदां सांगितलें असावें, पण माझ्या संवयीप्रमाणें मी ती लेखणी दौर्लभत्व सोडून देत असें. एके दिवशीं मला आठवण देण्यासाठीं त्यांनीं माझा कान पिरगळला. तेव्हांपासून दौर्लभत्व लेखणी सोडूं नये, याची मला पक्की जणीव झाली. दुसऱ्या कोणीहि दौर्लभत्व लेखणी ठेवून दिली, तर तो प्रसंग माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राही, व ती तावडतोव काढून मी खाडीं ठेवीत असें.

“गोव्यांत जर माझे कांहीं शिक्षण झालें असेल तर तें आरोग्याकरिता रावोबा गोपाळ प्रभु यांच्या शाळेंत होय. या शाळेंत मी आवळा तीन महिने होतों; तरी गणित त्रैशिक्षणार्थेंत शिकलों. तिसऱ्या इयत्तेतील कविता मीं कधी पाठ केल्या नाहींत. दुसऱ्या तीन-चार मुलांनीं म्हटलेल्या ऐकल्या कीं त्या मला पाठ येत असत. गणिताशिवाय दुसरा कोणताहि विषय मला विशेष आवडत होता असें नाहीं.

“त्यानंतर बाराव्या वर्षी मला शाहापुरास बहिणीच्या घरी पाठविण्यांत आलें. शाहापुरच्या शाळेंत मी कांहीं विशेष शिकलों असें नाहीं. दुसऱ्या इयत्तेत मला बसविण्यांत आलें होतें. शेजारीच पांचव्या इयत्तेचा क्लास होता. त्या मुलांना जी उदाहरणें घालण्यांत येत असत तीं मी पटीवर लिहून घेऊन बहुधा त्या मुलांच्या-पूर्वीं दिनचर्या सोडवून त्या मास्तराला नेऊन दाखवीत असें. मला दुसऱ्या इयत्तेत बसविण्यांत आलें ही चूक केली, असें ते म्हणत. तथापि परीक्षा होईपर्यंत मला वाट पाहावी लागली. दुसऱ्या इयत्तेच्या परीक्षेत सर्व मुलांत मी पहिला आलों, यांत मुळींच आश्चर्य नव्हतें. त्यानंतर नवीन वर्ग सुरू झाल्यावर मला पांचव्या इयत्तेत घेण्यांत आलें. तेथेहि माझा बहुधा पहिला नंबर असे. या वर्गांत मी फार तर एक दोन महिने होतों. तामांने आजारी पडल्यामुळे मला पुन्हां घरी आणण्यांत आलें, आणि तेथेंच माझा अभ्यासक्रम संपला.” १९

१९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण तिसरें, १५-८-१९३७.

घर सोडल्यानंतरचे शिक्षण

पुण्याला आल्यानंतर १९०० सालच्या जानेवारी महिन्यात त्यांनी संस्कृत शिक्षणाला आरंभ केला. पण पुण्यांत असेपर्यंत रघुवंशाचा अर्थ समजण्याइतकाच त्यांचा संस्कृताचा अभ्यास झाला. काशीस पोचल्यावर मात्र त्याच सालच्या ऑक्टोबर महिन्यापासून त्यांनी फार चिकाटीने अभ्यास केला. अत्यंत जरीच्या कामाशिवाय एक क्षणदेखील त्यांनी सुकट घालवला नाही. अन्नछत्रात जेवावयाला जात असतानासुद्धा बरोबर एखादे अभ्यासाचे पुस्तक घेऊन ते कसे जात, आणि जेवणाला उशीर असला तर तेवढा वेळ वाचनात ते कसे घालवीत, याची माहिती 'निवेदनात' त्यांनी दिलेलीच आहे. ते काशी-मधील आपल्या अभ्यासक्रमाची माहिती पुढीलप्रमाणे देतात.

“काशीमध्ये मी अवघा एक वर्ष आणि चार महिने होतों. पैकीं पहिला महिना जम बसविण्यांत गेला, व मध्यंतरी पंचरात्रीस दिवस आजारांत गेले. बाकी एक वर्ष व दोन महिने मी अभ्यास केला. सर्वसाधारण माझा अभ्यासक्रम येणेंप्रमाणें होता :

“सकाळीं साताच्या सुमारास मी नागेश्वरसंतांच्या घरी जाऊन त्यांजपासून एक तास कौमुदीचा पाठ घेत असें. नंतर सरासरी १० वाजेपर्यंत इतर विद्यार्थ्यांचे पाठ ऐकत बसें, व येताना वाटेंत रामाच्या मंदिरातील एका छोट्या पुस्तकालयांत अर्धा पाऊण तास मराठी वर्तमानपत्र वाचत असें. दुपारी गंगाधरशास्त्र्यांचे सावत्र-बंधू लक्ष्मणशास्त्री हे आमचेबरोबर साहित्य व दर्शने यांच्यावरील प्राथमिक ग्रंथ वाचत असत. मध्यंतरी सवडीप्रमाणें एक तास लक्ष्मणशास्त्री सोलापूरकर यांच्या-पार्शीहि मी कौमुदी शिकत होतों.

समाधानाचा मार्ग

“एक दोन महिनेपर्यंत सिद्धान्त-कौमुदीचा अर्थ मला मुळींच समजला नाहीं. शंका विचारल्या तर गुरुजी म्हणत, 'घडा पाठ करा, म्हणजे तुम्हांला सर्व कांहीं समजेल.' परंतु सर्व समजल्याशिवाय पाठ करणें म्हणजे वेळेचा तुमता अपव्यय आहे, असें मला वाटे. शेवटीं माझ्या शंकांचा विचार मीच करूं लागलों; व त्यांच्या समाधानाचा मार्ग शोधून काढला, तेव्हां मला कौमुदीतील सूत्र आपो-आपच पाठ येऊं लागलीं.

“कोलंबो येथील विद्योदय विद्यालयांत माझ्या पालि भाषेच्या अभ्यासाला मुखात झाली. श्रीसुमंगलाचार्य माझे गुरु होते खरे, तथापि वार्थक्यामुळे त्यांना फार वेळ शिकवितं येत नसे. संस्कृत भाषा त्यांना चांगलीच अवगत होती, तरी त्या भाषेंत अस्खलित बोलतां येत नव्हतें. यामुळे त्यांना जास्ती त्रास देणें योग्य वाटलें नाहीं, आणि शक्य तेवढे ग्रंथ मी स्वतःच वाचून काढले.”

“विद्योदय विद्यालयांत असतांनाच मुंबईहून ‘सेल्फीवर’ नांवाचे मराठी पुस्तक मागवून मी इंग्रजी भाषा शिकण्यास आरंभ केला. कांहीं दिवस श्रीवर्धना-राम नांवाच्या विहारांत रहात होतो. तेथे कॅशियस पेरेरा हा तश्या मुलगा मला इंग्रजी शिकवीत होता. त्याजकडून मी आठ-दहा घडे शिकलो असेन. १९०३ सालच्या मार्च महिन्यांत जेव्हा मी मद्रासला आयलो तेव्हा माझे इंग्रजीचे ज्ञान ५०-६० शब्दांपर्यंत नव्हते. येथे शिकविणारा तर कोणीच नव्हता. श्री. सिंगारा-केळुने वायबल आणून देऊन वाचावयास सांगितले. त्याचा अर्थ नीटसा समजत नव्हता. तरी कसाबसा अभ्यासक्रम चालू ठेवला. सिंगाराकेळू आणि प्रो. लक्ष्मी-नरसू हे जे बोलत ते ऐकून इंग्रजीचा परिचय वाढला.

“हे इंग्रजी भाषेचे तुटपुजे ज्ञान मला ब्रह्मदेशांत फार उपयोगी पडले. तेथे पाळीमध्यें संभाषण करणारे मिश्रु अगदींच थोडे आढळले. तेव्हा इंग्रजी समजले नसतें तर व्यवहाराला फारच अडचण पडली असती. जर्मन श्रामपेपर ज्ञानत्रिलोक याच्याबरोबर रहात असल्यामुळे इंग्रजीचे ज्ञान बरेच वाढले. तो मला शिकवीत होता असें नाहीं. परंतु सारा दिवस इंग्रजीतच बोलत होतो; व तो जे कांहीं इंग्रजीत वाचीत असे, त्याजविषयी माझ्याबरोबर चर्चा करी. ब्रह्मदेशांत मी या लेखला अवघा तीन महिने होतो. ” ... २०

खुबी सांपडली

धर्मानंदांनी उत्तर हिंदुस्थानात बऱ्याच ठिकाणी केलेल्या प्रवासाचे वर्णन मागे आलेच आहे. त्या वेळी कुशिनारा आणि बुद्धगया येथे असताना त्यांनी पुष्कळ बौद्धवाङ्मय वाचले; आणि तो क्रम त्यानंतर ब्रह्मदेशातही चालू ठेवला. या काळात त्यांनी जी विविध विषयांची अनेक छिपणे करून ठेवली होती, ती त्यांम नंतरच्या काळात ग्रंथलेखनात फार उपयोगी पडली. मौज्जमीन येथील प्रज्ञास्वामीने दिलेल्या मदतीची माहिती धर्मानंद खालील प्रमाणे देतात :

“पालि भाषेतील अभिधर्मपिटकाची भाषा सोपी आहे. त्यातील बहुतेक शब्दांचे अर्थ त्यांतच दिलेले आहेत. परंतु त्या ग्रंथांचा संदर्भ समजणे फार कठीण आहे. त्याला दोन साधने आहेत. एक विशुद्धिमतांतील चौदावा परिच्छेद, व दुसरे अनुसुद्धाचार्याचा अभिधर्ममहसंगह. ही दोन्ही प्रकरणे जरी मी वाचली होती, तरी त्यांतील खुबी मला समजली नव्हती. ती मौलमीन येथील प्रज्ञास्वामी स्थविरानें समजावून दिली. तीन किंवा चार आठवडे त्यांनी मला अभिधर्ममहसंगह शिकविला; पण तो अशा रीतीने की, जणू काय त्याची किल्लीच माझ्या स्वाधीन केली.” २१

२०, २१. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ३ रे, २२-८-१९३७

रशियन भाषेचे ज्ञान

धर्मानंदांना रशियाला जाण्याचा योग आला होता, आणि ते एक वर्ष रशियात राहून आले होते, याची माहिती पुढे येणारच आहे. पण यापूर्वीच त्यांनी आपल्या अमेरिकेतील दुसऱ्या वेळच्या वास्तव्यात रशियन भाषेची ओळख करून घेतली होती. या गोष्टीचा त्यांना नंतरच्या काळात, रशियात गेल्या वेळी, बराच उपयोग झाला हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. प्रो. लेओ वीनर या नावाचे मूळचे पोलंडचे रहिवासी असलेले यहुदी गृहस्थ या काळात हॉवर्ड विद्यापीठातील स्लाव्ह भाषांचे अध्यापक होते. त्यांची आणि धर्मानंदांची चांगली मैत्री जुळली होती. या मैत्रीमुळेच परवानागी बॅरिच्या भानगडीत न पडता त्यांच्या वार्ता जाऊन धर्मानंद बसू शकत होते. प्रो. वीनरनाही त्याबद्दल आनंदच वाटत असे. हा रशियन भाषेचा वर्ग आठवड्यातून तीन तास चाले. या भाषेचा अभ्यास आपण कसा केला हे धर्मानंदांनी पुढील शब्दात सांगितले आहे :

“कलासला घडे तयार करून जाण्याचें प्रयोजन नव्हतें. कारण प्रो. वीनर मला क्वचितच प्रश्न विचारीत असत. तथापि रशियन भाषा जाणण्यासाठी पंच सहा महिने मी पुरी पुरी मेहनत केली. दिवसांतून पंच-सहा तास संशोधनाच्या कामांत बालबाबयाचे, आणि मधुमेहानें तर प्रकृति अशक्त झालेली, अशा स्थितीत शरीरा-वर ताण पडणे साहजिकच होतें. परंतु मी त्याची कांहींच पर्वा केली नाहीं. वार्ताले घडे तर राहूच या. त्याच्याबाहेरचे फुल्लमें सोपें वाङ्मय मी वाचून टाकले. कांहीं ठिकाणीं अर्थ समजला नाहीं, तर प्रो. वीनरला विचारातां येत असे.” २२

ज्ञानाचा चमत्कार

धर्मानंदांच्या वडिलांचे दोस्त, ते बुद्धीने अगदीच मंद आहेत असा समज करून घेऊन, ‘हा मुलगा तुमच्या शिरावर एक ओझोच आहे,’ असे त्यांच्या वडिलांना सांगत असत. स्वतः धर्मानंदांनाही ‘सामान्य बापाची पूर्ण निराशा होण्याइतका मी मंद आहे,’ असेच त्या वेळी वाटत होते. उलट त्यांचे वडील मात्र धर्मानंद हुशार निवृत्तिल, — निदान गांवचा कुलकर्णी होण्याइतके, — अशी आशा बाळगून होते. २३ धर्मानंदांनी एकंदर सात वर्षे ज्ञानसंपादनार्थ पायपिटी केली हे खरे ! पण यातील त्यांचा किती वेळ आणि काळ अभ्यासात बर्च झाला याचे मोजमाप केल्यास, त्यांनी दाखवलेली बुद्धीची क्षेप म्हणजे एक चमत्कारच ठरला, यात शंकाच नाही ! डॉ. भंडारकरांसारखे संस्कृतज्ञ आणि त्या भाषेचे अनुभवी अध्यापक, यांनी केवळ संस्कृत शिक्षणाला धर्मानंदांना सात वर्षे लागतील असे सांगितले होते. २४ पण कोठेही क्रमशः शास्त्रोक्त आणि पद्धतशीर शिक्षण न मिळालेले

२२. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ७ वे, २०-३-१९३८.
२३, २४. मागे- पाने ७ आणि २९ पहा.

१९० । निवेदन

धर्मानंद, संस्कृत, पाली आणि इंग्रजी, या भाषांचे नुसते ज्ञानच नव्हे तर, अत्यंत गहन अशा पाली ग्रंथांचे मर्म, मोठमोठ्या विद्यापीठांतून शास्त्रोक्त शिक्षण घेऊन पंडित या संज्ञेस प्राप्त झालेल्या विद्वानांनाही समजावून सांगण्याइतके, -प्रत्यक्ष साक्षात्कारी ज्ञान, या सात वर्षांच्या काळात संपादन करू शकले हे लक्षात घेतल्यास, वर त्यांच्या साधनेस उद्देशून वापरलेला 'चमत्कार' हा शब्द अतिशयोक्तीचा नसून वस्तुस्थितिदर्शक आहे, असेच म्हणावे लागेल !

२०

जीवनकार्य : दैक्षणिक

सात वर्षांच्या खडतर तपश्चर्येनंतर संपादित ज्ञानाच्या प्रसाराच्या कार्यास धर्मानंदांनी १५ आगस्ट १९०६ पासून कलकत्ता येथून सुरुवात केली. या वेळी त्यांच्या वयास नुकतीच तीस वर्षे पूर्ण झाली होती. प्रथम, वंगभंगाच्या चळवळीतून निघालेल्या नेशनल कॉलेजात, आणि नंतर कलकत्ता विद्यापीठात पाली भाषेचे अध्यापक म्हणून जवळ जवळ सव्वा वर्ष त्यांनी कार्य केले. पण या कामाने त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांना सर्व भारतात बौद्ध ज्ञानाचा प्रसार करावयाचा होता. त्यावरिता कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांचे वेतन वाढवून दोनहो पन्नास रुपये केले असताही, विद्यापीठाची नोकरी सोडून, बडोद्याच्या महा-राजांनी देऊ केलेली मासिक पन्नास स्वर्गाची मदत स्वीकारून ते महाराष्ट्रात १९०८ च्या ऑक्टोबर महिन्यात परतले.

थानंतरच्या काळात १९१० च्या फेब्रुवारीपर्यंत, प्रथम एक वर्ष मुंबईत राहून डॉ बुड्स यांना पाली शिक्षविषयाचे काम केल्यावर, पुण्यास राहून ग्रंथलेखन, व्याख्याने देणे वगैरे कामे करित असतानाच, त्यांस अमेरिकेस जाण्याची संधी कधी आली, आणि या संधीचा फायदा घेऊन, त्यांनी अमेरिकेस जाऊन तेथील हार्वर्ड विद्यापीठातील प्रो. त्यान्-मन यांस 'विमुक्तिमार्गा'च्या संपादनाच्या कार्यात मदत करून १९१२ च्या फेब्रुवारी महिन्यात ते भारतास कसे परतले, ही सर्व हकीगत 'निवेदना'च्या शेवटच्या प्रकरणात आलेलीच आहे.

पत्नी, माणिक,
दामोदर आणि
मनोरमा,
यांच्यासह

पत्नी - वाळाबाई

या पत्रासंबंधी आपले झालेले मत व्यक्त करून कोणत्या विचाराने ही नोकरी आपण स्वीकारली, हे धर्मानंद पुढील शब्दांत सांगतात :

“ फर्ग्युसन कॉलेज म्हणजे त्यामूलक प्रवृत्तीचा उत्कृष्ट नमुना असें आग्रहांस वाटे. आगरकर, गोखले, कवे, परांजपे, इत्यादिकांनी केलेल्या त्यागाचीं वर्णनें वाचून ‘धन्य धन्य’ असे उद्गार आमच्या तोंडून निघत. परंतु वरील पत्रानें मी जरा खोटाळलों. मी, बी. ए. एम्. ए. नव्हतों, तेव्हां मला तेव्हायत समासद करून घेतां येत नाही, यांत वावर्गे काहीं नव्हतें, पंच वर्षे सेवा करण्याची अटहि योग्य होती. पण आपण १०० रुपये घेत असून तुम्हाला तेवढे ७५ रुपये देणार आहोंत, हें काय कोडें तें मला उमरोना. मला डिग्न्या नाहीत, पण इतर मोफेसरांप्रमाणें कुटुंब आहेच कीं नाही. त्यांचा पगार त्यांचा मान वाढविण्यासाठीं नसून त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठीं असावयास पाहिजे. ‘सेथ्योडहमस्मीति मानो’ म्हणजे (Superiority Complex) मी मोठा हा अभिमान तर तेव्हायत समासदांत शिरू पहात नाही ना ? नाही तर, तुम्हांला तेवढे ७५ रुपये देऊं याची उपपत्ति लागेना.

“ डेक्कन एज्युकेशन समेचे तेव्हायत समासद कोणत्या दिशेनें जात आहेत हा विचार निष्फळ होता. ७५ रुपये दरमहा घेऊन नोकरी करावयाची कीं नाही हें मला ठरवावयाचें होतें. एक तर ही नोकरी फक्तल्यानें महाराष्ट्रांत पत्नी भाषेचा अस्य प्रमाणांत का होईना- प्रसार करतां येणें शक्य होतें, व दुसरें, डेक्कन एज्युकेशनच्या सेवेंत तेव्हायत समासदांच्या त्यागापेक्षां दरमहा २५ सय्यांचा स्वार्थत्याग दावविण्याची आर्थीच संधी होती. पण लवें कमा चालवावा ?

“ आम्ही रविवार पेठेंतील मोती चौकांत एका चिंचोळ्या घरांत पहिल्या मजल्यावर रहात होतों. भाडें दरमहा सहा रुपये. अमेरिकेच्या राहणीचा अनुभव घेऊन आल्यावर हें घर अप्रशस्त वाटणें अगदीं साहजिक होतें; आणि दुसरी सोयीवार जागा थोड्या भाड्यांत मिळाली नसती. त्याखिवाय मुलांच्या शिक्षणाचा वाढता खर्च होताच. तेव्हां दरमहा ७५ सय्यांत आमचें भागेल कसें, याचा विचार करणें आवश्यक होतें. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीकडून मिळालेल्या वेतनांतून तिकडचा व मुंबईपर्यंतच्या प्रवासाचा खर्च करून आणि वडिलांचें कर्ज फेडून बाकी दीड हजार रुपये राहिले. दरमहा २५ सय्यांची तट आल्यास हे रुपये पंच वर्षे पुरण्यासारखे होते. म्हणून जास्त विवंचनेंत न पडतां मी पंच वर्षांपुरती डेक्कन एज्युकेशन समेची सेवा स्वीकारली. ” ४

ही गोष्ट डॉ. भांडारकर आणि बडोद्याचे महाराज गायकवाड, या दोघांसही पसंत पडली नाही. ही गोष्ट घडली त्या वेळीं डॉ. भांडारकर इंदुरास आपल्या मुलाकडे डॉ. प्रभाकर-पंतांकडे— गेले होते. तेथे ते आपल्या डोळ्यांच्या उपचाराकरिता गेले असल्या-

४. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ४, ५ सप्टेंबर १९३७

मुळे, बरेच दिवस राहणार होते. नोकरीवर हजर होण्यापूर्वी त्यांची भेट घ्यावी म्हणून धर्मानंद इंदुरास गेले. धर्मानंदांचा हा वेत ज्या वेळी त्यांस समजला त्या वेळी, “ मला विचारून नोकरी स्वीकारली असती तर बरे झाले असते. फर्ग्युसन कॉलेजात तुम्हाला काही विद्यार्थी मिळतील, व त्यायोगें पत्नी भाषेचा थोडाबहुत प्रसार होईल. तेव्हायत समासदही तुम्हांस सौजन्यानें वागवितील. परंतु ७५ सय्यांत तुमचे कसे भागणार ? पूर्वी-प्रमाणे आकुंचित जागेत राहणे आता तुम्हाला आवडणार नाही, व प्रपंचही वाढता आहे, याचा तुम्ही काही विचार केला आहे काय ? तेव्हायत समासदांचा खर्च ७५ सय्यांत भागत नाही, म्हणून त्यांनी आपला पगार १०० रुपये करून घेतला आहे, ” असे उद्गार त्यांनी काढले. यावर धर्मानंदांनी आपल्याकडे असलेल्या दीड हजार सय्यांची गोष्ट त्यांस सांगितली, आणि, “ डेक्कन एज्युकेशन समेच्या सेवेंत एवढा त्याग करण्याला हरकत कोणती ? मला त्यांत आनंद आहे, ” असे सांगितले. डॉ. भांडारकरांनी नंतर त्या प्रश्नाची विशेष चर्चा न करता ‘अंगीकृत कार्यात यशस्वी रहा’, असा त्यांस आशीर्वाद दिला.

याच काळात बडोद्याचे महाराज मुंबईत आले होते. त्यांची धर्मानंदांनी तेथे जाऊन भेट घेतली. त्यांस ज्या वेळी धर्मानंदांनी आपला वेत सांगितला, त्या वेळी त्यांसही डॉ. भांडारकरांप्रमाणेच आश्चर्य वाटले. ते म्हणाले,

“ हे तुम्ही काय केलेत ? नोकरी स्वीकारण्यापूर्वी तुम्ही मला भेटायला नको होतें काय ? अमेरिकेच्या हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीत नोकरी करून आलांत, आणि आतां दरमहा ७५ रुपये आपली किंमत ठरविता, हें तुम्हांस योग्य वाटतें काय ? ” ५

यावर धर्मानंदांनी त्यांचे पुढील शब्दांत समाधान करण्याचा प्रयत्न केला :

“ महाराजसाहेब, आल्याबरोबर मी आपणास भेटलों नाही ही चूक झाली. तिजबद्दल मला क्षमा करावी. परंतु फर्ग्युसन कॉलेजांत नोकरी पत्करण्यांत माझी चूक झाली असें वाटत नाही. पगारवरून किंमत ठरवण्यांत आली तर आगरकर, गोखलेप्रभृतींची किंमत फारच कमी ठरेल ! मला वाटतें की, माझ्या कार्यावरून माझी किंमत ठरेल, पगारवरून ठरणार नाही. माझ्या कार्यांत यश आलें नाही, तर निदान मोक्या पगारानें स्वतःचा फायदा करून घेतला, हा आळ तरी येणार नाही. ” ६

या शब्दांनी महाराजांचे समाधान झाले की नाही हे जरी धर्मानंदांना समजले नाही, तरी महाराज गायकवाडे मात्र नाहीत. फर्ग्युसनमध्ये शिक्षणाच्या पाठीच्या विद्यार्थ्यांस काही स्कॉलरशिपा द्याव्या अशी या वेळी धर्मानंदांनी केलेली विनंती, महाराजांनी मान्य केली. आणि परत गेल्यावर दर महिन्याला पंधरा सय्यांच्या देोन, आणि दहा सय्यांच्या देोन, अशा चार स्कॉलरशिपा दिल्याचे पत्र त्यांनी मि. परांजपे यांस पाठवले. ह्या स्कॉलर-

५, ६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ४, ५ सप्टेंबर १९३७.

नि... १३

शिष्या, धर्मानंद या कॉलेजात असेपर्यंत चालू राहिल्या.

पुण्यात पाली भाषेचा प्रसार

फर्ग्युसन कॉलेजने १९१२ मध्ये पाली भाषा शिक्षविषयास सुरुवात केली. त्या वेळच्या मुंबई प्रांतातील एकंदर कॉलेजात, या भाषेच्या शिक्षणास सुरुवात करणारे तेच पहिले कॉलेज. धर्मानंदांसारखे तज्ज्ञ मिळाल्यामुळेच त्या कॉलेजास हे शक्य झाले, असे, 'फर्ग्युसन कॉलेज मॅगझीन'च्या संपादकांनी नमूद करून ठेवलेले आहे.* पाली भाषेस

७. 'फर्ग्युसन कॉलेज मॅगझीन' खंड ३, नं. १, पृ. ३६-३७, एप्रिल १९१२ च्या अंकात Editorial notes मध्ये संपादक प्रो. वामन गोविंद काळे म्हणतात :

"Pali has lately been included in among the classical languages that may be taken up by students appearing for various arts examinations of our University. A knowledge of Pali is essential to every one who may wish to make any research into the religion, philosophy and history of India.

Mr. Kausambi is recognized as a profound Pali scholar and it has been the great ambition of his life to familiarize the people of the Maharashtra with that Classical Language and bring out editions of Pali works with vernacular translations for the benefit of the public.

On his return from America in February last, he expressed a desire to do something in our college in pursuance of his cherished object. Conscious of the importance of a knowledge of Pali to students aspiring to do research work in ancient history and philosophy and aware that our College ought, of all similar institutions, to be the first to introduce the teaching of that language, the Society jumped at the idea, which it would not have been able to carry out, if it had been entertained earlier, unless the cheerful services of a scholar like Mr. Kausambi were at its disposal. Professor Kausambi has already commenced his work and, it is gratifying to find that he has secured a good number of students from all Classes. He also teaches a class of 'senior' boys in the New English School, and they will find themselves well advanced and equipped when they come up to college for their higher education."

यापूर्वी काही थोडेच दिवस, मुंबई विद्यापीठाने मान्यता दिली होती. हे बहून वेण्यास धर्मानंदांचेच प्रयत्न आणि त्यांस डॉ. भांडारकरांची मदत, ही कारणीभूत झाली होती. पुण्यात पाली भाषा घेऊन मॅट्रिकला बसणारे बरेच विद्यार्थी निघाले. त्यांच्यासाठी

न्यू इंग्लिश स्कुलात एक क्लास, आणि कॉलेजात, प्रिव्हियस, इंटर, आणि बी. ए. करिता क्लासेस, सुरू करण्यात आले. या विद्यार्थ्यांपैकी बहुतेकांनी संस्कृत भाषा कठीण जाते म्हणून पाली घेतली होती. अशा विद्यार्थ्यांना शिकविताना परिश्रम तर धर्मानंदांना करावे लागतच, पण हरिनाथ दे किंवा त्यानमन यांस शिकविण्याइतके हे अध्ययन त्यांस उत्तेजक वाटत नव्हते. कारण त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्या ज्ञानात काही भर पडत नव्हती.

तथापि पाली भाषेचे थोडे तरी ज्ञान विद्यार्थ्यांस होत आहे, यातच समाधान मानून ते हे काम मोठ्या निष्ठेने करीत असत. या दृष्टीने पाहिल्यास त्यांचा एम्. ए. चा वर्ग मात्र फार आवडीचा झाला होता. त्यांतील चिंतामण वैजनाथ राजवाडे, पद्मराम लक्ष्मण वैद्य, चिंतामण विनायक जोशी, पुष्पोत्तम विश्वनाथ बापट, नारायण केशव भागवत वगैरे विद्यार्थी संस्कृतज्ञ तर होतेच, पण पाली भाषेचे ज्ञान संपादण्यासही ते फार उत्सुक होते.

धर्मानंदांचा पगार कमी होता आणि त्यामुळे त्यांची बरीच तारांबळ उडत असे, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. पण या गोष्टीबद्दल धर्मानंदांनी आपल्या सहाही वर्ग्यांच्या काळात फर्ग्युसनच्या संचालकांकडे एक चकार शब्दही काढला नाही. पण मि. फ्रांजपे यांना याची जाणीव असावी असे वाटते. कारण त्यांनी धर्मानंदांची इच्छा नसतानाही त्यांस पाली भाषेचे परीक्षकत्व स्वीकारण्यास भाग पाडले, आणि त्यांस कॉ-ऑप्टेड फेलोही नेमण्याची खटपट केली. सहा वर्षांनंतर धर्मानंदांनी दुसऱ्यांदा अमेरिकेस जाण्याचा बेत केला तेव्हा, अमेरिकेस न जाता फर्ग्युसन कॉलेजातच रहावे असा त्यांस त्यांनी आग्रह तर केलाच, पण त्याशिवाय त्यांचा पगार तहहयात सभासदांइतका म्हणजे १०० रुपये करण्याची तयारीही दाखवली. पण डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या सभासदांनी दाखविलेल्या सौजन्याचा फायदा घेणे धर्मानंदांना का शक्य झाले नाही, हे आता धर्मानंदांच्याच शब्दात पाहू या :

"...कारण त्यापूर्वीच डॉ. वुड्स यांस मी वचन देऊन चुकलों होतों. आर्बोच वरलचीची ओढातण आणि त्यांत महायुद्धामुळे महागाई एकसारखी वाढत चाललेली. एलाई पुस्तक लिहिलें, तर तें प्रसिद्ध करण्यास पंचाईत पडूं लागली. घेऊन जाऊन फर्ग्युसन कॉलेजांत पालि शिकविण्यापलीकडे दुसरा लाभदायक व्यवसाय राहिला नाही. तिकडे डॉ. वुड्स सडकुडुंन फ्रान्सांत लढाईला मदत करण्यांत गुंतले होते. त्या परिस्थितीचा त्यांना कटाळा आला असावा, आणि हार्बर्ड युनिव्हर्सिटीच्या अध्यक्षानींहि त्यांस परत बोलावले. तेव्हांपासून त्यांनी

८. डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर यांचे चरित्र : ले.- श्री. ना. कर्नाटकी, पृ. ४२१.

मला अमेरिकेस येण्याबद्दल आग्रह सुरू केला. बराच पत्रव्यवहार झाल्यावर माझ्या नोकरीची मुदत संपल्यावर अमेरिकेस येतो, असें मी त्यांस लिहिले. ” ९

दुसऱ्यांदा अमेरिका

अशा प्रकारे धर्मानंदांनी अमेरिकेस जाण्याचे जरी नक्की केले, तरी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने धर्मानंदांचा राजीनामा न स्वीकारता, त्यांस दोन वर्षांची विनमगारी रजा दिली. आपल्या जागी आपले पहिले विद्यार्थी राजवाडे यांचे नाव त्यांनी सोसायटीला सुचविले होते. पण राजवाडेंनाच सोसायटीचा तहहयात समासद होणे इष्ट वाटले नाही, म्हणून धर्मानंदांनी आपले दुसरे विद्यार्थी बापट यांचे नाव सुचवले. त्यानुसार सोसायटीने धर्मानंदांच्या जागी बापटांची अभ्यापक म्हणून नेमणूक केली, आणि त्यांस तहहयात समासदही करून घेतले.

अमेरिकेस जाण्याचे मुख्य कारण

महायुद्धामुळे आर्थिक चांगला वाढणी होनी आणि लक्षांची तोंडमिळवणी करण्याची मारामार झाली होती. ह्या जरी गोष्टी गव्या असल्या, तरी फक्त ह्या गोष्टी टाळण्याकरिता धर्मानंद अमेरिकेस जाण्यास प्रवृत्त झाले होते, असे मात्र नव्हे. त्यांनी आपल्या पहिल्या भेटीत हातात घेतलेले हेन्री वारनचे ‘विशुद्धिमगाचे’ संस्करण प्रो. ल्यान्सनच्या दुरग्रहामुळे तसेच पडून राहिले होते. ते काम पुरे करून छापून प्रसिद्ध करण्याची परिस्थिती उत्पन्न झाली आहे असे वाटल्यामुळेच, डॉ. बुड्स यांच्या आग्रहास बळी पडण्याचे धर्मानंदांनी ठरवून, अमेरिकेस जाण्याची तयारी केली.

धर्मानंदांची मोठी सुत्रां माणिक या वेळी प्रिन्सिपल परीक्षा पास झाली होती. तिला बरोबर नेण्याचे धर्मानंदांनी पहिल्यापासूनच ठरवले होते. कारण तिला तेथे कोणत्याही कॉलेजात प्रवेश मिळणे शक्य होते. त्यांचा मुलगा दामोदर या वेळी तिसरी इयत्ता पास झाला होता. त्याला बरोबर नेण्याचा धर्मानंदांचा इरादा सुखातीस नव्हता. पण याच वेळी त्यांच्या कुटुंबाची प्रकृती एकाएकी बिघडली. त्यामुळे धर्मानंदांना पुण्याचे विन्हाड बंद करून आपल्या पत्नीस गोव्यास पाठविणे भाग झाले. दामोदर हा बराच अशक्त होता. त्याला पुण्यात एलाद्या वसतिगृहात ठेवणे शक्य नव्हते. म्हणून शेवटी त्यालाही अमेरिकेस नेण्याचे ठरवण्यात आले.

या वेळी धर्मानंद आपल्या दोन्ही मुलांसह १९१८ च्या १५ ऑक्टोबला अमेरिकेस जाऊन पोचले. युद्धाचे दिवस असल्यामुळे बोट सिंगापूर, जपान, वगैरे बंदरांना भेटी देत चार महिन्यांनंतर अमेरिकेस जाऊन पोचली. या वेळी ते चार वर्षे आपल्या दोन्ही मुलांसह तेथे राहिले. ज्या मुख्य काम करण्याच्या उद्देशाने ते गेले होते ते, - ‘विशुद्धि-

९०. बुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ४ थे, ५ सप्टेंबर १९३७.

मगा ’च्या संस्करणाचे ल्यान्सन यांच्या आडमुठेगणामुळे याही वेळी होऊ शकले नाही. पाली शिकवणे आणि इतर पाली ग्रंथांचे संस्करण करणे, अशीच कामे या वेळी धर्मानंदांनी केली. हा वेळपर्यंत माणिक फायनल परीक्षेत उत्तम रीत्या पास झाली होती. दामोदर या वेळी एन्ट्रन्स परीक्षेची तयारी करीत होता. त्याला आपणही एक वर्ष तेथे रहावे लागले असते. त्याकरिता डॉ. बुड्सकडून त्यास दरमहा लक्षांसाठी पाऊणशे रुपये मिळतील, नि जरूर पडल्यास स्वदेश येण्यासही तीनशे-साडेतीनशे डॉलर्स मिळतील, अशी व्यवस्था करून धर्मानंदांनी मुलीसह २१ ऑगस्ट १९२२ रोजी भारतात आगमन केले.

नोकरीसाठी प्रयत्न

धर्मानंद, माणिकसह मुंबईत पोचल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांच्या पत्नी गोव्याहून मुंबईस आल्या. धर्मानंदांनी बोरिवलीस विन्हाड केले. अमेरिकेस जाताना त्रिवेदीबंधू १० ह्या गृहस्थांकडून आणि माडगावकरांकडून धर्मानंदांनी कर्जे काढले होते. हे पैसे परत करावयाचे होत. तसेच दामोदरची एक वर्षाची जरी सोय करून ते आले होते, तरी त्याची ह्या पुढली दरमहिना दोन-अडीचशे रुपये पाठविण्याची सोय करावयास पाहिजे होती. याकरिता चांगलंशी नोकरी करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हते.

त्यातल्या त्यात माणिकला सहजरीत्या नोकरा मिळाली. धर्मानंदांचे मित्र डॉ. वा. अ. सुलठागकर या काळात इंदूरला होते. त्यास धर्मानंद मुंबईस येऊन पोचले असल्याचे ‘सुबोध पत्रिकेतील’ बातमीमुळे कळले होते. त्यांचे धर्मानंदांना पत्र आले, त्यात “अहिल्याश्रमांत सुपरिंटेंडण्टची जागा रिकामी आहे. दुसरीकडे चांगली जागा मिळवित ती स्वीकारण्यास हरकत नाही,” असा मजकूर होता. त्यानुसार धर्मानंद माणिकला घेऊन इंदूरला गेले आणि डॉ. सुलठागकरांशी विचारविनिमय करून माणिकला ती जागा स्वीकारावयास लावली. आपली पत्नी आणि दोन मुली यांनाही धर्मानंदांनी तेथे पोचवले.

माणिकला अवघा दोनशे रुपये पगार होता. बराच माडे नव्हते. परंतु या पगारातून फारशी वचन होण्याचा संभव नव्हता. त्यामुळे धर्मानंदांना कोठे तरी नोकरी करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. नोकरी शोधण्याच्या बाबतीतही त्यांना बऱ्याच अडचणी होत्या. खादी वापरित असल्यामुळे सरकारी नोकरी मिळणे शक्य नव्हते. त्यांनी बनारस विद्यापीठात चौकशी करून पाहिले होते, पण त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही.

१०. गिरजाशंकर त्रिवेदी आणि त्यांचे बंधू मुंबईत व्यापार करीत होते. ते डॉ. सुलठागकरांचे मित्र होते. युद्धाचा काळ असल्यामुळे डॉ. बुड्स यांच्याकडून पगार असलेल्या पैशाना विलंब झाला होता. तेव्हा सगळी तयारी होऊन युद्धा पैशामुळे धर्मानंदांचे जाणे लांबणीवर पडू नये म्हणून या त्रिवेदी बंधूंनी त्यांस गराज असलेली एक कम जाण्याच्या वेळी दिली होती.

गुजरात विद्यापीठ

पण याच वेळी एक घटना घडून येत होती. महात्मा गांधींनी या काळात राष्ट्रीय शिक्षणाची एक संस्था अहमदाबाद येथे काढली होती. या संस्थेची वाढ करून तिला गुजरात विद्यापीठ असे नाव त्यांनी दिले होते. याचे दोन भाग त्यांनी केले होते. पहिला भाग सर्वसाधारण शिक्षण देणारा. हा चालूच होता. या भागाचे प्रमुख, प्रथम आचार्य गिडवानी हे होते, आणि नंतर आचार्य कुपलानी झाले. दुसऱ्या भागास 'पुरातत्त्व मंदिर' असे त्यांनी नाव दिले होते. या भागात जुन्या वाङ्मयाचे संशोधन होणार होते.

आचार्य मुनि जिनविजयजी हे जैन वाङ्मयाचे आणि प्राकृत, संस्कृत, वगैरे भाषांचे अभ्यासक, त्यांस मंदिरात येऊन काम करण्यासाठी महात्माजींनी पाचारण केले होते. ते या वेळी पुण्यात एक जैन शिक्षण आणि प्रकाशन संस्था चालवीत होते. पुण्यात त्यांची नि धर्मानंदांची ओळख झाली होती. धर्मानंदांचा 'जातक-कथा, भाग १ला' हा ग्रंथ त्याच काळात मुनिजींनी आपल्या संस्थेतर्फे प्रकाशित केला होता. गांधीजींच्या भेटीस साबर-मती येथे गेले असताना मुनींनी धर्मानंदांचे नाव महात्माजींना सुचवले होते. महात्माजींनी १९१६ सालीच धर्मानंदांची ओळख झाली होती. त्यांस धर्मानंदांचे नाव पसंत पडले, आणि त्यांस विद्यापीठात आणण्याचे काम गांधीजींनी मुनिजींवर सोपवले.

याच वेळी धर्मानंदांनाही गुजरात विद्यापीठ स्थापन झाल्याची माहिती कोणाकडून तरी समजली. त्यांची काकासाहेब कालेलकरांकडे जुनी ओळख होतीच. या वेळी काकासाहेब आणि प्रो. रसिकलाल पारेख हे या गुजरात विद्यापीठाचे संयुक्त चिटणीस होते. पारेख हे धर्मानंदांच्या काळात फर्ग्युसनमध्ये शिक्षित होते. त्यामुळे तेही धर्मानंदांना ओळखत होते. धर्मानंदांनी लिहिलेल्या पत्रास, काकासाहेबांनी गुजरात विद्यापीठात जागा मिळण्याची शक्यता आहे असे कळवून साबरमतीला त्यांस बोलावून घेतले. त्या ठिकाणी वल्लभभाई पटेल वगैरे मंडळींशी विचारविनिमय होऊन पुरातत्त्वमंदिरात धर्मानंदांची मासिक साडेतीनशे रुपयांवर नेमणूक झाली. पंडित शुक्लजी, रामनारायण पाठक, मौलवी अब्दुल जाफर नाडावी, हरी नारायण आचार्य, बेचदास दोशी, गोपालदास, जिन-विजयजी, अशी विद्वान मंडळी पुरातत्त्व-मंदिरात काम करण्यासाठी महात्माजींनी गोळा केली होती. या सर्वांना मासिक दोनशे-पन्नास रुपये वेतन द्यावयाचे ठरले होते. पण धर्मानंदांना मात्र त्यांची गरज लक्षात घेऊन शंभर रुपये जास्त देण्याचे महात्माजींनी ठरवले होते.

महात्माजींना मुनि जिनविजयजी अथवा धर्मानंद यांपैकी कोणीतरी एकाने पुरातत्त्व-मंदिराचे आचार्यपद स्वीकारावे असे वाटत होते. मुनिजींना पुण्याच्या संस्थेची जबाबदारीही सांभाळावयाची होती. म्हणून धर्मानंदांना त्याबद्दल विचारण्यात आले. पण 'हे स्थान स्वीकारून बडेबाबांशिवाय काही साथ्य होणार नाही' असे धर्मानंदांना

माणिक

दामोदर

वाटल्यामुळे, त्यांनी ते स्वीकारले नाही. १५ शेवटी मुनि जिनंविजयजी आचार्य झाले. १९२२ च्या नोव्हेंबर महिन्यापासून धर्मानंदांनी गुजरात विद्यापीठातील आपल्या कामास सुरुवात केली.

धर्मानंदांनी मंदिरात तीन वर्षे कार्य केले. ते महाविद्यालयात एक दोन तास पाठी शिकवत असत; आणि राहिलेला काळ संशोधनात घालवीत असत. 'बौद्ध संवाचा' परिचय, 'समाधि-मार्ग', 'बुद्धचरित', हे ग्रंथ धर्मानंदांनी या काळातच लिहिले. प्रथम ते मराठीत लिहीत असत, आणि नंतर त्यांचे गुजरातीत भाषांतर करून प्रसिद्ध करण्यात येई.

या तीन वर्षांच्या काळात त्यांचे सहकारी पंडित सुखलालजी आणि पंडित बेचर-दासजी यांच्यामुळे धर्मानंदांचा जैन वाङ्मयाशी बराच परिचय झाला. त्रिपिटकात जैनसंघाची बराच मजकूर आहे. त्याचा नीट अर्थ समजून वेगे धर्मानंदांना यापुढे शक्य झाले. पंडित सुखलालजी यांनी आपल्या 'दर्शन अने चिंतन' या ग्रंथात आपण पाठी भाषेचा परिचय धर्मानंदांकडून करून घेतला असे लिहिले आहे. प्रा. रसिकलाल पोरैल हेही याच काळात धर्मानंदांकडून पाठी भाषा शिकले. धर्मानंदांसंघी माहिती गोळा करण्याकरिता अहमदाबाद येथे प्रस्तुत लेखकाने मुनि जिन-विजयजी, पं. सुखलालजी, पं. बेचरदास दोशी, प्रा. रसिकलाल पोरैल, या धर्मानंदांच्या पुरातन मंदिरातील सहकार्यांच्या भेटी घेतल्या. प्रा. पारील सोडले तर इतर सर्व मंडळी आज ८० पेक्षा जास्त वयाची आहेत. "धर्मानंदांबरोबर घालवलेली तीन वर्षे, संशोधन, चर्चा, ज्ञानाची देववेव, अशा प्रकारे फारच आनंदात गेली; आम्हाला त्यांच्यामुळे पुष्कळच गोष्टींचे ज्ञान मिळाले," असे उद्गार त्यांनी प्रस्तुत लेखाची काढले.

अमेरिकेच्या तिसऱ्या भेटीचे आमंत्रण

गुजरात विद्यापीठात कार्यास सुरुवात करून धर्मानंदांना आता तीन वर्षे पुरी झाली होती. याच दरम्यान त्यांना अमेरिकेस परत येण्याचे निमंत्रण करून डॉ. बुड्स यांचे पत्र आले. त्यात प्रो. ल्यानमन सेवानिवृत्त झाले असल्याचे कळवून, त्यामुळे 'विसुद्धिमगा'चे संस्करण पुरे करण्याची आलेली ही संधी स्वीकारण्यास त्यांस आग्रहपूर्वक लिहिले होते. 'विसुद्धिमगाचे' संस्करण पुरे व्हावे असे धर्मानंदांना मनापासून वाटत होते. पण आता त्यांच्यापुढे आणखी एक प्रश्न उपस्थित झाला होता. दामोदर यांचे अमेरिकेतील हायस्कूलचे शिक्षण पुरे झाले होते. एक तर त्याला परत बोलावून त्याच्या पुढील शिक्षणाची व्यवस्था येथेच करणे, अथवा तेथे जाऊन त्यास तेथील कोणत्याही विद्यापीठात प्रवेश मिळवून देणे, अगत्याचे होते. तेव्हा अमेरिकेस जाण्याचे ठरल्यास ज्या ज्या अनेक गोष्टींचा खुलासा करणे आवश्यक होते, त्यासंघी डॉ. बुड्स यांच्याशी

११. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ८ वे, २७ मार्च १९३८.

पं. जेकरदास दोशी, प्रो. रसिकलाल पोरैल, गोपबलदास

पं. सुखलालजी, रामनारायण पाठक, मुनि जिनविजयजी, धर्मानंद, मोरलो नावाची, बिर नारायण आचार्य,

गुजरात विद्यापीठ - पुरातन मंदिर

पत्रव्यवहारास धर्मानंदांनी सुरुवात केली. महात्मा गांधींच्या कानावर ही गोष्ट गेली होती. त्याबद्दलची चर्चा त्यांच्याशी करण्याची धर्मानंदांना याच समयास संधी मिळाली.

गांधीजींशी चर्चा

गांधीजींची धर्मानंदांची पहिली ओळख आचार्य कुपलानी यांनी करून दिली होती. धर्मानंद फर्ग्युसन कॉलेजात असताना कुपलानी पुण्याला आले होते. काकासाहेब कालेलकर यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी धर्मानंदांची त्या वेळी भेट घेऊन त्यांची ओळख करून घेतली होती. त्यानंतर आणखी एक-दोन वेळा ते पुण्यास आले त्या वेळी धर्मानंदांनी त्यांस आपल्याकडे उतरवून घेतले होते. अशा रीतीने दोघांची मैत्री जुळून आली. १९१६ साली गांधीजी पुण्यास आल्या वेळी कुपलानी त्यांच्याबरोबर होते. याच वेळी कुपलानींनी धर्मानंदांची गांधीजींशी ही पहिली भेट घडवून आली.

यानंतर धर्मानंद गुजरात विद्यापीठात काम करू लागल्यावर गांधीजींचा जास्त परिचय होण्याची त्यांस संधी मिळाली. १९२४ मध्ये पुण्यास ससून हॉस्पिटलमध्ये गांधीजींचे ऑपरेशन झाले. यावेळी सुनि जिनविजयजींबरोबर धर्मानंद त्यांच्या भेटीस गेले होते. या वेळी त्यांचा जो थोडासा संवाद झाला तो पुढीलप्रमाणे :

गांधीजी : दुसऱ्यात शंकरलाल बॅंकर तुमच्या संबंधी बोलत असत. बौद्ध वाङ्मयाचे

तुम्ही मोठे पंडित आहात असे ते म्हणत.

धर्मानंद : बौद्ध वाङ्मयाचा मी बराच अभ्यास केला आहे खरा; परंतु त्याचा रस जाणणारे आपण. मी नुसता भासवाही आहे ! तुकारामबोवांनी म्हटले आहे, ' साखरेच्या गोण्या बैलाच्या पाठी, त्याही शेवटी करबाडें, मालाचे पै पेटे वाहतती उंट । त्यालागी काटे भक्षायवा. ' १२

धर्मसंकट

यानंतर थोड्याच दिवसांत गांधीजींची राहिलेली शिक्षा रद्द करण्यात आली आणि ते मुंबईस जुहूला शेट नरोत्तम मुरारजी यांच्या वंगल्यात जाऊन राहिले. त्या ठिकाणी आपल्या भेटीस गांधीजींनी धर्मानंदांना बोलावले. त्या वेळी त्यांच्यात जे बोलणे झाले, त्याची माहिती धर्मानंद पुढीलप्रमाणे देतात :

“... आणि त्याप्रमाणे मी त्यांना भेटलो. संध्याकाळची वेळ होती. मला घेऊन ते फिरावयास गेले. ही संधि साधून मगवद्गीतेसंबंधाने मी म्हणालो, 'आपण गीतेत अहिंसा आहो, असे प्रतिपादन करतां तें मला पटत नाही. लोकमान्यांचे म्हणणे यापेक्षां सयुक्तिक दिसते. अर्जुनांने आपल्या भाऊ-बंधाना मारण्याचे नाकारले, तेव्हा श्रीकृष्णानें त्याला उपदेश केला. अखेरीस

१२. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ८ वे; २७ मार्च १९३८.

त्याचा मोह नष्ट झाला, आणि त्याने आपल्या प्रतिपक्षीयांचा संहार केला. यांत अहिंसा कोठे येते, हे संमजत नाही. अहिंसेला या ग्रंथाच्या आधारावर अवलंबून ठेवणे अगदीच धोक्याचे आहे.' गांधीजी म्हणाले, ' मगवद्गीतेचा अर्थ मी निराळा समजतो. लोकमान्यांनी केलेले स्पष्टीकरण सर्वोत्तम पसंत पडेल असे नाही. ' मी म्हणालो, ' या वादात आपण कां शिरोवे ? निरनिराळ्या पंडितांनी निरनिराळे अर्थे करून वाटेल तर भांडत रहावे. हा त्यांचा धंदा आहे. आपणाला सत्याच्या आणि अहिंसेच्या मार्गाने राजकारण कसे चालवता येते हे सोदाहरण दाखवून द्यावयाचे आहे. त्याला ग्रंथांत आधार असो वा नसो. आपला प्रयोग लोकांना पटला म्हणजे झाले. '

“तेवढ्यावरच हा संवाद आटोफला, आणि त्यांनी एकाएकी मला प्रश्न केला की, 'तुम्ही पुन्हा परत अमेरिकेस जाण्याचा विचार कां करतां ? ' माझ्या उत्तराची वाट न पहातां ते म्हणाले, ' अमेरिका ही भोगभूमि आहे, हे मी जाणतो. ऐश-आरामाच्या वस्तु त्या देशांत पुष्कळ मिळतात. हे कशाला, इंग्लंड देश जरी अमेरिकाइतका संपन्न नाही तरी तेथे काय कमी चैन चालते ? लंडनमध्ये कधीकधी चैनबाज खाने होत असतात; आणि त्यांत पैशांचा भयंकर बुराडा होतो. यास्तव पाश्चात्य देशांना मी भोगभूमि, आणि आमच्या देशाला मी कर्मभूमि म्हणतो. कारण येथे भोगाची साधनें कमी असून आपल्या लोकांसाठीं कष्ट सहन करण्याला चांगली संधि आहे. '

“ मी म्हणालो, ' माझा अमेरिकेला जाण्याचा हेतु भोग भोगण्याचा नव्हे. मी दोन सेपा, आणि सरासरी साडेपाच वर्षे अमेरिकेंत राहून आलों आहे. तेथले भोग मला कधीहि आवडले नाहीत. त्या भोगापेक्षां येथे कष्ट सहन करणे मला अधिक सुखावह वाटेल. परंतु सध्या तशी संधि नाही, फर्ग्युसन कॉलेजांत दरमहा पाऊणशें रुपयांवर सहा वर्षेपर्यंत मी नोकरी केली. आणि आतां आपल्या नांवावर चाललेल्या गुजरात विद्यापीठांत येऊन मला दरमहा साडेतीनशें रुपये घ्यावे लागतात ही मोठीच आपत्ती वाटते. हिच्यामुळे माझ्या जिवाला चैन पडत नाही. मुलागा अमेरिकेंत नसता तर अगदी थोड्या पगारावर मला काम करता आले असतें, आणि मी समाधानांत राहूं शकलों असतों. पण सध्याच्या परिस्थितीत माझ्या मनांत वारंवार असा विचार घेतों की, मुलांचे शिक्षण पुरे होईपर्यंत अमेरिकेंत राहून पैसा कमवावा, व मग निश्चितपणे विद्यापीठाची सेवा करावी.

“ गांधीजी म्हणाले, ' तुम्ही मोठा पगार घेतां याबद्दल मजपाशी कोणीच तक्रार केली नाही. ही तुमची स्वतःचीच तक्रार आहे. आणि ती मी समजू शकतों. परंतु हे धर्मसंकट आहे असे समजा. ' १३

१३. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक प्र. ८ वे, २७ मार्च १९३८.

दामोदर यांचे स्वदेशी आगमन

हार्वर्ड विद्यापीठाने अमेरिकेतील काही निवडक हायस्कुलांना मान्यता दिली होती. आणि त्यांतून जे वरच्या श्रेणीत पास होत असत त्या विद्यार्थ्यांना एन्ट्रन्स परीक्षेशिवाय हार्वर्ड विद्यापीठात प्रवेश मिळे. अशा हायस्कुलांपैकीच दामोदर शिकत होता ते केंब्रिज हायस्कूल होते. दामोदर वरच्या वर्गात आलेला असल्यामुळे त्याला हार्वर्डमध्ये प्रवेश तर मिळालाच, पण त्याशिवाय एक स्कॉलरशिपही मिळाली, पण त्याला घरची आठवण होऊन त्याचे लक्ष अभ्यासाकडे लागेनासे झाले. तेव्हा धर्मानंदांनी डॉ. बुड्मना तार करून दामोदर यास भारतात बोलावून घेतले.

धर्मानंदांना, दामोदर यास हिंदुस्थानात कोणत्याही शिक्षणसंस्थेत पुढील शिक्षणाकरिता प्रवेश मिळेल असे वाटत होते. त्यामुळे त्यांच्यावरील खर्चाचाही बोजा कमी होणार होता. त्यांनी आपले कर्ज तर एव्हाना फेडून टाकले होतेच! हे सर्व लक्षात घेऊन, धर्मानंदांनी आपले वेतन गुजरात विद्यापीठातून एकदम दिडशे रुपयांनी कमी करून घेतले. अशा रीतीने जरी ते एका धर्मसंकटातून सुटले होते, तरी त्यांच्यापुढे एक नवेच संकट येऊन उभे राहिले. दामोदर यांनी अमेरिकेत दिलेल्या परीक्षेला भारतातील कोणत्याच विद्यार्थ्याने मान्यता दिलेली नव्हती. त्यामुळे येथे त्यास कोणत्याही कॉलेजातून प्रवेश सहजासहजी मिळणे शक्य नाही असे दिसून आले. स्वतः एका विद्यार्थ्यात काम करीत असल्यामुळे, आपल्या मुलास खास अशी सवलत कोणत्याही विद्यार्थ्याकडे मामण्यास धर्मानंद तयार नव्हते. यामुळे शेवटी अमेरिकेस जाण्याचाच विचार त्यांना नक्की करावा लागला.

१९२६ च्या जानेवारीमध्ये दामोदरसह ते अमेरिकेस पोचले. दामोदर याची हार्वर्ड-मध्ये शिक्षणाची नि राहण्याची सोय करून दिली, आणि तेथे फक्त एक वर्ष राहून, ते १९२७ च्या सप्टेंबरमध्ये परत आले. ह्या एका वर्षात त्यांनी 'विबुद्धिमग्ना'चे सगळे संस्करण पूर्ण करून आणि ते छापूनही घेण्याचे काम संपवले होते.

रशियाची सफर

अमेरिकेची तिसरी सफर संपवून भारतात परतल्यानंतर, आपल्या पत्नीची भारतातील तीर्थयात्रा करण्याची मनीषा त्यांनी पुरी केली. एकदोन महिने या तीर्थयात्रेत बालवित्यानंतर धर्मानंद गुजरात विद्यापीठात जाऊन राहिले. या ठिकाणी ते चार-पाच महिने होते. राहण्याच्या जागेशिवाय या वेळी धर्मानंदांनी दुसरे काही विद्यार्थ्यांकडून घेतले नाही. एवढेच नव्हे तर स्वतःसाठी एक जे स्नानगृह या ठिकाणी त्यांनी बांधून घेतले, त्याचा १०० रुपये खर्च स्वतःच केला. या काळात विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी दोन पुस्तके तयार केली. 'मज्झिमनिकायाच्या' पन्नास सूत्रांचा सारांश, आणि 'सुत्तनिपाताचे' मराठी भाषांतर. यांची नंतर गुजराती भाषांतरे विद्यार्थ्यांसाठी, पुंजाभाई जैन ग्रंथमालेतून

प्रसिद्ध झाली.

याच काळात पं. जवाहरलाल नेहरू रशियाला भेट देऊन आले होते. त्यांचा रशियासंबंधीचा एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्यात लेनिनग्राड येथे बौद्ध संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी एक संस्था स्थापन झाली असल्याची वगैरे माहिती त्यांनी दिली होती.^{१४} हा मजकूर वाचून धर्मानंद बुचकळ्यात पडले. सर्व धर्मांवर उठलेले बोल्शेविक बौद्ध संस्था स्थापन करण्यास परवानगी कशी देतात? चीन-जपान वगैरे देशांतील बौद्धांना वळवण्याचा तर त्यांचा हेतु नसेल ना? या संस्थेत काम करण्याची संधी सापडली तर सहजासहजी सोव्हिएट रशियात काय चालले आहे, याचा थोडासा अनुभव मिळेल, असे त्यांस वाटू लागले. त्यांनी जवाहरलालजींना पत्र लिहून त्यांचा सल्ला विचारला. त्यास आलेल्या उत्तरात, धर्मानंदांनी रशियाला अवश्य जावे, तेथील अनुभव फार उपयोगी पडेल, असे त्यांनी लिहिले होते. याचबरोबर जवाहरलालजींनी धर्मानंदांना मॉस्को येथील इतर राष्ट्रांशी सांस्कृतिक संबंध ठेवणाऱ्या संस्थेचा (VOKS) पत्ताही पाठवला होता.^{१५}

प्रो. श्चेबोत्स्कीशी ओळख

जर्मनीच्या बॉन येथील विद्यापीठात, धर्मानंदांचे स्नेही डॉ. वा. अ. सुख्ठणकर, रशियाचे प्रो. श्चेबोत्स्की, आणि अमेरिकेचे डॉ. बुड्म, यांनी प्रो. याकोबी यांच्यापाशी विद्याभ्यास केला होता; आणि म्हणून ते साहजिकच परस्परांना गुरुबंधू मानीत. नंतरच्या काळात, १९१० साली प्रो. श्चेबोत्स्की आपला न्यायशास्त्राचा अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी भारतात आले होते. हे शिक्षण त्यांनी मुंबईत नित्यानंद स्वामी यांच्यापाशी घेतले. या त्यांच्या मुंबईतील, वास्तव्याच्या काळात ते वाटकोपर येथे आपले गुरुबंधू डॉ. सुख्ठणकर यांच्याबरोबर राहात होते. डॉ. सुख्ठणकरांमुळे धर्मानंदांची प्रो. श्चेबोत्स्कीशी त्या वेळी ओळख झाली होती. याची आठवण आता धर्मानंदांना झाली. त्यांनी, 'VOKS'ला एक पत्र पाठवलेच, पण त्याशिवाय दुसरे एक पत्र श्चेबोत्स्कींनाही पाठवले.

दोन्ही पत्रांची उत्तरे आली. 'VOKS'ने बौद्ध संस्थेसंबंधी सर्व माहिती लिहिली होती. श्चेबोत्स्की धर्मानंदांना विसरले नव्हते. 'अठरा वर्षांनंतर तुमचे पत्र आले, आणि

१४. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. १०, १७ एप्रिल १९३८.

१५. As this article is written, the newspapers announce that the Leningrad Academy of Sciences has founded an institute for the study of Buddhist Culture. The Institute is compiling an Encyclopaedia of Buddhism, and an International Congress for the study of Buddhist Culture is going to be convened. —Young India, 9th August 1928, Page 267.

तुम्ही मुख्यरूप आहात हे जाणून मला फार आनंद झाला. तुम्ही आमच्या देशात आलात तर तुमचे आम्ही यथायोग्य आदरातिथ्य करण्याचा प्रयत्न करू, १६ असे त्यांचे उत्तर आले. या त्यांच्या पत्रावरून ते तेथील बौद्ध संस्थेचे अध्यक्ष होते, हेही धर्मानंदांना समजले. तेव्हा धर्मानंदांनी तेथे जाण्याचे नक्की केले. त्या काळात परस्पर सुंबडेंहून रशियाला जाण्याची सोय नव्हती. म्हणून धर्मानंदांनी बर्लिनद्वारा रशियास जाण्याच्या इराद्याने, ३ मार्च १९२९ रोजी सुंबडें सोडली.

रशियाची अकाडेमी ऑफ सायन्सेस

धर्मानंद लेनिनग्राडला पोचले त्या वेळी त्यांना वेण्यास बौद्ध संस्थेचे चारही सेक्रेटरी आले होते. अध्यक्ष प्रो. इचेवोत्स्की त्या वेळी बाहेर गावी गेले होते. त्यांनी परत आल्यावर त्यांची राहण्याची सोय आपल्याच घरी केली.

‘अकाडेमी ऑफ सायन्सेस’ ही झारच्या कारकीर्दीत स्थापन झालेली संस्था. रशियात जे शास्त्र किंवा भाषाकोविद असत त्यांना या संस्थेत प्रवेश मिळे. एकदाचा या अकाडेमीत प्रवेश मिळाला की अध्यापनाची कटकट त्यांच्यामागे रहात नसे. पूर्ण वेळ अभ्यास-संशोधनात त्यांना घालवता येत असे. इचेवोत्स्की यांनी प्रथम संस्थेच्या सभासदांना पाटीच्या निमित्ताने आपल्या घरी बोलावून त्यांची धर्मानंदांशी ओळख करून दिली, आणि नंतर त्यांस या संस्थेत पाली भाषा शिकविण्याचे काम दिले. यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांची लेनिनग्राड विद्यापीठातही नेमणूक करण्यात आली.

इचेवोत्स्कीबरोबर सुरुवातीच्या झालेल्या पत्रव्यवहारात, त्यांनी धर्मानंदांना जरी अगत्य-पूर्वक रशियात बोलावले होते, तरी त्यांत आर्थिक दृष्ट्या मात्र धर्मानंदांचा मोठासा फायदा होणार नाही, हे कळविण्यास ते विसरले नव्हते. पण धर्मानंदांचा तेथे जाण्याचा उद्देश हा आर्थिक फायद्याकरिता नसल्यामुळे, त्यांनी या गोष्टीस विशेष महत्त्व दिले नव्हते. पण प्रत्यक्षात अकाडेमीकडून मिळणारे शंभर-सव्वादशे रूबल्स त्यांना आपल्या खर्चास लागणाऱ्या रकमेपेक्षा जास्तच होऊ लागले, आणि तशातच त्यांची विद्यापीठात नेमणूक झाल्यानंतर आणखी दोनशे रूबल्सची त्यांत भर पडली. या पैशाचे काय करावे हाच त्यांच्यापुढे प्रश्न होऊन बसला. या रशियन चरुनाचा रशियाबाहेर उपयोगही नव्हता. पण शेवटी तेथील परिस्थिती समजून वेण्याचा जो त्यांचा मुख्य उद्देश होता, तो साध्य करण्यात या रकमेचा त्यांनी उपयोग केला. लेनिनग्राड, मास्को, वगैरे शहरे तर त्यांनी पाहून घेतलीच, पण त्याशिवाय तेथील लोकांच्या रहाणीचा वगैरे त्यांनी अभ्यास केला. तसेच त्यांनी तेथील मोठमोठाली ग्रंथालये आणि वस्तुसंग्रहालयेही पाहून घेतली. आणि अशा तऱ्हेने एक वर्ष रशियात राहून १९३० सालच्या सुरुवातीस धर्मानंद परत आले. प्रो. इचेवोत्स्की आणि इतर मंडळींकडून त्यांनी तेथे जास्त काळ रहावे असा आग्रहपूर्वक

प्रयत्न झाला. पण तेथील हवा प्रकृतीच्या दृष्टीने धर्मानंदांना न मानवल्यामुळे त्यांनी भारतात परतण्याचा निर्णय घेतला.

अमेरिकेची चौथी सफर

रशियाहून भारतात आल्यावर धर्मानंदांनी गांधीजींच्या सत्याग्रह मोहिमेत कसा भाग घेतला याची माहिती पुढे येणारच आहे. या वेळी धर्मानंदांना शिक्षा होऊन तुरुंगवास भोगावा लागला आहे ही बातमी अमेरिकेस डॉ. वुड्स यांम समजताच, त्यांनी तेथून १०० डॉलर्स धर्मानंदांच्या मुलीकडे पाठवून देऊन त्यांची तुरुंगात योग्य व्यवस्था ठेवण्यास कळवले होते, याचा या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. आणि नंतर ते तुरुंगातून सुटल्याचे कळताच, धर्मानंदांच्या मागे लागून आग्रहपूर्वक डॉ. वुड्सनी त्यांस अमेरिकेस बोलावून घेतले होते. ही त्यांची अमेरिकेची चौथी सफर. या वेळीही धर्मानंद तेथे एका वर्षापेक्षा जास्त दिवस राहिले नाहीत. १९३१ च्या ऑक्टोबरात ते तेथे गेले, आणि १९३२ च्या ऑक्टोबरअखेर परत आले. या एका वर्षात इतर काही राहिलेली पाली ग्रंथांच्या संस्करणाची कामे त्यांनी पुरी केली. ‘विमुद्धिमगाचे’ इंग्रजी भाषांतर करण्याचे हार्वर्ड विद्यापीठाने ठरवले होते. त्या कामाकरिता धर्मानंदांनी आपले विद्यार्थी पु. वि. बापट यांचे नाव त्या विद्यापीठास सुचवले होते. बापट यांनी त्या कामास तेथे जाऊन १९२९ मध्येच सुरुवात केली. धर्मानंद आता थकत चालले होते. प्रकृतीही बरोबर राहात नव्हती. त्यामुळे डॉ. वुड्स यांच्या आग्रहास बळी न पडता तेथील एका वर्षाच्या वास्तव्यानंतर ते परतले होते.

२१

जीवनकार्य : विधायक

धर्मानंदांच्या अलौकिक जीवनाचे अवलोकन केल्यास, त्यांनी आपल्या आयुष्याचा जास्तीत जास्त काळ ज्ञानदानाच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात वेचलेला दिसून येतो. पण याचा अर्थ मात्र हा नव्हे, की आपला देश आणि समाज यांच्या हिताचे इतर कोणतेही कार्य करण्यास ते तयार नसत. उलट, अशा प्रकारचे कोणतेही कार्य त्यांच्या विचारसरणीस पटणारे असले तर ते ते आपण होऊनच स्वीकारीत, आणि ते शक्य

तितके निदोष आणि परिपूर्ण व्हावे याबद्दल झटत. अशा कार्यापैकी महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह-मोहिमेत त्यांनी वेतलेला भाग, आणि पार पाडलेली कामगिरी, हे एक आहे. यासंबंधीची माहिती या ठिकाणी सविस्तरपणे देणे अगत्याचे आहे.

स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांची भूमिका

धर्मानंदांची महात्मा गांधींशी प्रथम भेट ते पुण्यात आल्यावेळी १९१६ मध्ये कशी झाली, याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. १ ऑगस्ट १९२० रोजी लोकमान्य टिळक दिवंगत झाले, आणि भारतीय स्वातंत्र्यकार्याची धुरा महात्माजींनी उचलली. ज्या वेळी त्यांनी असहकारितेची रणभेरी फुंकून कार्यास सुरुवात केली, त्या वेळी धर्मानंद अमेरिकेत होते. पण तेथे असतानाही त्यांचे लक्ष भारतातील राजकीय बडामोडींकडे लागून राहिले होते. महात्माजींनी सत्य नि अहिंसा या दोन तत्वांच्या समन्वयाने जे सत्याग्रहाचे तंत्र अस्तित्वात आणले, त्यात त्यांस बुद्धाच्या शिकवणीचा आशय दिसून आला. यामुळे ते एकदम महात्माजींच्या चळवळीकडे आकर्षित झाले असल्यास नवल नाही. १९२२ मध्ये भारतात आल्यानंतर त्यांनी गांधीजींच्या ‘गुजरात विद्यापीठात’ काम करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे महात्माजींच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि कार्यपद्धतीचा जवळून अभ्यास करण्याची त्यांस संधी मिळाली. काँग्रेसच्या अधिवेशनांना तर ते न चुकता हजर रहात असत.

नव्या विचाराचे संस्कार

हा वेळपर्यंत धर्मानंदांचे वास्तव्य पाच वर्षांपेक्षा जास्त काळ अमेरिकेत झाले होते. अमेरिकेच्या पहिल्या भेटीतच-वाटेत, प्रवासात असतानाच, समाजवादी विचारसरणीशी त्यांची ओळख कशी घडून आली, ते त्यांनी मागे सांगितलेच आहे. यासंबंधीचे जास्त स्पष्टीकरण ते पुढीलप्रमाणे करतात :

“... १९१० सालच्या मे महिन्यापर्यंत समाजसत्तावाद म्हणजे काय ह्याची मला नुमती कल्पना देखील नव्हती. आमच्या सामाजिक सुधारणा म्हटल्या म्हणजे मुख्यत्वेकरून बालविवाह बंद करणे, विधवांना पुनर्विवाह करण्यास मोकळीक असणे व जातिभेद मोडणे ह्या असत; आणि राष्ट्रीय सुधारणेचं, ‘होम रूल’ मिळवणे हे होतं. बहुजनसमाजाच्या दारिद्र्याचे आणि अज्ञानाचे प्रश्न गौण समजले जात असत. स्वराज्य मिळाल्यावर ते आपोआप सुटणार आहेत, असे आमच्या पुढाऱ्यांस वाटत होतं. अर्थात् समाजवादाच्या तत्त्वज्ञानाची महती कोणालाच ठाऊक नव्हती. रशियन क्रांती झाल्यानंतर काय ती ही परिस्थिति बदलली.

समाजवादाच्या मार्गावर मी अकस्मात् आलों. पहिल्या खेपेस अमेरिकेस जात असतां लिन्कनपूरलाच... समाजसत्तावादाची माहिती मला मिळाली. तेव्हापासून सोशेलिझमवरील लहानमोठे ग्रंथ वाचण्याचं मला नुसतं वेड लागून राहिलं.

अमेरिकेला पोहोचल्यावर शक्य तितक्या त्वरेने मी सोशेलिस्टांच्या संस्थांचा शोध लावला. डॉ. बुड्स यांचे मेहुणे आपणाला खिश्चन सोशेलिस्ट म्हणवीत असत. त्यांच्याकडून मी बरीच माहिती मिळवली, आणि सोशेलिस्टांच्या बुक डेपॉत मिळणारी उपयुक्त पुस्तके विकत घेऊन त्यांतील शक्य तेवढी वाचून काढली. कार्ल मार्क्सचा मुख्य ग्रंथ ‘कॅपिटल’ मात्र मला समजला नाही. पण त्याच्या बहुतेक सिद्धान्तांचा सार मला इतर ग्रंथकारांनी केलेल्या स्पष्टीकरणावरून समजून घेता आला.” १

विचारक्रांती

ह्या नव्या विचारांचे संस्कार घेऊनच धर्मानंद अमेरिकेतून परतले होते. ह्या विचारांचा त्यांच्या मनावर झालेला परिणाम ते पुढील शब्दात सांगतात :

“ह्या नवीन तत्त्वज्ञानाने माझ्या विचारांत विलक्षण क्रांति घडून आली. मूठभर इंग्रजांमोर आमच्या पराक्रमी राजेरजवाड्यांचा टिकाव कां लागत नाही, आम्ही आमच्या इतिहासाचे कितीही गोडवे गाडले तरी त्याची पुनरावृत्ति होणं कां शक्य नाही, त्यांच्या किंवा गणपतीमारख्या धार्मिक उत्सवाच्या आधारे आजचे राजकारण लढवू पहाणें कसें निरुपयोगी ठरतं, इत्यादि प्रश्नांचा आपोआप उलगडा झाला.” २

अशा प्रकारे झालेल्या भारताच्या पराधीनतेच्या कारणाच्या उलगड्यातून, त्यांस भारताच्या सुटकेचा जो मार्ग दिसू लागला, तो पुढील स्वरूपाचा होता :

“... आतां यापुढें जो आम्हांस संग्राम लढावयाचा आहे, तो जुन्या इतिहासाची ढोलकी वाजवून लढता येणार नाही. या ढोलक्यांना इतिहासज्ञ इंग्रज बाबले तर ते मूर्ख ठरतील. खरें सामर्थ्य कामगांच्या संघटनेत सामावलेलें आहे; आणि त्याच्या आड येणारा स्वदेशाभिमान सुदैवानें अद्यापि हिंदुस्थानांत बद्धमूल झालेला नाही. जात्यभिमान आमच्यामध्ये आहे, पण समाजवादाच्या तत्त्वांमोर लढण्याइतका तो बलवान नाही. त्याला मूठमाती देऊन समाजाचें दैन्य दूर करण्यासाठी हिंदुस्थानवासी श्रमजीवी समाजवादाच्या तत्त्वाला अनुसरून संघटना करण्यांत आली, तरच इंग्रजांना येथें रहावें कीं न रहावें [To be or not to be] याचा विचार करावा लागेल. स्वकीयांच्या चार-सहा खुनांना ते दाद देतील हें संभवनीय नाही.” ३

समाजवादाच्या प्रसाराचा प्रयत्न

समाजवादाच्या प्रमागने भारताच्या राजकारणाला योग्य दिशा लागेल, असे त्यांस

“एकदोन आठवड्यांतच एका केसरींत मुंबईच्या धनिकांना दूषित रक्तांच्या

भारतीय काँग्रेसच्यातर्फे स्वातंत्र्य-सत्याग्रहाचे सेनानी या नात्याने महात्माजींनी २ मार्च १९३० रोजी व्हाईसरॉयकडे ११ मागण्यांचा खलिता पाठवला, आणि नंतर १२ मार्च रोजी स्वतः ऐशी सत्याग्रहींच्या तुकडीनिशी बेकायदा सीट तयार करण्याच्या रूपाने सार्वत्रिक सत्याग्रहास सुरुवात केली. या वेळी काही दिवसांपूर्वीच धर्मानंद रशियाहून भारतात येऊन पोचले होते. हा गांधीजींचा सत्याग्रह 'दांडी-मार्च' या नावाने

६. प्रस्तुत लेखकाशी झालेल्या प्रत्यक्ष भेटीत.

जगप्रसिद्ध आहे. या मोर्चाने सर्व राष्ट्र नवचैतन्याने भारून टाकले. सर्व खेड्यांपाड्यांतून स्वतंत्र्यरणाच्या घोषणा होऊ लागल्या. धर्मानंद पुण्याला वगैरे जाऊन नुकतेच मुंबईत आले होते त्यांनी सत्याग्रहात भाग घेण्याचे ठरवले. त्याबद्दलची माहिती ते 'खुळासा' मध्ये पुढीलप्रमाणे देतात.

“जिने-पालें येथील छावणीतील कार्यकर्त्यांचा आणि माझा बराच निकट संबंध असल्यामुळे मी तिकडे वारंवार जात असें. एप्रिल महिन्याच्या, मला वाटतें शेवटच्या आठवड्यांत, महाराष्ट्र सत्याग्रह मंडळानें आपली बैठक पार्ल्याच्या छावणीत आणली. त्यांच्याशीं विचारविनिमय करीत असतां असें समजून आलें कीं, शिरोडें येथील छावणीच्या प्रमुखांना, श्री. देवगिरीकर, श्री. अण्णासाहेब पटवर्धन व श्री. राऊत, यांना सरकारनें पकडल्यामुळे ती छावणी इळमळू लागली आहे. या कामीं माझ्या हातून थोडीबहुत मदत होईल असें वाटल्यामुळे मी ताबडतोब तिकडे जाण्याचा बेत ठरवला आणि महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या चालकांकडे बरोबर नेण्यासाठीं एक पत्र मागितलें. आतां देतो, संध्याकाळीं देतो असें म्हणून शेवटपर्यंत त्यांनीं पत्र म्हणून दिलें नाहीं. 'तुम्ही जा, आम्ही पत्र मालवणच्या छावणीत पाठवतो, आणि तार देखील करतो,' असें ते म्हणाले.

“मी मालवणला जाण्याचा बेत नक्की करून चुकलों होतो. आणि अशा वेळीं महाराष्ट्र-मंडळाच्या या भरसोडीच्या वर्तनाचा विचार करण्यास सवड नव्हती. परंतु मालवणला बोट पोंचते रात्री १॥-२ वाजतां. आणि त्या वेळीं खालीं उतरून कुठें तरी बसून रहाण्यास जागा मिळणार किंवा नाहीं याची देखील शंका वाटली. श्री. प्रभाकर माडगांवकर यांचा व श्री. वाघ यांचा कांहींमा परिचय होता. श्री. माडगांवकरांनीं वाघांकडून आपल्या नातलगाना अशा अर्थाची मोघम तार करवली - 'एक गृहस्थ आजच्या बोटवरून मालवणला पोंचणार, त्यांना बोटीवर भेटून घरीं न्यावें.' ”

मालवण येथील छावणी

“माझ्याबरोबर श्री. विश्वनाथ रंगाजी सांखोळकर नांवाचे वाडी संस्थानांतील एक गृहस्थ होते. त्यांचा व प्रभाकरांचा चांगला परिचय असल्यामुळे या तारेची माहिती त्यांना आगाऊच मिळाली होती. मात्र त्यापूर्वीं त्यांची व माझी भेट झाली नसल्यामुळे मला ते प्रत्यक्ष ओळखत नव्हते. त्यांनीं होऊनच माझी ओळख करून घेतली, आणि सांगितलें, 'वाघांच्या मंडळीला मी चांगला ओळखतो. ते बोटीवर येतील तेव्हां मी तुम्हाला उठवीन. तोंपर्यंत तुम्ही स्वस्थ झोंपा. पण जर कोणी आला नाहीं तर वेंगुर्ल्याला जाण्याऐवजीं मी मालवणलाच उतरेन, आणि तुमची

व्यवस्था लावून मग वेंगुर्ल्यास जाईन. तुम्ही निश्चित असा.' श्री. सांखोळकर त्या रात्री झोंपले नसावेत. मालवणचें बंदर आल्याबरोबर मीहि जागा झालों. बरोबर फारसें सामान नसल्यामुळे बांधाबांध करण्यास विलंब लागला नाहीं. दोघे गृहस्थ येऊन 'मुंबईच्या वाघांकडून कोणी गृहस्थ आलेत काय?' असें विचारीत सुटले. सांखोळकर त्यांची वाट पहात होते. ते ताबडतोब त्यांना घेऊन माझ्याजवळ आले व म्हणाले, 'ते दोघे वाघांच्या घराचे आहेत, ते तुमची सर्व व्यवस्था करतील. त्यांचें घर छावणीच्या शेजारीच आहे. आज रात्री त्यांच्याकडे रहा; उद्यां सकाळीं छावणीत जा. मी आतां येथें न उतरतां वेंगुर्ल्यास जातो.' माझी चांगली काळजी वेतल्याबद्दल श्री. सांखोळकरांचे आभार मानून त्या गृहस्थांबरोबर मी श्री. वाघ यांच्या घरीं गेलों.

“दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मला वाघांच्या मंडळीनें छावणीत पोंचवले. छावणी म्हणजे श्री. बापूसाहेब सामंत यांचें घर. तें सर्व त्यांनीं सत्याग्रह-मंडळाच्या हवालीं केलें, आणि त्यानंतर त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा होऊन ते रत्नागिरीच्या तुंगांत गेले. इकडे या व आजूबाजूच्या सर्व छावण्यांची व्यवस्था श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांच्याकडे होती. ते दुसऱ्या लहान-सहान छावण्या पंढार्यासाठीं बाहेर गेले असल्यामुळे छावणीची व्यवस्था दुसऱ्या कोणाकडे तरी सोंपविण्यांत आली होती. त्यांच्याकडे जाऊन प्रथमतः मी चौकशी केली कीं, महाराष्ट्र-मंडळाकडून तार किंवा पत्र आलें आहे कीं काय? मला नकारार्थी जबाब मिळाला; आणि या छावणीत रहावें कीं न रहावें या विचारांत पडलों. पण त्या दिवशीं तेथें राहिल्या-शिवाय गत्यंतर नव्हतें. कोठें जावें याचा विचार करण्याला तरी अवकाश पाहिजे होता. परंतु, माझ्या आगमनाची बातमी आपोआपच गांवांत पसरली. मालवणची कांहीं शिष्ट मंडळी भेटावयास आली. एका गृहस्थांनीं दुसऱ्या दिवशीं आपल्या घरीं जेवणाचें आमंत्रण दिलें. तेव्हां मी म्हणालों, 'महाराष्ट्र-मंडळाकडून या छावणीत कांहींच निरोप आला नसल्यामुळे येथें मला फार दिवस रहातां येणें शक्य नाहीं. उद्यांच मी दुसरीकडे जाण्याच्या विचारांत आहे. तेव्हां आपलें आमंत्रण स्वीकारावें कसें?' ते म्हणाले, 'तुम्हाला छावणीत राहणें आवडत नसलें, तर आमच्या घरीं चला. थोडीशी अडचण आहे खरी, तथापि कशी तरी व्यवस्था करूं. परंतु मला वाटतें कीं, येथें रहाण्याला मुळींच हरकत व्हायची नाहीं. जेवणाखाण्याची व्यवस्था मी करतो. माझा मुलगा आपल्यासाठीं रोज घरून जेवण आणील. निदान दोन दिवस मालवणला राहून मग दुसरीकडे जावें अशी माझी तुम्हांस विनंती आहे. येथें माझ्यासारखे दुसरेहि बरेच गृहस्थ आहेत कीं, ज्यांनीं तुमचें नांव ऐकलें आहे. पण तुम्हाला प्रत्यक्ष पाहिलें नाहीं. तेव्हां त्या सर्वांना तुमच्या भेटीनें फार आनंद होईल.' ”

“दुसऱ्या दिवशीं मी त्या गृहस्थांच्या घरीच जेवलों. त्यांच्या व इतर

मंडळींच्या प्रयत्नांने छावणीत एक सभा भरवण्यांत आली. आणि त्या सभेत मी भाषण केले. भाषण संपल्यावर कांहीं मंडळींचा असा आग्रह पडला, कीं निरनिराळ्या भागांन मी आणखी दोन-तीन व्याख्यानें द्यावीं. तेथील मराठे व भंडारी लोक बरेच पुढारलेले आहेत; आणि माझ्या व्याख्यानापासून त्या लोकांची संघटना होणे शक्य होईल, असें त्यांचें म्हणणें होतें. माझ्या प्रयत्नांने मालवणच्या लोकांचें कितपत हित होईल याचें जरी मला अनुमान करतां आलें नाहीं, तरी या सामान्य जनतेचा परिचय करून घेण्यानें माझ्या ज्ञानांत थोडीबहुत भर पडेल याविषयी शंकाच नव्हती; म्हणून या मंडळींचें आमंत्रण मी आनंदानें स्वीकारलें.

“दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं रात्री एका मिठागराच्या बाजूला मोठ्या सभेत व्याख्यान चालू असतांनाच शिरोड्याच्या छावणीतून श्री. आत्माराम भास्कर पंडित हे आले. त्या दिवशीं श्री. अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धेहि हजर होते. सभा आटोपल्यानंतर त्यांचें व श्री. पंडित यांचें बराच वेळ संभाषण झालें. इत्यर्थ हा होता कीं, शिरोड्याची छावणी बंद होण्याच्या वेतांत आहे. गांवचे लोक संतुष्ट नाहींत; स्वतः अण्णासाहेब तिकडे जाऊन राहिल्याशिवाय छावणी चालणें शक्य नाहीं; परंतु अण्णासाहेबांना मालवणकडे वऱ्याच छावण्यांची दखरेख पाहावयाची होती. तेव्हां त्यांनीं माझ्याकडे बोट दाखविलें. परंतु कोणत्याहि छावणीचा अधिकारी होण्याची माझी मुळीच इच्छा नव्हती. होतां होईल तों माझें स्वयंसेवकत्व सोडावयाचें नाहीं असा विचार होता. तथापि अण्णासाहेबांनीं बराच आग्रह केल्यामुळे मी थोड्या दिवसांसाठीं शिरोड्याच्या छावणीत रहाण्याचें कबूल केलें. दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं निघून तिकडे रात्री ७-८ वाजण्याच्या सुमारास पोचलों.”

शिरोड्याच्या छावणीत

“आमच्या आगमनाची शिरोड्याचे लोक मोठ्या उत्सुकतेने वाट पहात होते. श्री. पंडित अण्णासाहेबांना घेऊन आल्याचें समजल्याबरोबर आजूबाजूचे सर्व लोक सत्वर देवळाच्या मंडपांत गोळा झाले. आणि पुढें छावणीची व्यवस्था कशी काय लागणार यासंबंधीं पृच्छा करूं लागले. त्या सभेत अण्णासाहेबांनीं लोकांना माझा परिचय करून दिला, आणि सर्व गांवकऱ्यांच्या संमतीनें तूं छावणीचा अधिकार माझ्याकडे देण्यांत यावा असें सुचवले. श्री. पंडित यांनीं त्यांच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला, आणि हा बेत सर्वांना पसंत पडला असें वाटलें. कारण कोणीहि विरोध केला नाहीं.

८. धर्मानंदांची पंडित यांच्याशी झालेली ही पहिली भेट. यानंतरच्या काळात ‘बहुजन विहार’ वगैरे धर्मानंदांनीं केलेल्या कार्यांत पंडित यांची त्यांना बरीच मदत झालेली आहे.

“छावणीचें सर्व काम श्री. पंडित पहात असत. मला तेवढें रात्रीचें व्याख्यान द्यावें लागे. जेवणाखाण्याची व्यवस्था पाहण्यासाठीं डॉ. भागवत होते. स्वयंसेवक तीस की पसतीस असावेत. त्यांपैकी एक ८-१० स्वयंसेवकांची लहानशी तुकडी रेडी गांवांत ठेवली होती. स्वयंसेवक खेड्यांत जाऊन थोडाबहुत प्रचार करीत. परंतु त्याची कांहींच आवश्यकता नव्हती. गांवच्या लोकांचा उत्साह अप्रतिम दिसला. कुठेहि सभा भरवली, तरी हजारों माणसें येत. रात्रीच्या सभेला तर शिरोड्याच्या देवळाचा मंडप गच्च भरून जात असे; आणि कधीं कधीं लोक बाहेरहि उभे रहात !”

शिरोड्याचा सत्याग्रह

१२ मे ते २२ मे पर्यंत शिरोड्याचा सत्याग्रह चालू राहिल असे ठरले होते. आणि त्यानुसार पत्रके वगैरे वाटण्यात आली होती. ११ मे रोजी जवळ जवळ पाचशे स्वयंसेवक येऊन दाखल झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी स्वयंसेवकांनी निरनिराळ्या मिठागरांवर हल्ले केले. त्या वेळीं दीडशेहून अधिक स्वयंसेवक पकडले गेले. दुसऱ्या दिवशीच्या सत्याग्रहाच्या वेळीं पोलिसांनी वेताच्या छडीचा उपयोग केला; आणि काही स्वयंसेवकांनीही पोलिसांच्या हातून सुटण्याचा प्रयत्न केला. या दिवशी बरीच मंडळी पकडली गेली. ता. १४ मे रोजी सत्याग्रह सुरू झाला त्या वेळेपासूनच वातावरण बिघडत चालले होते. ता. १५ रोजी धर्मानंदांनी आपल्या तुकडीसह सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यांनी आपल्या तुकडीला सरळ रस्त्याने मिठागरावर नेले. तेथे पोचताच कलेक्टरनी धर्मानंदांना पकडण्याचा हुकूम केला. त्यानुसार त्यांस पकडून दूर नेऊन पाचसहा सशस्त्र पोलिसांच्या पहाण्यात ठेवण्यात आले; आणि नंतर लाठीबंद पोलिसांनी धर्मानंदांबरोबर असलेल्या स्वयंसेवकांवर लाठी चालवली. त्यांच्यानंतर सोमण यांची तुकडी आली. या वेळीही सोमण यांना पकडून बाकीच्यांवर लाठीचा हल्ला केला. यामुळे ते खवळले. त्याचे वर्णन धर्मानंदांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे.

लोक खवळले

“हा नवीन प्रकार पाहून रेडी आणि शिरोडा गांवांतील मराठे लोक अतिशय क्षोभले. एकदोघेजण तर कलेक्टरवर हल्ला करून त्याचा प्राण घेण्याच्या वेतांत होते ! लोकांचा जमाव एकसांगला वाढत चालला होता, आणि मी दूर अंतरावर पाहान्यांत असल्यामुळे माझ्याकडून कांहीं होण्याजोगें नव्हतें. केवळ उदास वृत्तीनें मी त्या उच्छृंखल जनममूहाकडे पाहतां राहिलों. तरी बरे कीं श्री. आ. भा. पंडित कैद झाले नव्हते. त्यांनीं एक-दोन गांवच्या गृहस्थांना बरोबर घेऊन मोठ्या मिनत-वारीनें लोकांना मार्गें हटवले. ‘मेहेग्वानी करून मार्गें व्हा !’ हे त्यांचे शब्द मला स्पष्ट ऐकूं येत होते. आणि ते व त्यांचे साथीदार हात फैलावून पुढें सर-

सावणाच्या लोकांना आडवीत होते. हे पण मी पाहात होतो.

शेवटची चढाई

“इतक्यांत गांवच्या गृहस्थांपैकी कोणीतरी त्या देखाव्याने उद्‌भ्रांत होऊन छावणीकडे धांवत गेले आणि सेनापति गोखल्यांना म्हणाले, ‘तुम्ही येथे स्वयं-सेवकांना घेऊन बसलां आहांत कसे ? तिकडे पोलिसांनी लाठ्या चालवून स्वयं-सेवकांचे प्राण घेतले !’ या ब्रोलण्याने सेनापति देखील उद्‌भ्रांत झाले; आणि त्यांनी होते नव्हते तेवढे स्वयंसेवक बरोबर घेऊन एकदम चारी बाजूंनी मिठागरावर हल्ला चढवला ! आम्ही अहिंसात्मक सत्याग्रह करीत आहोत, आणि त्या कामी शांतीची अत्यंत आवश्यकता आहे, हे ते पार विसरून गेले ! मराठे लोक जसे एखाद्या किल्ल्यावर हल्ला करीत असत, तशा प्रकारचा हा त्यांचा हल्ला होता, आणि तो या प्रसंगी अगदी शोभण्यासारखा नव्हता हे सांगायला नकोच.

“आमचे स्वयंसेवक जेव्हा सैरावैरा चिखलांतून मिठागराच्या बाजूने धावू लागले, तेव्हा पोलिसांनाहि चेव आला, आणि त्यांनी बेसुमार लाठी चालवली. खानदेशातील एका स्वयंसेवकाला तीस-पत्तीस जखमा झाल्या. तो जरी पूर्णपणे आजहि सशक्त दिसतो, तरी त्या लाठीच्या मारामुळे त्याचे पाय अशक्त झाले आहेत.

माझी सुटका

“सगळे स्वयंसेवक चीत झाल्यावर कलेक्टरसाहेबांनी लाठीहल्ला बंद करविला, श्री. सोमणांना कैदेत ठेवण्यास सांगितले, आणि मला सोडून दिले. तेव्हा मी त्यांना म्हणालो, ‘हे तुम्ही काय करता ! एकदां मला कैद केल्यावर माझी चौकशी होऊन माझ्या अपराधाबद्दल मला शिक्षा होणे योग्य आहे. तुम्ही जर मला पकडून तुमच्याबरोबर नेले नाही, तर मी तुमच्या समोरच मीठ लुटीन आणि मग तुम्हांला मला पकडावे लागेल. हा उपद्रव टाळण्यासाठी आतांच मला कैदेत ठेवा !’ यास कलेक्टरने पुढील उत्तर दिले, ‘तुमच्यावर लाठीहल्ला होऊं यावयाचा नाही एवढ्याचसाठी तुम्हांला कैद करवले. पण आतां तुम्हांला कैदेत ठेवण्याची आवश्यकता नाही. कोर्टासमोर तुम्हांला उभा करणे किंवा न करणे ही माझी मर्जी. तुम्हांला मीठ न्यावयाचें असल्यास पाहिजे तेवढे घेऊन जा.’ यावर दुसरा कांहीं इलाज नव्हता. उदासीन मनाने मी छावणीत आलों.

जखमी स्वयंसेवक

“लाठी-हल्ल्याने जखमी झालेल्या स्वयंसेवकांना डॉ. दळवी यांनी व त्यांच्या बरोबर आसपासच्या गांवांतील रेडक्रॉस स्वयंसेवकांनी उचलून जवळच्या समर्थ

आश्रमांत नेले. तेथे त्यांची शुश्रूषा करायला डॉ. सामंत, डॉ. भागवत, वगैरे मंडळी होती. त्यांनी व श्री. पंडित वगैरे छावणीतल्या मंडळीने ती रात्र जागून काढली. दुसऱ्या दिवशी वेंगुळें येथील मिशनरी डॉ. इव्हेंन्स, कांहीं नर्सस व औषधे घेऊन आले. मात्र त्या रात्री मला समर्थश्रमांत जाऊन जखमी स्वयंसेवकांची शुश्रूषा करणे मुळीच शक्य झाले नाही. मी इतका थकून गेलो होतो की, छावणीत आलों तेव्हा माझ्याने उभे राहवेना. अंथरणावर पडून राहिल्यावांचून गत्यंतर नव्हते. दुसऱ्या दिवशी सत्याग्रह बंद केल्याचे जाहीर करणे आम्हांस भाग पडले.

शिरोड्याची शांतता

“अशा परिस्थितीत महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या कैदेत असलेल्या सभासदांकडून मला एक बरेंच मोठे पत्र आले. त्याचा इत्यर्थ असा होता की, तुम्ही येथे जी कामगिरी बजावली ती प्रशंसनीय असल्यामुळे यापुढे महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाचे सर्वाधिकार देऊन तुम्हाला आम्ही महाराष्ट्राचे सर्वाधिकारी नेमतो.

“शिरोड्याचे वातावरण प्रशुब्ध झाले होते; आणि मी तिकडे गेल्यापासून लोकांना सत्याग्रहाची भूमिका समजावून देण्याचा प्रयत्न केला, ही गोष्ट खरी. परत जेव्हा लाठीहल्ला सुरू झाला तेव्हा माझ्या उपदेशाचा सामान्य जनतेवर झालेला परिणाम टिकाव धरून राहिला असता की नाही याची बळकट शंका आहे. ज्या सत्याग्रही स्वयंसेवकांना गांवच्या लोकांनी आपल्या देवळांत जागा वगैरे देऊन आदराने मदत केली, त्यांचेच आपल्या डोळ्यांसमोर मुडवे पडत आहेत हे पाहून त्यांपैकी कांहींजणांनी तरी खात्रीने अत्याचार केला असता. ही आणीबाणीची वेळ कोणी राखली असेल तर ती पंडित व त्यांचे साथीदार यांनीच होय.

सत्याग्रहात इतिहासाची भेसळ

“अशा रीतीने शिरोड्याची परिस्थिती बरीच अनुकूल असल्यामुळे आमच्या हातून सत्याग्रह महात्मा गांधींच्या तत्वाला अनुसरून कसा तरी पार पडला. पण तेवढ्याने शेफारून जाऊन महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाचे सर्वाधिकारपद स्वीकारणे निव्वळ साहसकर्म झाले असतं. जिंकडेतिकडे सेनापति आणि सरदार भेटले म्हणजे प्रसंग कठीण यावयाचा !

“महाराष्ट्राच्या इतिहासाला नसतंच महत्त्व आल्यामुळे त्याचे मिश्रण सत्याग्रहांत झाले. महाराष्ट्रांतील अनेक सत्याग्रह-शिबिरांतून आणि सभांतून शिवाजीचे व तानाजीचे पोवाडे गाण्यांत येत होते. त्यांनी केलेल्या पराक्रमाचा अर्थाभर्या सत्याग्रहाशी कांहींच संबंध नव्हता. तरी एवढे भाग्य समजले पाहिजे की त्या वेळी मिठागरावर हल्ले न करतां सिंहगडावर घोगडी चढवण्याची दूम निघाली नाही ! परंतु सभेच्या आरंभीच शिवाजीचे आणि तानाजीचे पोवाडे गाऊन त्याच समेत

निःशस्त्र प्रतिकाराचें महत्त्व प्रतिपादनें अप्रस्तुत वाटत होतें; आणि त्याचा परिणामहि श्रोत्यांवर व्हावा तसा होत नव्हता. पण पोवाडे बंद करणें कोणालाहि शक्य झालें नसतें. अर्थात् अशा प्रसंगी महाराष्ट्रसत्याग्रहाचें धुरीणत्व पत्करणें धोक्याचें होतें हें मला स्पष्ट दिसलें. आणि महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळानें देऊं केलेली सर्वाधिकारी ही पदवी मीं नम्रणें नाकारली.

बसवाले नुकसान सोसण्यास तयार

“या बाबतींत माझी वागणूक योग्य होती याचा अनुभव शिरोड्यासच आला. महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाचे सभासद आणि त्यांच्या बरोबर तीस-पत्तीस स्वयंसेवक मिठागरावरील कचेरीत कैद होते, हें वर सांगितलेंच आहे. रनागिरीचा तुलंग भरून गेल्यामुळें त्यांना तिकडे पाठवितां येईना; आणि बेळगांवला पाठविण्यास आजूबाजूच्या गांवांतून एकदेखील बस मिळेना. पुष्कळ बस गाड्या होत्या, परंतु पोलिस त्या जबरदस्तीनें आपल्या ताब्यांत घेतील या भयानें मालकांनींच त्यांची चाकें वगैरे काढून कुठें तरी लपवून ठेवली होती. तेव्हां कलेक्टरसाहेबांनीं सावंतवाडीला जाऊन तेथल्या पोलिस अधिकाऱ्यांकडून तीन बसगाड्या आणल्या आणि त्या सावंतवाडीच्या हद्दींतच ठेवून दिल्या.

“सावंतवाडीची हद्द आमच्या छावणीपासून अवघी फर्लींग-दीड फर्लींगच्या अंतरावर असल्यामुळें गांवच्या लोकांना ही बातमी ताबडतोब समजली. आणि बसवाल्यांपाशी जाऊन त्यांनीं बसगाड्या कशासाठीं आणल्या आहेत याची चौकशी केली. या बसगाड्या पोलिसांना बेळगांवला पाठविण्यासाठीं आणल्या आहेत, असें झायव्हर म्हणाले. सावंतवाडीच्या पोलिस अधिकाऱ्यानें तशी त्यांची समजूत घातली होती. गाड्या महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या सभासदांना आणि त्यांच्याबरोबर असलेल्या स्वयंसेवकांना बेळगांवला नेण्यासाठीं आणल्या ही गोष्ट जेव्हां बसवाल्यांना समजली तेव्हां ते गावकऱ्यांना म्हणाले, ‘आम्ही आमच्या गाड्यांची चाकें वगैरे काढून टाकतो, टायरना भोके पाडतो आणि येथून पळ काढतो. नुकसान झालें तरी हरकत नाही.’

बसगाड्या मोडण्याचा वेत

“गांवकऱ्यांपैकीं दोघे गृहस्थ भर दुपारीं हें प्रकरण घेऊन माझ्याकडे आले; आणि त्यांनीं बसवाल्यांना तसें करण्यास परवानगी द्यावी असा आग्रह धरला. त्या वेळीं कांहीं प्रतिष्ठित सत्याग्रही पाहुणे छावणींत होते. ते व सेनापति गोखले वगैरे मंडळी एकत्र जमली आणि या प्रकरणावर चर्चा सुरू झाली. मीं त्यांची समजूत घालण्याचा बराच प्रयत्न केला. पण बहुतेकांचें मत बसगाड्या मोडावयास लावणें योग्य आहे असें पडलें. एक तेवढे श्री. पंडित या प्रकरणीं माझ्या बाजूचे

होतें; तथापि ह्या चर्चेत त्यांनीं भाग घेतला नाही. ह्या प्रसंगीं मी म्हणालों, ‘सावंतवाडीच्या पोलिस अधिकाऱ्यानें किंवा कलेक्टरसाहेबांनीं बसवाल्यांना फसवून इकडे आणलें असेल, पण त्यांना आपल्या गाड्या मोडून पळून जाण्यास सांगणें हें अगदींच अयोग्य होय. उन्हाळ्यामुळें व मिठाच्या तापानें महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या सभासदांची व त्यांच्याबरोबर असलेल्या स्वयंसेवकांची कशी दैना होत आहे हें तुम्ही पाहतांच. आमच्याकडे पाणी आटत चालल्यामुळें पटकीचा रोग येण्याचें भय आहे. आणि सावंतवाडीला पाणी मुबलक असून हवा चांगली आहे तेव्हां या सर्वांना सावंतवाडीला जाऊं देणें योग्य नव्हे काय ?’ या युक्तिवादाचा फारसा परिणाम झाला नाही असें दिसून आलें. तेव्हां मीं म्हटलें, ‘इतक्यांत तुम्ही त्या बसवाल्यांना आपल्या गाड्या मोडण्यास सांगूं नका. मला एका तासाचा अवकाश द्या. मी गोव्याच्या हद्दींत जातों मग माझ्या मार्गे जें तुम्हांला योग्य वाटेल तें करा. मी येथें असेपर्यंत या छावणीचा अध्यक्ष या नात्यानें माझ्या म्हणण्याला तुम्ही मान दिलाच पाहिजे. मी येथून गेल्याबरोबर वाटेल तसें वागण्यास तुम्ही मोकळे आहां.’ या निर्वाणीच्या बोलण्यानें मंडळी ताळ्यावर आली. गावकऱ्यांनीं जाऊन बसवाल्यांची समजूत घातली कीं, सत्याग्रही कैद्यांना घेऊन त्यांनीं निदान सावंतवाडीपर्यंत जावें. पुढें जाणें कीं न जाणें त्यांच्या मर्जीची गोष्ट.

कैद्यांना सावंतवाडीस नेले

“त्याप्रमाणें मोटारवाल्यांनीं आमच्यापैकीं राहिलेल्या कैद्यांना सावंतवाडीला नेलें. पुढें जाण्यास ते कबूल न झाल्यामुळें या कैद्यांना जवळजवळ दोन आठवडे सावंतवाडीलाच ठेवणें भाग पडलें. त्यांच्यावर पहारा असा नव्हताच. एका रिकाम्या पडलेल्या पोलिसाच्या बराकींत त्यांना ठेवण्यांत आलें होतें. जेवणखर्च सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मिळत असे. सकाळ-संध्याकाळची प्रार्थना चालू होती. हवा-पाणी चांगलें असल्यामुळें सर्वांची प्रकृति उत्तम राहिली. तेवढ्या वेळेपुरते सरकारच्या खर्चानें चालणारें जणू काय हें एक सत्याग्रह शिबिरच बनलें !

शांततेचा सुपरिणाम

“सत्याग्रही कैद्यांना जिकडेतिकडे पाठवून दिल्यानंतर झुळक कारणास्तव पोलिसांनीं रेडी गांवांत शिरून थोडीशी जोर जबरदस्तीची चुणूक दाखविली. तथापि लोक शांत राहिले. आणि कलेक्टरसाहेबांनीं लष्करी पोलिस काढून घेतले. तरी रेडी व शिरोडा गांवावर प्युनिटिव्ह पोलिसांचा पाहारा ठेवून अकरा हजार रम्यांचा कर लादण्यांत आला. तो वसूल करणें फार कठीण झालें. अवघे २५० रुपये वसूल झाले. इतक्यांत गांधी-अर्विन तह झाला. रेडी व शिरोडा

येथील लोकांनी सत्याग्रहाच्या प्रसंगी अत्याचार न केल्यामुळे त्या तहान्वये प्युनिटिव्ह पोलिस उठवण्यांत येऊन वसूल केलेले रु. २५० ज्यांचे त्यांना परत देण्यांत आले. ”

मुंबईस परत

महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या सभासदांना आणि त्यांच्याबरोबर असलेल्या स्वयं-सेवकांना सावंतवाडीस नेल्यानंतर शिरोड्यास दहा-बारा स्वयंसेवकांना ठेवून बाकीच्यांना आपापल्या बरी पाठवण्यात आले. पंडित आणि डॉ. भागवत छावणीची व्यवस्था पाहण्यासाठी शिरोड्याला राहिले आणि पावसाळा जवळ येऊन ठेपला असल्यामुळे धर्मानंदही मुंबईस परतले.

कामगारवर्गात कार्य

शिरोड्याहून परतल्यानंतर धर्मानंदांनी आपला मुक्काम विलेपार्ले येथील छावणीत ठेवला होता. तेथे तरुण स्वयंसेवकांसाठी एक क्लास चालत असे. हा क्लास मधूनमधून ते चालवीत. त्यात रशियात घडून आलेल्या राज्यक्रांतीपासून भारतास काय शिकता येईल याविषयीचीच बहुधा चर्चा चाले. सत्याग्रह जरी काही महिने चालू होता तरी मुंबईतील कामगारवर्गात त्याचा प्रसार झाला नव्हता. हे काम मुंबई प्रांतिक कमिटीने त्या सालच्या जुलै महिन्यात हाती घेतले, आणि त्या कामावर धर्मानंदांची योजना केली. त्यांच्या मदतीला पाच-सहा तरुण होते. परळ भागात त्यांनी शिविर उघडून कार्यास सुरुवात केली.

कामगारांनी सत्याग्रहाच्या नियमांना अनुसरून सर्वत्र शांततेने मोठ्या प्रमाणात या चळवळीमध्ये भाग घेतला. कोठेच त्यांच्याकडून अत्याचार घडला नाही. बोडपदेवला एकदा पोलिसांनी गोळीबार केला तरीदेखील कामगारांनी शांतपणा सोडला नाही. धर्मानंदांनी कामगारवर्गात या काळात केलेले कार्य सरकारच्या डोळ्यांत खुपण्यासारखे झाले, यात शंकाच नाही. या घटनेस उद्देशून, “ त्यांना इतकी कडक शिक्षा देण्याच्या मुळाशी (याचदलची माहिती खाली येईलच) बांध्याच्या मॅजिस्ट्रेटच्या मनात प्रोफेसर महाशयांना (म्हणजे धर्मानंदांना) मजूरवर्गात जे फार मोठे वजन आले आहे त्याचे सलणारे शक्यच विशेषतः असावे असे मानण्यास जागा आहे, ” असे जे गोमन्तकातील ‘ हिंदु ’ ९ पत्राने उद्गार त्या वेळी काढले होते, ते खरे होते यात शंकाच नाही.

पार्ला छावणीचे प्रमुखपद आणि शिक्षा

या वेळी पार्ला छावणीचे प्रमुख अब्दुल्ला शेट हे होते. त्यांस १९३० च्या सप्टेंबर

महिन्यात सरकारने पकडून सहा महिन्यांची सजा दिली होती. तेव्हा हे प्रमुखत्व कमिटीच्या इच्छेनुसार धर्मानंदांस स्वीकारावे लागले. छावणीच्या नियमांनुसार कामे चालू असतानाच ऑक्टोबरच्या १० तारखेस व्हॉयसरॉयचा नववा वटहुकूम जाहीर झाला, आणि त्यानुसार दुसऱ्या दिवशी सकाळी पावणे पाचच्या सुमाराला या छावणीवर छापा येऊन धर्मानंदांना सर्व स्वयंसेवकांसह पकडण्यात आले, आणि फार विलंब न लावता त्यांची कोर्टात चौकशी करून त्या सर्वांस निरनिराळ्या मुदतीच्या शिक्षा देण्यात आल्या. धर्मानंदांना एक वर्षाची सक्तमजुरी आणि दोनशे रुपये दंड आणि हा दंड न दिल्यास आणखी तीन महिने कैद अशी शिक्षा सुनावण्यात आली.

ठाण्याचा तुरुंग

त्याच रात्री धर्मानंदांना आणि काही स्वयंसेवकांना ठाण्याच्या तुरुंगात पाठवून इतरांस येरवड्यास पाठविण्यात आले. यानंतरची माहिती धर्मानंदांनी पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

“ त्या वेळी श्री. बाळासाहेब खेर, श्री. शंकरराव देव, स्वामी आनंद वगैरे मंडळी ठाणा जेलमध्ये होती. मलाहि ‘ बी ’ क्लास असल्यामुळे त्यांच्याच वॉर्डोत ठेवण्यांत आले. हा वॉर्ड काळ्या पाण्यावर जाणाऱ्या कैद्यांसाठी बांधण्यांत आला होता. कोठडीच्या खिडक्या फार उंच असल्यामुळे कोठड्यांतून हवा खेळत नसे. पहिल्या रात्री मला अशा एका कोठडीत बंद केले, तेव्हां मी मध्यरात्रीच्या सुमारास कासावीस होऊन गेलों. दुसऱ्या दिवशी जेलच्या डॉक्टरने मला हॉस्पिटलमध्ये ठेवून घेतले; आणि दोन दिवसांनंतर वॉर्डोत परत पाठवून बाहेर निजण्याची परवानगी दिली. तेव्हापासून कैदेतून सुटपर्यंत मी बाहेर निजत होतों. आणि थंडी पडू लागल्यानंतर कोठडीत निजलों तरी दरवाजा बंद करण्यात येत नसे. त्यामुळे जेवणखाण फारसे चांगले नव्हते तरी, माझी प्रकृति एकंदरीत बरी राहिली.

सुटका

“ आम्हांला पकडल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी त्याच वटहुकुमालाही मुंबई काँग्रेस कमिटीचे सर्वाधिकारी श्री. नगीनदास मास्तर यांस पुण्याला पकडण्यांत आले. त्यांच्या विरुद्ध मुंबईच्या बार असोसिएशनने मुंबई हायकोर्टाकडे अपील केले. त्यांत श्री. मास्तर तर सुटलेच, आणि विसाडवाईने केलेली या वटहुकुमाची अंमलबजावणी कायदेशीर नाही, तेव्हां या हुकुमान्वये ज्यांना शिक्षा झाल्या असतील त्यांच्या केसीस फेरतपासणीसाठी हायकोर्टाकडे पाठवाव्या असाहि याच निकालांत हायकोर्टाने हुकूम दिला. त्याचप्रमाणे आमची केस हायकोर्टाकडे गेली. सरकारच्या वतीने खुद्द ठाण्याच्या कलेक्टरने साक्ष दिली. तरी देखील हायकोर्टाने आम्हांस दोषमुक्त ठरवून सोडले. आमच्या केसचा निकाल

नाताळच्या सुटीपूर्वी झाला. आणि ही सुटी संपून हायकोर्ट पुन्हा उघडल्यानंतर ज्यांना या वटहुकुमान्वये पकडण्यांत आले होते, त्यांच्या केसीस हायकोर्टासमोर फेरतपासणीसाठी निवाल्या; आणि त्यामध्ये ते निर्दोष ठरून कैदेतून सुटले. पुढे मार्चच्या तिसऱ्या तारखेस गांधी-अर्विन तह झाला. आणि त्याप्रमाणे सर्वच सत्याग्रही कैदी तुरुंगातून मुक्त झाले ! ”

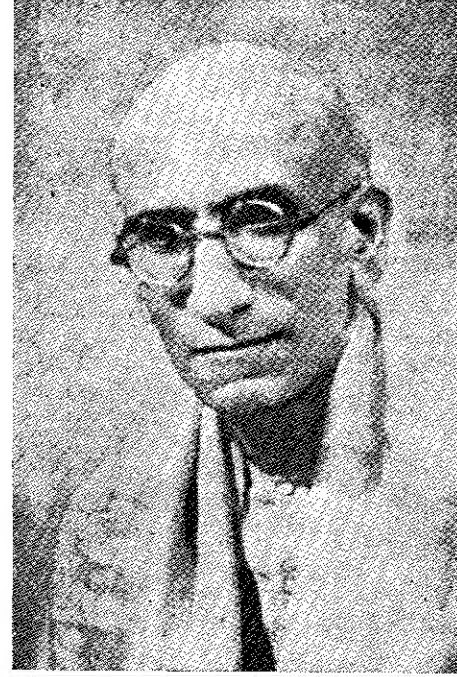
‘बहुजन विहार’

धर्मानंदांनी आपण होऊन स्वीकारलेली आणि यशस्वी रीत्या पार पाडलेली आणखी एक कामगिरी म्हणजे मुंबईतील परळ विभागात त्यांनी स्थापन केलेला ‘बहुजन विहार’. या विहारास ‘बुद्ध विहार’ हे नाव न देता त्यांनी त्यास ‘बहुजन विहार’ असे नाव का दिले, हे समजणे मोठेसे कठीण नाही. त्यांना या विहाराद्वारा प्रामुख्याने बौद्ध-ज्ञानाचा प्रसार करावयाचा होता हे तर खरेच, पण त्याशिवाय आणखीही एक गोष्ट त्यांस या ठिकाणी करावयाची होती.

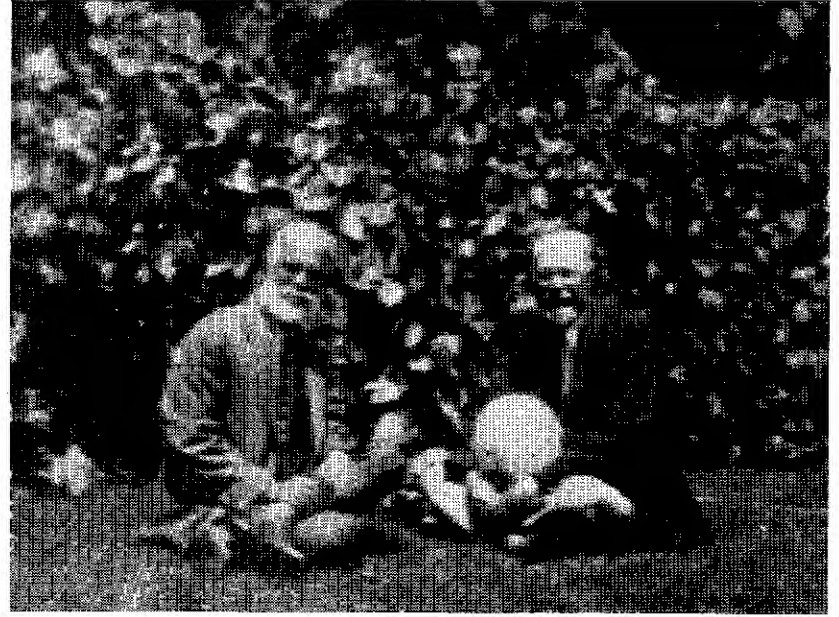
समाजवाद आणि साम्यवाद यांच्याकडे धर्मानंदांचा किती ओढा होता हे आपण पाहिलेच आहे. या दोन्हीतील अग्रगृहाचे तत्त्व हेच त्यांना वाटणाऱ्या या वादा-बद्दल्या आकर्षणाचे कारण होते. पण त्याच बरोबर त्यांच्यासारख्या अवैरवादी बौद्धाला या वादातील हिंसेचा मार्ग मान्य नव्हता हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. बहुजनांची संघटना करून चातुर्थाच्या मार्गाने समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यात आली पाहिजे असे त्यांस वाटे. पाले येथील सत्याग्रह छावणीचे मुख्य असताना याच विचारांचा प्रचार करून त्यांनी कामगारवर्गास सत्याग्रहात भाग घेण्यास यशस्वी-रीत्या प्रवृत्त केले होते. याचीच एक बाजू म्हणून, त्याच मार्गाने श्रमजीवीवर्गांमध्ये अस्तित्वात असलेला स्पृष्ट्यामृष्ट्य भेद नष्ट करून त्यांच्यात समता प्रस्थापित करता येईल की काय, हे त्यांस पाहावयाचे होते, आणि म्हणूनच ज्या भागात श्रमजीवीवर्गांची बहुसंख्य वस्ती आहे त्या ठिकाणी हा आश्रम त्यांनी स्थापन केला होता.

३ मार्च १९३० रोजी धर्मानंदांची कैदेतून सुटका झाली. त्यानंतर ते चौथ्यांदा अमेरिकेस गेले आणि १९३२ च्या ऑक्टोबरमध्ये परतले; ही माहिती मागे आलीच आहे. येताना ते रशियावरून आले. या वेळी फक्त दोनच आठवडे ते रशियात होते. या वेळात जुन्या मित्रमंडळींना भेटणे आणि तेथील परिस्थिती लक्षात घेणे एवढेच काम ते करू शकले. दोन वर्षांमागे तेथील जनतेची जी परिस्थिती होती त्यापेक्षा या वेळी ती बरीच सुधारली आहे असे त्यांचे मत झाले.

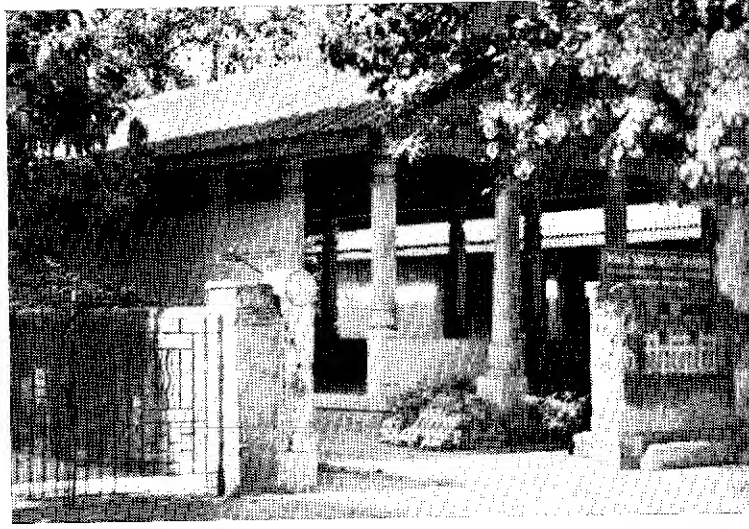
भारतात परतल्यानंतर पुढील दोन वर्षे बहुतांशी करून त्यांनी पुण्यातच काढली. त्यांचे लेखन वाचन चालूच होते. त्याचबरोबर त्यांच्या मुलाने पुण्यात घर बांधण्याचे काम हातात घेतले होते. त्यावर देखरेख करण्याचेही काम धर्मानंदांनी या दोन वर्षांत केले. या काळात एक विशिष्ट ग्रंथ लिहिण्याचा त्यांच्या मनात असलेला विचार प्रत्यक्षात आणायचा

मुनि जिनविजयजी

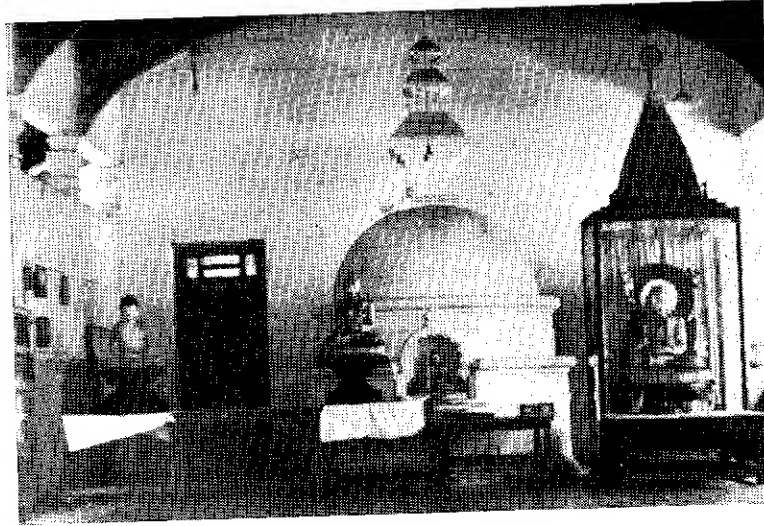

धर्मानंद आणि डॉ. जेम्स एच. बुड्स

प्रवेशद्वार

बहुजन विहार, मुंबई

सभागृह

असे त्यांनी ठरवले, आणि त्याची थोडीबहुत पूर्वतयारीही पुण्यात असतानाच केली. या नंतर, “ १९३४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत मी बनारसला जाऊन राहिलों. तेथे सहा महिने हिंदु युनिव्हर्सिटीत पाहुणा होतों. त्यानंतर काशी विद्यापीठांत आठ-नऊ महिने राहिलों. विद्यापीठाच्या चालकांनी माझ्यासाठी एक लहानसे घर बांधून दिले होते. त्या घरांत राहून मी ‘ हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा ’ हे पुस्तक लिहिले, ” या शब्दांनी ते या आपल्या ग्रंथ-लेखनाची माहिती देतात. या ग्रंथाचे प्रकाशन त्यांनी नंतर १९३५ च्या अखेरीस केले.

‘ बहुजन विहार ’ ही धर्मानंदांच्या मनात घोळत असलेली फार जुनी कल्पना. त्या-बद्दल आपल्याजवळच्या मंडळीकडे बऱ्याच वेळा त्यांनी चर्चा केली होती. आ. भा. पंडित हे त्यांचे शिरोज्याच्या सत्याग्रहापासूनचे फार जवळचे असे स्नेही. वरील ग्रंथ प्रकाशित करून धर्मानंद मोकळे झाल्यावर त्यांनी या विहाराचे काम हातात घ्यावे असे त्यांस वाटत होते. त्यांचा मुंबईत शेअरब्रोकरचा धंदा होता. त्यामुळे मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांकडे त्यांचा संबंध येई. त्या काळातील एक सुप्रसिद्ध व्यापारी आणि दानशूर गृहस्थ जुगलकिशोर बिर्ला, यांच्या कानावर पंडित यांनीच ही गोष्ट घातली. बिर्ला शेट धर्मानंदांना ओळखत असत. बौद्ध धर्माविषयी त्यांस बराच आदर होता. कुशिनारा, सारनाथ, कलकत्ता, दार्जिलिंग वगैरे ठिकाणी त्यांनी बौद्ध यात्रेकरूंकडून धर्मशाळा, बुद्धमंदिरे वगैरे बांधलेली होती.

पंडित यांच्याकडून धर्मानंदांचा विचार समजताच, धर्मानंदांना बोलावून त्यांच्या ह्या कार्यास मदत करण्यास आपली तयारी आहे असे बिर्ला शेट यांनी सांगितले. त्यांची एकच अट होती; आणि ती म्हणजे धर्मानंदांनी स्वतःच्या देखरेखीखाली हे काम पुरे करावे. धर्मानंदांनी महात्माजींचा सल्ला घेऊन हे काम हातात घेतले. आ. भा. पंडित त्यांस सर्व प्रकारची मदत करण्यास तयार होतेच ! १९३६ च्या सुरुवातीला कामास सुरुवात करून, एका वर्षाच्या आत विहार बांधून तयार झाला. त्याचे उद्घाटन २६ जानेवारी १९३७ रोजी झाले. या विहाराच्या प्रवेशद्वाराच्या खांब्यावर एक दगडी फलक बसविला असून त्यावर पुढील माहिती कोरलेली आहे :

“ जुगलकिशोर बिर्ला यांनी जमिनीकरिता १९००० रुपये दिले, शं. दा. प्रभावळकर यांनी स्तूप बांधून दिला, से. रावळ कंपनीने टाइल्स बसविले, आ. भा. पंडित यांनी टेबल, खुर्ची वगैरे सामान दिले, आणि कोरा आणि भट इंजीनियर्स यांनी आपली फी घेतली नाही. ”

धर्मानंदांच्या नावाची नोंद मात्र या विहारात कोठेच नाही, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. धर्मानंदांनी १९३९ च्या अखेरपर्यंत या विहारातून आपल्या मनाप्रमाणे काम केले. त्यांना या विहाराबद्दल फार आपुलकी वाटत असे. “ माझा नवा प्रपंच

म्हणजे हा विहार,” असे त्यांनी एका पत्रात म्हटलेले आहे. ^{१०} या ठिकाणी त्यांची दर रविवारी प्रवचने होत असत. त्याशिवाय पाली शिकविण्याचे, बौद्धज्ञान समजावून देण्याची वगैरे कार्येही या ठिकाणी होत असत. “एक महार विद्यार्थी संस्कृत भाषा घेऊन बी. ए. ला पहिल्या वर्गात आला. तो सध्या एम्. ए.साठी पालीचा अभ्यास करतो. रोज एक तास त्यास शिकवितो.” असे त्यांनीच नोंद करून ठेवलेली आहे. ^{११}

इतका प्रिय असलेला हा विहार धर्मानंदांनी तडकाफडकी १९४० च्या सुरुवातीस सोडून दिला. याची माहिती पुढे ‘आठवणी’च्या सदरात येणार आहे.

२२

धर्मानंदांचा वाग्यज्ञ

बौद्धधर्माच्या प्रसाराचे कार्य हातात घेण्याच्या उद्देशाने कलकत्ता विद्यापीठातील प्राध्यापन-कार्याचा राजीनामा देऊन १९०९ साली धर्मानंद पुण्यास येऊन स्थायिक झाले. या वेळी त्यांनी बडोद्याचे महाराज, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांचा आश्रय स्वीकारला होता. ^१ १९१० मध्ये महाराजांच्या इच्छेनुसार बडोदा येथे बौद्धधर्मावर त्यांनी पाच व्याख्याने दिली. यांपैकी तीन व्याख्याने ‘बुद्ध, धर्म आणि संघ’ या छोट्याशा ग्रंथाद्वारे त्याच साली प्रसिद्ध केली. हा त्यांचा पहिला ग्रंथ. त्यानंतर त्यांनी जे अनेक ग्रंथ लिहिले त्यांची अशा रीतीने सुरुवात १९१० साली झाली.

बुद्ध हा पौराणिक देव ?

या काळात सर्वसाधारणपणे सामान्य लोकांत बौद्धधर्माविषयी बरेच अज्ञान होते. बुद्ध हा एक पौराणिक देव आहे— दशावतारांपैकी एक अवतार आहे अशी बहुतेकांची समजूत असे. या समजूतीचा उगम आणि विस्तार, त्या काळात कथाकीर्तनांतून, विष्णु-

१०. २३-६-१९३७ चे विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेले पत्र

११. ३-७-१९३७ चे विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेल्या पत्रात.

१. बडोद्याचे महाराजांचा धर्मानंदांशी संबंध कसा आला ह्या माहितीकरिता मागे १५१ ते १५३ ही पाने पाहा.

पुराण आणि भागवत यांच्या आधाराने ज्या कल्पनारम्य कथा ऐकावयास मिळत त्यातच होता.

इंग्रजी भाषाभिज्ञ अशी जी त्या वेळची मंडळी होती, ती तर प्रामुख्याने पाश्चात्यांच्या ग्रंथांवर नि संशोधनावर अवलंबून असणारी. पाश्चात्य देशांतून संस्कृतादी भाषा, भारतीय संस्कृती आणि इतिहास यांच्या अभ्यास-संशोधनास सुरुवात होऊन, हा वेळपर्यंत दीड-दोन शतके होत आली होती. या पाश्चात्य पंडितांच्या बरोबरीचे स्थान पटकावणारे डॉ. भांडारकर, कुंटे, तेलंग, वैद्य, राजवाडे यांसारखे संशोधक नंतर भारतात निर्माण झाले. पण या पाश्चात्य पंडितांनी काय, किंवा भारतीय पंडितांनी काय, अतिप्राचीन अशा मूळ पाली ग्रंथांचे संशोधन करून, बुद्धचरित्राचा आणि त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा खराखुरा परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न, तो वेळपर्यंत केलेला दिसून येत नाही.

संस्कृत भाषेच्या ज्ञानामुळे बौद्ध धर्माची माहिती देणारे ‘ललित विस्तार’, अश्वघोष-कृत ‘बुद्धचरित्रकाव्य’, आणि ‘सद्धर्मपुंडरीक’ हे संस्कृत ग्रंथ पाश्चात्यांच्या परिचयाचे झाले होते. तसेच पाली भाषेतील जातकांच्या प्रस्तावनेतील ‘बुद्धचरितकथन’ हेही त्यांच्या अवलोकनात आले होते. हे सर्व वाङ्मय महायान पंथाचे. त्यातील बुद्धाच्या बालपणासंबंधीच्या सांगितलेल्या कथा, चमत्कारिक नि असंभवनीय अशा आहेत. अशा ग्रंथांच्या आधारेच पाश्चात्यांनी आपले सुरुवातीचे ग्रंथ लिहिले. प्रो. सेनार या फ्रेंच पंडिताने तर सूर्योदयापासून बुद्ध दैवताची कल्पना निघाली, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. ^२

त्यातल्या त्यात मॅक्समुलर यांचे गुरू प्रसिद्ध फ्रेंच पंडित बर्तुफ, यांनी आपल्या लिखाणातून योग्य साधनसामग्रीच्या अभावी या धर्माची सांगोपांग माहिती करून घेणे त्यांस शक्य झाले नाही तरी— बौद्धधर्म केवळ त्याज्य असून तो विचारात घेण्यासारखा नाही, अशी जी कित्येकांची समजूत होती तिला ढळ पोचवली. यामुळे डॉ. विल्सन-सारखे ख्रिस्तभक्तही नंतर बौद्धधर्माचा अभ्यास जास्त कसोडीने करू लागले.

येथील इंग्रजी भाषाभिज्ञ मंडळींवर या गोष्टीचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. याचे प्रत्यंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या उद्गारांत सापडते. ते आपल्या बाणकवी-वरील निबंधात म्हणतात :

“... यांची [बुद्धांची] मते कोणती होती, यांचा उदय, प्रसार व लय केव्हां झाला व कशांमुळे झाला, वगैरे गोष्टी इतिहासकारांस मोठा मनोरंजक विषय होता, पण आतां बोलून उपयोग काय ? मागलीच दिलगिरीची गोष्ट पुन्हां एकवार येथे सांगितली पाहिजे की, इतिहासाच्या अभावस्तव या महालाभास आपण एकंदर जगासह अंतरलों. असे; बुद्धाविषयी जरी आपणांस कांहीं माहिती नाही, तरी एवढी गोष्ट स्पष्ट दिसते की, त्यांची बुद्धि लोकोत्तर असावी. कां की

२. बुद्ध, धर्म आणि संघ : ले. : धर्मानंद कोसंबी, पृ. २

त्यांचा प्रतिपक्षांनीं म्हणजे ब्राह्मणांनींहि त्यांस ईश्वराचा साक्षात नववा अवतार गणला !”

बुद्ध हा पौराणिक दैवत नसून ऐतिहासिक व्यक्ती आहे याची पूर्ण खात्री होण्यास, १८९६ साल उजाडावें लागले. या साली डॉ. फ्युडरर यांस नेपाळच्या तराईतील लुंबिनिदेवी या गावात एक अशोकस्तंभ सापडला. या स्तंभाचा उल्लेख चिनी प्रवाशांनी पूर्वी आपल्या लिखाणातून केला होता. पण तो कोठे आहे याची हा वेळपर्यंत कोणासच जाणीव नव्हती; या स्तंभावर अशोक राजाचा पाली आलेख जो आहे, तो असा : “ देवांच्या प्रियदर्शी [म्हणजे अशोक] राजाने आपल्या अभिषेकास वीस वर्षे झाल्यावर येथें शाक्यमुनि बुद्ध जन्मले होते म्हणून स्वतः येऊन पूजा केली. चारी बाजूस शिलास्तंभाची भिंत बांधिली, आणि हा शिलास्तंभ उभारिला; ह्या ठिकाणीं भगवान् बुद्ध जन्मले होते म्हणून ह्या लुंबिनी गांवाचा कर माफ करण्यांत आला...”^३ वगैरे या शिलालेखातील माहिती प्रकाशित झाल्यावर मात्र पाश्चात्यांचे लक्ष पाली ग्रंथांकडे प्रकर्षाने वळले.

पहिल्या ग्रंथाची प्रस्तावना

धर्मानंदांच्या या ग्रंथास, त्यांचे एक परमस्नेही डॉ. वामुदेव अनंत सुखठणकर, पीएच्. डी. यांनी प्रस्तावना लिहिली होती.* त्यातील खालील उताऱ्यावरून, आपल्याकडे

३. बुद्ध, धर्म आणि संघ, ले. धर्मानंद कोसंबी, पान २.

४ वर, डॉ. सुखठणकर यांनी प्रस्तावना ‘लिहिली होती, असे म्हटलेले आहे. ‘होती’ असे म्हणण्याचे कारण, पहिल्या दोन आवृत्त्यांत [१९१० आणि १९२४] असलेली ही डॉ. सुखठणकरांची प्रस्तावना, ‘धर्मानंद कोसंबी ट्रस्ट’ने प्रकाशित केलेल्या तिसऱ्या आवृत्तीत [आगस्ट १९७४] समाविष्ट केलेली नाही. याचे कारण काय ? प्रकाशकांनी याबद्दल काहीच खुलासा केलेला नाही. [संपादकाचे नाव दिलेले नसल्यामुळे प्रकाशकाचाच उल्लेख करावा लागतो.] तसेच पहिल्या दोन आवृत्त्यांत ‘सूचना’ या शिर्षकाखाली धर्मानंदांनी स्वतः जोडलेले प्रास्ताविकही या ट्रस्टच्या आवृत्तीतून काढून टाकण्यात आले आहे. यात विशेष जर काय आहे तर तो काकासाहेब कालेलकर यांनी लिहिलेला धर्मानंदांसंबंधीचा परिचयवजा अडीच पानी लेख !

कोणताही ग्रंथकार आपल्या ग्रंथास स्वतःची अथवा दुसऱ्या कोणाचीही प्रस्तावना जोडतो, त्या वेळी, तसे करण्यात त्याचा खास असा काही हेतू असतो. धर्मानंदांचा हा ग्रंथ कथा-कादंबऱ्यांसारखा ललितस्वरूपाचा नाही. तो संशोधनपर असा ग्रंथ आहे. या विषयावर लिहिलेला त्या काळातील हा पहिलाच मराठी ग्रंथ ! अशा जुन्या ग्रंथांच्या प्रस्तावना वगैरे सर्वच गोष्टी फार महत्त्वाच्या गणल्या जातात. जुन्या काळातील जातकाच्या प्रस्तावनेमुळेच बुद्धाच्या अस्तित्वाबद्दलची जाणीव आणि त्याच्या चरित्राची थोडीबहुत

या काळात बौद्ध धर्मावर केले जाणारे लिखाण कशा प्रकारचे असे याची कल्पना येते. ते म्हणतात :

ओळख पाश्चात्यांना झाली. संशोधक बुद्धीने ज्या वेळी एखाद्या जुन्या ग्रंथकाराच्या समग्र साहित्याचे आलोडन करावयाचे असते, त्याची मते, विचार, प्रतिपादनाची पद्धत, एवढेच नव्हे तर त्याच्या भाषेचा मुद्रा विकास कसा काय झाला याचा शोध घ्यावयाचा असतो, त्या वेळी संबंधित ग्रंथाच्या प्रस्तावना, निवेदने, उपांद्घात, एवढेच नव्हे तर प्रकाशकाने जोडलेले ‘दोन शब्द’ ही फार उपयोगी ठरतात. अशा गोष्टी सार्थ खुलासा न करता एखाद्या ग्रंथातून समूळ काढून टाकणे हे त्या ग्रंथकर्त्यास अन्यायकारक तर ठरतेच, पण त्याशिवाय वाचकांसही अंधारात ठेवून त्यांच्याशी प्रतारणा केल्याचा दोष प्रकाशकांस लागतो.

डॉ. सुखठणकरांची ही प्रस्तावना लहानशी जरी असली तरी ती फार महत्त्वाची होती. कारण :

१. धर्मानंदांनी १९१० मध्ये अमेरिकेस जाण्याच्या गडबडीत असतांनाच हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्याच्या प्रास्ताविकांत डॉ. सुखठणकर यांनी हा ग्रंथ वाचून ‘उपयुक्त सूचना’ केल्या एवढेच नव्हे, तर त्याचीं पुढें वाचण्याचें आणि त्यास शुद्धिपत्र जोडण्या-वैदी काम त्यांनीच केले, असे धर्मानंदांनीं म्हटलेले आहे. डॉ. सुखठणकर हे एक विद्वान् प्राध्यापक होते. या ग्रंथाच्या बाबतींत धर्मानंदांना त्यांनीं उपयुक्त सूचना केल्या हे त्यांच्या पेशास आणि विद्वत्तेस धरूनच झालें. पण याशिवाय, पुढें वाचणें आणि शुद्धिपत्र जोडणें हीं सर्वसाधारणपणें कोणीहि करूं शकतील अशीं कामें करण्यासहि, हे विद्वान् गृहस्थ पुढें येतात, त्यावरून ते धर्मानंदांविषयीं किती आदर बाळगत होते याची कल्पना येते.

२. धर्मानंदांच्या अमेरिकेच्या वाऱ्यांमुळे आणि १९२४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘निवेदन’ या त्यांच्या ग्रंथामुळे, त्यांच्या विद्वत्तेचा आणि कार्याचा बराच गवगवा भारतात आणि भारताबाहेरही झाला. पण त्यापूर्वी, १९१० मध्ये, ज्या वेळी फार थोडे लोक धर्मानंदांना ओळखत होते त्या वेळी, या आपल्या प्रस्तावनेद्वारा धर्मानंदांची मराठी वाचकांस ओळख करून देणारे डॉ. सुखठणकर हेच पहिले पुरुष ! त्या वेळच्या एका विद्वान् गृहस्थाचें धर्मानंदांसंबंधीचें मत समजूत घेणें आजच्या चिकित्सक वाचकांस खचितच उद्बोधक झालें असतें.

३. १९१० पर्यंत बौद्धधर्माबद्दल कोणत्या प्रकारचें ज्ञान भारतांत होतें आणि त्या वेळीं या विषयावर लिहिले जाणारे ग्रंथ कशा प्रकारचे असत, याचे विवेचन जे

“ बुद्ध व बौद्धधर्म यांकडे पाश्चात्य पंडितांचें लक्ष अलीकडे बरेंच लागलें आहे. पालि व संस्कृत भाषांत बौद्धधर्माचें जें वाङ्मय आहे त्याचें अध्ययन ते अत्यंत परिश्रमानें करीत आहेत; व या विषयावर सर्व पाश्चात्य भाषांत पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. भगवान् बुद्धांनीं केलेल्या उदात्त उपदेशांचें ज्ञान तिकडे पसरत आहे व त्याविषयी त्या लोकांचा आदरहि सारखा वाढत आहे. बुद्ध

डॉ. सुखठगकरांनीं त्या प्रस्तावनेत केलेलें आहे, तें महत्त्वाचें असून, आजच्या अभ्यासकांस तें फारच उपयोगी ठरलें असतें.

याचबरोबर तिसऱ्या आवृत्तीचें [‘धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट’ने प्रकाशित केलेल्या] वैशिष्ट्य म्हणून त्यांत राहून गेलेल्या अनेक त्रुटी आणि प्रकाशकांनीं तिच्यावर केलेले गैरवाजवी संस्कार यांचाहि या ठिकाणीं उल्लेख करणें आवश्यक ठरतें. कारण तसें न केल्यास या ग्रंथाविषयी वाचकांच्या मनांत गोंधळ तर उत्पन्न होईलच, पण त्याशिवाय ग्रंथकर्त्याबद्दलही गैरसमज होण्याचा संभव आहे.

१. पहिल्या दोन आवृत्तींत असलेल्या तळटीपांवर या तिसऱ्या आवृत्तींत पूर्णपणें बहिष्कार टाकलेला आहे. पूर्वीच्या दोन्ही आवृत्त्यांत लहानमोठ्या ३७ टीपा होत्या. एखाद्या संशोधनपर ग्रंथांत, ग्रंथकार कोणत्या उद्देशानें टीपा देतात, त्यांचा उपयोग नि महत्त्व काय, याचें विवेचन या ठिकाणीं आम्हीं केलें पाहिजे असें नाही.

२. १९२० सालीं पारंपरिक भाषेत लिहिलेला हा ग्रंथ. त्याचें आधुनिकीकरण करण्याचा अक्षम्य असा प्रयत्न करण्यांत आलेला आहे. साऱ्या अनुस्वारांना एकजात छोट देण्यांत आला आहे— अर्थभेदाचा सुद्धा विचार न करता ! न्हस्वदीर्घांच्या बाबतींतहि बराच गोंधळ !

३. मूळ आवृत्तींत धर्मानंदांनीं देव, संत, यांचा उल्लेख अनेकवचनी केला होता. त्या काळात तशी पद्धत होती : असे सर्व अनेकवचनी उल्लेख या तिसऱ्या आवृत्तींत एकवचनी करण्यांत आलेले आहेत.

४. आणि सर्वोत्तम खेदकारक गोष्ट म्हणजे या आवृत्तीचीं पुढें तपासण्याच्या बाबतींत भलताच गलथानपणा झालेला आहे. ग्रंथांतील वाक्येंच्या वाक्यें आणि ओळींच्या ओळी गायब झालेल्या असून, त्यामुळे ग्रंथांतील मजकूर सुसंबद्धपणें समजणें अशक्य होऊन बसलें आहे. धर्मानंदांच्या दुसऱ्या एका ग्रंथास [पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म, पान १५] लिहिलेल्या प्रस्तावनेत आचार्य काकामाहेब कालेलकर म्हणतात : “ ते [धर्मानंद] अशा बाबतींत [शुद्धलेखनाच्या बाबतींत] अतिशय चौक्रम असत. त्यांना यत्किंचित चूकही खपत नसे ! ” एकंदरीत अभ्यसू वाचकांना ही मोडतोड केलेली तिसरी आवृत्ति बाजूस सारून जुन्या आवृत्त्या धुंडाळीत बसण्याशिवाय गत्यंतर नाही !

आमच्या देशांत अवतीर्ण झाले, त्यांचें शिक्षण आमच्या लोकांतच झाल्याने त्यांनीं पुढें शिकविलेल्या धर्माचा पाया आमच्याच पूर्वजांच्या विचारांवर रचिलेला आहे; त्यांनीं व त्यांच्या शिष्यांनीं आपल्या धर्माचा प्रसार ज्या भाषेत केला, व अजूनहि बौद्धांचे धर्मग्रंथ ज्या भाषेत आहेत, ती आमच्या देशांतील भाषा, असें असून बुद्धासंबंधी माहिती मिळविण्यास आम्हास पाश्चात्यांच्या तोंडाकडे पहावें लागतें ! आमच्या देशांतील परिस्थिति, आमची प्राचीन विचारसरणी व पालि व संस्कृत ग्रंथांचें हृद्गत, पाश्चात्य लोकांना पूर्णपणें समजणें अत्यंत कठीण. शिवाय बौद्ध धर्मग्रंथांचा विस्तार फार मोठा व त्यामुळे त्यांचें अध्ययनहि त्यांच्या हातून अजून पूर्णपणें झालेलें नाही. यामुळे त्यांच्या ग्रंथांत बरेच दोष आढळून येतात हें साहजिकच आहे. हे ग्रंथ वाचून इकडच्या चार गोष्टी, तिकडच्या चार गोष्टी, व त्यांत स्वतःच्या कल्पनांची भर घालून निर्माण झालेले आमच्या देशी भाषांतील या विषयावरील ग्रंथ. ”

बौद्धाबद्दलचे तीन ग्रंथ

दाते यांच्या सूचीवरून तर असे दिसून येते की, मराठीत १९१० पूर्वी बुद्धासंबंधी नाव घेण्यासारखे असे तीनच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले होते. पहिला १८८३ मधला : ‘ बौद्ध धर्माचा संस्थापक साख्यमुनि गौतम यांचें चरित्र ’ हा वासुदेव लक्ष्मण आठवले यांचा, -५२ पानांचा; दुसरा १८९४ मधला : ‘ श्रीजगद्गुरु गौतमबुद्ध चरित्र अथवा महाभिनिक्रमण ’ हा गोविंद नारायण काणे यांचा, - १०० पानांचा; आणि तिसरा १८९८ मधला : ‘ गौतमबुद्धाचें चरित्र ’ हा कृष्णराव अर्जुन केळुमकर यांचा, - १५८ पानांचा.

यांपैकी काणे यांचा ग्रंथ Edwin Arnold कृत Light of Asia च्या आधारे लिहिलेला होता. आर्नोल्ड यांचा इंग्रजी ग्रंथ आणि त्याच्या आधारे काणे यांनी तयार केलेला ग्रंथ, या दोन्हीबद्दल, “ सुळांत आहे त्याच्या एकचतुर्थांश इंग्रजीत वठला नाही, व इंग्रजीच्या एकचतुर्थांश मराठीत आला नाही, ” असे उद्गार डॉ. मांडारकर यांनी धर्मानंदांकडे काढले होते.^५ राहिलेले दोन ग्रंथ डॉ. सुखठगकर म्हणतात त्याप्रमाणे, इकडच्या चार गोष्टी, तिकडच्या चार गोष्टी गोळा करून लिहिलेले. १९१४ साली, त्या काळचे प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. पां. दा. गुणे यांनी धर्मानंदांच्या एका ग्रंथावरील अभिप्रायात, “ बुद्धाविषयी आमच्या लोकांना बुद्धाच्या नांवापुढें व तो निरीश्वरवादी होता, या फलीकडे फारशी माहिती नसते, ”^६ असे म्हटलेले होते. यावरून धर्मानंदांनी ग्रंथलेखनास सुरुवात केली, त्या काळात, बौद्धज्ञानाची इकडील परिस्थिती काय होती याची कल्पना करता येते.

^५. मागे पान ३१ पहा.

^६. बुद्धलीलासारसंग्रह : ले. धर्मानंद कोसंबी.

‘बुद्ध, धर्म आणि संघ,’ हा ग्रंथ छोट्यासाच आहे. पाह्याळ लावून लिहिण्याची धर्मानंदांची पद्धत नव्हती. आवश्यक आणि निश्चित तेवढेच ते लिहीत. पण त्याचबरोबर हातात घेतलेल्या विषयाचे अनेक पुराव्यांसह सखोल प्रतिपादन करण्यात ते कोणतीही कमतरता ठेवीत नसत. एकंदरीत पाहिल्यास त्यांस प्रिय असलेल्या विषयावर त्यांनी आपल्या आयुष्यात जे दोन डझनांवर ग्रंथ लिहिले, त्यांची प्रस्तावनाच ठरावी अशीच या ग्रंथाची ठेवण आहे. धर्मानंदांनी त्यात, “सर्व महत्त्वाच्या गोष्टींचा मोठ्या कुशलतेने संग्रह केला आहे, व त्या होईल तेवढ्या सुगम करून वाचकांपुढे मांडल्या आहेत; व कांहीं कांहीं गोष्टीं तर, बौद्धधर्माच्या स्वरूपाची कल्पना या लहानशा पुस्तकाच्या द्वारे जशी येईल तशी पाश्चात्यांनी लिहिलेल्या मोठमोठ्या ग्रंथांच्या वाचनानेहि येणार नाही.” *

पौराणिक पंथांत ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव ही तीन दैवते प्रमुख मानली जातात. त्रिमूर्ती धर्मातही असेच आहे. त्यात पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा यांना महत्त्व दिले जाते. या दोन्हीपेक्षाही प्राचीन असलेल्या बौद्ध धर्मातही, बुद्ध, धर्म आणि संघ या त्रयीला श्रेष्ठत्व देण्यात येते. यास या धर्मात ‘रत्नत्रय’ अथवा ‘त्रिरत्न’ अशी संज्ञा आहे.

अनेक सद्गुणांनी अलंकृत अशा बुद्धाचे व्यक्तिमत्त्व अलौकिक होते. त्याग आणि तपस्या, दमन आणि शमन, शांती आणि अहिंसा, यांचा अन्यत्र दुर्लभ असा एकत्रित संयोग बुद्धात झालेला होता. अशा या धर्मप्रवर्तकास, त्रिरत्नकल्पनेत पहिले स्थान प्राप्त झाले.

या त्रिरत्नांपैकी दुसरे रत्न म्हणजे बुद्धाने उपदेशिलेला धर्ममार्ग. शील, समाधी आणि प्रज्ञा, ह्या या मार्गाच्या तीन पायऱ्या. यांनाच अधिशीलशिक्षा, अधिचित्तशिक्षा आणि अधिप्रज्ञाशिक्षा, असे म्हणतात. या तीन शिक्षांत संपूर्ण बौद्धधर्माचा अंतर्भाव होतो.

‘संघ’ हे या त्रिरत्नांपैकी तिसरे रत्न; धर्माच्या अभिवृद्धीसाठी संघ स्थापण्याची कल्पना जगात पहिल्यांदा अस्तित्वात आणण्याचे श्रेय बुद्धाना आहे. सर्वस्वाचा त्याग करून जगाच्या कल्याणाकरिता कष्ट करण्यास तयार असलेल्यांस, धार्मिक विचार-आचारांचे योग्य ते शिक्षण देऊन, त्यांच्याकडे बौद्ध धर्माच्या प्रमाराचे आणि प्रचाराचे कार्य सोपवले. या मिश्रसंघात शिस्तशीरपणे कार्य करणाऱ्यांत उच्चनीच भावना नव्हती; वर्णभेद, जातिभेद, लिंगभेद नव्हते; आणि त्यामुळे, या संघाच्या स्थापनेनंतर थोड्याच काळात, हा धर्म अत्यंत फोफावला. धर्मानंदांनी ‘त्रिपिटक’ या मूळ पाली ग्रंथाच्या आधारे या त्रिरत्नांचे अगदी सोप्या भाषेत प्रामाणिक दर्शन या ग्रंथांत करून दिलेले आहे.

बुद्धलीलासारसंग्रह

‘बुद्धलीलासारसंग्रह’ हा १९१४ मध्ये प्रसिद्ध झालेला धर्मानंदांचा दुसरा ग्रंथ. बोधिसत्त्वाच्या कथा, बुद्धचरित्र आणि बुद्धाचा उपदेश, अशा तीन भागांत बुद्धा-संबंधीच्या काही कथा या ग्रंथात संग्रहित केलेल्या आहेत.

ब्राह्मणी धर्माप्रमाणेच बौद्धधर्मातही पुनर्जन्माची कल्पना गृहीत धरलेली आहे. बौद्धत्व प्राप्त होण्यापूर्वी साधक बुद्धाना ‘बोधिसत्त्व’ असे म्हटलेले आहे. ‘बोधी’ म्हणजे ज्ञान आणि ‘सत्त्व’ म्हणजे प्राणी. ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी आपले सारसर्वस्व वेचणारा प्राणी, असा या शब्दाचा अर्थ. सिद्धार्थ बोधिसत्त्वाच्या जन्मात दान, शील, मैत्री, इत्यादी दहा पारमितांचा अभ्यास करतो; भूतदयेसाठी आपल्या प्राणांचे अनेक-वेळा बलिदान करतो; आणि अशा प्रकारे अनेक जन्मांचे फळ म्हणून त्यास शेवटी बुद्धत्व प्राप्त होते. या ‘बोधिसत्त्व’ अवस्थेतील बुद्धाच्या अनेक कथा पाली साहित्यात आहेत. त्यांपैकी आठ कथा, या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात रूपांतरित करून दिलेल्या आहेत.

अंतिम जन्माच्या चरित्रपर अशा पंधरा कथा दुसऱ्या भागात, आणि बुद्धाच्या उपदेशाच्या- विशेषतः वादविवादद्वारा उपपादित केलेल्या सिद्धान्तरूपी अशा पन्नास कथा तिसऱ्या भागात देऊन, हा ग्रंथ पुरा केला आहे.

या ग्रंथास डॉ. भांडारकर आणि डॉ. पां. दा. गुणे यांनी आपले अभिप्राय-लेख जोडलेले आहेत. “हा ग्रंथ सर्वोस आदरणीय आणि संग्राह्य आहे,” असे सांगून डॉ. भांडारकर म्हणतात, “कोणत्याही धर्माचे प्रवर्तक आणि तत्संबंधाने प्रसिद्धीस आलेले साधुरूप यांनी केलेल्या अद्भुत चमत्कारांविषयी कथा त्यांच्या अनुयायांत प्रचलित असतात, आणि धर्मग्रंथांतहि त्यांचा उल्लेख असतो; त्यांचा सर्वथा परित्याग करतां नये. कां की, त्यांत कधी कधी तथ्याचा अंश असतो, आणि तो नसला तरी त्या कथांच्या योगे अनुयायीवर्गाच्या मनाची स्थिति, आणि ज्या काळी त्या कथा प्रवृत्तित आल्या त्या काळाच्या चालीरीति, यांचे ज्ञान होण्यास त्या फार उपयोगी असतात.”

या सर्वच कथा ‘त्रिपिटक’ या ग्रंथाच्या आधारे लिहिल्या असून, त्यांच्या प्रस्तावनेत, “बुद्धचरित्राच्या रूपाने पाली वाङ्मयाचे दिग्दर्शन करण्याचा उद्देश असल्यामुळे, या गोष्टींची ऐतिहासिक छाननी केलेली नाही,” असे धर्मानंदांनी म्हटलेले आहे.

१९१७ ते १९२५

१९१७ ते १९२५ या काळात धर्मानंदांचे एकंदर चार ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. ‘लघुपाठ’ हा त्यांचा लहानसा ग्रंथ १९१७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. मुंबईतील एक बुद्धभक्त स्नेही डॉ. आनंदराव नायर यांच्या इच्छेस मान देऊन त्यांनी हा ग्रंथ तयार केला. डॉ. नायर यांनाच तो धर्मानंदांनी अर्पण केला आहे.

बौद्ध धर्मीयांस नित्यपाठास उपयोगी ठरतील अशा बौद्धसूत्रांचा त्यांच्या मराठी अनुवादासह या ग्रंथात संग्रह केलेला आहे. सीलोनमध्ये तेथील बौद्धधर्मीयांत 'परित' नावाचा अशा प्रकारचा ग्रंथ त्या वेळी प्रचारात होता. तो मूळ त्रिपिटकावरूनच तयार झाला होता. त्यातील आठ आणि इतर दोन, अशा दहा सूत्रांचा हा 'लघुपाठ' बनलेला आहे. याची दुसरी आवृत्ती १९३७ मध्ये मुंबईत धर्मानंदांनी 'बहुजन विहार' स्थापन केल्यानंतर प्रकाशित झाली. याच विहाराने ती प्रकाशित केली.

१९१८ मध्ये धर्मानंद दुसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. तेथे ते चार वर्षे होते. १९२२ साली तेथून परत आल्यावर त्यांनी गुजरात विद्यापीठाच्या पुरातत्त्व मंदिरात संशोधन-अध्यापनास सुरुवात केली. या काळात त्यांचे 'निवेदन' आणि 'जातक-कथा, भाग १ ला,' हे दोन ग्रंथ १९२४ मध्ये, आणि 'समाधिमार्ग' हा १९२५ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

'निवेदन' हा ग्रंथ सुरुवातीसच प्रस्तुत ग्रंथात समाविष्ट करण्यात आलेला असल्यामुळे त्यांतील मजकुराबद्दल सविस्तरपणे लिहिण्याची गरज नाही. तसे पाहिल्यास या निवेदनातील काही भाग १९१२ ते १९१६ या काळात गोमन्तकातील 'भारत' या सप्ताहिकातून प्रसिद्ध झाला होता. पण त्या वेळी पहिल्या महायुद्धास सुरुवात झाल्याने भारताचे प्रकाशन अनियमित झाले, आणि शेवटची पाच प्रकरणे प्रकाशित होऊ शकली नाहीत. शेवटी तो सर्वच ग्रंथ दामोदर र. मित्र यांनी आपल्या 'मनोरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी'तर्फे प्रकाशित केला. याच वर्षी या ग्रंथाचा 'आपवीती' हा गुजराती अनुवादही प्रसिद्ध झाला.

पाली भाषा आणि बौद्धधर्माचे तज्ज्ञ या नात्याने सुविख्यात हार्वर्ड विद्यापीठाच्या पंडितांना मार्गदर्शन करण्यासाठी दोन वेळा अमेरिकेस जाऊन आलेले धर्मानंद हे पहिलेच भारतीय असल्यामुळे, इकडील लोकांत त्यांच्याविषयी बरेच कुतूहल उत्पन्न झाले होते. 'निवेदन' आणि 'आपवीती' या दोन्हीमुळे व्यक्तिशः धर्मानंदांची आणि त्यांनी केलेल्या तपश्चर्येची ओळख सर्वांस झाली, आणि त्यामुळे हे दोन्ही ग्रंथ त्या काळात बरेच गाजले. गांधीजींचे एक सहकारी किशोरीलाल मशरूवाला यांनी एका पत्रात धर्मानंदांच्या या ग्रंथासंबंधी पुढीलप्रमाणे उद्गार काढलेले आहेत :

“उनकी 'आपवीती' [गुजराती] आपने पढ़ी है या नहीं? बहुत पढ़ने योग्य है। सत्यधर्मकी खोजके लिए पुरुषार्थी समुक्षु क्या क्या करेगा और कितने कष्ट उठायेगा इसकी उसमें तबारीख है। और बादमें जो उन्होंने प्राप्त किया उसे जगतको वितरण करनेके लिए भी उन्होंने जीवन थक जाय तब तक परिश्रम किया है। बहुत बड़े भंडारमें से अच्छेसे अच्छे मोती चुन चुन कर उन्होंने

हमें दिखा दिये हैं। वे बड़े संत पुरुष हैं। यह एक भाषालंकार नहीं, सच बात है।”

बुद्धाच्या 'बोधिसत्त्व' अवस्थेतील कथांसंबंधीचे विवेचन मागे आलेच आहे. 'जातक' या शब्दाचा अर्थ 'जन्मासंबंधी' असा होतो. अशा कथा बौद्धांच्या 'खुद्दक-निकाय' च्या दहाव्या भागात आहेत. या कथांचे स्वरूप लोकसाहित्याशी सहधर्मी असे असून माणसांप्रमाणेच पशुपक्ष्यांच्याही कथा त्यात आहेत. त्रिपिटक ग्रंथावर सिंहली भाषेत टीका लिहिल्या होत्या. त्यांना अट्ठकथा असे म्हणत असत. इ. स. च्या पाचव्या शतकात बुद्धबोधाचार्यांनी ह्या अट्ठकथांचे पाली भाषेत रूपांतर केले.

अशिया खंडात बौद्धधर्माच्या प्रचारासाठी ह्या जातक अट्ठकथांचा फार चांगला उपयोग झाला. इराण, अरबस्तान, या मार्गाने या कथा युरोपात पोचल्या. जागतिक कथासाहित्याचा उगम जातक कथांत आहे असे बर्नुफ या पंडितांचे मत आहे. या कथांमुळेच पाश्चात्यांचे लक्ष बौद्धधर्माकडे वळले. बुद्धकालीन भारतातील समाजधर्म, राजनीती, भूगोल, आर्थिक स्थिती, चालीरीती, इत्यादींचे दर्शन या कथांतून होते. तसेच सांची, अजंठा, वेरूळ आणि इतर अनेक बौद्धकालीन शिल्पांतून या कथा चित्रित झालेल्या आहेत.

धर्मानंदांनी अट्ठकथांतील निवडक ९५ कथा 'जातक-कथा संग्रह : भाग १ ला' या ग्रंथात मराठी स्वरूपात संग्रहित केल्या आहेत. याच भागात पुढील भागही लकवरच प्रसिद्ध होणार असल्याचे जाहीर केलेले आहे. पण हा दुसरा भाग अजूनही प्रसिद्ध झालेला नाही. अनुवादित केलेल्या या कथांच्या २ व्या नि ३ व्या भागाचे हस्तलिखित-बाड सध्या मुनि श्रीजिनविजयजी, जयपूर, यांच्याकडे आहे.

समाधिमार्ग

'समाधिमार्ग' हा १९२५ मध्ये प्रसिद्ध झालेला धर्मानंदांचा सहावा ग्रंथ. या वेळी ते गुजरात विद्यापीठाच्या 'पुरातत्त्व मंदिरा' शी संबंधित होते. आपला हा ग्रंथ त्यांनी त्या विद्यापीठाचे महामात्र किशोरीलाल बनश्याम मशरूवाला यांना अर्पण केलेला आहे.

८. धर्मानंदांचे निधन ४-६-१९४७ रोजी सेवाग्राम येथे झाले. त्यापूर्वी दहाच दिवस मशरूवाला यांनी बारडोलीहून बलवन्तसिंहजी यांना धर्मानंदांची चौकशी करून लिहिलेल्या पत्रातील वरील मजकूर आहे. बलवन्तसिंहजी हे त्या वेळी गांधी-आश्रमाचे व्यवस्थापक होते. धर्मानंदांची काळजी घेण्याचे काम गांधीजींनी त्यांच्याचकडे सोपविले होते. वरील आपल्या पत्रात मशरूवाला यांनी सेवाग्रामला येऊन धर्मानंदांची सेवा करता येत नाही याबद्दल खेद व्यक्त केला आहे. बापूंचे छायांमै : ले. बलवन्तसिंह प्र. २९, पा. ३९४.

योगसाधना ही भारतीयांची फार प्राचीन अशी आध्यात्मिक विद्या. तिचे मुख्य

प्रयोजन मोक्ष मिळविणे हे होते. बुद्धाच्या धर्ममार्गात या योगसाधनेचे महत्त्व मान्य केलेले असले तरी ते गौग असे आहे. बुद्धाने स्वतः आळार कालामाचा 'राजयोग', आणि त्या काळी मगध देशात प्रचलित असलेला 'हठयोग', यांचा अभ्यास केला होता, नि अनुभवही घेतला होता. पण आपल्याच सुखावर भर देणारी कालामादिकाची समाधी, किंवा आपलेच दुःख वाढविणारी हठयोगी समाधी या दोन्ही त्याच्या पसंतीस उतरल्या नाहीत, आणि त्याने खास आपला मध्यम समाधिमार्ग दाखवून दिला.

पाली भाषेतील 'विमुद्धिमग्ग' या ग्रंथात या समाधीचे विस्तारपूर्वक विवेचन केलेले आहे. पण तो ग्रंथ फार मोठा असल्यामुळे, त्यातील विवेचन सारांशरूपाने या ग्रंथात देऊन, धर्मानंदांनी बौद्धांच्या समाधीचा—समाधानाचा प्राचीन मार्ग, वाचकांस दाखवून दिला आहे.

बौद्ध संघाचा परिचय

१९२६ च्या जानेवारीत धर्मानंद तिसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. तेथे जाण्यापूर्वी 'बौद्ध संघाचा परिचय' हा ग्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केला. त्यांनी तो आचार्य काकासाहेब कालेलकर यांस अर्पण केला आहे.

'त्रिपिटक' हा बौद्धधर्माचा पाली भाषेतील मुख्य ग्रंथ. त्याचे जे तीन विभाग आहेत त्यांपैकी 'विनयपिटक' हा एक. 'विनय' म्हणजे आचरणाचे नियम.

बोधिसत्त्वाने प्रव्रज्या घेतली आणि घर सोडून तो 'हितकर मार्गाचा आणि श्रेष्ठ, लोकोत्तर, शान्त तत्त्वाचा बोध' करून घेण्यासाठी आळार कालमाकडे गेला. त्याने त्याला चार ध्याने नि त्यावरच्या तीन पायऱ्या शिकविल्या. पण तेवढ्याने बोधिसत्त्वाचे समाधान झाले नाही. तेथून तो प्रसिद्ध श्रमणनाथकांचे तत्त्वज्ञान जाणून घेण्यासाठी राजगृहाला आला. तेथील सर्व संप्रदाय तपश्चर्याला महत्त्व देतात असे त्यास दिसून आले. त्याच्या-प्रमाणेच तपश्चर्या करण्याचे ठरवून तो उरूवेलेला आला. या ठिकाणी त्याने राजयोग, हठयोग, उपोषणे वगैरे स्वरूपाची तीव्र तपश्चर्या सात वर्षे केली. पण त्यातही त्याचे समाधान झाले नाही. ती निरर्थक असल्याची त्यास जाणीव झाली.

यानंतर बोधिसत्त्व परत साध्या ध्यानमार्गाकडे वळला. तीव्र तपश्चर्येऐवजी साध्या ध्यानमार्गानेच तत्त्वबोध होण्याची शक्यता त्याला आता दिसू लागली. एका वैशाखी पौर्णिमेच्या रात्री, बोधिसत्त्वाला आपल्या साध्या ध्यानमार्गात मग्न असताना, तत्त्वबोध झाला. त्या वेळेपासून त्यास 'बुद्ध' ही संज्ञा प्राप्त झाली. त्याला झालेला तत्त्वबोध 'चार आर्य सत्ये नि तदन्तर्गत अष्टांगिक मार्ग', यात सामावलेला होता. त्यांचा उपदेश त्याने आपल्या बरोबरीच्या चार साथींना केला. या उपदेशाला 'धर्मचक्रप्रवर्तन' म्हणतात.

आपणास सापडलेल्या या नव्या धर्माचा सर्व लोकांत प्रसार करण्याचा त्याने विचार केला आणि त्याकरिता संघाची स्थापना केली. सुरुवातीस फक्त पाच भिक्षू असलेला हा संघ नंतर फार झपाट्याने वाढत गेला. त्यांच्या अनुयायांची संख्या अशा रीतीने वाढू

लागल्यावर, त्यांचा निवास विहारांतून होऊ लागला. त्यामुळे भिक्षु-भिक्षुणींच्या आचारा-संबंधी नियम करण्याची जरूरी बुद्दाला भासू लागली. तसेच हा संघ कार्यक्षम व्हावा, आपल्या पश्चात त्यात एकोपा रहावा, आणि त्याच्याकडून जनतेची सेवा योग्य प्रकारे अव्याहत होत रहावी, म्हणून ही नियम करण्याची गरज त्यांस भासू लागली. या-करिता बुद्धाने जे आचार संविधान सांगितले, त्याच्या संग्रहास 'विनयपिटक' म्हणतात.

'बौद्ध संघाचा परिचय' या ग्रंथाद्वारे साररूपाने वरील माहिती मराठीतून वाचकांस सादर केली असून त्याच्या शेवटी बुद्धसमकालीन श्रावकसंघातील व्यक्तींची संक्षिप्त चरित्रे दिली आहेत. बौद्धकालीन भारतीय समाजाचे दर्शन या ग्रंथातून फार उत्तमपणे घडून येते. त्या काळातील वेषभूषा, राजनीती, आचारविचार, भिक्षू आणि गृहस्थ कसे राहात होते, या सर्वांची माहिती या ग्रंथात मिळते. त्याचप्रमाणे काळें, वेरूळ, वगैरे लेण्यांतून सापडणाऱ्या कोरीव शिल्पांचा अर्थ समजण्यास, आणि चिनी प्रवाशांनी त्या काळी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांतील माहितीचे स्पष्टीकरण होण्यास हा ग्रंथ फार उपयोगी आहे.

हिंदी संस्कृती आणि अहिंसा

धर्मानंदांनी आपल्या लेखनास सुरुवात केली ती एक विशिष्ट हेतू मनाशी धरून. "सामान्य लोकांना उपयोगी पडण्यासारखे बौद्ध वाङ्मय देशी भाषांतून तयार करणे," हा तो हेतू. वर उल्लेखित 'बौद्ध संघाचा परिचय', ह्या त्यांच्या सातव्या ग्रंथापर्यंतचे सारे ग्रंथ याच उद्देशास अनुसरून त्यांनी लिहिले. यानंतर सात-आठ वर्षांनी प्रसिद्ध केलेला 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हा ग्रंथ मात्र पूर्णपणे वेगळ्या स्वरूपाचा आहे.

प्रस्तुत ग्रंथातील आतापर्यंतच्या लिखाणावरून धर्मानंदांचे लोकविलक्षण चरित्र वाचकांच्या लक्षात आलेच असेल. अल्प वयातच त्यांना बुद्ध भगवानाची ओळख झाली. अत्यंत चिकाटीने आणि अनेक विपत्तींना तोंड देत त्यांनी बुद्धाचा कल्याणकारी धर्ममार्ग समजून घेतला. त्यांस तो पटला, आणि त्यांनी तो आचरणातही आणला. एवढेच नव्हे तर या धर्माचा प्रसार करणे हे आपल्या जीवनाचे ध्येय ठरवून, आपल्या पुढील आयुष्याची तब्बल चाळीस वर्षे त्यांनी त्रिलंडात बौद्धशानाचा अखंड उपदेश आणि प्रचार केला.

त्यांचे तत्त्वशोधक मन मात्र एवढ्यावरच थांबले नव्हते. ते याचबरोबर नवे नवे संस्कार ग्रहण करीत होते. अमेरिकेत त्यांचे येऊन जाऊन एकंदर साडेसात वर्षे वास्तव्य झाले. या ठिकाणी त्यांची समाजशास्त्राची ओळख झाली. त्याचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. याच अभ्यासातून मार्क्सप्रणीत समाजवादाशी त्यांची ओळख झाली. तो त्यांस ग्रहणीय वाटला. नंतर रशियात केलेल्या एका वर्षाच्या वास्तव्यामुळे तेथे चालू असलेल्या नव्या समाजरचनेचा प्रयोग त्यांस फार जवळून पाहावयास मिळाला. भारतातील गांधीप्रणीत विचारप्रणालीनेही त्यांच्या मनाचा पगडा घेतला. गांधीजींच्या समग्र जीवनव्यापी अहिंसेच्या आणि सत्यग्रहाच्या महान प्रयोगात स्वतः सामील होऊन, त्याचाही त्यांनी अनुभव घेतला.

अशा प्रकारे झालेल्या मनोविकासाच्या परिणतावस्थेत धर्मानंदांनी जे तीन महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले, त्यांपैकी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा', हा एक ग्रंथ आहे. आपल्या ह्या मूळग्राही अशा ग्रंथाचा उद्देश स्पष्ट करताना, प्रस्तावनेत धर्मानंद म्हणतात :

“सामान्य माणसाच्या अन्तःकरणाला भगवान बुद्धाने निगा नसलेल्या शालवनाची उपमा दिली आहे. भगवान म्हणतो, 'भिषु हो, समजा कीं एखाद्या गांवाजवळ किंवा नगराजवळ एक शालवन एरंडांनीं आच्छादित होऊन गेलेलें असेल. एखादा माणूस त्याची सुधारणा व अभिवृद्धि करूं इच्छील. तो त्या वनांतील वाकडें विनाशक झाडें तोडून बाहेर काढील, व जंगल साफ करून शालवृक्षाच्या सरळ रोपांना वाढ देईल. तेणेंकरून तें शालवन कांहीं काळानें वृद्धिंगत होईल. त्याचप्रमाणें, भिषुहो, तुम्ही अ-कुशल विचारांचा त्याग करा, व कुशल विचारांची वाढ करण्यास झटा. तेणेंकरून तुमची अभ्युन्नति होईल.' ” ९

“ह्या उपमेतील एरंडाच्छादित शालवनासारखी हिंदी संस्कृतीची स्थिति झाली आहे. शेंकडों वर्ष तिची हेळसांड करण्यांत आल्यामुळे तिच्यांत कुसंस्कारांचें रान माजून राहिलें आहे, आणि तें तोडून टाकल्याशिवाय तिच्यांतील सुसंस्कारांचा विकास होणें शक्य नाहीं. तिच्या संशोधनकार्यांत भावी संशोधकांना जर प्रस्तुत पुस्तकाचा अल्पस्वल्प उपयोग झाला, तर माझ्या परिश्रमाचें सार्थक होईल.”

बुद्धिवादी दृष्टिकोणाने भारतीय संस्कृतीचे आरंभापासून आलोडन केलेल्या या ग्रंथात धर्मानंदांनी बाबिलोनियन, आर्य, नि दास, या तीन लोकांच्या संस्कृतीच्या मिश्रणाने मूळ वैदिक संस्कृति कशी बनली, तिचा विकास कसा होत गेला, मानवांना देवपणा कसा आला, इत्यादी गोष्टींचा निःपक्षपातीपणे परामर्श घेऊन, नंतर ते अहिंसाधर्माच्या विवेचनाकडे वळले आहेत. त्यांच्या विवेचनाची दिशा पुढीलप्रमाणे :

मोक्षेसला परमेश्वराकडून मिळालेल्या आज्ञांत अहिंसेचा समावेश आहेच. परंतु ती यहुदी लोकांपुरतीच होती, हे जुन्या करारावरून स्पष्ट होते. तशा तऱ्हेची अहिंसा सर्व प्राथमिक जनसमूहांत असेच. वेदकालापूर्वी भारतीय तपस्वी अहिंसेला तपश्चर्येचाच अंश मानीत नि प्राणिमात्रांना दुःख नये असा तिचा अर्थ करीत. देवकी कृष्ण हा सुद्धा अहिंसा धर्माचाच भक्त होता.

आर्यांच्या स्वाभ्यांनंतर सिंधुदेशात यज्ञयागांच्या संस्कृतीचा विकास झाला. परीक्षित आणि जनमेजय यांच्या कारकीर्दीत तिचा गंगा-यमुनेच्या प्रदेशात फैलाव झाला. त्यानंतर एका शतकाच्या आत जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथ याने अहिंसेच्या यामाला सत्य, अस्तेय, नि अपरिग्रह, या तीन यामांची जोड देऊन अहिंसा धर्म व्यवहार्य केला. पण ही त्यांची अहिंसा तपोमिश्र होती. त्यानंतर सरासरी दोनशे वर्षांनी शाक्य मुनीने तपश्चर्येपासून

अहिंसेला मोकळे केले आणि तिची सांगड प्रज्ञेशी बाळून दिली. यामुळेच अहिंसा धर्म इतका कार्यक्षम झाला की, भारतातील त्या वेळी अस्तित्वात असलेली यज्ञयागांची संस्कृती पार लोपून गेली. एवढेच नव्हे तर या नव्या अहिंसा धर्माने संबंध आशिया खंडावर आपला प्रभाव प्रस्थापित केला.

यामुळे ब्राह्मणांना यज्ञयाग सोडावे लागले. पण यज्ञयाग सोडले तरी आपले वर्चस्व या ना त्या रीतीने कायम ठेवण्याचा आपला प्रयत्न ब्राह्मणांनी चालूच ठेवला. अहिंसा धर्माचे पुरस्कर्ते श्रमण, आरंभी बुद्धाने बाळून दिलेल्या नियमाप्रमाणे अत्यंत साधेपणे रहात नि सामान्य जनांच्या हितसुखार्थ झटत. परंतु नंतर विहारांना नि अपाश्रयांना राजेरजवाड्यांकडून इनामे मिळू लागली. त्यामुळे श्रमण सुवासीन बनून परिणामी आपल्या पंथाच्या अभिवृद्धीसाठी खोष्ट्यानाष्ट्या दंतकथा रचू लागले. पुराणांना यामुळे जोर चढला, नि ब्राह्मणांनी याचा फायदा घेऊन श्रमणसंस्कृतीचा पराभव केला. या वेळेपासून आजकालची पौराणिक संस्कृती उदयास आली.

या विवेचनानंतर पाश्चात्यांच्या सहवासाने पौराणिक संस्कृतीचे दोष कसे उघड होऊ लागले, आणि भारतात धार्मिक, सामाजिक नि राजकीय बाबतीत निरनिराळे प्रयोग कसे सुरू झाले, याची सारभूत माहिती त्यांनी दिली आहे. अर्थातच भारतीय संस्कृतीच्या विद्यमान स्वरूपाचे विवेचन करताना त्यात समाजवाद, साम्यवाद आणि गांधीवाद याबद्दलचे आपले विचार त्यांनी मांडलेले आहेत.

त्यांना महात्माजींच्या सत्याग्रहाचा प्रयोग फार श्रेष्ठ वाटतो. परंतु प्रज्ञेचे योग्य पाठबळ न मिळाल्याने तो सर्वस्वी यशस्वी होऊ शकला नाही असे त्यांचे मत आहे. या दोन्हींच्या समत्वावर मानवी हित अवलंबून असल्याचे प्रतिपादन त्यांनी केले. शेवटी त्यांनी जगात चिरंतन शांतता आणि सौख्य प्रस्थापित होण्यास गरज असलेल्या नव्या मानवधर्माचे स्वतःचे असे सामाजिक तत्त्वज्ञान प्रकट केले आहे. या त्यांच्या महत्त्वपूर्ण तत्त्वज्ञानाची जास्त छाननी पुढे प्रकरण २३ मध्ये येणार आहे.

‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ हा धर्मानंदांचा ग्रंथ दिसायला फक्त ३३२ पानांचा लहानसाच असला तरी, पु. मं. लाड यांच्या शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास, “भारतीय संस्कृतीचा आरंभापासून इतका व्यापक आढावा घेतलेलें व जागतिक संस्कृतीशी भारतीय संस्कृतीचा अनुबंध जोडणारें एवढें मूळग्राही विवेचन मराठीतच काय पण अन्य भाषांतहि कचितच आढळेल. हें पुस्तक म्हणजे नाना कल्पना-सिद्धान्तांच्या मूळ स्वरूपांतील हिऱ्यांची खाण आहे.” १०

भगवान बुद्ध

“बुद्ध भगवंताच्या २५०० व्या परिनिर्वाण जयंतीच्या निमित्तानें बुद्धावर बरीच

पुस्तकें व इतर लिखाण प्रसिद्ध झालें. पण परशोधित सत्याचें दर्शन बडवणारा ग्रंथ म्हणून प्रस्तुत ग्रंथाचें प्रथम स्थान यत्किंचितहि ढळलें नाहीं. किंबहुना इतरांच्या लेखनाला हा ग्रंथ आधारभूत ठरला. ” असे प्रा. श्री. ना. बनहट्टी, ‘भगवान बुद्ध’ या धर्मानंदांच्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने म्हणतात. ११

या ग्रंथाची ही दुसरी आवृत्ती १९५७ मध्ये आणि तिसरी आवृत्ती १९७४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. पहिली आवृत्ती पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध अशा स्वतंत्र दोन भागांतून १९४० मध्ये प्रसिद्ध झाली होती. आज सव्वीस वर्षे उलटल्यावरही या ग्रंथाचे वर उल्लेखित स्थान नि अद्ययावत्त्व, अजूनही टिकून आहे असे म्हणता येईल.

प्रकाशन क्रमाने ‘भगवान बुद्ध’ हा धर्मानंदांचा दहावा ग्रंथ. ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ या ग्रंथानंतर पांच वर्षांनी हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. या मधल्या काळातील जवळ जवळ साडेतीन-चार वर्षे धर्मानंद मुंबईत ‘बहुजन विहार’ स्थापण्याच्या कार्यात गुंतलेले होते. नाही म्हटल्यास या काळात टॉलस्टॉयकृत Ivan The Fool या नावाजलेल्या कथेचे त्यांनी केलेले मराठी रूपांतर १९३८ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले आहे.

बुद्धाच्या २५०० व्या महापरिनिर्वाणाच्या जयन्तीच्या निमित्ताने भारतीय साहित्य अकादेमीने भारताच्या (मराठीशिवाय) बाकीच्या १३ राष्ट्रीय भाषांतून प्रस्तुत ग्रंथाची भाषांतरे प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय घेतला. आणि याकरिता आखलेल्या योजनेनुसार त्याच्या हिंदी अनुवादाची छापील प्रत २२ मे १९५६ रोजी राष्ट्रपतींना नजर करण्यात आली. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांनी आपल्या दोन लाख अनुयायांसह नागपूर मुक्कामी बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. या प्रसंगांही सर्वमान्य अधिकृत ग्रंथ म्हणून या धर्मानंदांच्या ग्रंथाला प्रसिद्धी मिळाली.

पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म

यानंतरचे राहिलेले दोन ग्रंथ म्हणजे ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ आणि ‘बोधिसत्त्व नाटक’ हे होत. हे दोन्ही धर्मानंदांच्या निधनानंतर ‘धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट’ने १९४९ मध्ये प्रसिद्ध केले.

‘चातुर्याम धर्म’ म्हणजे अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह, या चतुष्टयीचा धर्म. जैनांचा पार्श्वनाथ याने हा धर्म प्रथम प्रचलित केला. तसे पाहिल्यास या धर्माचा उगम ऋषिमुनींच्या अहिंसा धर्मातून झालेला आहे. बुद्धाने त्यास समाधीची आणि प्रवेशी जोड देऊन, त्याचा विकास केला. ख्रिस्ताने यहुदी लोकांच्या यहुवाच्या आधारे त्याचा पश्चिमेकडे प्रचार केला. त्याला अंगमेहनतीची जोड देऊन, सत्याग्रहाच्या रूपाने राजकीय क्षेत्रात देखील तो कसा प्रभावशाली करता येईल, हे महात्मा टॉलस्टॉयने

विशदपणे दर्शविले; आणि महात्मा गांधींनी त्याचे प्रत्यक्ष प्रयोग करून ते सिद्धीला जातात हे दाखवून दिले. चातुर्याम धर्माचा हा उगम, विकास, त्याचे पुरस्कर्ते, त्यांचे प्रयत्न वगैरे कितीतरी मोठा प्रांत धर्मानंदांनी या लहानशा ग्रंथात आक्रमिला आहे. आणि विशेष म्हणजे सर्व धर्मांतील गुणदोष यांची चर्चा मोकळ्या मनाने करून शेवटी, जगाचा तरणोपाय कशात आहे हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

या ग्रंथाच्या शेवटी पार्श्वनाथाच्या ‘मारणांतिक सल्लेखना’चा थोडक्यात ऊहापोह धर्मानंदांनी केला आहे. ‘मारणांतिक सल्लेखन’ म्हणजे आमरण उपवास. असाध्य व्याधीमुळे, किंवा जरेमुळे, शरीर दुर्बल झाले तर जैन साधू आणि गृहस्थ उपवास करून प्राण सोडीत असत. पार्श्वनाथाने देखील याच विधीने संमत शिखरावर देहत्याग केला अशी जैन वाङ्मयात कथा आहे. धर्मानंदांनी या व्रताचा पुरस्कार केला असून, रोग्यांनी आणि जराजर्जरांनी हे व्रत पाळून देहत्याग केला तर समाजाचा पुष्कळ व्यय वाचून, समाज प्रफुल्लित राहील, असे त्यांनी प्रतिपादन केलेले आहे. आपणास पटलेल्या या विचारा-नुसार स्वतः वागून पार्श्वनाथाप्रमाणेच धर्मानंदांनीही शेवटी देहत्याग केला याची माहिती पुढे येणारच आहे.

या ग्रंथास, धर्मानंदांसंबंधी आणि त्यांच्या एकंदर कार्यासंबंधीचे विवेचन करणारा ‘दरा समाजधर्म’ या नावाचा काकासाहेब कालेलकरांनी लिहिलेला एक निबंध जोडलेला आहे.

बोधिसत्त्व नाटक

साधुचरित, त्रिलंबपंडित, पालिवाङ्मयविशारद, बौद्धतत्त्वज्ञानाचे मर्मज्ञ, विद्वान टीकाकार, असे ज्यांचे वर्णन करण्यात येते, त्या धर्मानंदांनी आपल्या आयुष्याच्या अगदी शेवटच्या काळात एक नाटकही लिहिले होते, असे कोणास सांगितले तर त्यास आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. आणि तशात जर त्याने धर्मानंदांचे ‘निवेदन’ वाचलेले असेल तर हे आश्चर्य साधेसुधे राहणार नसून त्यास धक्का देणारे ठरेल! याचे कारण धर्मानंदांनी आपल्या ‘निवेदनात’, त्यांस कोणीही नाट्यद्वेष्टे म्हणावे इतक्या कडकपणे गोमन्तकीयांच्या नाट्यव्यसनावर टीका केली आहे.

एखादे शाश्वत, सनातन, नि विश्वव्यापी सत्य, जगाच्या गळी उतरविण्यासाठी नाटक हे प्रभावी साधन कसे आहे हे जगातील मोठमोठ्या नाट्यलेखकांनी दाखवून दिले आहे. “बोधिसत्त्वाच्या चरित्राची रूपरेषा एकदम ध्यानांत यावी.” या उद्देशाने आपण हे नाटक लिहिले असल्याचे धर्मानंदांनी या नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हटलेले आहे. तसे पाहिल्यास, बुद्धाच्या चरित्राची रूपरेखा त्यापूर्वी त्यांनी लिहिलेल्या ‘भगवान बुद्ध’ इत्यादी त्यांच्या ग्रंथांतून आलेलीच आहे. पण त्याच गोष्टीकरिता हे वेगळे नाटक लिहिण्याचे कारण काय?—याचे स्पष्टीकरण काकासाहेब कालेलकरांनी या ग्रंथास जोडलेल्या ‘संयुक्तिक उपपत्ति’, या आपल्या निबंधात पुढीलप्रमाणे केले आहे:

“भक्कम ऐतिहासिक पुराव्यावांचून एक वाक्यही लिहावयाचें नाहीं अशा वृत्तीनें आजन्म ज्यांनीं बोलण्या-लिहिण्याचें काम केलें, त्यांना गौतम बुद्धाच्या गृहत्यागाची आणि प्रव्रज्याग्रहणाची नवीन व सयुक्तिक उपपत्ति सुचली असतांना, आणि ती उपपत्ति खरी असावी असें वाटण्याइतका पुरावा मिळूनहि तो अपुरा असल्याची खलखल लागली असतांना त्यांनीं काय करावें ? शेवटीं त्यांनीं आपली उपपत्ति या नाटकाच्या रूपांत मांडून संतोष मिळविला.

“ज्या राजपुत्रांनें लहानपणींच लिपि शिकून घेऊन सर्व शास्त्रांत प्रवेश करून घेतला होता, शस्त्रविद्येत ज्यानें प्रावीण्य मिळविलें होतें, आणि ज्याला लग्न होऊन एक मूलहि झालें होतें, त्याला जरा, व्याधि आणि मरण यांची कल्पनाच नसावी आणि त्यांचें दर्शन होतांच त्याला घर सोडून जाण्याची बुद्धि व्हावी हें देखील अनैतिहासिक आणि असंभवनीय वाटतें. आणि त्या राजपुत्राला जन्म मृत्यु, जरा आणि व्याधि यांचें जें औषध सांपडलें तें देखील जगांतील भौतिक जरा, व्याधि आणि मरण त्यांना दूर करूं शकलें आहे असेंहि नाहीं. तृष्णा-नाशानें वासनामूलक दुःखें दूर होतील. सम्यक् आजीवानें कित्येक व्याधि टळतील. सम्यक् कर्मान्ताच्या योगानें पापाकडील ओढा नाहींसा होईल. सम्यक् दृष्टीनें मोह दूर होईल. पण प्रत्येक शरीराच्या वाट्याला असलेलें मरण कांहीं टळणार नाहीं. ज्या मरणाचें दर्शन राजपुत्र गौतमाला झालें होतें तें मरण तथागत बुद्धाला देखील टळलें नाहीं !

“यावरून असेंच समजलें पाहिजे कीं, ज्या गोष्टीची तळमळ बुद्धाला लागली होती आणि ज्या दुःखाचा परिहार त्याला सांपडला तें केवळ शारीरिक दुःख नसून तें सामाजिक दुःख होतें. माणसा-माणसांतील व्यवहार जर शुद्ध असला आणि व्यक्तीचें जीवन जर असामाजिक नसलें तर व्यक्ति आणि समाज दोघेहि सुखी होतील.

“नेहमीच्या व्यवहारांत जे चुकीचे आदर्श बाळगले जातात आणि राष्ट्रां-राष्ट्रांच्या व्यवहारांत जी नैतिक शिथिलता आढळून येते त्याचा उपाय बुद्धाला सांपडला आणि तो त्यानें लोकांना जन्मभर उपदेशिला. पारलौकिक इतिहास-भूगोलाच्या कल्पना लोक पुराणांतून वाचतात. स्वतःच्या चुकांचें खापर दैवाच्या अथवा दैवी व्यक्तींच्या मार्शी फोडतात आणि भोगविलासांनीं क्षीण झाल्यानंतर दुसऱ्या टोकाला जाऊन देहदंडन करणें हाच तरणोपाय आहे असें मानतात, आणि ज्याप्रमाणें इहलोकीं राज्यकर्त्यांना लांच देऊन कायद्याला धाब्यावर बसवितां येतें, त्याचप्रमाणें देवदेवींना यज्ञयागादिकांची लांच देऊन कर्माच्या आणि कर्मफलाच्या सार्वभौम सिद्धान्ताच्या कचाट्यांतून सुटून जाण्याची आशा बाळगतात.

“या सर्व गोष्टींचें वैयर्थ्य सिद्धार्थाला पडलें आणि त्यानें मनुष्यजातीला या भ्रमजालांतून सोडविण्याची प्रयत्न केला.

“या दृष्टीनें पाहतां धर्मानंदांनीं मांडलेली उपपत्ति अधिक सयुक्तिक वाटते. आणि म्हणावेसें वाटतें कीं, गौतमाच्या वैराग्याला कारण कांहीहि झालेलें असो, प्रस्तुत नाटकांत दिलेल्या उपपत्तीनंतरच बुद्धाचा उपदेश आपल्याला अधिक चांगल्या रीतीनें पडतो.”

धर्मानंदांनीं लिहून प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर लहानमोठ्या १२ ग्रंथांची धावती ओळख वर करून देण्यात आली आहे. याशिवाय त्यांनीं बरेच स्फुट लेखनही केलेले आहे. हे विविध विषयांवर असून, तें विविधज्ञान-विस्तार, मनोरंजन, सुधारक, केसरी, सुबोध-पत्रिका, भारत, स्वधर्सेवक, प्रकाश वगैरे पत्रांतून नि नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेले आहे.

खुलासा

सुमईत १९३७-३८ या काळात ‘प्रकाश’ नावाचे साप्ताहिक प्रसिद्ध होत असे. त्याचे संपादक, प्रसिद्ध लेखक पुरुषोत्तम बाळकृष्ण कुलकर्णी हे होते. ते धर्मानंदांचे चहाते होते. त्यांच्याच आग्रहावरून धर्मानंदांनीं ही लेखमाला लिहिली. या लेखमालेत आत्मचरित्रपर अशी काही माहिती आहे.

या ‘खुलासा’संबंधी काहीसा गैरसमज झालेला दिसून येतो. ‘निवेदन’ या ग्रंथाशिवाय आणखी एक आत्मचरित्रपर ग्रंथ ‘खुलासा’ या नावाने प्रसिद्ध झालेला आहे, असा समज झालेला दिसून येतो. याचे कारण काकासाहेब कालेलकरांनीं अशा अर्थाचे केलेले उल्लेख असावे. त्यांनीं, ‘पार्वनाथाचा चातुर्यामि धर्म’ या ग्रंथास जोडलेल्या आपल्या ‘खरा समाजधर्म’ या निबंधात, “बौद्धविद्या प्राप्त करण्यासाठीं आणि तिचा फैलाव करण्यासाठीं स्वतः काय काय केलें हे त्यांनीं ‘निवेदन’ आणि ‘खुलासा’ या आत्मचरित्रपर दोन ग्रंथांत नमूद करून ठेवलें,” असे म्हटलेले आहे. असाच उल्लेख त्यांनीं धर्मानंदांच्या ‘बुद्ध, धर्म आणि संव’ या ग्रंथास जोडलेल्या परिचयवजा निबंधात केलेला आहे. हे त्यांस मिळालेल्या चुकीच्या माहितीमुळे घडून आले असल्याचे प्रस्तुत लेखकास हल्लीच काकासाहेबांकडून समजले. हल्लीच्या काळात गोमन्तकात धर्मानंदांवर काही लिखाण प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यांतील एकदोन ठिकाणी धर्मानंदांच्या दोन आत्मचरित्रपर ग्रंथांची नोंद झालेली आहे. ती काकासाहेबांच्या उल्लेखांच्या आधारेच असावी.

‘प्रकाश’ साप्ताहिकाचे अंक आज जवळ जवळ दुर्मिळ झालेले आहेत तेव्हा त्यात प्रसिद्ध झालेल्या ‘खुलासा’च्या रूपरेखेची थोडक्यात नोंद या ठिकाणी करून ठेवणे योग्य होईल. ‘खुलासा’ची एकंदर ११ प्रकरणे १ आगस्ट १९३७ ते १८ सप्टेंबर १९३८ या काळात खालीलप्रमाणे क्रमशः प्रसिद्ध झालेली आहेत :

प्रकरण १ ते ४ : घराण्याचे मूळ गाव, नाव, आणि आजी, आजोबा, चुलते, वडील यांची माहिती; स्वतःचे नाव, शिक्षण, अभ्यास वगैरे; कर्तुस

कॉलेजातील अध्यापनकार्य; पुण्यात स्वतःचे घर वगैरे.

प्रकरण ५ व ६ : अमेरिकनांपासून शिकण्याजोग्या चालीरीती; तेथील लोकांची स्वावलंबनाची नि स्वच्छतेची आवड; समाजवादाची माहिती; बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा विकास आणि बौद्धांचा हिंसेविरुद्ध प्रयत्न; कार्ल मार्क्सचे तत्त्वज्ञान आणि त्यावर पुण्यात स्वतः दिलेले व्याख्यान.

प्रकरण ७ ते १० : अमेरिकेची दुसरी सफर आणि प्रवासाची माहिती; अमेरिकेतील अनुभव आणि प्रो. त्यान्मनसंबंधी माहिती; गुजरात विद्यापीठातील अध्यापनकार्य, गांधीजींची भेट; अमेरिकेची तिसरी सफर; रशियाची सफर आणि तेथील सर्वसाधारण माहिती.

प्रकरण ११ वे : सत्याग्रहात भाग घेतल्याची वगैरे माहिती; अमेरिकेच्या चौथ्या सफरीचा आणि 'बहुजन विहारा' बंदलचा धावता उल्लेख.

टीकात्मक आणि भाषांतरित ग्रंथ

'विसुद्धिमग्ना'चे संशोधन आणि संस्करण धर्मानंदांनी हार्वर्ड विद्यापीठाच्या विद्यमाने केल्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. या ग्रंथाचे संस्करण नागरी लिपीत मुंबई येथील 'भारतीय विद्याभवनाने' प्रसिद्ध केले असून, त्यावरील टीकात्मक संस्करण सारनाथ येथील 'महाबोधि' सोसायटीने प्रसिद्ध केले आहे.

त्यांनी केलेल्या 'सुत्तनिपात' या पाली ग्रंथाचे भाषांतर प्रथम विविधज्ञानविस्तारातून १९३७ साली क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते; ते १९५५ मध्ये 'धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट'ने नंतर ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केले. तसेच त्यांचे शान्तिदेवाच्या 'बोधिचर्यावतार' या ग्रंथाचे भाषांतर ना. के. भागवत यांच्या 'धर्मचक्र' या मासिकातून १९४८ साली क्रमशः प्रसिद्ध झालेले आहे. पण ते अजून ग्रंथरूपाने प्रकाशित झालेले नाही.

गुजराती ग्रंथ

धर्मानंदांचे गुजराती भाषेतही ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत. धर्मानंद ते प्रथम मराठीत लिहीत असत आणि नंतर गुजराती भाषेत त्यांचा अनुवाद करण्यात येई. त्यांच्या प्रकाशित झालेल्या गुजराती ग्रंथांची खालीलप्रमाणे नोंद मिळते :

१ सुत्तनिपात	प्रकाशक :	गुजरात विद्यापीठ
२ भगवान बुद्धना पचास धर्मसंवादो	" "	" "
३ बुद्धचरित	" "	" "
४ बुद्धलीला	" "	" "
५ बोधिचर्यावतार	" "	" "
६ धर्मचक्रप्रवर्तन	" "	" "

७ आपकीति : धर्मानंदांचे जीवन चरित्र, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, मुंबई

८ अभिधर्म [व्याख्यान]

९ भगवान बुद्ध

१० बौद्धसंघनो परिचय

११ समाधिमार्ग

१२ जातक कथाओ

१३ अभिधम्मसंग संग हो

१४ धम्मपद

प्रकाशक गुजरात वर्नाकुलर सोसायटी

" साहित्य अकादेमी, दिल्ली

" गुजरात विद्यापीठ

" "

" "

" "

" "

गुजरात विद्यापीठाच्या 'पुरातत्त्व' ह्या त्रैमासिकातही धर्मानंदांचे संशोधनात्मक लेख प्रसिद्ध होत असत.

हिंदी आणि इतर भाषा

हिंदी भाषेत धर्मानंदांचे खालील तीन ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असल्याची नोंद मिळते.

१ भगवान बुद्ध अनुवाद : श्रीपाद जोशी प्रकाशक : साहित्य अकादेमी, दिल्ली

२ पार्वनाथ का चातुर्याम धर्म " " " " राजकमल प्रकाशन, मुंबई

३ भारतीय संस्कृति और अहिंसा " पं. विश्वनाथ दामोदर, हेमचंद्र मोदी पुस्तकमाला, मुंबई
याशिवाय मल्याळम्, उर्दू, सिंधी, बंगाली, तामीळ, तेलगु आणि कन्नड, या भाषांतून धर्मानंदांचा 'भगवान बुद्ध' हा ग्रंथ साहित्य अकादेमीतर्फे प्रसिद्ध झालेला आहे. तसेच सीलोन येथे तेथील भाषेत धर्मानंदांच्या चार-पाच ग्रंथांचे अनुवाद झाले असल्याचे समजते.

धर्मानंदांची वैचारिक जीवनयात्रा

बौद्धज्ञान साध्य करून घेण्यासाठी धर्मानंदांनी सतत सात वर्षे प्रखर साधना केली. यासंबंधीची माहिती प्रस्तुत ग्रंथाच्या सुरुवातीच्या प्रकरणांतून त्यांच्याच शब्दात 'निवेदित' झालेली आहे. निष्कांचन स्थितीत गृहत्याग करून काशी, सारनाथ, कुशिनारा,

लुम्बिनिवन, कपिलवस्तू, इत्यादी बुद्धाच्या आयुष्यातील चिरस्मरणीय घटनांनी पावन झालेल्या क्षेत्रांतून त्यांनी केलेली पायपीट; नेपाळच्या उत्तर टोकापासून ते सीलोनच्या दक्षिण टोकापर्यंत कणाकणाने बौद्धज्ञान गोळा करीत केलेला प्रवास; याच उद्देशाने दोन वेळा केलेल्या ब्रह्मदेशाच्या वाऱ्या; ज्ञानसाधनेबरोबरच यमनियमांचे डोंगर ओलांडून तपःसाधनेचाही घेतलेला लढतार अनुभव; आणि अशा प्रकारे अतर्क्य हालअप्रेष्टा सोशीत पुरी केलेली आकांक्षा, याची अतीव विस्मयकारक माहिती त्यात आलेली आहे.

आधुनिक बुद्धघोष

तरुण पत्नी आणि जन्मास येऊन तीन महिनेमुद्धा पुरे झालेले नाहीत अशी तान्ही कन्या, यांचा त्याग करून धर्मानंदांनी ज्या वेळी वर सोडले, त्या वेळी त्यांचे वय तेवीस वर्षांचे होते. “ किर्तीहि संकटें येवोत, किर्तीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें मला ज्ञान झालें म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झालें, ”^१ अशा या तीव्र जिज्ञासेनेच त्यांम संधारावर लाथ मारून फकिरी पत्करण्यास प्रवृत्त केले होते. या त्यांच्या आकांक्षे-नुसार शेवटी त्यांच्या जन्माचे साफल्य झाले ही गोष्ट जरी खरी असली तरी त्याकरिता त्यांनी विपत्ती किती भोगल्या नि त्यांजवर किती संकटे आली, याची कोणाही सामान्य माणसास कल्पनामुद्धा होणार नाही. पु. मं. लाड यांना तर ह्युएनत्सांगादी चिनी प्रवाशांनी धर्मज्ञानार्थ घेतलेले कष्ट, धर्मानंदांनी घेतलेल्या कष्टांपेक्षा फिके वाटतात.^२

धर्मानंदांनी घेतलेल्या कष्टांची माहिती ‘निवेदना’तून वाचल्यावर, बोधिसत्त्वाच्या साधनेचे चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहिल्याशिवाय राहत नाही. त्याने ‘बुद्ध’ ही संज्ञा प्राप्त होईपर्यंत सतत सात वर्षे तपश्चर्येत, हालअप्रेष्टांत आणि भ्रमणात व्यतीत केली होती. तसेच ज्ञानसाधनेनंतर धर्मानंदांनी आयुष्यभर जे कार्य केले, त्यासंबंधीही सापेक्ष-तेनेच बोलावयाचे झाल्यास, चौथ्या शतकात होऊन गेलेल्या एका बौद्ध भिक्षूचा येथे उल्लेख करावा लागेल. या भिक्षूने केलेल्या कार्याशी, इतिहासाची पुनरावृत्त ठगवी इतके धर्मानंदांचे कार्य, समानधर्मी असल्याचे दिसून येते.

‘महायान’ हा बौद्ध पंथ इगवी सनाच्या सुरुवातीस अस्तित्वात आला. या पंथाच्या बौद्ध आचार्यांनी भगवान बुद्धाने प्रचलित केलेल्या पाली भाषेला डावलून संस्कृत भाषेला जवळ केली. आरले बौद्ध वाङ्मय ते आता संस्कृत भाषेतून उत्पन्न करू लागले. यामुळे साहजिकच पाली भाषेच्या हेळसांडीस सुरुवात झाली. आणि अशा रीतीने उणेपुणे चौथे शतक उजाडेपर्यंत ही भाषा नष्ट होण्याची परिस्थिती उत्पन्न झाली. अशा वेळी या पाली भाषेस जीवदान देण्याचे महत्कार्य या भिक्षूने केले.

‘बुद्धघोष’ हे आहे या भिक्षूचे नाव ! त्याचे सविस्तर असे चरित्र उपलब्ध नाही.

पण त्या काळातील बौद्ध लिखाणातून विखुरलेली अशी त्याच्याबद्दलची बरीच माहिती मिळते. या माहितीवरून हा बुद्धघोषाचार्य साधासुधा भिक्षू नव्हता, तो प्रकाण्ड पंडित होता, आणि त्याने केलेली पाली भाषेची सेवा फार मौलिक होती, असे दिसून येते. ‘विमुद्धिमग्ग’ हा पाली भाषेतील संशोधनग्रंथ, त्याचाच ! हा ग्रंथ इतका महत्त्वपूर्ण आहे की, त्यास बौद्ध धर्म-साधनेच्या विश्वकोशाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. बौद्ध धर्माचे समग्र ज्ञान या ग्रंथात सापडते. त्याने केलेली आणखी एक फार मोठी कामगिरी म्हणजे, सिंहली भाषेतील ‘अट्ठकथा’ त्याने पाली भाषेस उपलब्ध करून दिल्या. ही त्याची, पाली भाषेच्याच नव्हे तर बौद्ध धर्माच्याही दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी होती, असे मानण्यात येते.

बौद्धधर्मीयांचे प्रमुख असे जे ग्रंथ आहेत, त्यांच्या समुदायास ‘त्रिपिटक’ असे नाव आहे. तीन पेट्यांतून हा संग्रह विभाजित केला गेल्यामुळे, त्यास हे नाव पडले. या तिन्हींचे आणखी पोटविभाग असून, सर्वच संग्रह महाभारतापेक्षा तीनपटीने मोठा आहे. या त्रिपिटकातील वाक्याचा अर्थ स्पष्ट करण्याची आगळीच पद्धत सिंहलद्वीपात होती. प्रथम वाक्याचा सरळ अर्थ सांगून, नंतर हा अर्थ एखाद्या कथेच्या सहाय्याने जास्त स्पष्ट आणि परिणामकारक करणे, अशी ती प्रथा. हळूहळू या कथा लोकप्रिय होऊ लागल्या, आणि कालांतराने त्या लिहून ठेवण्याचीही प्रथा सुरू झाली.

बुद्धघोषाचार्याने सिंहलद्वीपात जाऊन तेथील भाषा प्रथम आत्मसात केली; आणि नंतर सिंहली भाषेतील तेथील अट्ठकथांचे भांडार पाली भाषेत रूपांतरित करून ते भारतात आणले. हे रूपांतर पाली भाषेचे भूषण ठरावे इतके उत्तम वढले. भारतात त्याचा त्रिपिटकाइतकाच आदर होऊ लागला. यामुळे त्या काळातील बौद्धाचार्यांना पाली भाषेकडे दुर्लक्ष करणे अशक्य होऊन बसले. त्या वेळच्या बौद्धवाङ्मयातून बुद्ध घोषाचार्यांचा उल्लेख ‘बौद्ध जगातील सूर्य’, ‘पाली भाषेचा उद्धारकर्ता’, अशा गौरवपूर्ण शब्दांनी केलेला आढळून येतो. यावरून त्यांचे हे कार्य पालीभाषेचे महत्त्व पुनश्च प्रस्थापित होण्यास नक्कीच कारणीभूत झाले असले पाहिजे, यात शंका नाही.

बुद्धघोषाचार्यांच्या काळानंतर चौदापंधरा शतकांनी पाली भाषेला अशीच वाईट परिस्थिती पुन्हा एकदा प्राप्त झाली. या परिस्थितीस तोंड देण्याचे कार्य धर्मानंदांनी केले. या कामी त्यांनी आपल्या आयुष्याची चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे खर्ची घातली. तसे पाहिल्यास बुद्धघोषाचार्यांचा पाली भाषेच्या न्हासालाच प्रामुख्याने तोंड द्यावे लागले होते. उलट धर्मानंदांच्या काळी पाली भाषेबरोबरच बौद्धधर्मज्ञानही भारतातून पूर्णपणे नष्ट झाले होते. या दोन्हींच्या पुनरुज्जीवनाचे कार्य त्यांस करावे लागले.

धर्मानंदांची कामगिरी

धर्मानंदांनी प्रथमतः अध्यापनकार्यास वाहून घेऊन आपली शिष्यपरंपरा उत्पन्न केली. पाली ग्रंथांचे अनुवाद, संशोधन नि संपादन, स्वतः करून इतरांसही करण्यास त्यांनी

१. मागे पान २० पहा.

२. आकाशगंगा : ले. पु. मं. लाड पा. १९.

प्रवृत्त केले. भारतातील विद्यार्थीठांतून पाली भाषेला मान्यता मिळवून देऊन, तिला भारतात पुनश्च आदरणीय स्थान प्राप्त करून दिले. तसेच बौद्धधर्मज्ञानाचे पुनरुत्थान त्यांनी भारतात तर केलेच, पण त्याशिवाय या धर्माचा संदेश अमेरिकेत आणि रशियातही पोचवला. यामुळेच भारतातील विद्वानांनी, बुद्धघोषाप्रमाणेच त्यांचाही 'बौद्धधर्म, तत्त्वज्ञान, आणि साहित्य यांच्या पंडितांचे पंडित',^३ 'भारताचे या युगातील बौद्धगुरु',^४ 'त्रिलंड पंडित',^५ आणि 'आधुनिक भारताचे बुद्धघोष',^६ यांसारख्या गौरवपर शब्दांनी उल्लेख केलेला दिसून येतो.

या गौरवास पात्र ठरावी अशीच धर्मानंदांची कामगिरी होती यात शंकाच नाही, पण ते तेवढ्यावर समाधान मानून थांबले नव्हते. त्यांनी सर्वथ आधुन्य जे ज्ञानसाधनेत घालवले, त्याचा उद्देश एक पठित पंडित व्हावे, अथवा जुन्या काळातील आचार्यप्रमाणे आत्मशोध संपादून स्वतःची बौद्धिक पूर्णविस्था गाठावी, एवढाच मर्यादित नव्हता. ते श्रेष्ठ दर्जाचे विचारवंत होते. परमार्थाचे अथवा मोक्षाचे वेड त्यांस नव्हते. त्यांना लोक-कल्याणाची अनिवार ओढ होती. कोणत्याही सत्कार्याची सफलता त्यामागे असणाऱ्या तत्त्वज्ञानावर अवलंबून असते हे त्यांना इतिहासाच्या परिशीलनेने शिकविले होते. त्यांच्या अंतर्दयांनी एक आगळेच तत्त्वज्ञान आकार घेऊ लागले होते. बौद्धधर्मज्ञानाच्या पायावर पाय रोवून त्यांचे मन कल्याणकारी विश्वसमाजाच्या अंतिम लक्ष्याकडे झोप घेत होते.

कल्याणकारी विश्वसमाज

धर्मानंदांच्या जीवितकार्याचा उच्च बिंदू त्यांचा विचारधारणेत सापडतो. १९०६ मध्ये ब्रह्मदेशातून भारतात परतल्यावर कलकत्ता येथे त्यांस आपल्या जीवितकार्याचा पहिला संदेश मिळाला. "साधल्यास बौद्धधर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी थोडीबहुत खटपट करावी." ^७ अशी अंतःप्रेरणा त्यांना या प्रसंगी झाली. त्यानुसार बागून त्यांनी बौद्धधर्मज्ञानाचा प्रसार कसा केला याची हकीकत मागे आलीच आहे. हे प्राध्यापन नि लेखन या दोन मार्गांनी करताना, त्यांस पूरक असे संशोधन नि चिंतन, त्यांस करावे लागले. त्यातूनच त्यांस मानवजातीच्या हितासाठी बौद्धतत्त्वज्ञानाचा राष्ट्रकारणाशीच नाही तर विश्वकारणाशीही समन्वय साधणे अगत्याचे आहे, असे दिसून आले.

३. प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी 'भगवान बुद्ध' या धर्मानंदांच्या ग्रंथास जोडलेल्या 'ग्रंथकार-परिचय' या लेखात, पान. १०.

४, ५. पु. मं. लाड यांनी 'आकाशगंगा' या आपल्या ग्रंथात अनुक्रमे, पान १७ आणि पान २०.

६. मुनि जिनविजयजी यांनी प्रस्तुत लेखकास दिलेल्या मुलाखतीत.

७. मागे पान १३५ पहा.

या नव्या जाणिवेचाच एक भाग म्हणून गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या महान प्रयोगात ते सामील झाले. स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला. त्यांना भारताचे स्वातंत्र्य हवे होते ते आशियाच्या उत्थानासाठी, नि आशियाचे उत्थान हवे होते ते संबंध मानव-जातीच्या कल्याणासाठी. गांधीजींच्या चळवळीचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांस फार उपयोगी ठरला. सुदैवाने याच काळात त्यांना प्रचाराच्या देशांतून चालू असलेले राजकारण, अर्थकारण, आणि विचारप्रवाह, यांचे जवळून निरीक्षण नि अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. अमेरिकेत साडेसात आणि रशियात एक, असे एकंदर साडेआठ वर्षांचे त्या देशांतील वास्तव्य त्यांस ज्ञानवर्धक ठरले. समाजवाद आणि साम्यवाद यांचा सखोल अभ्यास करणे त्यांस शक्य झाले. दोन्हींचा क्रियात्मक अनुभव घेण्यासही त्यांस मिळाला. आणि अशा प्रकारे अनुभव नि विचारमंथन, यांतून जो अंतिम जीवितकार्याचा साक्षात्कार त्यांस झाला, तो 'अहिंसा' आणि 'अपरिग्रह' यांच्या समन्वयाने होऊ शकणाऱ्या विश्वसमाज धर्माचा ! त्याचीच ओळख प्रस्तुत प्रकरणातून आपणास करून घ्यावयाची आहे.

कर्तृत्वाची पार्श्वभूमी

मानवी जीवन हे मोठे गूढ आहे. मानवाची बुद्धी, प्रज्ञा, कर्तृत्व, यांचा उदय नि विकास कसा होतो याचा कार्यकारणभाव सांगणे मोठे कठीण. धर्मानंदांनी आपल्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षीच आपणांस अभिप्रेत असलेल्या आदर्शजीवनाचा आराखडा निश्चित केला, आणि त्यानुसार आपले जीवनशिल्प घडविण्याच्या इराद्याने घर सोडले. त्यांना एवढ्या लहान वयात हे सामर्थ्य कोठून प्राप्त झाले ? त्यांच्या अंतर्दयांनी ही आकांक्षा कशी उमळली ? तसे पाहिल्यास गोमन्तकातील एका खेड्यातील सामान्य कुटुंबात जन्मलेला हा मुलगा ! अशा या मुलाच्या मनात ह्या दिव्य आकांक्षेचा कसा प्रादुर्भाव झाला ? या प्रश्नास, या मुलाने आपल्या पुढील आयुष्यात जे असामान्यत्व प्राप्त करून घेतले, त्याचे उपजतच बीज त्याचे अंगी होते, असे उत्तर मिळेल.

पण हे मान्य करूनही एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे ती ही की, फक्त बीज चांगले असले म्हणजे त्यातून अंकुरणाऱ्या वृक्षाला, सुवासिक, गोमटी, आणि रुचिर अशी फुलेफळे येतातच असे मात्र नाही. त्यास मशामत, जमीन, खतपाणी, गरम, वातावरण, ह्याही गोष्टी उत्तम प्रतीच्या लागतात. या जगात जन्मास येणारी प्रत्येक व्यक्ती, काही प्रेरणा, काही प्रवृत्ती बरोबर घेऊन येते. हे गुण अथवा शक्ती सुरुवातीच्या काळात तरी सुप्तावस्थेतच असतात. त्यांचे अस्तित्व सहजा कोणाच्या लक्षात येत नाही. पण नंतर, त्या व्यक्तीच्या विकासाबरोबर त्या शक्तीही वाढू लागतात. आणि विशेष म्हणजे, त्यांचा बगवाईटपणा त्यांच्यावर उया प्रकारच्या सामाजिक नि शैक्षणिक संस्कारांचा परिणाम झालेला असतो, त्यांच्यावर अवलंबून असतो.

थोर पुरुषांच्या चरित्रांकडे पाहिले तर सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, ते

जन्मतःच थोर नसतात. या बाबतीत महात्मा गांधींच्या जीविताकडे पाहिल्यास या गोष्टीचा प्रत्यय येतो. त्यांच्या “...वयाच्या पंचविसाव्या वर्षापर्यंत त्यांना कोणीहि पाहिले असतें तर त्यांच्या अंगी काहीं अलौकिक गुण किंवा असामान्यत्व असल्याचें सहसा कोणाच्या प्रत्ययास आलें नसतें,” असे आचार्य जावडेकर यांनी महात्माजीसंबंधाने म्हटलेले आहे.^८

रवींद्रनाथासारखे श्रेष्ठ कवी जीवनास दिव्याच्या ज्योतीची उपमा देतात. थोडासाच प्रकाश फेकीत मंदपणे तेवणाऱ्या या ज्योतीत तसे पाहिल्यास फार मोठी शक्ती सामावलेली असते. ती सान्या विश्वाला जसा प्रकाश देऊ शकते, तसाच दाहही देऊ शकते. हे सर्व तिला लाभणाऱ्या पार्श्वभूमीवर अवलंबून असते. असेही कधी कधी होऊ शकते की, योग्य पार्श्वभूमी न लाभल्यामुळे ती ज्योत कालांतराने विझून नष्टप्रायही होते. तेविसाव्या वयापर्यंत धर्मानंद ज्या वातावरणात वाढले, जे संस्कार त्यांच्या मनावर झाले, त्या सर्व गोष्टी त्यांच्या अंगी सुप्तपणे बसत असलेल्या प्रवृत्तींवर परिणाम करणाऱ्या ठरल्या असल्या पाहिजेत, यात शंकाच नाही.

तुकारामाचा पूल

अगदी लहान वयातच धर्मानंदांच्या मनावर संत तुकारामाच्या शिकवणीचा परिणाम झाला होता. सोळा-सतरा वर्षांचे असतानाच तुकारामाच्या चरित्राची अनेक वेळा पारायणे त्यांनी केली होती; आणि त्यांचे अर्भगही पाठ केले होते. आपले जीवित वाया जाणार असा दृढोग त्यांना लहानपणीच जडला, त्या वेळी तुकारामाच्या घोलांनीच त्यांस सावरून धरले. दारिद्र्य, मृत्यू, अशा आपत्तींना तोंड देण्याचे प्रसंग धर्मानंदांवर लहानपणीच आले. त्या वेळी तुकारामाच्या उपदेशानेच त्यांच्या मनास शांती प्राप्त करून दिली.

‘दोन्ही टिपरी एकच नाद । सगुण-निर्गुण नाही भेद रे,’ अशा शब्दांत द्वैत-अद्वैत यांची चर्चा म्हणजे शुष्क पांडित्याचा वाद, ‘भ्रमाचा संवाद’ असे प्रतिपादणारे; फक्त मानवतेचाच नव्हे तर मानवांच्या समतेचाही झेंडा फडकावणारे; रूढिजन्य जातिव्यवस्थेला ठोकून गुणकर्माचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादणारे तुकारामाचे तत्त्वज्ञान, धर्मानंदांनी पूर्णपणे आत्मसात केले होते.

कवी रेव्ह. ना. वा. टिळक हे आपणास खिस्ताकडे जाण्यास तुकारामाच्या पुलासारखा उपयोग झाला असे म्हणत असत. बौद्धधर्माने भारतीयामध्ये लोकसेवेची प्रेरणा उत्पन्न केली. स्वतः दुःख भोगूनही दुसऱ्याची सेवा करावी या बौद्धधर्माच्या शिकवणीचे पडसाद नंतर मराठी संतांच्याही वाङ्मयातूनही उमटले. “बुद्धाची तोंडओळख होण्यापूर्वीच बौद्धावताराचें दर्शन तुकारामामार्फत धर्मानंदांनी घेतलेलें होतें,” असे पु. मं.

लाड म्हणतात.^९ एकंदरीत टिळकांना काय नि धर्मानंदांना काय, आपापल्या उद्दिष्टांकडे पोचण्यास ‘तुकारामाचा पूलच’ सहाय्यभूत ठरला असे म्हणता येते.

मराठी भाषेचा पाश

‘बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय’ हा महाराष्ट्रधर्म तुकारामादी संतांनी उपदेशिला. यानंतर इंग्रजी अमदानीत पाश्चात्य विद्येच्या संस्कारांमुळे, महाराष्ट्रात सांस्कृतिक प्रबोधनास सुरुवात झाली. धार्मिक नि सामाजिक सुधारणांचे विचार प्रवृत्त करणारे या नव्या युगाचे पहिले पुरुष म्हणून लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख आणि जोतिराव फुले हे ओळखण्यात येतात. यानंतरच्या पिढीचे अध्वर्यू मांडारकर, तेलंग, रानडे हे होत. यांनी नेमस्त अशा सर्वांगीण सुधारणावादाचा पुरस्कार केला नि त्यास तात्त्विक अधिष्ठानही मिळवून दिले. यानंतरची पिढी म्हणजे चिपळूणकर, टिळक आणि आगरकर यांची. यांनी आपापल्या परीने कार्य करून, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक विचारांना निर्णायक स्वरूप प्राप्त करून दिले. महाराष्ट्रात स्वाभिमान आणि राष्ट्राभिमान उत्पन्न करून फार मोठी जागृती करण्याचा मान या तिघांना पोचतो.

तसे पाहिल्यास महाराष्ट्रातील या सांस्कृतिक प्रबोधनाचा सहजासहजी असा फारच थोडा संबंध गोमन्तकाशी येत होता. आजच्या काळासारखे नियमित परस्पर दळणवळण दोन्ही प्रदेशांत त्या काळात नव्हते. पोर्तुगीजांच्या धार्मिक छळाच्या काळापासून या दोन्ही प्रदेशांतील सांस्कृतिक नि व्यावसायिक संबंध संपुष्टात आले होते. पण अशा ह्या परिस्थितीत सुद्धा गोमन्तकीयांस महाराष्ट्राकडे आकर्षित करणारा असा एक बळकट पाश अस्तित्वात होता. —आणि तो म्हणजे मराठी भाषेचा ! पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांच्या सर्व प्रकारच्या बंधनांना नि दडपशाहीला तोंड देत, लपूनछपून का होईना, गोमन्तकीयांची मराठीची सेवा सतत चालू होती. संतवाङ्मयाचा राबता तर रोजचाच घरोघर चालू होता. याशिवाय महाराष्ट्रात प्रत्यही उत्पन्न होणारे वाङ्मय चोरूनमारून मिळवून घरोघर वाचले जाई. सुदैवाने धर्मानंद चौदा-पंधरा वर्षांचे होईपर्यंत पोर्तुगीजांची दडपशाही बरीच सौम्य झाली. महाराष्ट्रातील मराठी वाङ्मय सुलभपणे गोमन्तकात येऊ लागले, आणि प्रत्यक्ष गोमन्तकातही वाङ्मयनिर्मितीस आणि नियतकालिकांच्या प्रकाशनास बगैरे सुरुवात झाली.

धर्मानंदांच्या चरित्राकडे पाहिल्यास जात्याच ते थोडेसे वैराग्यशील, अंतर्मुख आणि तर्कनिष्ठ वृत्तीचे असल्याचे दिसून येते. वाचनाच्या आवडीबरोबरच बुद्धीवर नि चित्तावर ज्ञानाचे संस्कार करून कुशलाची उपसंपदा मिळविण्याची तळमळही त्यांच्या मनात लहानपणापासूनच दिसून येते. या वयातच ज्ञानाइतकेच शीलाचे महत्त्व त्यांम वाटत होते. त्यामुळे वेदशा, दारू आणि जुगार, या सभोवतालच्या इंद्रजालांचा त्यांच्यावर परिणाम

होऊ शकला नाही. जांबावली गावी शिमग्याच्या उत्सवास गेले असता, इतर कोठे जागा न मिळाल्यामुळे आपल्या आप्तांबरोबर तेथील एका कलावंतिणीकडे कसे उतरावे लागले, आणि नंतर त्या ठिकाणी उतरलेल्या इतर तरुण मंडळींचे चालू झालेले चाले, आणि त्यात भाग घेण्यास त्या कलावंतिणीकडून होत असलेला आग्रह, हे सर्व सहन न होऊन धर्मानंद उत्सव संपेपर्यंत न थांबता, दुसऱ्याच दिवशी बराकडे कसे परतले, याची माहिती मागे आलीच आहे.^{१०}

दिसेल ते बोलावे आणि साधेल ते करावे

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, काही खास अशा गुणांची प्रवृत्ती धर्मानंदांच्या स्वभावात लहानपणापासूनच दृग्गोचर होत होती. हे कसे काय घडून आले हे सांगणे मात्र कठीण. एखाद्या गुरूचा प्रभाव लहानपणीच त्यांच्यावर पडला होता, अथवा घरातील वडीलधाऱ्या माणसांकडून त्यांना तसे वळण लावण्याचा खास असा प्रयत्न झाला होता, असे म्हणण्यास काहीच आधार मिळत नाही. तेव्हा, त्यांच्या अंगात मूलतःच तसा दैवी स्फूर्तीचा कंद होता, अथवा पूर्वजन्मीच्या संस्कारांचा हा परिणाम आहे, असेही वाटल्यास म्हणता येईल. काही का असेना, लहानपणीच अत्यंत योग्य प्रकारे कमावली गेलेली धर्मानंदांची मनोभूमी, तुकारामाने खोलवर ओली केली, आणि अशा या भूमीवर यदृच्छेने बुद्धप्रेमाचे बीज पेरले गेले, असेच म्हणावे लागते।

“माझें वाचन जसजसें वाढत गेलें तसतसा माझा असंतोष वाढूं लागला. विष्णुशास्त्री, आगरकरप्रभृति थोर पुरुषांनीं यथामति आपल्या देशाची सेवा केली व आपल्या धन्य म्हणवून घेतलें. पण माझ्या हातून त्यांच्यासारखीं कृत्यें होण्याची आज्ञा आहे काय ? त्यांची विद्वत्ता कोठें ? त्यांचा उत्साह कोठें ! त्यांचें धैर्य कोठें ! पण मी या सर्व गोष्टींना आंचवलों.”^{११} या उद्धारावरून दिसून येते की, चिपळूणकर, टिळक, आगरकर यांच्या विद्वत्तेचा, स्वाभिमानी वृत्तीचा, आणि विशेष म्हणजे त्यांनी जी आजन्म सेवेची स्वार्थ-त्यागी प्रथा आचरणात आणली तिचा, धर्मानंदांवर फार मोठा परिणाम झाला होता. हे तिघेही पाहिल्यास समाजस्वातंत्र्याबरोबरच राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे. पण यांपैकी पहिल्या दोघांनी, विशेषतः टिळकांनी, राजकारणाकडे जास्त ओढा दाखवला. त्या-करिता टिळकांनी, राष्ट्रवादाची कास धरली. राष्ट्रीय अहंता हीच सर्वसाधारणपणे कोणत्याही राष्ट्रवादाचा कणा असतो. साहजिकच त्याकरिता, भारतीय प्राचीन तत्त्वज्ञान, संस्कृती, इतिहास, शिवाजीचे कार्य, रामदासांचा महाराष्ट्रधर्म, पेशवेकालीन मराठी साम्राज्य, इत्यादी अभिमानाच्या गोष्टींची मशागत करून राष्ट्रवादाची पेरणी त्यांस करावी

लागली. याच कारणांमुळे चातुर्वर्ण्यव्यवस्था नि जातिभेद यास खंबीरपणे विरोध दर्शविणे त्यास शक्य झाले नाही.

आगरकरांनी अनुसरलेला मार्ग याच्या उलट होता. शुद्ध बुद्धिवादी विचारमरणी पत्करून आगरकरांनी आपले लक्ष समाज-सुधारणांवर प्रामुख्याने केंद्रित केले होते. त्यांनी पुरस्कारिलेला सामाजिक ध्येयवाद स्पेन्सर वगैरे पाश्चात्य पंडितांच्या आधुनिक विचारसरणीवर बराचसा आधारलेला होता. त्यांचे विश्वविषयक तत्त्वज्ञान भौतिकवादी होते; ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल ते अज्ञेयवादी होते; व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समता यांचे ते कट्टर उपासक होते; त्यांनी ‘धर्म’ हा मानवतेच्या ऐहिक सुखसंघर्षनाचा मार्ग असल्याचे प्रतिपादून, त्याचा परलोकाशी असलेला संबंध तोडून टाकला होता. एक गोष्ट या ठिकाणी लक्षात ठेविली पाहिजे, ती ही की, आगरकरांचा हा बुद्धिप्रामाण्यवाद पूर्णपणे उसना नव्हता. त्यांना जुन्या संस्कृतीचा अभिमान नव्हता असे नव्हे. पण त्यातील अनिष्ट गोष्टींचा त्यांस दुर्गमिमान धरावयाचा नव्हता. समाजजीवनातील प्रत्येक रूढी, आचारविचार, यांची शास्त्रीय दृष्टीने छाननी करून त्यातील विसंगती त्यांनी दाखवून दिली. शास्त्रप्रामाण्य तर त्यांस निखालस मान्य नव्हते. यामुळेच आगरकरांचा, ‘महाराष्ट्राचा गौतम बुद्ध’ असा उल्लेख विद्वान लोक करतात.^{१२} आगरकरांचे बरेचसे विचार बुद्धाच्या शिकवणीशी मिळतेजुळते होते.

धर्मानंदांची वैचारिक मनोवृत्ती मूळचीच कशी तर्कनिष्ठ होती, याचा उल्लेख मागे झालेलाच आहे. तर्कनिष्ठा हे बुद्धिप्रामाण्याचे मुख्य ब्रीद. तिला धर्मेनिष्ठा, परंपरावाद, अंधश्रद्धा, व्यक्तिपूजा, इत्यादी गोष्टी वर्ज्य असल्यामुळे, बुद्धिप्रामाण्य स्वीकारणे म्हणजे एक कठीण व्रत स्वीकारण्यासारखे आहे. कारण बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांना आपली मते स्पष्टपणे बोलून दाखवावी लागतात, ती कठोरपणे आचरणात आणावी लागतात, आणि तसे करताना लोकप्रियता गमावण्याची तयारी दाखवावी लागते. अशांना मुक्तद्वेगिरी, सारखा-सारव, या गोष्टी तर पूर्णपणे निषिद्ध असतात.

आगरकर हे अशा प्रकारचे कट्टे बुद्धिप्रामाण्यवादी होते, आणि समानशील वृत्ती-मुळेच धर्मानंदांवर त्यांच्या विचारांचा फार खोलवर परिणाम झाला होता. आगरकरांचे अनुकरण करून अगदी लहान वयातच त्यांनी ‘दिसेल ते बोलावे व साधेल ते करावे,’ हे व्रत स्वीकारले होते.^{१३} धर्मानंदांनी घर सोडले त्या वेळी आपल्या पुतण्यांना एक उपदेशपर पत्र लिहून ठेवले होते.^{१४} त्या पत्रावरून आगरकरांच्या विचारांचा त्यांच्या मनावर किती परिणाम झाला होता याची कल्पना येते. एखादे तत्त्व मान्य झाले म्हणजे

१२. प्रा. चं. कृ. टोपे यांचा ‘नवभारत’, आगस्ट १९५६, आगरकरांवरील लेख, पान ७६.

१३. मागे पान १५ पहा.

१४. मागे पान २२ पहा.

१०. मागे पान १४ पहा.

११. मागील पान १० पहा.

ते फार कठोरपणे ते पाळीत असत. त्यांनी लहानपणीच स्वदेशीचे व्रत स्वीकारले होते. गोमन्तकात स्वदेशी कपडे मिळत नसत. अशा परिस्थितीत लोकांकडून होणाऱ्या हेटाळणीस न जुमानता, त्यांनी मिळेल तसेले ओबडधोबड कपडे वापरून आपले स्वदेशीचे व्रत काटेकोरपणे पाळले. तसेच, त्या काळात, त्यांस तोंड घावे लागलेल्या एका ग्रामपथ प्रकरणाचा येथे उल्लेख करता येईल. यातून प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे होणे त्यांस शक्य होते. पण तत्त्वनिष्ठेस जागून धर्मानंदांनी प्रायश्चित्त घेण्यास नकार दिला, आणि कायमची बहिष्कृती पत्करली.^{१५}

त्यांच्या जीवनाचे चार खंड

धर्मानंदांच्या जीवनाचे सर्वसाधारणपणे चार खंड पाडता येतात. जन्मापासून वर सोडी-पर्यंतचा एकोणतीस वर्षांचा काळ, हा सुखातीचा कालखंड. यास पूर्वतयारीचा, अथवा आपल्या अंतःशुद्धीची स्थितीचे विस्तृत करून, भावी जीवितकार्याचा वेध घेण्यात गेलेला कालखंड, असेही म्हणता येईल. पुढील दोन कालखंडांस पूरक ठरेल अशी पार्श्वभूमी जी धर्मानंदांनी पहिल्या कालखंडात संपादित केली, त्याचे विवरण वर आलेलेच आहे. या काळात जोपासलेले बौद्धज्ञानसंपादनाचे स्वप्न, धर्मानंदांनी त्यापुढील सात वर्षांच्या (१९०५ ते १९१२) कालखंडात साकार केले. त्याच्यापुढील वीस वर्षांचा काळ तिसऱ्या खंडात मोडतो. या काळात त्यांनी बौद्धज्ञानप्रसाराचे कार्य केले.

दुसऱ्या नि तिसऱ्या कालखंडात त्यांनी केलेली बौद्धज्ञानमाधना आणि त्याचा प्रचार याची सविस्तर माहिती या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात निवेदित झालेली आहे. या-नंतरचा त्यांच्या आयुष्याचा शेवटचा कालखंड १९३२ पासून सुरू होतो. याच वर्षी ते अमेरिकेची आपली चौथी नि शेवटची भेट संपवून परत आले. १९३५ मध्ये त्यांनी आपला 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ प्रकाशित केला. आपल्या जीवनाच्या परिणतावस्थेत उमजलेले विश्वसमाजाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी या ग्रंथाद्वारा प्रथम प्रकट केले. धर्मानंदांच्या जीवनाचा हा चौथा नि शेवटचा कालखंड या काळात त्यांनी 'भगवान बुद्ध'; 'पार्श्वनाथाचा चातुर्थ्याम धर्म'; आणि 'बोधिसत्त्व नाटक' असे, आणखी तीन संशोधनपर ग्रंथ प्रकाशित केले. या ग्रंथांतूनही आपल्या सामाजिक तत्त्व-ज्ञानास पूरक असेच विचार त्यांनी मांडलेले आहेत. याच त्यांच्या विचारांचा यापुढे आपणास परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

जग लहान झाले

गेल्या दोन-तीन शतकांत झपाट्याने झालेल्या विज्ञानाच्या वाढीतून मानवाच्या भौतिक परिस्थितीत आमूलाग्र असे परिवर्तन घडून आले. या काळात लागलेल्या अनेक शास्त्रीय

शोधांमुळे होकार्यत्रे, तारायंत्रे, आगबोटी, आगगाड्या, विमाने, यांसारखी शीघ्रगामी सांस्कृतिक विनिमयाची साधने उपलब्ध झाली. देशकालाच्या सरहद्दी त्यामुळे आवळल्या जाऊन एकमेकांच्या जवळ आल्या. जगातील भिन्न भिन्न समाजांचे संबंध सहजसुलभ होऊन जग पूर्वी होते त्यापेक्षा लहान झाले ! आणखी एक महत्त्वपूर्ण गोष्ट विज्ञानाने घडवून आणली ती म्हणजे, औद्योगिक क्रांती ! या क्रांतीमुळे सरंजामशाहीची जागा मांडवलशाहीने घेतली. यामुळे जगातील समाजांचे आर्थिक संबंध काही अंशी निगडित झाले, तर काही अंशी त्यांच्यात विरोध उत्पन्न होऊन स्पर्धेस सुखात झाली.

सरंजामशाहीच्या जागी मांडवलशाही येण्याची प्रक्रिया सर्वत्र देशांत एकाच वेळी अथवा एकाच प्रकारे होते असे नाही. औद्योगिक प्रगती आणि मांडवलशाहीची वाढ ही एकमेकांस पूरक अशीच असतात. काही देशांत अजूनही सरंजामशाही रेंगाळत असून तेथे मांडवलशाहीस खऱ्या अर्थाने सुखातही झालेली नाही. यामुळेच आपणास काही राष्ट्रे औद्योगिक विकासाच्या शिखरावर पोचलेली दिसून येतात, तर इतरांच्या या मार्गाने वाटचालीस नुकतीच सुखात झालेली दिसून येते. असा हा या राष्ट्रांसाठी दिसून येणारा विषम विकासच, त्यांच्यातील स्पर्धेस नि संघर्षास कारण होतो.

त्यांच्या स्पर्धेचे स्वरूप लक्षात घेण्यासारखे असते. प्रत्येक विकसित देश आपल्या बाजारपेठेत दुसऱ्या प्रतिस्पर्धी शिरू नये म्हणून जेवढी काळजी घेतो, तेवढाच तो, कच्चा माल सुलभपणे मिळविण्यासाठी, आणि आपल्या देशात तयार झालेला माल सुलभपणे विकण्यासाठी, दुसऱ्या देशातील बाजारपेठा आपल्या ताब्यात आणण्याच्या प्रयत्नात असतो. एका बाजूने तो आपल्या देशातील बाजारपेठांत प्रतिस्पर्धी शिरू नये म्हणून संरक्षक जकातीची भिंत उभी करतो, तर दुसऱ्या बाजूने आपल्या ताब्यात असलेल्या बाहेरील बाजारपेठा आपल्या ताब्यात कायमच्या रहाव्या म्हणून त्या बाजारपेठांच्या देशांवर आपले आर्थिक आणि विशेष म्हणजे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करतो. या-प्रमाणे आपल्या देशाबाहेर आपल्या हक्काच्या अशा बाजारपेठा उत्पन्न करणे, यासच वसाहती स्थापन करणे असे म्हणतात.

अशा प्रकारे जगातील बाजारपेठांची वाटणी ज्या मोठ्या मांडवलशाही राष्ट्रांमध्ये होते त्यांना साम्राज्यशाही राष्ट्रे म्हणून ओळखतात. या सर्वोत्तम जगातील बाजारपेठांची वाटणी सारख्याच प्रमाणात झालेली असते असे नाही. त्यामुळे जास्त वसाहती असलेली राष्ट्रे जास्त गम्बर होतात, आणि आपल्या बाजारपेठा कोणी हिरावून नेऊ नये म्हणून आपली प्रतिकारशक्ती वाढवू लागतात. आणि राष्ट्रांमधील बाजारपेठांच्या अशा ओढा-ताणीतून, स्पर्धेतून, आणि संघर्षातून, जागतिक युद्धाची ठिणगी पडते.

राष्ट्रवाद

भारतातील इंग्रजी राजवटीमुळे भारतातील जनतेचा पश्चिमेकडील निकट संबंध आला. इंग्रजी शिक्षणामुळे आचारविचारांच्या देवाणवेवाणीस सुखात झाली. पश्चिमेकडील

नवीन विचारांचे वारे भारतात सर्वत्र पसरले. भारतातल्या विचारवंतांत नव्याजुन्याचा झगडा सुरू झाला. पाश्चात्यांइतकी आपलीही सुधारणा झाली पाहिजे याची जाणीव होऊन त्याकरिता प्रयत्न होऊ लागले. काही विचारवंत धार्मिक नि सामाजिक सुधारणांवर जास्त भर देऊ लागले. टिळकांसारख्या विचारवंतांना राजकीय सुधारणाच जास्त महत्त्वाच्या वाटू लागल्या. परकीय सत्तेच्या अंताशिवाय कोणतीच सुधारणा शक्य नाही असे ते प्रतिपादू लागले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताची सर्वांगीण सुधारणा होईल, असा टिळकांचा दृष्टिकोण होता. त्यांनी राष्ट्रवादाची कास धरून भारताची राष्ट्रीय अहंता वाढविण्याकरिता केलेल्या प्रयत्नांचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, देशाभिमान ही मानवी मनाची एक प्रबल भावना असते. आपले घर, आपला गाव नि आपला देश, याबद्दल सर्वांनाच आपुलकी वाटत असते. त्यामुळेच आपल्या देशाकरिता स्वार्थत्याग करण्यास मनुष्य तयार होतो. देश किंवा राज्य यांच्या व्याख्येत सर्वसाधारणपणे भूवभाग, लोकसमुदाय, शासनसंस्था, सार्वभौमत्व, वगैरे घटकांचा समावेश होतो. या घटकांस आत्मीयतेची आणि एकात्मनेची जोड दिली म्हणजे तो देश अथवा राज्य, 'राष्ट्र' या संज्ञेस पात्र ठरते. ढोबळपणे, वांशिक एकता, एक धर्म, भौगोलिक एकता, एक भाषा, एक संस्कृती, राजकीय आकांक्षांची एकता, ही सर्व राष्ट्रीयत्वाची लक्षणे, असे मानण्यात येते. तसेच ज्या विचारसरणीने राष्ट्र, राष्ट्राभिमान, आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष, या कल्पनांचा पुरस्कार प्रामुख्याने होतो, त्या विचारसरणीस 'राष्ट्रवाद' ही संज्ञा देण्यात येते.

'राष्ट्रवाद' ही संपूर्णपणे एकजिनसी कल्पना नव्हे. एकाच भौतिक नि ऐतिहासिक वाढीच्या पातळीवर असलेल्या देशांच्या राष्ट्रवादाचे बाह्य स्वरूप बऱ्याच वेळा सारखेच वाटते ही गोष्ट खरी. पण तो पूर्णपणे एकाच साच्याचा असतो असे मात्र नाही. तो भौगोलिक, आर्थिक, राजकीय, वगैरे सत् आणि अस्त अशा परस्परविरोधी प्रवृत्तींचा आविष्कार करणाराही असतो. स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील 'राष्ट्रवाद' आणि हिटलर-कालीन जर्मन 'राष्ट्रवाद' यांचा एक उदाहरण म्हणून उल्लेख करता येतो. एक होता सरंजामशाहीतील जुनाट आचारविचार, परंपरा, भेदभाव, यांच्या त्यागाचा प्रयत्न करणारा; शास्त्रे, कला, उद्योगधंदे, लोकशाही, संस्कृती, इत्यादींच्या वाढीस हातभार लावणारा; धर्मसंस्थांचे प्रस्थ कमी करणारा; आणि भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता झटणारा प्रागतिक स्वरूपाचा राष्ट्रवाद; तर दुसरा होता, द्वेष, स्वार्थ, क्रौर्य, यांस बळी पडलेला, आणि साम्राज्यलालसेने सगळ्या जगास महायुद्धाच्या खाईत लोटणारा, अत्यंत विकृत नि प्रतिगामी स्वरूपाचा ।

पहिल्या महायुद्धापर्यंत राष्ट्रवादाची भावना ही त्या काळातील एक प्रभावी शक्ती असल्याचे मानण्यात येई. राजकीय दृष्ट्या राष्ट्रीयत्व म्हणजेच सर्वोच्च नि सर्वोत्तम ध्येय आहे अशी त्या वेळची सर्वसाधारण समजूत होती. 'राष्ट्रीयता' ही मूलभूत प्रेरणा नसून केवळ एक संपादित प्रवृत्ती आहे, याची जाणीव कोणासच नव्हती. राष्ट्रभक्तीने जवळजवळ

वेडाचेच स्वरूप घेतले होते. जगातील निरनिराळी लहानमोठी जी स्वतंत्र राष्ट्रे होती, ती आपला देश, आपली संस्कृती, आपले राष्ट्रपुरुष, आपली शक्ती, यांबद्दल काव्यनिक अभिमानाने फुगून गेली होती. माणुसकीची भावना ही देशभक्तीहून मोठी आहे हे पूर्णपणे विसरून, नि उच्छृंखलपणाच्या आहारी जाऊन, पहिले महायुद्ध त्यांनी ओढवून घेतले होते. हे फळ विकृत राष्ट्रवादाचे होते हे जरी खरे असले, तरी हा विकृतपणा त्या देशातल्या त्या वेळच्या भांडवलशाहीच्या विशिष्ट परिस्थितीचा आविष्कार होता हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

पहिले महायुद्ध

१९१४ साली पहिल्या महायुद्धाने पेट घेतला. या युद्धाने युरोपातील भौतिक नि मानवी संपत्तीचा अतोनात संहार केला. त्यात जितांइतकेच जेत्यांचेही नुकसान झाले. या युद्धानंतर उत्पन्न झालेल्या आर्थिक परिस्थितीला आणि राजकीय अरिष्टांना सगळ्याच जगाला तोंड द्यावे लागले. विज्ञानाच्या सहाय्याने मानवी संस्कृतीच काय तर संपूर्ण मानवजातही नष्ट करणे शक्य आहे, हे या पहिल्या महायुद्धाने दाखवून दिले. महाभारत काळात कुर्युद्धात भाग घेण्यास अर्जुनाने प्रथम नकार दिला होता. त्याचे कारण, 'युद्ध म्हणजे कुलक्षयाचे साधन; कुलक्षयाने कुलधर्म नष्ट होतो, आणि कुलावर अधर्माचा पाडा बसतो; कुलस्त्रिया त्रिषडतात; आणि शेवटी ते सर्व कुलच नरकाचा धनी बनते,' असे त्याने दिले होते. पण शेवटी हे कुर्युद्ध झालेच आणि अर्जुनासही त्यात भाग घ्यावा लागला. या युद्धाचा परिणाम कलियुग अस्तित्वात येण्यात झाला असे मानण्यात येते. युद्ध म्हणजे समाजविघटन. याची जाणीव कुर्युद्ध कालात होती, आणि ती सत्य असल्याचे हल्लीच्या काळी झालेल्या महायुद्धांनी दाखवून दिले आहे.

प्रतिक्रिया

पहिल्या महायुद्धानंतर, युद्धाची कारणे नाहीशी करण्याच्या अनेक योजना जगापुढे आल्या. अशा योजनांपैकी वास्तवात आलेली एक योजना म्हणजे 'राष्ट्रसंघ'. आपसांतील तंटे युद्ध न करता सलोख्याने मिटवावेत ह्या उद्देशाने राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली होती. याशिवाय या युद्धानंतर पुढील पंचवीस-तीस वर्षांत अनेक आंतरराष्ट्रीय परिषदा, आंतरराष्ट्रीय मजूरसंघ, आंतरराष्ट्रीय शांतता परिषदा, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय, यासारखेही बरेच प्रयत्न झाले. पण या सर्व गोष्टींचा काहीच उपयोग झाला नाही. १९३९ पर्यंत जग पूर्वपदावर येऊन, त्यास आणखी एका भीषण युद्धास तोंड द्यावे लागले. पहिल्या महायुद्धानंतर शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता केलेले वर उल्लेखित प्रयत्न फसले. याचे कारण जगातील लहानमोठी राष्ट्रे आपल्या हक्कांवर मर्यादा घातून घेण्यास तयार नाहीत हे प्रामुख्याने होते. तेव्हा अशी ही हिंसक वृत्ती आणि साम्राज्यलालसा अनिवार्यपणे उत्पन्न करणारी नि टिकवून ठेवणारी समाजव्यवस्थाच आमूलाग्र बदलून टाकण्याची गरज

जगातील विचारवंतांना भासली असल्यास नवल नाही. भारतापुरतेच बोलवयाचे झाल्यास नवी कल्याणकारी जागतिक समाजव्यवस्था कशी असावी याची रूपरेखा जगापुढे मांडणाऱ्या महात्मा गांधी, मानवेंद्रनाथ रॉय, आणि विनोबा भावे या प्रमुख भारतीय विचारवंतांबरोबरच धर्मानंदांचाही उल्लेख केला पाहिजे. त्यांच्या रूपरेखांचा अंमि उद्देश जागतिक स्वास्थ्य हा एकच जरी असला तरी तपशिलात भिन्नत्व होते, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

शांततेचे जागतिक प्रयत्न

पहिल्या महायुद्धानंतर जगत कायम स्वरूपाची शांतता प्रस्थापित करण्याचा 'राष्ट्रसंघ' रूपा प्रयत्न कसा फसला याचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्यानंतर दुसरे महायुद्ध होऊन गेले. राष्ट्रसंघाचे जनकत्व पहिल्या महायुद्धास देण्यात आले तर 'युनो'चे — संयुक्त राष्ट्रसंघाचे — जनकत्व दुसऱ्या महायुद्धास द्यावे लागते. ही 'युनो' संघटना ज्या उद्दिष्टांकरिता अस्तित्वात आली ती उद्दिष्टे तिच्याकडून सफल झालेली नाहीत. याचे कारण म्हणजे त्यांतील काही राष्ट्रांस असलेला व्हेटोचा (नकार अधिकार) अधिकार हे होय. त्यामुळेच आज युनोच्या मानवी हक्क सनदेचे विडंबन चाळू असलेले दिसून येते. पहिल्या महायुद्धानंतर त्याच्या कारणमीमांसेस थोड्याच काळात सुरुवात झाली. त्या प्रकारचे आणखी महायुद्ध पुन्हा होऊ नये असे जगात सर्वांसच वाटत होते. विचारवंतांनी जगात शांतता प्रस्थापित होऊन मानवी जीवन सुसह्य व्हावे म्हणून त्या काळात आपल्या नव्या समाजमार्गाच्या योजना जगापुढे मांडल्या. तीच स्थिती आताही दुसऱ्या महायुद्धानंतर उत्पन्न झालेली दिसून येते. दिवसेंदिवस विध्वंसनाच्या अस्त्रांच्या नावतीत जग फार झगट्याने प्रगती करीत आहे. त्यांच्या उपयोगाची वेळ पुन्हा उद्भवली तर जगाची काय परिस्थिती होईल याची कल्पना करणे कठीण नाही. अशा परिस्थितीत जगातील विचारवंत जागतिक शांततेच्या विचारात गुंतले असल्यास नवल नाही.

एक काळ असा होता की, त्या काळात सर्व जग एका समाजव्यवस्थेखाली आणण्याची कल्पना कोणासही शक्य कोटीतील वाटत नसे. अशा कल्पना आदर्शवादी (Utopian) म्हणून झिडकारण्यात येत. पण ही परिस्थिती आज राहिलेली नाही. उलट आज अशा जागतिक समाजव्यवस्थेशिवाय गत्यंतर नाही असे वाटू लागले आहे. जाती, वर्ग, देश, राष्ट्र, यांत जग विभागलेले राहणे योग्य नाही, हेही मत आता मान्यता पावू लागले आहे. एवढेच नव्हे तर, कोणास आवडो न आवडो, जग एक आहे या भावनेने जगातील लोकांच्या मनाचा ताना केव्हाच घेतलेला आहे. अमेरिकेच्या 'न्यूयॉर्कर' या नियतकालिकानेही अशाच अर्थाचा अभिप्राय एक-दोन वर्षांमागे व्यक्त केला होता. ^{१६}

१६. ' There was a time when the notion of a world order was thought to be utopian vision. We can see now that, in

या न्यूयॉर्करच्या सूत्रास धरूनच रिचर्ड फाक या विद्वान लेखकाने ' ए स्टडी ऑफ फ्यूचर वर्ल्ड्स ' या ग्रंथात, अखिल मानवी जीवन सुसह्य बनविणे शक्य असल्याची आपली भूमिका हल्लीच मांडली आहे. हा ग्रंथ म्हणजे एकट्यादुकट्याचा प्रयत्न नाही. तसे असते तर त्यास एवढे महत्त्व देण्याची गरज नव्हती. कारण जागतिक स्वास्थ्यावर व्यक्तिशः विचार मांडणारे ग्रंथ आजकाल बरेच प्रसिद्ध होतात. पण प्रस्तुतचा रिचर्ड फाक यांचा प्रयत्न, ' इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड ऑर्डर ' या संस्थेतर्फे झालेला आहे. जागतिक स्वास्थ्य-संशोधन हे ह्या संस्थेचे ध्येय आहे. कार्नेजी एनडाऊमेंट आणि रॉकफेलर फाऊंडेशन यांच्या सहाय्याने ही संस्था चालविण्यात येते. या संस्थेने ' दि वर्ल्ड ऑर्डर मॉडेल प्रोजेक्ट, ' या नावाची एक योजना आखली आहे. त्या योजनेनुसार प्रकाशित होणार असलेल्या ग्रंथांपैकीच वरील एक ग्रंथ आहे. १९९० मधील जगाची घडी, संबंध जग हा एक घटक आहे असे समजून बसवावयाची झाल्यास काय केले पाहिजे, ह्याचा विचार वरील ग्रंथात केला आहे.

या ग्रंथातील विवेचनात खोलवर जाण्याचे प्रयोजन आपणास नाही. कारण, एक तर यात सूचित केलेल्या सर्वच कल्पना ताबडतोब अमलात येणाऱ्या नाहीत असे ग्रंथकारच सांगतात, आणि दुसरे म्हणजे, एक जागतिक लोकसभा असावी, आणि या लोकसभेचे धोरण अमलात आणण्यावरिता एक सुरक्षा दल असावे, अशा ज्या दोन प्रमुख सूचना या योजनेत आहेत, त्या अमेरिका, रशिया, आणि चीन, यांना आपल्या सत्तेवर बंधने लादून घेण्यास सांगणाऱ्या असल्यामुळे, मांजराच्या गळ्यात घांट कोणी नि कशी बांधावी हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या आहेत. असे जरी असले तरी जगात वेळोवेळी युद्धांच्या रूपाने होणारी सामुदायिक हिंसा, कशी कमी करता येईल, जगाची आर्थिक नि सामाजिक सुस्थिती कशी प्रस्थापित करावी, मानवाची प्रतिष्ठा कशी वाढवावी, भौगोलिक आणि नैसर्गिक हानी कशी थांबवावी, वगैरे प्रश्नांचा अभ्यास नि सशोधनपूर्ण विचार जो या ग्रंथातून झालेला आहे, तो फारच मौलिक स्वरूपाचा आहे.

या ठिकाणी ' ओमनच्या घोषणेचा ' उल्लेख केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही असे वाटते. हॉलंड देशात ओमन येथे काही विचारी तत्त्व एकत्र आले. त्यांनी आजच्या जगाच्या परिस्थितीचा विचार केला. त्यास जगाच्या स्वास्थ्याकरिता जागतिक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणणे अगत्याचे आहे असे मनोमन वाटले. त्यांनी त्यानुसार एक

many respects, it is a hellish necessity. As for man's old dream of the world's becoming one, that whether we like it or not, occurred years ago. '

—The New Yorker, Dec. 10, 1973, P. 38.

मसुदा ^{१७} तयार केला. या मसुद्यात, जगास नव्या समाजव्यवस्थेची गरज भासत असल्याचे नमूद करून, ती न्याय्य, मानवाच्या प्रतिष्ठेस आणि समानतेस जपणारी, आणि पृथ्वीच्या भौगोलिक स्थितीस आणि नैसर्गिक साधनसामग्रीस सुसंगत ठरणारी असावी, असे विचार मांडले आहेत. या मसुद्यानुसार जगाची नव्याने समाजरचना वडून येण्याकरिता प्रयत्न करण्याचीही प्रतिज्ञा, या मंडळीने या वेळी केली होती. ही गोष्ट १९७२ मध्ये घडली. या तसण मंडळीचा हा मसुदा नंतर 'ओमनची घोषणा' या नावाने प्रसिद्धीस येऊन बराच गाजला.

धर्मानंदांच्या काळात आणि आजच्या काळात कमी-अधिक पंचेचाळीस वर्षांचे अंतर पडले आहे. त्या काळापेक्षा आजच्या काळाने आंतरराष्ट्रीय भावनेच्या दृष्टीने बरीच पुढची मजल गाठली आहे. ती किती प्रमाणात याची कल्पना यावी म्हणून बरील दोन घटनांचा थोडासा विस्तारपूर्वक उल्लेख केला आहे. पण एक गोष्ट या ठिकाणी लक्षात ठेवली पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय भावना आज बऱ्याच प्रमाणात जागृत झालेली असली तरी, प्रत्यक्ष कृतीच्या दृष्टीने राष्ट्रवादावर मात करण्याइतकी मात्र ती प्रबळ अजून झालेली नाही.

चातुर्याम हेच आमचे दैवत

पृथ्वीवरील मानवी जीवन स्थिर, सुखी, नि उन्नत व्हावे, आणि तिथे शाश्वत शांतता नांदावी, याकरिता ज्या आदर्श समाज-व्यवस्थेची गरज आहे, ती साध्य करण्याचा

१७. "Some young people who gathered at Ommen, Holland, in 1972 drafted a statement of purpose which they called the declaration of Ommen. The simplicity and the directness of the Declaration provides a suitable signpost to the Future :

The group of Ommen,

Recognizing the oneness of the world and interdependence of humankind;

The need of a systematic analysis of the world's problems;

The need to take account of long-term consideration;

Aware of the present conflict of humankind against itself and of humankind against nature;

Resolves to promote values, policies, and actions at all levels to establish a sustainable, just, and equitable global society consistent with the dignity of the human person and the finite resources and capacities of earth. "

—North America, No. 52, April 1973. P. 73.

मार्ग, 'चातुर्याम हेच आमचें दैवत,' ह्या ध्येयवाक्याने धर्मानंदांनी घोषित केला आहे. त्यांच्या या कल्याणकारी विश्वसमाजाची उभारणी; अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह, या चार नीतितत्वांवर झालेली आहे. हिंसा, असत्य, स्तेय आणि परिग्रह, यांच्यायोगे कोणत्याही राष्ट्राचे हित झाल्याचा दाखला इतिहासात नसल्याचे सांगून, "सध्याच्या गुंतागुंतीतून आणि अत्यंत विकट परिस्थितीतून पार पडण्याला सर्व राष्ट्रांना हा एकच उपाय आहे की, त्यांनी आपल्या घोरणाला या चातुर्यामाची कसोटी लावून पाह्यावी. शस्त्रांच्या द्वारे आमही हिंसेची तयारी करीत आहोत की नाही? इतर राष्ट्रांना ठकविण्यासाठी आमही असल्याचे प्रयोग करतो की नाही? दुसऱ्या राष्ट्रांना लुटून म्हणजे स्तेयाच्या द्वारे आमही संपत्ति गोळा करतो की नाही? आणि आमच्या परिग्रहामुळे आमहालाह्या आणि अन्य पापांचा अंगीकार करावा लागतो की नाही? याचा विचार सर्व राष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनी अवश्य केला पाहिजे. ह्या चातुर्यामाच्या कसोटीला जर त्यांची कृत्ये उतरली, तर जगातील बरीचशी दुःखे नाहीशी होतील आणि सर्व राष्ट्रांत सुख शांति नांदू लागेल," अशी त्यांनी ग्वाही दिली आहे; आणि शेवटी जगातील राष्ट्रांप्रमाणेच सर्वसाधारण जनतेलाही आपल्या कर्तव्याची जाणीव देताना ते म्हणतात, "आम्ही गरिबांनी आणि श्रीमंतांनी चातुर्याम धर्म हेच आमचें दैवत आहे असे जाणून लोकांत त्यांची भक्ति वाढेल व तद्द्वारा लोक सुखासमाधानाने नांदू लागतील, यासाठी कायावाचामने झटले पाहिजे. चातुर्याम धर्म हाच खरा चतुर्मुखी ब्रह्म आहे, आणि त्याच्या आराधनेतच आमचा व इतरांचा मोक्ष आहे. या चातुर्याम धर्मरथाची अहिंसा-दिक् चार चाकें आहेत. त्यांत काही न्यूनाधिक झाले किंवा त्यांच्यापैकी एखादे चाक मोडले, तर हा धर्मरथ चालणे शक्य नाही. यास्तव केवळ श्रद्धेवर अवलंबून न राहता ह्या चार चाकांचे वारंवार निरीक्षण करून ती अव्याहत चालू राहतील असा आम्ही सतत प्रयत्न केला पाहिजे. हाच खरा कर्मयोग होय." ^{१८}

पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म प्रामुख्याने याच चार तत्वांवर आधारलेला होता. बुद्धा-प्रमाणेच पार्श्वनाथाच्या विचारसरणीचा परिणाम धर्मानंदांवर झाला होता, हे त्यांच्या लिखाणातून दिसून येते. या चार यामांचा उगम वेदांतून अथवा उपनिषदांतून झाला असल्याचे मानणे कसे चुकीचे आहे हे दाखवून देऊन, वेदपूर्व काळी तपस्वी ऋषि-मुनींच्या तपोधर्मात या चार यामांना कसे स्थान होते, पार्श्वनाथाने आपल्या शिष्यांसह ते सार्व-जनिक करण्याची खटपट करून सामान्य लोकांनाही या यामांचे शिक्षण कसे दिले, आणि शेवटी महावीर स्वामीनेच नाही तर बुद्धानेही आणि इतर श्रमणांनी या धर्माचा प्रसार कसा केला, ही सर्व माहिती धर्मानंदांनी आपल्या ग्रंथांतून विशद करून सांगितली आहे.

१८. पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म : ले. धर्मानंद कोसंबी, पाने ९२-९३, ९५-९६.

नि... १७

आणि असे असताही धर्मानंद स्वतःस अभिप्रेत असलेली जागतिक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्याकरिता जगाने जैन अथवा बुद्ध धर्म स्वीकारावा असे प्रतिपादन न करता, वर उल्लेखित चार यामांचा स्वतंत्रपणे पुरस्कार करतात, याचे कारण काय ?

सांप्रदायिकतेची जोड आणि प्रज्ञेचा अभाव

चातुर्याम धर्म पार्श्वनाथाने प्रचलित केला. बुद्धाने त्याला समाधीची नि प्रज्ञेची जोड देऊन आणि महावीराने त्यात ब्रह्मचर्य व्रताची नि तपश्चर्येची भर घालून, आपापल्या धर्माचा प्रसार केला. पण या महापुरुषांनी अशा प्रकारे जी शुद्धतत्त्वे जगापुढे मांडली ती पुढे तशीच शुद्ध राहिली नाहीत. या धर्मांना ऐहिकदृष्ट्या मजबूत करण्यासाठी त्यांच्या अनुयायांनी त्यांत अनेक दुष्ट प्रवृत्ती घुसडल्या. बौद्ध आणि जैन धर्मांना सांप्रतची दशा येण्यास त्यांनी स्वीकारलेली सांप्रदायिकताच प्रामुख्याने कारण झाली.

बुद्ध आणि महावीरस्वामी यांच्या वेळी श्रमणांची सर्व मदार जनतेवर होती. सामान्य लोकांकडून त्यांस भिक्षा मिळे. एखादा मध्यमवर्गीय त्यास एखादा विहार बांधून देई. राजेलोक त्यांस आदराने वागवीत आणि आपल्या राज्यात राहण्यास मोकळीक देत. पण याच्यापेक्षा, राजेरजवाडे अथवा श्रीमंत लोक यांच्याशी जास्त सलगी ते ठेवत नसत. ही परिस्थिती अशोक राजाच्या कारकीर्दीपासून बदलली. त्याने स्वतः बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि श्रमणसंघांना मोठमोठे विहार बांधून देऊन त्यांचा मानमरातब वाढवला. राजा-कडून आणि श्रीमंतांकडून मदत घेऊन आपला योगक्षेम चालवण्याची या श्रामणांना सवय या काळापासून लागली. ते आळशी बनले. त्यांचा साधेपणा सुटला. साधेपणा सुटल्यावर परिग्रह, आणि त्यामागोमाग हिंसा आलीच. श्रीमंतांना खूप ठेवण्यासाठी श्रमणलोक वाटेल त्या दन्तकथा रचू लागले. ईश्वर आणि आत्मवाद यांचीही त्यांस कास धरावी लागली. जैनांनी तर जातिभेदही स्वीकारला. अशा परिस्थितीस पोचलेल्या धर्मांचा पुरस्कार करण्याऐवजी धर्मानंदांनी शुद्ध स्वरूपातील चातुर्याम तत्त्वांवर भर दिला असल्यास नवल नाही. हे चार याम काय आहेत ते आता पाहू या.

पहिला याम अहिंसा :

‘ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः । ’ मानवाच्या अंतरात अहिंसेची प्रस्थापना झाली म्हणजे त्याच्या सान्निध्यात येणाऱ्याच्याही चित्तात वैर नाहीसे होते, असे आपल्या योगशास्त्रात सांगितलेले आहे. कारण त्या काळात कायिक पीडेबरोबरच वाचिक पीडा-म्हणजे दुसऱ्यास कुचेष्टा, निंदा, मर्मभेदक भाषण वगैरेद्वारा दुःख देणे, आणि मानसिक पीडा-म्हणजे दुसऱ्याविषयी हिंसक विचार मनात आणणे, या दोन्ही गोष्टींचा अहिंसा-व्रताच्या पालनात समावेश होत होता. अशा प्रकारचे अहिंसाव्रत तप आचरणाच्या स्वरूपात बुद्धकालापूर्वी एक-दोन शतके तरी अस्तित्वात होते, आणि तेमुद्धा रानावनातून वस्ती करून राहणाऱ्या ऋषिमुनींमध्ये. ते या व्रताचा प्रचार करण्याच्या भानगडीत पडत

नसत. कारण रानात कोणापुढे प्रचार करणार, आणि शहरातून तर ब्राह्मण यज्ञयाग आणि पशुहिंसेत गुंतलेले !

जैनांचा तेविसावा तीर्थंकर पार्श्वनाथ याने अहिंसेची सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह या तीन यामांशी सांगड घालून, तिला सामाजिक बनवले. इतक्या प्राचीन काळी अहिंसेला सुसंबद्ध बनवून सर्व समाजात तिचे महत्त्व पटविण्याचा प्रयत्न करणारे पार्श्वनाथ हेच पहिले. नंतरच्या काळात बुद्ध आणि महावीरस्वामी यांनी या यामांचा स्वीकार करून त्यांचा जोरदार प्रचार केल्यामुळे वैदिक हिंसा बंद पडली. पण पुढील काळात या दोन्ही धर्मीयांनी आपले धर्म राजाश्रित केल्यामुळे त्यांना सांप्रदायिक स्वरूप प्राप्त होऊन त्यांच्या अहिंसाव्रताचे स्वरूप पार बदलून गेले. जैनांनी पुढे पुढे तर अहिंसेचे तत्त्व पराकोटीला नेऊन पोचविले. जीवजंतू तोंडात जाऊन हिंसा होईल म्हणून तोंडावर कपडा बांधण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. पण याचबरोबर राजे लोक गुद्रे करून मानवाची हिंसा करतात याच्याकडे ते दुर्लक्ष करू लागले. बुद्धाने अहिंसा ही मानवधर्मास अनुसरून योजिली होती. मनुष्यांकडून मनुष्यांची जी हिंसा होते ती त्याला नष्ट करावयाची होती. पण नंतरच्या बौद्धांनी अहिंसेचा विपर्यास केला. अशा प्रकारे अहिंसा धर्माला विकृत स्वरूप येत गेले; ते इतके की, आजकाल काळाबाजार करावा, चोरटे व्यवहार करावे, लोकांना पिळून यथास्थित पैसा मिळवावा, आणि नंतर सुंग्यांना साखर घालावी, पांजरपोळ काढावे, देवळे बांधावी, हॉस्पिटले काढावी, हाच अहिंसेचा अर्थ होऊन बसला आहे.

महात्माजींचा अहिंसाधर्म

पार्श्व नि बुद्ध यांनी अहिंसेचा प्रवाह बहुजनाकडे वळविण्याचे कार्य केले. अहिंसेला त्यांनी सामाजिक क्षेत्रात प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. पण त्या काळात अहिंसेचा राजकीय क्षेत्रात प्रवेश होऊ शकला नाही. त्यामुळे त्यांचा अहिंसाधर्म सांप्रदायिक डबक्यात कोंडला गेला नि त्याच्यामोवती पुराणांचे कुरण माजले. चालू शतकात या प्रवाहाला राजकारणाकडे वळवण्याचे महान कार्य महात्मा गांधींनी केले. ते ‘ सत्याग्रह ’ नावाचे एक अभिनव तत्त्व घेऊन राजकारणात उतरले. त्यांच्या ‘ सत्याग्रह ’ या शब्दात अहिंसा आणि सत्य या दोन तत्त्वांचा समावेश होतो. या दोन प्राचीन तत्त्वांमध्ये महात्माजींनी नवा आशय भरला, आणि ती तत्त्वे सत्याग्रहाच्या स्वरूपात वैयक्तिक पातळीवरून सामुदायिक आचारात रुढ करण्याचा प्रयत्न केला. यातून बरेच साधले गेले असले तरी संपूर्ण साध्य हाताशी येऊ शकलेले नाही, असे धर्मानंदांचे म्हणणे आहे. या सत्याग्रहाला अपरिग्रहाची जोड मिळाल्याशिवाय तो टिकाऊ होणार नाही, एवढेच नव्हे तर तो उलट राष्ट्रीयतेच्या गतेंत पडून अपायकारक ठरेल असे त्यांस वाटते. ^{१९} हे कसे, त्याचे विशेष स्पष्टीकरण पुढे येईलच.

१९. ‘ हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा. ’ ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३१८-३२५

२६० । चरित्र

दुसरा याम सत्य :

जे चांगले, शाश्वत, सचोटीचे, काल्पनिक नव्हे, प्रामाणिक, असे सर्वसाधारणपणे अनेक सत्याचे अर्थ सांगता येतील. मनुष्याने केवळ आपल्या समजुतीप्रमाणे यथार्थ बोलणे अथवा आपल्या बुद्धिवादी दृष्टिकोणास पटणारे बोलणे, यासही सत्य बोलणे असेच म्हणण्यात येते. पण वस्तुस्थिती अशी असते की, एकाचे सत्य ते दुसऱ्याचेही सत्य असतेच असे नाही. अबाधित सत्यासत्य ठरवणे ही गोष्ट फार कठीण. आपणास आपल्या समजुतीप्रमाणे वाटणारे सत्य असे म्हटल्यावर, आपली समजूत तीच दुसऱ्याची समजूत असे गृहीत धरल्यासारखे होते. आत्मसापेक्ष सत्य नि जगाचा व्यवहार यांत विरोध पदोपदी येतो, आणि त्यामुळे सत्याला गौणत्व प्राप्त होते.

महात्मा गांधींची सत्य जाणून घेण्याची पद्धत याहून वेगळी आहे. आपल्या अंतरातील ध्वनी जे सगेल तेच सत्य असे ते मानत होते. पण मानवी मनाचे व्यापार अनेक माध्यामांतून होत असतात आणि सर्वांच्या मनाचा विकास सारखाच झालेला नसतो, याची त्यांना जाणीव होती. म्हणून ते म्हणत की, “ज्याप्रमाणे शास्त्रीय प्रयोग करणाऱ्यांना शास्त्रीय शिक्षण-क्रमातून जाणे आवश्यक असते, त्याचप्रमाणे आध्यात्मिक क्षेत्रात प्रयोग करू इच्छिणाऱ्यांनी काटेकोर शिस्तपालनाची पूर्वतयारी करून तो अधिकार प्राप्त करून घेतला पाहिजे.” २० यावरून दोन गोष्टी सिद्ध होतात. महात्माजींच्या मताप्रमाणे सत्यशोधन हा अध्यात्माचा एक भाग आहे ही पहिली गोष्ट, आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे ते काम सर्वोच्च साधने नसून, सत्यशोधन कार्यास पात्र ठरलेल्यांचे, म्हणजे फक्त तज्ज्ञांचेच काम आहे !

धर्मानंदांच्या मते फक्त एकेरी सत्याचाच उपदेश करून चालणार नाही. ‘इदं सच्चं मोक्षमज्जं.’ [हेच काय तें सत्य इतर झुट.] अशा आग्रहाने युद्धे होतात, तेव्हा कोणत्याही सत्याची जाणीव करून घ्यावयाची असल्यास त्याचा विचार अहिंसा, अस्तेय आणि अपरिग्रह, या तीन यामांच्या अनुसंधानाने झाला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. हे तीन याम आणि सत्य परस्पर साधक नि पोषक असल्यामुळे, त्यावर अधिष्ठित असलेलेच सत्य सर्वमान्य होऊ शकेल. आज डेमॉक्रसीचा उदोउदो करणारी राष्ट्रे अणु-बॉम्ब तयार करून आपला परिग्रह वाढविण्याकरिता त्याचा उपयोग करू पाहतात. अशा प्रकारची डेमॉक्रसी सत्यावर आधारलेली आहे असे कसे म्हणता येईल ? - असा ते प्रश्न करतात. २१

तिसरा याम अस्तेय :

स्तेय म्हणजे चौर्य. अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे. पण चातुर्याम धर्मात अस्तेयाला

केवळ चोरी न करणे याच्याहीपेक्षा जास्त व्यापक अर्थ प्राप्त होतो. हाच व्यापक अर्थ धर्मानंदांना अभिप्रेत आहे. आपण कष्ट न करता समाजातील संपत्तीचा आणि इतर फायद्यांचा उपभोग घेणे, आवश्यकतेपेक्षा अधिक धनसंग्रह करण्याचा प्रयत्न करणे, कष्ट-जीवीवर्गाच्या श्रमाने निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचा अपहार करणे, ही सर्व स्तेयाची विविध स्वरूपे आहेत.

सर्वसाधारणपणे चोरणे अथवा लुटणे हे निषिद्ध सर्वच मानतात. चोर अथवा लुटारू जे असतात, ते आपल्या अशा कृत्याचे समर्थन सहसा करू शकत नाहीत. पण आपल्या समाजात दिसून येणाऱ्या व्यापारी लुटीचे असे नाही. काळाबाजार करून, अधिकाऱ्यांना लाच देऊन, चोरटा माल विकत घेऊन नि विकून, आणि अशा प्रकारे व्यापाराच्या नावाखाली अनेक अयोग्य व्यवहार करून, लोक श्रीमंत झालेले दिसून येतात. अशांची समाजात स्तुतीच होत असते. आणि त्यांनी थोडासा दानधर्म केला तर मग विचारूच नका, त्यांची फारच स्तुती होते. असा समाज अस्तेय वृत्तीचा होणेच शक्य नाही. अशा स्तेयाचा प्रभाव ज्या ठिकाणी असतो, तेथे असत्य, परिग्रह, आणि परिग्रहाच्या रक्षणासाठी हिंसा, हे दुष्टचक्र चालूच असते. भांडवलशाही समाजाचे हे वैशिष्ट्य आहे.

चौथा याम अपरिग्रह :

संपत्ती अथवा भोग्यवस्तू जवळ बाळगणे, त्यांचा संग्रह करणे, आणि त्यावर आपले स्वामित्व प्रस्थापित करणे, यास परिग्रह म्हणतात. याच्या उलट संपत्तीचा नि भोग्यवस्तूंचा संग्रह न करणे, म्हणजे अपरिग्रह. समाजात परिग्रहवृत्ती बळावली की एखाद्या ठिकाणी संपत्तीचा ढीग होतो, तर दुसऱ्या ठिकाणी दैन्य आणि दारिद्र्य, अशी विषम परिस्थिती उत्पन्न होते. आजची आपली भांडवलदार समाजव्यवस्था ही स्तेयमूल आणि परिग्रहप्रधान आहे. कामगारवर्गाला शक्य तितके कमी अथवा गरजेपुरते देऊन, त्याच्या श्रमाने उत्पन्न झालेल्या धनाचा भला मोठा भाग मालकवर्ग केवळ स्वामित्वाच्या बळावर स्वतःस ठेवत असतात.

‘समाजवाद’ हा समाजाच्या आर्थिक प्रकृतीला अपरिग्रहाचा सिद्धान्त लागू करण्याचा प्रयत्न आहे. परिग्रहाचा त्याग करावयाचा म्हणजे तो परिग्रह समाजाच्या मालकीचा करावयाचा, हा जो समाजवाद्यांचा सिद्धान्त आहे, तोच मानवजातीच्या उन्नतीचा आहे हे धर्मानंदांना मान्य होते, पण त्याचबरोबर जगातील सर्वच राष्ट्रे अपरिग्रही बनल्याशिवाय ती युद्धापासून मुक्त होणार नाहीत, आणि जगात पूर्णपणे सुखशांती नांदणार नाही, असे त्यांचे मत होते.

सत्याग्रह आणि धर्मानंद

महात्मा गांधींनी १९२० मध्ये अहिंसात्मक असहकाराच्या चळवळीस सुरुवात करून, भारतीय राजकारणात एका नव्या युगास सुरुवात केली. ही चळवळ महात्माजींच्या

ज्या तत्त्वज्ञानावर आधारलेली होती त्यास त्यांनीच 'सत्याग्रह' हे नाव दिले होते. या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व वर्णन करताना, 'गांधीवाद' हा अहिंसावाद आहे हे त्याचे वैशिष्ट्य नाही; तर तो राजकीय अहिंसावाद आहे; हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे असे आचार्य जावडेकरांनी म्हटलेले आहे.^{२२} राजकारण म्हणजे हिंसा नि दंडनीती असे सर्वत्र मानण्यात येई. अशा परिस्थितीत महात्माजींनी राजकारणाला अहिंसेचे अधिष्ठान देण्याचा केलेला प्रयत्न अपूर्व होता. निःशस्त्र असलेली प्रजा 'सत्याग्रहा'च्या शस्त्राने साम्राज्यशाहीशी यशस्वी लढा देऊ शकेल असे तर त्यास वाटत होतेच, पण त्याशिवाय ह्या सत्याग्रहाचा संदेश भारतातील सात लाख खेड्यांतून पोचू शकला तर आपला देश परकीयांच्या पाशातून मुक्त होऊन तेथे 'रामराज्य' निर्माण होण्यास फार वेळ लागणार नाही, अशी त्यांची भावना होती.

महात्माजींच्या दृष्टीने सत्य आणि अहिंसा ही जीवनाची अंतिम मूल्ये होती. या दोन सनातन तत्त्वांचा समावेश त्यांच्या सत्याग्रह या शब्दात होत होता. मानवी जीवनाचे मूळ अधिष्ठान नैतिक आहे, आणि त्याच्याशी सुसंगत असलेली भौतिक प्रगतीच न्याय्य आणि श्रेयस्कर आहे, अशी त्यांची भावना होती. असहकारिता नि कायदेभंग या दोन रूपांनी महात्माजींचा सत्याग्रह भारतीय राजकारणात प्रगट झाला, आणि १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीपर्यंत याच मार्गाने भारतीयांनी महात्माजींना साथ दिली. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, राष्ट्राची आणि राष्ट्रसभेचीही महात्माजींएवढी अहिंसेवर अचल श्रद्धा नव्हती. त्यांनी ते एक धोरण, एक व्यवहारी साधन, म्हणून अहिंसेचा स्वीकार केला होता.

लोकमान्य टिळकांना इंग्रजांनी 'हिंदी असंतोषाचे जनक' अशी पदवी बहाल केली होती. महात्माजींचेही कार्य तसे पाहिल्यास असंतोष उत्पन्न करणारेच होते. लोकमान्यांनी असंतोष उत्पन्न केला तो फक्त राजकीय क्षेत्रातच. उलट महात्माजींनी राजकीय क्षेत्रा-बरोबरच सामाजिक क्षेत्रातील अनेक प्रश्न घेऊन तेथेही वेगवेगळ्या पद्धतीने असंतोष उत्पन्न केला. यामुळे सगळाच भारतीय समाज ढवळला गेला, आणि अशा प्रकारच्या सर्वस्पर्शी असंतोषाला तोंड देणे परकीय राज्यकर्त्यांना फार कठीण गेले असल्यास नवल नाही.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय काँग्रेस पक्ष निवडून येऊन सत्ताधारी बनला. हा पक्ष गेल्या पाव शतकाहून अधिक काळ भारताचे राजकारण चालवीत आहे. पण या पक्षाकडून आतापर्यंत झालेले कार्य, गांधीवादास धरून झाले आहे असे स्वतः काँग्रेसवालेसुद्धा म्हणत नाहीत. व्यापार, उद्योग आणि अस्तित्वात येणाऱ्या नव्यानव्या योजना लक्षात घेतल्यावर, भारताची प्रगती होत आहे असे म्हणावे लागते. पण त्याचबरोबर अजूनही भारताला अन्न बाहेरून आणावे लागत आहे, याची तीव्रतेने जाणीव झाल्याशिवाय

राहात नाही, गेल्या पंचवीस वर्षांपूर्वी भारतातील घनाढ्य आणि गरीब यांच्यात जेवढे अंतर होते, त्याच्यापेक्षा किती तरी पटीने ते आज वाढलेले आहे. संस्थानिक, राजेरजवाडे गेले असल्याच्या बढाया अधूनमधून अजूनही कानावर येतात, पण त्यांची जागा आता तंबाकू, कापूस, सुपारी, लाकूड, साखर, वगैरेचे मोठे व्यापारी; साखळी वर्तमानपत्रांचे मालक, साखळी-हॉटेलांचे चालक, खाण-मालक, बडे बागाइतदार, इत्यादींनी घेतली असून, ही नवी सरंजामशाही अस्तित्वात आली आहे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. याशिवाय काळा-बाजारवाले, स्मगलर्स, यांचे तर प्रस्थ एवढे माजले आहे की, ते आज गेल्या काळातील महाराजांनाही मागे टाकतात. हे सर्व अहिंसा आणि सत्य यांच्या अधिष्ठानावर चालले आहे असे कोण म्हणेल? महात्माजींनी या अहिंसेसाठी आणि सत्यासाठी जीव तोडला. आजची परिस्थिती लक्षात घेता, भारतात महाराजाजींचे असे काहीच राहिले नाही असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते.

जगात हिंसेचे साम्राज्य पसरलेले आहे आणि त्यामुळे युद्धे होतात; जगाने जर अहिंसेचे तत्त्वज्ञान स्वीकारले तर ही युद्धे थांबून आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित होईल, असे गांधीजींच्या काळापासून सर्वसाधारणपणे मानण्यात येते. पण केवळ हिंसकवृत्ती ही युद्धाचे कारण होऊ शकेल काय, हा प्रश्न तात्त्विकदृष्ट्या विचार करण्यासारखा आहे. आजपर्यंत हिंसेचा वापर साधन म्हणूनच झालेला आहे, साध्य म्हणून नव्हे! केवळ हिंसेकरिता हिंसा सहसा कोणी करीत नाही. आपले उद्दिष्ट साध्य होत नाही असे दिसून आले म्हणजे, एक जालीम उपाय म्हणून, बऱ्याच वेळा मनुष्य हिंसेचा आधार घेतो. अशा प्रकारचे प्रसंग व्यक्तिव्यक्तीमध्येच नव्हे तर राष्ट्रांमध्येही उपस्थित होतात. म्हणूनच लक्षात ठेवले पाहिजे ते हे की, हिंसा हा आजच्या जगाच्या विशिष्ट समाजव्यवस्थेचा परिणाम आहे, कारण नव्हे.

समाजात निरनिराळे वर्ग असतात. त्यांच्यात हितविरोध नि स्पर्धा चालू असते. भांडवलदारवर्ग श्रमजीवी वर्गाची आणि गरिबांची पिळवणूक करून, आपण जास्त श्रीमंत होण्याचा प्रयत्न सतत करीत असतो. त्याकरिता तो शासनावरही आपले वजन प्रस्थापित करतो. अशा पिळवणुकीच्या पायावर उभारलेल्या समाजात हिंसक वृत्ती अनिवार्य असते. हीच गोष्ट राष्ट्रांसाठी. बाजारपेठांसाठी त्यांच्यात प्रथम चढाओढीस सुरुवात होते. नंतर साम्राज्यलालसा. यातूनच तेढ उत्पन्न होते, आणि त्याचे पर्यवसान युद्धात होते. ज्या समाजव्यवस्थेत साम्राज्यलालसा अनिवार्यपणे निर्माण होते ती जागतिक समाजव्यवस्थाच आमूलाग्र बदलली तर हिंसेचा उपयोग करण्याचा प्रसंगच येणार नाही, असे धर्मानंदांचे म्हणणे आहे.

त्यांचा जो नवा समाज अस्तित्वात येणार आहे तो महात्माजींच्या अहिंसाधर्मास, म्हणजे सत्य आणि अहिंसा या दोन यामांस, अस्तेय आणि अपरिग्रह या आणखी दोन यामांची जोड देऊन. या नव्या समाजधर्माची ही चार चाके एकमेकांस कशी पूरक आहेत आणि ती परस्परावलंबी कशी आहेत, हे धर्मानंदांनी अगदी थोड्या नि साध्या शब्दात

आपल्या 'बोधिसत्त्व' नाटकातील 'बोधिसत्त्व' या पात्राच्या तोंडी घातले आहे. ते म्हणते :

“माझ्या मते चार यामांच्या विकासाने जगांत सुखशांति स्थापता येईल. अहिंसा व सत्य या दोन यामांचा जर सर्वत्र प्रसार झाला, तर देखील मनुष्यांतील भांडणे पुष्कळच कमी होतील. परंतु त्यांच्याबरोबरच अस्तेय व अपरिग्रह यांचाहि सार्वत्रिक प्रसार झाला पाहिजे. चोरी प्रचलित राहिली, तर अहिंसा आणि सत्य कसे टिकू शकेल? अपरिग्रहाचीहि तशीच आवश्यकता आहे. काहीं जणांनी सत्याने आणि अहिंसेच्या मार्गाने संपत्ति मिळविली, आणि ते परिग्रह घेऊन बसले, तर जे गरीब असतील ते त्या संपत्तीची ईर्ष्या करतील, व त्यांची संपत्ति चोरून किंवा हिरावून घेण्याचा प्रयत्न करतील. अशा समाजांत अस्तेय व्रत कसे टिकणार? श्रीमंत आपल्या परिग्रहाचे रक्षण शस्त्राच्या अथवा असत्याच्या मदतीने करतील. मग अशा समाजांत अहिंसा आणि सत्य कसे नांदू शकेल? अर्थात या चारही यामांना समभावाने प्रचारांत आणले पाहिजे.” २३

खरा अपरिग्रह

महात्मा गांधींच्या 'सत्याग्रह' सिद्धान्ताबद्दल एका ठिकाणी आपले मत व्यक्त करताना धर्मानंद म्हणतात : “त्या (अहिंसेच्या) प्रवाहाला गति देऊन राजकीय क्षेत्राकडे वळविण्याचा महात्मा गांधींचा प्रयत्न खरोखरच अभिनंदनीय आहे. परंतु दिशाभूल झाल्यामुळे तो मध्येच खोळंबला. हे एका अर्थी बरे झाले. कारण तो तसाच पुढे जाता, तर राष्ट्रीयतेच्या गतेत पडून अपायकारक झाला असता. अहिंसेला समाजवाद्यांच्या प्रज्ञेची जोड मिळाली, तरच हा प्रवाह योग्य दिशेकडे वळेल व मानवजातीच्या कल्याणाला कारणीभूत होईल.” २४ याच संदर्भात दुसऱ्या एका ठिकाणी त्यांनी, “महात्मा गांधींनी गेल्या २५ वर्षांत अहिंसा आणि सत्य हे दोन यामे व्यवहार्य करून दाखवले आहेत. त्यांचा स्वीकार केल्याने हिंदुस्थानचे नुकसान न होता फायदाच झालेला आहे. ह्या यामांना अस्तेय व अपरिग्रह या दोघांची जोड मिळाली तर हिंदुस्थानचा विकास आणखी चांगला व त्वरित होईल,” २५ असे म्हटलेले आहे.

वरील पहिल्या उताऱ्यात 'समाजवाद्यांच्या प्रज्ञेचा' उल्लेख आहे, तर दुसऱ्यात 'अपरिग्रह' या सनातन शब्दाचा आहे. पण या दोन्हींचा एकच अर्थ धर्मानंदांना अभिप्रेत आहे. आणि तो म्हणजे आधुनिक साम्यवादी अर्थ ! जुन्या काळी बौद्ध अथवा जैन, आपले उद्योगधंदे, वतनवाडी सोडून देऊन संन्यास घेत असत. अशा प्रकारचा

सनातनी अपरिग्रह धर्मानंदांना पसंत नाही. “सर्व स्त्रीपुरुषांनी जमिनी सोडून संन्यास घेतला तर लवकरच सर्वोपर उपाशी मरण्याची पाळी येईल... जर सर्वानाच जगावयाचे असेल, तर सर्वांनीच मेहनत केली पाहिजे. राजाने आणि अमीर-उमरावांनी भयंकर ऐषआरामांत व श्रमणब्राह्मणांनी ऐदीपणांत दिवस काढल्याने श्रमजीवी समाजावर अतिशय ताण पडून त्याचा तुराडा होतो, व त्याचे दुष्परिणाम सर्वांना सारखेच भोगावे लागतात. तेव्हा वतनवाडीच्या परिग्रहाचा त्याग करावयाचा म्हणजे हा परिग्रह सामाजिक मालकीचा करावयाचा, हा जो समाजवाद्यांचा सिद्धान्त तोच मानवजातीच्या उन्नतीला हितकारक आहे,” असे धर्मानंदचे म्हणणे आहे. २६

धर्मानंदांची समाजवाद आणि साम्यवाद यांकडे ओढ यामुळे होती. पण हा साम्यवाद पाश्चात्यांना अभिप्रेत आहे तशाच्या तशाच त्यांना घ्यावयाचा नव्हता. “जवळपासच्या राष्ट्रांवर हल्ला करून आम्हांस वसाहती मिळवावयाच्या नाहीत, एवढेच नव्हे, तर आमच्या देशांतच आम्ही अशी समाजरचना करू पाहतो की, तिच्यांत कोणीहि परिग्रही किंवा स्तेयावर (लुट्टीवर) जगणारा माणूस राहणार नाही. परंतु ही समाजरचना रशियन क्रांतीसारखीच झाली पाहिजे असा कोणी आग्रह करू नये. सत्याच्या आणि अहिंसेच्या मार्गाने ती करता येईल अशी आम्हांस खात्री वाटते. आमची सत्य आणि अहिंसा ही तत्वे स्वराज्य मिळविण्यापुरतीच नसून सगळ्या जगाचे हित साधण्यासाठी आहेत. आम्ही तुमच्यावर हल्ला करणार नाही एवढेच नव्हे तर, जर का इंग्रज आणि अमेरिकन भांडवलवाल्यांनी सोव्हियटशी युद्ध मांडले तर ते मोडण्यासाठी आम्ही आटोकाट प्रयत्न करू, अशी एकदाची सोव्हियट पुढाऱ्यांची खात्री झाली, म्हणजे ते आमच्यापासूनच नव्हे, तर कांही अंशी अमेरिकन व इंग्रज भांडवलवाल्यांपासूनहि निर्धास्त होतील.” २७ या शब्दात धर्मानंदांनी आपणास अभिप्रेत असलेल्या आधुनिक अपरिग्रहाची कल्पना दिली आहे.

महात्मा गांधींना आधुनिक भांडवलशाही पसंत नव्हती हे दाखवून देताना त्यांच्या तत्वज्ञानाचे भाष्यकार आचार्य जावडेकर म्हणतात : “...समाजाच्या आर्थिक घटनेला नैतिक अधिष्ठान असले पाहिजे आणि आर्थिक व्यवहार करीत असता व्यक्तीने न्याय-बुद्धीला जागून ते केले पाहिजेत, ही सत्याग्रहाची दृष्टि महात्मा गांधींनी स्वीकारल्यामुळे आर्थिक व्यवहारावर नीतीचे बंधन नसावे आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वार्थाला व लोभाला केवळ इतर व्यक्तींच्या स्वार्थेचे व स्वार्थाचे बंधन पडेल तेवढे पुरे आहे, या मतावर आधारलेले व्यक्तिवादी अर्थशास्त्र आणि भांडवलदारी आर्थिक घटना ही सैतानी आहेत अथवा अनर्थावह आहेत असे महात्मा गांधींना वाटत असे... आजच्या समाजात कर्जाचे व्याज, जमिनीचा खंड, आणि कारखानदारीचा नफा, असे केवळ स्वामित्वाच्या

२३. 'बोधिसत्त्व-नाटक' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ५८.

२४. 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३२९.

२५. 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ७४.

२६. 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३१८.

२७. 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पान. ७९.

हक्कांनीं द्रव्यार्जन करण्याचे तीन मार्ग कायदेशीर गणले जातात. आर्थिक समतेच्या दृष्टीने विचार केल्यास हे मार्ग कायदेशीर असले, तरी ते दुसऱ्याच्या श्रमांचे फल लुबाडणारे असल्यामुळे ती कायदेशीर चोरी आहे असे म्हणावे लागते. धनोत्पादनाची साधने मोठी बनल्यामुळे ही कायदेशीर चोरी फार मोठ्या प्रमाणात चालू झाली आहे, आणि या चोरीमुळे जो धनसंग्रह होत आहे त्या धनसंग्रहाने समाजातील बहुतेक कष्ट-जीवी व्यक्तींना दारिद्र्य आणि दास्य ही भोगावी लागत आहेत. आजच्या समाजात चालू असलेले हे स्तेय बंद करण्यास, कारखाने, जमिनी व पेढ्या, यांच्यावर समाजाचे स्वामित्व प्रस्थापित करणे याबाबून दुसरा मार्ग दिसत नाही. म्हणूनच समाजवादाची निर्मिती आज झाली, आणि हा समाजवाद सत्याग्रही मार्गाने स्थापन झाल्यास तो आपणास मान्य आहे, असे महात्मा गांधी म्हणत. ” २८

पण हे जरी खरे असले, तरी महात्मा गांधींना समाजवादाबद्दल खास असे आकर्षण होते असे म्हणता येत नाही. याचे कारण, अशा प्रकारचा समाजवाद आपल्या ‘अन-त्याचारी असहकारात’ सामावलेला आहे, अशी जी त्यांची भावना होती, तेही असू शकेल. २९ महात्माजींच्या समाजवादाची कल्पना त्यांनी संयुक्त प्रांतातील जमीनदारांस, ‘तुम्ही आपणास जनतेचे पालक म्हणून समजा,’ असा दिलेला सल्ला, आणि संस्था-निष्ठांना ‘रामराज्याचा आदर्श पुढे ठेवून वागा,’ असा केलेला उपदेश, यांवरून करता येते. या गोष्टीस उल्लेखून धर्मानंद आपले मत व्यक्त करताना म्हणतात, “महात्माजींच्या उपदेशाने बड्या लोकांचे समाधान होत असेल. परंतु आमच्यासारख्या सामान्य माणसांना तो पटत नाही. इतिहासाच्या परिशीलनेने आमची समजूत अशी झाली आहे की... अपरिग्रहाबाबून सत्य आणि अहिंसा कधीहि टिकाव धरून राहणार नाही. परिस्थितीने त्यांना (जमीनदार, संस्थानिक वगैरेना) उत्पन्न केले आहे. पण त्यांना आमचे पालक म्हणणे सर्वथैव अयोग्य आहे. त्यांच्या पूर्वजांनी केवळ हिंसात्मक बुद्धिबळांनी संपत्ति कमावली; आणि हिंसेच्या बळावरच तिचे रक्षण होत आहे. अशा प्रकारे हिंसेने मुरलेल्या लोकांना सत्याचे आणि अहिंसेचे पालक बनविणे म्हणजे चोरांच्या हातातच

२८. ‘जीवन-रहस्य’ : ले. आचार्य शं. द. जावडेकर, पा. ४६४-४६५.

२९. १९४० साली, रामगड येथील राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनात मांडण्यासाठी जयप्रकाश नारायण यांनी एक ठराव गांधीजींकडे पाठवला होता. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्याचा लाभ सर्वांस समानतेने होण्यासाठी कोणता कार्यक्रम अंगिकारावा, हे ह्या ठरावात दाखवून दिले होते. तो मांडला गेला नाही. त्यातील समाजवादास पाठिंबा देऊन महात्माजींनी २० एप्रिल १९४० च्या ‘हरिजन’ मध्ये एक लेख लिहिलेला होता. त्यात, ‘आज हिंदुस्थानात जे समाजवादी आहेत त्यांनी आपले ध्येय जाहीर करण्यापूर्वी मी समाजवादी होतो’, असे त्यांनी उद्गार काढले होते.

तिजोरीच्या किल्ल्या दिल्यासारखे हास्यस्पद होईल ! ”

‘उंट सुईच्या नेड्यातून जाऊ शकेल पण श्रीमंत मनुष्य ईश्वरी राज्यात प्रवेश करू शकणार नाही.’ या खिस्ताच्या उक्तीची आठवण देऊन धर्मानंद पुढे सांगतात की, “येणार असलेल्या भारतीय स्वराज्यात परिग्रही माणसास प्रवेश मिळाला तर त्यात अहिंसा आणि सत्य एक दिवसहि टिकाव धरून राहणार नाही. त्यांच्या परिग्रहाच्या रक्षणासाठी राज्यंत्रणेला आठवि प्रहर हिंसा करण्याला तयार रहावे लागेल; आणि तेवढ्याने न भागल्यास जुन्या काळीं श्रमणब्राह्मणांनी जशी खोटीनाटी पुराणे रचली, तशी ती त्यांना रचावी लागून पुन्हा असत्याचा नि हिंसेच्या महापंकात लोळण्याची पाळी येईल.

आजची भारताची परिस्थिती लक्षात घेता, ४० वर्षांपूर्वी धर्मानंदांनी प्रकट केलेले हे विचार भविष्यसूचक होते असे म्हणावे लागते. ३०

विनोबाप्रणीत ‘साम्ययोग’

महात्माजींच्या सत्य आणि अहिंसा तत्त्वज्ञानाची पुढची पायरी विनोबांनी आपल्या ‘साम्ययोगा’द्वारा गाठली असल्याचे मानण्यात येते. विनोबांना अपरिग्रह अभिप्रेत आहे, आणि वरवर पाहिल्यास त्यांचा साम्ययोग, साम्यवादास जवळचा असल्यासारखा वाटतो. पण साम्यवादाचा पाया राजकीय आणि आर्थिक आहे तर साम्ययोगाचा आध्यात्मिक आणि नैतिक आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. जगावर अधिराज्य गाजवणारी सत्ता नि संपत्ती ही जी दोन मूल्ये आहेत, ती बदलून टाकणे हे साम्ययोगाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. त्यांस जी क्रांती अभिप्रेत आहे ती ‘भूदान-यज्ञ-मूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक समाज निर्मिती’, या शब्दांनी मांडण्यात येते. ३१ विनोबांना हे सर्व, साध्या गांधीजींच्या अहिंसक मार्गाने नव्हे, तर त्यांच्या स्वतःच्या ‘अनाग्रही अहिंसक मार्गाने’ साध्य करावयाचे आहे. कोणतीही न्याय्य गोष्ट साध्य करून घेण्यास अंतिम उपाय म्हणून सत्याग्रहाचे शस्त्र वापरण्यास गांधीजींची संमती होती. पण विनोबांना कोणतेच दडपण, जबरदस्ती, आग्रह, मान्य नाही. यावरून त्यांनी आपली ‘साधन-शुचितेची’ कल्पना कोणत्या परमावधीला पोचवली आहे याची कल्पना येते.

विनोबांना अभिप्रेत असलेल्या शासनरहित समाजाची कल्पना लोकशाहीतील विकेंद्री-करणापेक्षाही विकीर्ण आहे. या समाजव्यवस्थेत मध्यवर्ती सत्ता नाममात्र राहणार असून प्रत्येक खेडे आपली शासनव्यवस्था स्वतंत्रपणे हाताळणार आहे. मार्क्स, लेनिन यांनाही साम्यवादाचे अंतिम ध्येय म्हणून शासनरहित समाजव्यवस्था (अराज्यवाद) अपेक्षित

३०. ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३१९.

३१. विनोबांना अभिप्रेत असलेल्या क्रांतीचे हे वर्णन जयप्रकाश नारायण आणि इतर सर्वोदयवाद्यांनी सर्वोदयाला जीवनदान देण्याकरिता जी प्रतिज्ञा तयार केली, त्यात अंतर्भूत केलेले आहे.

आहे. पण त्यांना ही अराज्यस्थिती येईपर्यंतच्या मधल्या काळात श्रमिकवर्गाचे हुकूम-शाही शासन अपरिहार्य वाटत असून, हिंसा ही त्यांस वर्ज्य नाही, हे आजच्या साम्यवादी देशांतील राज्यव्यवस्थेकडे लक्ष दिल्यास कळून येते.

विनोबांचा शोषणरहित समाज जो होणार आहे तो 'दाना'च्या द्वारा निर्माण करण्यात येईल. ह्या कार्यास सुरुवात होऊन आज पंचवीस वर्षांवर काळ होऊन गेला आहे. या भूदान कार्याच्या सुरुवातीस, ही चळवळ स्वतंत्ररीत्या चालेल, एक नवा कार्यकारीवर्ग तयार होईल, आणि आर्थिक नि समाजिक विषमतेची समस्या या मार्गाने सुट्ट शकेल अशी फार मोठी आशा उत्पन्न झाली होती. पण ती नंतर फोल ठरली. गोळा झालेल्या जमिनीपैकी बरीचशी जमीन ओसाड नि लावगडीस अयोग्य असल्याचे नंतर आढळून आले. तसेच मिळालेल्या जमिनीची बरीच दानपत्रे नंतर खोटी ठरली. या सर्व गोष्टींमुळे, भांडवलदार काय नि जमीनदार काय, येथून तेथून सगळीकडे सारखेच हे सत्य पुनश्च प्रस्थापित होऊन, भारताच्या आध्यात्मिक परंपरेमुळे भारतीय भांडवलदार नि जमीनदार यांचे हृदयपरिवर्तन करणे सोपे जाईल, हा समज एक कविकल्पनाच ठरली.

राष्ट्रप्रेम आणि सांप्रदायिकता

धर्मानंदांप्रमाणेच महात्मा गांधी आणि विनोबा भावे यांनाही अभिप्रेत असलेल्या नव्या समाजव्यवस्थेची थोडीबहुत चर्चा वर करण्यात आलेलीच आहे. या बाबतीत जास्त चिकित्सकपणे विचार केल्यास, अशा समाजव्यवस्थेची निकड इतरापेक्षा धर्मानंदांना जास्त वाटत होती, आणि ती व्यवस्था जागतिक स्वरूपाचीच असली पाहिजे याची शास्त्रसुद्ध जाणीवही त्यांनाच प्रामुख्याने होऊन चुकली होती, असे म्हणावे लागते. भगवान बुद्धाने राज्यत्याग करण्याचे परंपरागत कारण धर्मानंदांना पटले नाही. त्यांनी दीर्घ संशोधन करून ते समजूत घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी राज्यत्यागाची जी सयुक्तिक उपपत्ती पुढे आणली ती आज सर्वमान्य ठरली आहे. या उपपत्तीशी आपणास या ठिकाणी कर्तव्य नाही, पण महत्त्वाची गोष्ट ही की, फार पुरातन काळापासून जागतिक स्थैर्यास आणि मानवातील स्नेहसंबंधांस मारक होत आलेल्या दोन मानवी प्रवृत्तींची प्रभावीपणे जाणीव धर्मानंदांना याच संशोधनातून झाली.

या प्रतिगामी प्रवृत्ती म्हणजे 'राष्ट्रप्रेम' आणि 'सांप्रदायिकता'. तसे पाहिल्यास मानवी इतिहासाच्या एका कालखंडात राष्ट्रवादाने फार प्रागतिक स्वरूपाचे कार्य केलेले आहे. त्या वेळी त्याने मानवी बुद्धीला बांध घालणाऱ्या तत्वज्ञानाला मूठमाती देऊन मानवाच्या विकासाला फार मोठी चालना दिली. उत्पादनशक्तीची यामुळेच वाढ झाली; नवे शोध लागले, नवी यंत्रे तयार झाली, अशक्य वाटणाऱ्या अनेक गोष्टी शक्य झाल्या, व्यापार-उद्योग फार मोठ्या प्रमाणावर वाढले, राष्ट्रीय वाङ्मय नि कला वर्गैरेना चालना मिळाली, एवढेच नव्हे तर याच राष्ट्रवादातून विकसित झालेल्या संस्कारितेनेच आंतर-राष्ट्रीय बंधुत्वाची भावनाही उत्पन्न केली. हे सर्व मान्य करूनही, भांडवलशाहीच्या

पायावर उभा असलेला राष्ट्रवाद आणि त्यातून उत्पन्न होणारी सांप्रदायिकता मानवाच्या दुफळीस, जागतिक अस्वास्थ्यास, आणि मानवाच्या संहारास, कायमची कारणीभूत होऊन बसली आहे. धर्मानंदांनी बऱ्याच काळापासून या दोन प्रवृत्तींपासून जगास सावध करण्याचा उपक्रम चालू ठेविला होता. ते या विषयावरील आपले मत किती स्पष्टपणे मांडीत असत, हे पुढील दोन उतान्यांवरून दिसून येईल :

“ ह्या प्रचारांत (अपरिग्रहाच्या) राष्ट्रीयत्व मिसळतां कामा नये. या राष्ट्रीय-त्वामुळे आरंभी आरंभी इंग्लंडचा फायदा झाला, तरी त्याचे परिणाम गेल्या दोन महायुद्धांत होऊन इंग्लंडचें जवळ जवळ दिवाळेंच निघालें आहे, आणि इंग्लंड लवकरच स्पेनच्या पंक्तीला जाऊन बसेल अशीं चिन्हें स्पष्ट दिसत आहेत. मग त्या राष्ट्रियत्वानें इंग्लंडनें मिळविलें काय ? अनंत इतिहासांत 'दो दिवसांची' साम्राज्यसत्ता !

“ आम्हांला हें राष्ट्रीयत्व आरंभापासूनच वाधक होईल. इंग्रजांशीं सामना करण्यासाठीं जरी आम्ही आज एकवटलों, तरी ही एकी राष्ट्रीयत्वामुळे लवकरच नष्ट होईल. कर्नाटक व महाराष्ट्र, आंध्र व तामीळ, बंगाल व बिहार, ह्या व अन्य सर्व देशांत लहानसहान गोष्टींवर भांडणें उपस्थित होतील, व हिंसक आणि परिग्रही लोकांच्या हातीं सत्ता जाईल; आणि तेणेंकरून बहुजनसमाजाचें अतो-नात नुकसान होईल. हें संकट टाळावयाचें असेल तर आजपासूनच ह्या राष्ट्रीय-त्वाविरुद्ध चळवळ चालू केली पाहिजे. ”

आणखी एका ठिकाणी ते म्हणतात, “ अमेरिकन आणि इंग्रज भांडवलवाले कोणत्या ना कोणत्या निमित्तानें आपणावर हल्ला करूं पाहतात असें सोव्हिएट पुढाऱ्यांना भय वाटत आहे; आणि तें अस्थानीं आहे असें म्हणतां येत नाहीं. इकडे चीनमध्ये चांग-कै-शेकला पुढें करून अमेरिकन आपला डाव साधूं पाहात आहेत, तर हिंदुस्थानांत मुस्लीम लीगचें खोड काँग्रेसच्या गळ्यांत अडकावून हिंदुस्थान सोव्हिएट विरुद्ध खडा करण्याचा डाव इंग्रज खेळत आहेत, अशी शंका रशियन मुत्सद्द्यांना येते. हिंदुस्थानापासून सोव्हिएट संघाला निर्धास्त करण्याचा प्रमुख उपाय हा की, काँग्रेसनें अपरिग्रही आणि अस्तेयी समाज बनविण्याचें ध्येय पूर्णपणें अंगीकारावें. श्री. जवाहरलाल नेहरू व इतर सोशालिस्ट काँग्रेसमध्ये आहेतच. पण ते फक्त देशाभिमानी आहेत. देशाभिमानी आणि सोशि-आलिङ्गम याच्या संयोगानें फासिझम उत्पन्न होतो असा अनुभव इटलींत व जर्मनींत आला आहे. तसा कांहीं प्रकार हिंदुस्थानांत घडून आला, तर हिंदुस्थानापासून सोव्हिएट संघाला भय उत्पन्न होईल, यांत शंका नाहीं. पण काँग्रेसनें सर्वथैव अपरिग्रहाचें ध्येय स्वीकारल्यावर हें भय बाळगण्याचें सोव्हिएट संघाला कारण राहणार नाहीं. ” ३२

३२. धर्मानंदांनी 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' हा आपला ग्रंथ दुसऱ्या महा-युद्धाच्या शेवटच्या दिवसांत लिहिला होता. त्या ग्रंथातील अनुक्रमे ७५ आणि ७८ या पानांतून वरील दोन्ही उतारे घेतले आहेत.

आध्यात्मिक मानवतावाद

एखादे चित्र पूर्णपणे समजून घ्यावयाचे झाल्यास त्यापासून काही अंतरावर उभे राहून त्याकडे पहावे लागते. त्याचप्रमाणे एखाद्या घटनेचा, अथवा शिकवणीचा समाजावर कसा काय परिणाम झाला हे साकल्याने समजून घेण्यास मध्ये काही काळ जाणे इष्ट असते. सत्य आणि अहिंसा या शिकवणीचा भारतावर झालेला परिणाम आज जोखणे शक्य झालेले आहे. आजचे भारताचे राजकारण आणि समाजकारण गांधीवादानुसार चालले आहे असे म्हणणारा आज भारतात कोणी सापडणार नाही. आज पश्चिमी राष्ट्रांकडे पाहिल्यास विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची झपाट्याने वाढ होत असताना दिसून येते. त्याचबरोबर हेही दिसून येते की, त्यांच्यामुळे उत्पन्न होणारी तेथील आर्थिक क्रांती युद्धखोरीस उत्तेजन देणारी ठरत आहे. आणि अशी ही पश्चिमी राष्ट्रे ज्या प्रकारची अर्थव्यवस्था आज दृढ करीत आहेत, त्याच प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया आज भारतातही घातला जात आहे. गांधीजींच्या सत्याग्रहातील 'सत्य' आज अस्तित्वात नाही. ते केव्हाच गडप झालेले असून 'आग्रह' तेवढा डोके वर काढून आहे. पण या ठिकाणी हेही लक्षात ठेविले पाहिजे की, 'गांधीवादा' खरा हादरा स्वतः गांधीजींनीच पाकिस्तानला संमती देऊन दिला. फाळणीविद्द लढा घावा असे गांधीजींचे खासगी मत होते असे गांधीवादी सांगतात. यावरून या फाळणीच्या बाबतीत गांधीजी आपल्या आतल्या आवाजाविरुद्ध वागले असे म्हणावे लागते. आणि यावरून गांधींचे तत्त्वज्ञान सर्व ठिकाणी लावावयाचे नसून काही ठिकाणीच लावावयाचे असे जर इतर गांधीवाद्यांना वाटले तर त्यांस दोष कसा देतां येईल ?

गांधीजींच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाने भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत फार मोठी कामगिरी बजावली यात शंकाच नाही. पण त्यांचा हा 'गांधीवाद' एक नवा समाज निर्माण करण्यास अपुरा ठरला हेही तेवढेच खरे. याचे कारण त्यांनी आपल्या सत्याग्रही जीवन-निष्ठेला बुद्धिवादी बैठक न देता अध्यात्मनिष्ठेचा आणि 'आतल्या आवाजाचा' आधार घेतला. त्यामुळे त्यांच्या सर्वच तत्त्वज्ञानावर आणि विचारांवर गूढवादाचे आवरण चढले. "गांधीजी चळवळीच्या तंत्राबद्दल फार संदिग्ध बोलत; पण त्यांच्या अलौकिक व्यक्ति-मत्त्वावर विश्वास ठेवून आम्ही त्यांच्या आज्ञा निमूटपणे पाळल्या,"^{३३} असे स्वतः जवाहरलाल नेहरूंनीच म्हटलेले आहे. विनोबांच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल थोडेसे विवेचन झालेच आहे. त्यांची साम्ययोगाची सूत्रे आणि त्यावरील भाष्य यांचा विचार केल्यास, ती बरीच सयुक्तिक वाटतात. पण उपयोग काय ? त्यांच्या 'अनाग्रही' साधनमार्गाने ती कधी काळी सत्यसुष्टीत आणता येतील असे मानणे आज तरी स्वप्नरंजन वाटते ! गांधीजींप्रमाणे विनोबांचेही तत्त्वज्ञान अध्यात्मावर आधारलेले आहे हे आपण पाहिलेच आहे.

ते आपली भूदान चळवळ परमेश्वरप्रेरित असल्याचे मानतात. तसेच त्यांचे 'सूक्ष्मात जाणे', आणि सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतम, वगैरे सत्याग्रहांचे तत्त्वज्ञान, हे गूढवादात शिरून आकाशात तरंगणारे असल्यामुळे, सर्वसाधारण लोकांना सहजपणे आकलन होणारे नाही.

महात्माजींची वृत्ती जरी मूळचीच धार्मिक नि ईश्वरावर नितांत श्रद्धा ठेवणारी होती, तरी पण ती कर्मठ स्वरूपाची नव्हती. भक्तिमार्गी संतांप्रमाणे त्यांनी बाह्य उपचारांपेक्षा अंतःशुद्धीला आणि नैतिक वृत्तीला जास्त महत्त्व दिले होते. सर्व धर्मतत्त्वांचा अभ्यास करून आपल्या धर्मकल्पनेस त्यांनी व्यापकता आणली होती. वैयक्तिक चारित्र्य, संयम, सदाचार, सहिष्णुता, नि सेवावृत्ती, ह्या गुणांना आपल्या अध्यात्मवादात त्यांनी महत्त्वाचे स्थान दिले होते. पण हे सर्व करताना त्यांनी वापरलेली परिभाषा जुनीच धार्मिक होती. "राजकीय प्रतिकाराला त्यांनी धर्मयुद्ध ठरवले. जनतेत जागृती घडवून आणण्यासाठी केलेल्या उपवासाची त्यांनी प्रायश्चित्तांत गणना केली. लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने हातीं घेतलेली खादी, सूतकताई, यांसारख्या कार्यक्रमांना त्यांनी व्रतांची योग्यता दिली. असुइयता, जातिभेद, इत्यादि सामाजिक प्रश्नांचे धार्मिक स्वरूप त्यांनी कायम ठेवले. इतकेंच नव्हे, तर बिहारच्या भूकंपासारख्या नैसर्गिक घटनेचीहि असुइयतेच्या पापाचरणाने ओढवलेला ईश्वरी कोप, अशीच त्यांनी उपपत्ति लावली."^{३४} यामुळे सामान्य लोकांना गांधीजींच्या प्रगत धर्मकल्पनेचे मर्म कळले नाही. परंपरागत रूढी नि बाह्य उपचार यांनाच धर्म सम-जणाऱ्या या लोकांची गांधीजींच्या धार्मिक परिभाषेने दिशाभूल झाली. ते त्यामुळे आपल्या जुन्या कल्पनांना आणि आचारविचारांनाच चिकटून राहिले. या बाबतीत आचार्य जावडेकर म्हणतात, "धर्म हा शब्द सांप्रदायिक धर्म या अर्थार्थी इतका निगडित झालेला आहे की, महात्मा गांधी ज्या व्यापक जीवननिष्ठेच्या अर्थाने तो शब्द योजितात, तो अर्थ लोकांच्या अंतःकरणांत जागृत होत नाही, आणि त्यामुळे गांधीजींनी या व्यापक व सर्वसंग्राहक जीवननिष्ठेला धर्माव्यतिरिक्त एखादा दुसरा शब्द योजिला असतां तर फार बरे झाले असतें, असे कांहीं लोकांचे मत आहे."^{३५}

धर्मानंदांचा बुद्धिवादी मार्ग

धर्मानंदांची गांधीजींवर अत्यंत भक्ती होती. त्यांच्या सत्य नि अहिंसा या तत्त्वांवर धर्मानंदांचा पूर्ण विश्वास होता. या तत्त्वांमुळे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीचा फार मोठा फायदा झाला असे त्यांचे मत होते. पण फक्त या दोन तत्त्वांच्या सहाय्याने नवा कल्याणकारी समाज निर्माण होणे शक्य नाही, असेही त्यांचे मत होते. गौतम बुद्धाने बहुजन-हिताय, बहुजनसुखाय असलेल्या आपल्या धर्माद्वारे अपरिग्रहाच्या तत्त्वाची शिकवण

२७२ । चरित्र

दिली. या अपरिग्रह-तत्त्वाला २४०० वर्षांनंतर कार्ल मार्क्स या समाजशास्त्रज्ञाने शास्त्रीय अविष्टान देऊन त्याचा विकास केला. या कार्ल मार्क्सच्या विकसित अपरिग्रहाची सांगड महात्माजींच्या सत्य नि अहिंसा तत्त्वांशी घातल्यानेच जगात स्वास्थ्य नि शांती प्रस्थापित होईल, अशी धर्मानंदांची भावना आहे.

धर्मानंदांची काहीशी तर्कनिष्ठ मनोवृत्ती त्यांच्या लहानपणीच दिसून आली होती. तिच्या वाढीस सुरुवातीच्या काळात आगरकरांच्या विचारसरणीने कसे खतपाणी लावले, हे आपण मागेच पाहिले आहे. पण ही तर्कवादी वृत्ती पक्की करण्याचे कार्य नंतरच्या काळात बुद्धाच्या शिकवणीने केले. बुद्ध कालाम क्षत्रियांना उपदेश करताना म्हणतो :

“...शंका उत्पन्न होणें स्वाभाविकच आहे. कालाम हो, मी जें कांहीं सांगणार आहे तें परंपरेनें ऐकत आलों आहे म्हणून खरें मानूं नका; हें आपल्या पवित्र ग्रंथांत आहे म्हणून खरें मानूं नका; हें अनुमानानें सिद्ध करतां येतें म्हणून खरें मानूं नका; असा हा लौकिक न्याय आहे म्हणून खरें मानूं नका; हें सुंदर दिसतें म्हणून खरें मानूं नका; आपल्या श्रद्धेला हें जुळतें म्हणून याजवर विश्वास ठेवूं नका; हा श्रमण प्रसिद्ध आहे, अथवा हा आपणाला पूज्य आहे म्हणून माझ्या भाषणावर विश्वास ठेवूं नका. पण कालाम हो, जेव्हां तुमच्या विवेकबुद्धीला तो खरा वाटेल, तेव्हाच तुम्ही त्याचें ग्रहण करा.” ३६

याचप्रमाणे दुसऱ्या एका ठिकाणी, बौद्धिक चिकित्सा न करता श्रद्धेवर आधारलेल्या विचारांना बौद्ध धर्मात स्थान नसल्याचे पटवून देताना बुद्ध म्हणतो, “शहाणे लोक ज्याप्रमाणें सोन्याची परीक्षा तें जाळून, त्याचे तुकडे करून आणि तें परिसावर घासून करतात, त्याप्रमाणें तुम्ही माझ्या उपदेशाची परीक्षा घेऊनच त्याचा स्वीकार करा. केवळ माझ्याकडे पाहून करूं नका.” ३७ या विचारसरणीचा धर्मानंदांवर फार मोठा परिणाम झाला होता. याचे प्रत्यंतर त्यांनी आमरण व्यतीत केलेल्या बुद्धनिविष्ट नैतिक जीवनात दिसून येते.

तसे पाहिल्यास, कमी अधिक प्रमाणात संत तुकाराम, समाजसुधारक आगरकर, गौतम बुद्ध, महात्मा गांधी आणि कार्ल मार्क्स, हे सर्वच आपापल्या परीने धर्मानंदांचे गुरू होते असे म्हणता येते. त्यांच्याविषयी त्यांना फार मोठा आदर वाटत होता. त्यांच्या मौल्यवान विचारांचा संशोधक दृष्टीने आणि सखोल अभ्यास धर्मानंदांनी फार कष्ट घेऊन केला होता. पण असे असूनसुद्धा कोणत्याही प्रकारे भावनेच्या, श्रद्धेच्या अथवा सांप्रदायाच्या आहारीं न जाता, प्रश्ना नि तर्कशुद्ध दृष्टी वापरून या सर्वांच्या विचारांचे आणि शिकवणीचे मूल्यमापन करून, त्यांतील श्रेयस्कर तेवढेच त्यांनी स्वीकारले होते.

चाळीस वर्षांपूर्वी मार्क्सवादी विचारसरणी ही सामाजिक जीवनाकडे पाहण्याची

शास्त्रोक्त नि सर्वोत्कृष्ट दृष्टी आहे असे जगातील विचारी लोक मानीत होते. मार्क्स-वाद्यांचे आर्थिक, वर्गीय, आणि आंतरराष्ट्रीय सिद्धान्त धर्मानंदांना पूर्णपणे पसंत होते. निरनिराळ्या राष्ट्रांतील भांडवलदार आणि राज्यकर्ते कामगारवर्गाची पिळवणूक करतात, आणि परस्परांच्या साहाय्याने समाजवादी क्रांतिकारक प्रवृत्ती दडपून टाकतात, म्हणून अशा या गोष्टींना विरोध करण्यासाठी जगातील सर्व कामगारवर्गांनी एकत्र येऊन आघाडी करावी, भांडवलशाहीला नेस्तनाबूद करून उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची करावी, जगातील सामान्य लोकांना स्वातंत्र्य नि समता मिळवून देऊन नव्या वर्गाहीन समाजाची स्थापना करावी, आणि राष्ट्रांमधील संघर्षांना विरोध करून जगात शांतता नांदेल असे करावे, अशी मार्क्स आणि मार्क्सवादी तत्त्वचिंतकांची विचारसरणी होती. याशिवाय मार्क्सच्या वेळेपासूनच आंतरराष्ट्रीय सहकार्य हे त्यांनी आपले ब्रीद मानले होते. अशा प्रकारचा नवसमाज निर्माण करण्याकरिता जी साधने वापरावयाची त्यांतील हिंसात्मक भाग वगळल्यास इतर सर्व धर्मानंदांना संमत होते असे म्हणता येईल.

मार्क्सवादातील हिंसात्मक भागाच्या कार्यकारणभावाचे विवेचन करताना धर्मानंद म्हणतात :

“सामाजिक विकासाचा उत्कृष्ट ज्ञान असलेला तत्त्ववेत्ता कार्ल मार्क्ससारखा दुसरा क्वचितच झाला असेल. परंतु त्याला देखील युरोपियनांची संकुचित वृत्ति भोवली. सगळ्या जगांतील पीडितांच्या संघटनेनें पीडकांना दूर सारून एक अत्यंत सुखावह सामाजिक संघटना तयार करतां येईल, असें त्यानें शास्त्रीय पद्धतीनें सिद्ध करून दाखवले. परंतु ह्या कार्यांत अहिंसेचा उपयोग करतां येईल, असें त्यास मुळींच वाटलें नाहीं. सर्व जगांतील पीडित लोकांनीं एक होऊन पीडकांचा संहार केला पाहिजे, असें त्याचें म्हणणें होतें. आणि त्यास अनुसरून रशियन क्रान्ति घडून आली आहे.

“सगळे पीडित किंवा मजूर जर एकवटले, तर पीडकांना मारण्याची जरूरच राहणार नाहीं. परंतु मार्क्स ज्या संस्कृतीत जन्मला तिची परंपराच अशी आहे की, कोणी तरी विरोधी असल्याशिवाय तिला चैनच पडत नाहीं. पाश्चात्य संस्कृतीचे आद्य प्रवर्तक ग्रीक. त्यांची सगळी संस्कृति आपल्या शहरापुरती होती. अर्थात् इतर शहरांतील लोकांशी त्यांचा पूर्ण विरोध होता. आधुनिक युरोपांत त्या संस्कृतीचें पर्यवसान राष्ट्रीयत्वामध्ये झालें. आपल्या राष्ट्रासाठीं कोणतेंहि कुकृत्य करणें योग्य आहे, अशी युरोपियन राष्ट्रांतील लोकांची समजूत. ग्रीक लोकांना इतर शहरें जशीं विरोधी वाटत, तशी ह्या राष्ट्रांना इतर राष्ट्रे विरोधी वाटतात; व अशा चढाओढीशिवाय संस्कृतीची उन्नति नाहीं, असें त्यांतील पुढारी लोक प्रतिपादन करतात. याच्यावर कार्ल मार्क्सनें जो तोडगा काढला तो

हा कीं, सर्व मजूरगर्गाला एकवटून त्याला भांडवलवाल्यांवर घालावे. म्हणजे हा जो राष्ट्रांमध्यं विरोध आहे तो भांडवलवाले आणि मजूर यांच्यावर नेऊन टाकावा. एकदा भांडवलशाही नष्ट झाली कीं, मग हा विरोध आपोआपच लय पावणार. कांठ्यानें कांटा काढण्यासारखी ही युक्ति आहे.

“परंतु ह्या युक्तीत एक मय आहे, तें हें कीं, कांठ्यानें कांटा काढीत असतांना पहिला कांटा निघण्यापूर्वी दुसरा कांटा मोडला आणि त्याचें टोंक आंत राहून गेलें, तर पहिल्यापेक्षां जास्ती दुःख व्हावयाचें. ही स्थिति आज इटलीत आणि जर्मनीत उत्पन्न झाली आहे. राष्ट्रीयत्वाचा कांटा काढण्यासाठीं समाजवादाच्या कांठ्यानें प्रयत्न केला. पण पहिला कांटा न निघतां हा दुसरा कांटाहि त्यांतच जाऊन सामील झाला.

“सशस्त्र क्रान्ति करून भांडवलवाल्यांना मारा, असें म्हणण्यापेक्षां ‘भांडवल-वाल्यांसाठीं शस्त्र ग्रहण करूं नका,’ हा तोंलस्तोयचा उपदेश अधिक हितावह होता. रशियन क्रांतीला यश येण्यास कांहीं अंशीं हाच उपदेश कारण झाला. झार, लोकांना जबरदस्तीनें समरांगणांत पाठवूं शकला. पण जेव्हां लोक लढूं इच्छिनात, तेव्हां झारशाही आपोआपच कोलमडून पडली. ... कार्ल मार्क्सच्या प्रभेला महात्मा गांधींच्या अहिंसेची जोड मिळाली असती, तर पाश्चात्य राष्ट्रं महायुद्धाच्या घोर संकटांत सांपडलींच नसतीं.” ३८

महात्मा गांधींची विचारपद्धती अध्यात्मवादावर आधारलेली होती हे आपण पाहिलेच आहे. ते सर्व-धर्म-समन्वयाचे पुरस्कर्ते होते. त्यात ईश्वरनिष्ठा ही मूलभूत होती. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, अशा सर्वच व्यवहारांत ते धार्मिक वृत्ती स्वीकारित आणि सर्व गोष्टींची ईश्वरवादाशी सांगड घालीत. ३९ सर्व धर्मांचे अंतिम उद्दिष्ट मानवांना सत्यनिष्ठ आणि अहिंसक बनविणे असे ते मानीत. अशा प्रकारे अहिंसेच्या तत्त्वाला धार्मिक अधिष्ठान देणे धर्मानंदांना मुळीच पसंत नव्हते. राजकारण आणि समाजकारण यांत धार्मिक गोष्टींचे मिश्रण केल्याने फायद्यापेक्षा हानीच जास्त होते असे त्यांचे मत होते. “परमेश्वर किंवा आत्मा आहे कीं नाही याचा शोध शास्त्रज्ञांनी अवश्य करावा. परमेश्वराविषयी शास्त्रज्ञ कांहींच सांगू शकत नाहीत. अर्थात् ह्या बाबतीत ते अज्ञेयवादी आहेत. आत्म्याविषयी जे शोध चालले आहेत, यांत ‘आत्मा अत्यंत अस्थिर किंवा अनित्य आहे,’ हा बौद्धांचा सिद्धान्त खरा समजण्यांत येत आहे. जशी विद्युच्छक्ति तशीच आत्मशक्ति, तिचा उपयोग जसा वाईट कामीं तसाच चांगल्या कामीं करतां येणें शक्य आहे. ही आत्मशक्ति वैधीजखान, तैमूरलंग, महमंद गझनी, इत्यादिकांमध्यं जशी

होती, तशीच पार्श्वनाथ, महावीर, बुद्ध, ख्रिस्त, इत्यादिकांमध्यं होती. एकांनी मनुष्याच्या विकासाच्या कामीं त्या शक्तीचा उपयोग केला, एवढेंच काय तें.

“आजकाल जो शास्त्रज्ञांनाचा विकास झाला आहे तो परमेश्वरावर भार घालून झालेला नाही. उलट शास्त्रज्ञांना वारंवार परमेश्वर-भक्तांशीं लढूनच आपले शोध अमलांत आणावे लागले. तेव्हां चातुर्यामांच्या प्रयोगांत परमेश्वराची कल्पना मिसळण्यापासून संप्रदायापलीकडे दुसरें कांहीं निष्पन्न होणें शक्य नाही,” ४० असे धर्मानंदांचे स्पष्ट मत होते. असो. धर्मानंदांना अभिप्रेत असलेल्या कल्याणकारी समाजव्यवस्थेची मूलतत्त्वे प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आलेल्या विवेचनाच्या निष्कर्षाच्या स्वरूपात, खालीलप्रमाणे देता येतील :

१. कल्याणकारी समाजव्यवस्थेचा मार्ग हा जागतिक स्वरूपाचाच असला पाहिजे. “—जशी सोव्येत समाजाची रचना होत आहे, तशीच जर ती जगांतील सर्व राष्ट्रांत झाली नाही, तर जग लढायांपासून मुक्त होईल ही गोष्ट मिथ्या आहे, सगळीं राष्ट्रं अपरिग्रही बनलीं तरच अहिंसा आणि सुखशांति लामेल.” ४१
२. ही कल्याणकारी समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्याचे साधन पूर्णपणे ‘अहिंसक’ असले पाहिजे.
३. अध्यात्मवाद हा बुद्धिवादाशी विसंगत आहे. ईश्वरकल्पना आणि धर्म यांना राजकारण आणि समाजकारण यांपासून दूर ठेवले तरच कल्याणकारी समाजव्यवस्था अस्तित्वात येणे शक्य आहे.

नवमानवतावादाशी साधर्म्य

सर्व जगास व्यापू पाहणारी आधुनिक वैचारिक क्रांती महात्मा गांधींनी अध्यात्म-वादाच्या आधारावर नाकारली. धर्मानंद महात्मा गांधींचे भक्त होते. त्यांनी त्यांची ‘सत्य नि अहिंसा’ ही तत्त्वे स्वीकारून, आधुनिक वैचारिक क्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांस ‘अस्त्ये नि अपरिग्रह’ यांची जोड देऊन आपल्या नव्या समाजधर्माची उभारणी केली. हा त्यांचा मार्ग महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाची पुढची पायरी गाठणारा जसा होता, तसाच तो त्यांच्यानंतर काही काळाने जगापुढे आलेल्या मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या नवमानवता-वादाशी, काही प्रमाणात आगामी साधर्म्य दर्शविणाराही ठरला.

स्वतंत्र प्रभेचे एक जगद्विख्यात तत्त्वचिंतक म्हणून मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे नाव इति-हासात नोंदले गेले आहे. मार्क्सवादाचे पुरस्कर्ते आणि कॉम्युनिस्ट इंटरनॅशनलचे एक पुढारी म्हणून निरनिराळ्या देशांतील समाजवादी चळवळींत अनेक वर्षे त्यांनी कार्य केले होते. रशियन राज्यक्रांतीपासून मार्क्सवादाचा प्रायोगिक स्वरूप प्राप्त झाले. या

३८. ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३२७-३२९.

३९. ‘Politics bereft of religion are a death trap because they kill the soul.’—Young India, Vol. I, P. 417-18.

४०, ४१. ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ८२ आणि ८६.

प्रयोगाचे बराच काळ अवलोकन केल्यावर नि अनुभव घेतल्यानंतर मार्क्सवादातील उणिवा जगातील ज्या काही ध्येयवादी तत्त्वचिंतकांना दिसून आल्या, त्यांपैकी रॉय हे एक होते. त्यांनी भारतातील आपला रॅडिकल डेमोक्रेटिक पक्ष १९४८ मध्ये बंद केला. या काळात त्यांचा कल वर्गवादाकडून हळूहळू व्यक्तिवादाकडे झुकू लागला होता. त्यातूनच त्यांचा नवमानवतावाद जगापुढे आला.

हा वेळपर्यंत धर्मानंदांचे निधन झाले होते. १९३६ मध्ये ज्या वेळी त्यांनी आपले नवे तत्त्वज्ञान आपल्या ग्रंथाद्वारे पुढे आणले, त्या वेळी ते बऱ्याच प्रमाणात मार्क्सवादाचे पुरस्कर्ते होते. रशियन प्रयोगातील दोषस्थळे ज्या काळात स्पष्ट होऊ लागली त्या काळात धर्मानंद असते तर त्यांनी कोणती भूमिका घेतली असती ते आज सांगणे शक्य नाही. पण एक गोष्ट खरी की, ते विशेष अनुभवानंतर, आपले विचार बदलण्यास आणि तसे जाहीर करण्यास मुळीच कचरले नसते ! मार्क्सवादावरील त्यांची भक्ती अंधश्रद्धाजन्य नव्हती. त्यातील हिंसेचे तत्त्व त्यांनी स्पष्टपणे नाकारले होते. पण त्याचबरोबर परिग्रहाच्या रक्षणासाठी जगातील काही राष्ट्रे लोकशाहीचे जे 'दोंग' *२ करीत आहेत, त्यांना बळी जाण्यापेक्षा रशियात त्या वेळी चालू होती त्या प्रकारची कामगार हुकूमशाही एकपक्षीय सरकार, आणि वर्गीय द्वंद्व, ही काही काळापुरती- म्हणजे मानवांच्या निकडीच्या अशा प्राथमिक गरजा पुऱ्या होईपर्यंत- स्वीकारणे योग्य होईल असे त्यांचे मत होते. कारण मार्क्सवादातील वर्गहीन समाज आणि अराज्यवाद या दोन अंतिम तत्त्वांवर त्यांचा पूर्णपणे विश्वास होता.

मानवेंद्रनाथ रॉय यांचा 'नवमानवतावाद' तसे पाहिल्यास कॉम्युनिझमप्रमाणे सांप्रदायिक स्वरूप प्राप्त झालेले तत्त्वज्ञान नाही. ती एक सर्व मानवजातीची मूलभूत एकता मान्य करणारी प्रवृत्ती आहे. या वादाचे तत्त्वज्ञान रॉय यांनी बावीस सिद्धान्तांत मांडलेले आहे. त्यातील प्रमुख मुद्दे साररूपाने खालीलप्रमाणे देता येतील :

१. भूतकालातील ध्येयांना नवा वेष देऊन स्वीकारण्यास या वादाचा विरोध आहे.
२. विचारशुद्धी हे चित्तशुद्धीचे एक अंग आहे. एखादा विचार, अथवा एखादी भावना कितीही पवित्र असली तरी ती जर विचाराच्या अग्नि-परीक्षेत टिकली नाही तर ती सत्य दर्शनास उपयोगी नाही. सत्यापेक्षा अधिक पवित्र काही नाही असे हा वाद मानतो.
३. आजपर्यंत संतांनी नि धर्मद्रष्ट्यांनी कल्पिलेले पारलौकिक भावगम्य ईश्वरी सत्य, माणसाच्या कल्पनाशक्तीने बुद्धीची कसोटी न लावता स्वीकारलेले तत्त्व आहे. मनुष्याचा आत्मविश्वास दृढ करण्याची शक्ती या धार्मिक ध्येयवादात नाही. मानवी जगताला उद्धरण्याची किंवा

बुद्धिविषयाची सर्व जबाबदारी माणसाची स्वतःचीच आहे. अनुभव आणि बुद्धिवाद यांच्या आधारावरच नव्या दृष्टीची मांडणी झाली पाहिजे, असे हा वाद मानतो.

४. समाज, राष्ट्र, वर्ग, किंवा पक्ष, यांपेक्षा मनुष्यत्व हे अधिक मूलभूत आहे. माणसाचे वैयक्तिक स्वातंत्र्य वृद्धिंगत करण्याकरिताच समाज-संस्था अस्तित्वात आल्या पाहिजेत. सतत बंधमुक्त होत जाणारा आत्म-निष्ठ मनुष्य निर्माण करणे हेच मानवी संस्कृतीचे श्रेष्ठ उद्दिष्ट आहे असे हा वाद मानतो, इत्यादी. *३

रॉय यांच्या नवमानवतावादाची तात्त्विक बैठक ज्या मूल्यांवर आधारलेली आहे त्यांतील काहींचे धर्मानंदांच्या विचारसरणीशी असलेले साधर्म्य लक्षात यावे म्हणून वरील निष्कर्षात्मक माहिती देण्यात आली आहे. दोघांचाही सांप्रदायिकतेला असलेला विरोध, वैज्ञानिक नि बुद्धिनिष्ठ विचारसरणीवर दोघांनीही दिलेला भर, ईश्वरकल्पना नि अध्यात्म-वाद यांस राजकारणापासून नि समाजकारणापासून दूर ठेवण्याची दोघांनाही वाटत असलेली गरज, सत्य नि नैतिकता यांस दोघांच्याही तत्त्वज्ञानात असलेले महत्त्वाचे स्थान आणि दोघांनाही जागतिक बंधुत्वाची केलेली तरफदारी, ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील साम्य-स्थळे म्हणून दाखवता येतील !

जागतिक एकतेकडे वाटचाल

जगात शांतता प्रस्थापित करून अखिल मानवी जीवन सुसह्य बनविणे शक्य आहे ही भूमिका स्वीकारून धर्मानंदांनी प्रथमच आपली कल्पना ज्या वेळी पुढे मांडली, त्या वेळी तिचे स्वागत कविकल्पना म्हणून झाले असल्यास नवल नाही. कारण ही गोष्ट चाळीस वर्षांपूर्वीची होती. तो काळ राष्ट्रीयत्व म्हणजे उत्तम ध्येय असे मानण्याचा होता. दुसऱ्या महायुद्धाने केलेला संहार आणि त्या काळापासून विज्ञानाचा सतत चालू असलेला विकास, यामुळे आज जागतिक लोकमतास आंतरराष्ट्रीयत्वाचे वळण मिळत गेले आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अस्तित्वात आलेली 'युनो'ची संघटना, आपली उद्दिष्टे बऱ्याच प्रमाणात जरी सफल करू शकलेली नसली, तरी तिच्यामुळे आंतरराष्ट्रीय भावनेस पुष्टी मिळाली आहे, हे नाकारता येत नाही. तसेच हल्लीच्या काळाकडे पाहिल्यास जगातील जास्तीत जास्त लोक जागतिक सहकार्य आणि एकता यांकडे आशावादी भूमिका घेऊन पाहत असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत प्रकरणाच्या सुरुवातीस, 'दि इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड ऑर्डर' याची दिलेली माहिती याचे प्रत्यंतर देते.

चालू वर्षाच्या गेल्या फेब्रुवारी महिन्यात डेन्मार्कमधील एस्सनोर येथे युरोपातील

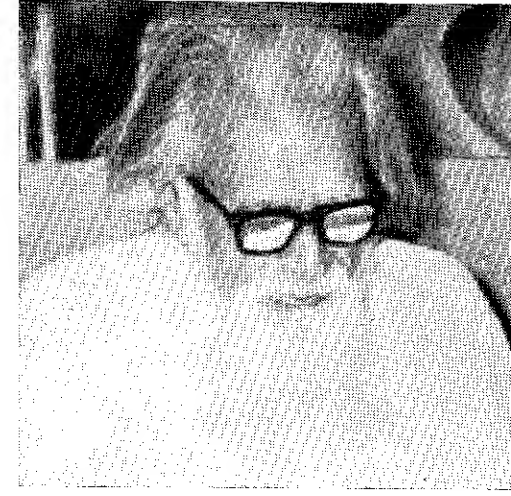
*२. 'पार्श्वनाथाचा चातुर्थीय धर्म' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ८५.

*३. 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' : ले. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पा. २५७-२५९.

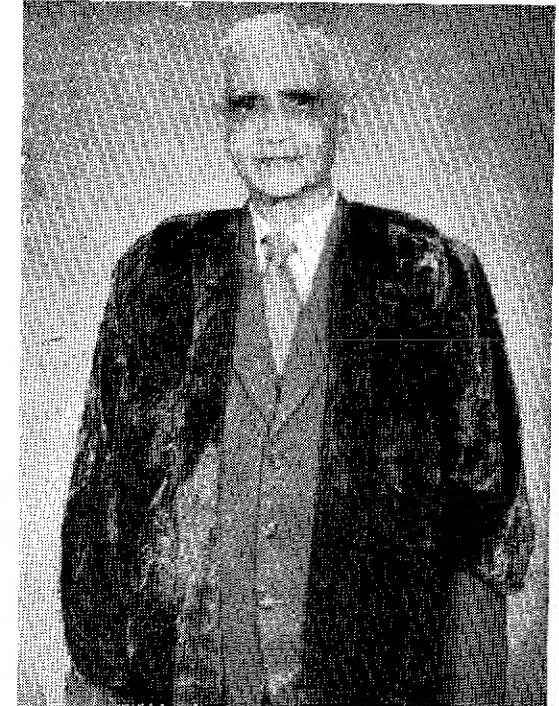
लोकशाही समाजवाद्यांची, आणि त्यानंतर गेल्या जून महिन्यात बर्लिन येथे युरोपातील कम्युनिस्ट पक्षांची, अशा दोन परिषदा भरल्या गेल्या. जगातील कम्युनिस्ट राष्ट्रांमध्ये गेली काही वर्षे त्यांच्या चळवळीची सूत्रे मॉस्कोकडे असावी की मावोकडे असावी, त्यांनी कोणत्या राष्ट्रांकडे मैत्री करावी अथवा करू नये, त्यांचे राजकीय धोरण काय असावे, वगैरे अनेक प्रश्नांवर मतभेद होते, आणि त्यामुळे त्यांची आपापसांत शीतयुद्ध आणि संघर्ष यापर्यंत पाळी गेली होती. पण आता वरील बर्लिन-परिषदेने, लहानमोठे कम्युनिस्ट पक्ष सारख्याच दर्जाचे आहेत, त्यांचे अधिकार समान आहेत, ते आपल्या राष्ट्रीय हितास प्राधान्य देऊन आपल्या धोरणाची आखणी करण्यास स्वतंत्र आहेत, वगैरे गोष्टी मान्य करून युरोपातील कम्युनिस्ट चळवळीचे ऐक्य ह्या परिषदेने प्रस्थापित केले आहे. कम्युनिस्टांमध्ये जशी मतभिन्नता होती तशीच ती युरोपातील लोकशाही समाजवाद्यांतही होती. त्यांनीही स्थल-काळ-परिस्थितीनुसार भिन्न मार्गांनी समाजवाद अमलात येणे शक्य आहे, हे तत्त्व एल्सनोरच्या परिषदेत मान्य केले आहे.

युरोप आणि अमेरिकेचे, आशिया नि आफ्रिकेतील देशांवरील वर्चस्व आता बरेच कमी झाले आहे. त्यांच्या बांडुंगासारख्या भरणाऱ्या परिषदा, त्यांच्यात विचारविनिमयास नि सहकार्यास सुस्वात झाली असल्याचे दाखवून देतात. लोकशाही समाजवादाचे भारताने स्वीकारलेले ध्येय आज बऱ्याच आशियाई राष्ट्रांच्या आकांक्षेचे प्रतीक होऊन बसले आहे. तसेच आज आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अलिप्ततावादाने धरलेले मूळ ही एक महत्त्वाची घटना ठरली आहे. या अशा राष्ट्रांची पहिली शिखर-परिषद बेलग्रेड येथे १९६१ मध्ये भरली. त्या वेळेपासून अशा पाच शिखर-परिषदा भरल्या गेल्या. आज 'युनो'च्या संघटनेत अलिप्ततावादी देशांचे बहुसंख्येने असून त्यांची एकंदर संख्या ८२ आहे. जागतिक शांततेच्या दृष्टीने याच देशांकडून आज जास्त आस्था दाखवली जात आहे. एकंदरीत अमेरिका नि रशिया यांना वर्चस्वाची भावना सोडून देऊन यापुढे इतर देशांशी जास्त सहकार्याने नि सलोख्याने वागावे लागेल, आणि चीनही हीच भूमिका घेईल, अशी चिन्हे आज तरी दिसू लागली आहेत.

जगातील सर्वच देशांतून आज शास्त्रांच्या वाढीबरोबरच संहाराच्या साधनांचीही वाढ होऊ लागली आहे. प्रगत देशांनी तर या बाबतीत कहराच करून सोडला आहे. त्यांच्यात पराकाष्ठेची स्पर्धा चालू आहे. पण या स्पर्धेतून युद्धाचा स्फोट झाल्यास त्यातून यशस्वी होऊन यश उपभोगण्यास कोणीही शिल्लक राहणार नाही याचीही जाणीव सर्वांस होऊन चुकली आहे. या विवंचनेतून खात्रीने मुक्त होण्यास लागणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या आणि साधनांच्या शोधात आज जगातील राजकारणी, विचारवंत, आणि सत्प्रवृत्त व्यक्ती गुंतलेल्या आहेत. अशा प्रसंगी धर्मानंदांचा द्रष्टेपणा डोळ्यांत भरल्याशिवाय राहात नाही. आज दिसून येणाऱ्या जागतिक परिस्थितीचे भविष्य लक्षात घेऊन आपल्या कल्याणकारी जागतिक समाजाचे दर्शन त्यांनी चाळीस वर्षांपूर्वीच जगास करून दिलेले आहे !

काकासाहेब कालेलकर

डॉ. पु. वि. बापट

इ.स.
ता. ५५-१/१९५४

त्रिंश विष्णुसंस्त
आपले पत्र दोन तीन दिवसांसाठी मिळाले. समाचार समजून घेतून
इतना. मी येथून येता राबितोरी पुनः बनारसला जाणार आहे.
सारांशभत्ता असतांना अध्यापकांसाठी लोकां आयुक्तकरता न
तो माझ्याने मोडून नही. परंतु आतां अध्यापनांत आनंद वाटत नाही
शान्ति बरी वाटते. तिकडून उन्हाळा नडक असतो म हिवाळ्यांत
थंडी पार. आ सर्वे करणामुळे इकडेच मुळावे करण्याच्या निचय
मनांत आला. डॉ. सुरवटणकर येथून १५ मेलावर पातळपाणी
लेशानगर बस राहतात. दोन वर्षांसाठी लोकां आग्रह होताना,
मी लोकां घरीच राहिले. पण ते मला व्यनहारी वाटले नाही.
लोकां घराज नव्या एक कुटी आहे. ती राहण्याजोगी न मिळ.
व्यनहारी आहे की काय हे पाहण्यासाठी येथे आलो. लोकां कुटीची
व्यनस्था डॉ. सुरवटणकरच राहतात व ती सध्या तरी मला राहण्या-
साठी मिळते. ते वृं परत बनारसला जाऊन पुस्तकांची व्यनस्था
लावीन व लोकां महिन्याच्या अखेरीस पातळपाण्याला येईन. आतां
पुस्तकांच्या मोठे सुरत पातळला आहे. बरोबर पार दोन सामान राहिले,
आणि यदाकदा विष्णु पातळपाण्याला राहण्यांत कोरें अडवणी
आल्या तर दुसरीको आणस विशेष प्रयत्न नको आहे.
येथे मी वि. पदको राहिले, नि. साठे व सर्व मुले सुरक्षित आहेत.
नि. कमलू न्यू मार्केच्या आसपास कोरें तरी आहे. काढाईसंपेपर्यंत
मिला तिकडे राहिले जोगेल असे वाटते.

माझी प्रकृती आंगली असते. एवढेच व्यन आहे की, आता शिकवि-
ण्याचे परिश्रम श्रेष्ठत राहिले; शान्तपणे राहिले इ. वाटते.

सारांशभत्ता पत्र अध्यापकांसाठी मिळत आहेच. लोकां मोठ्यांत
पत्र लिहिण्यास सज्ज मिळाली तर ते पत्र सारांशभत्ता पत्रावर
पाठवावे. पातळपाण्याला पत्र लोकांकर मिळत नाही. यास्तव
मी तिकडे पत्राच्यावर पत्रे लावीन पत्रावर पाठवावे.

५० महाराष्ट्र समाज, मद्र., Mhow (C. S.).

मद्र. पातळपाण्याला डॉ. सुरवटणकरांना लेख
तिकडून पत्रे आणता. कळाने ही दिवस

आपला
ध. कोसवारी

विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेले एक पत्र

व्यक्तिमत्त्व आणि काही आठवणी

कोणालाही प्रथमदर्शनीच आदर वाटावा अशीच धर्मानंद या मूर्तीची सर्वच ठेवण होती.

निमगोरा वर्ण; विशेष न वाढलेली दाढी, सर्वसाधारण माणसांपेक्षा थोडी जास्तच उंची; लहण्या मुळीच नसला तरी भरीव अशी अंगकाठी, देहाच्या कणखरणाबरोबरच आत्मविश्वासयुक्त निर्भयता सूचित करणारी त्यांची ताठ कण्याने बसण्याउठण्याची नि चालण्याची पद्धत; चेहऱ्यावरील प्रशान्त स्थितप्रज्ञतेचा भाव, दृष्टीच्या सौम्य मेदकपणातून दर्शित होणारी बुद्धीची चमक; - हे सर्व पैलू त्यांच्या बाह्य व्यक्तित्वाचा आगळाच अभिजातपणा प्रत्ययास आणित. - आणि अगदीच पायबोळ नसलेले खादीचे धोतर, बंद गळ्याचा अंगरखा, पायांत वहाणा, असा साधाच पण स्वच्छ असा, त्यांच्या व्यवस्थितपणाची जाणीव देणारा, त्यांचा पोषाख असे.

ते सत्यप्रिय होते. निगवीपणा, सावेपणा आणि सरळपणा, हे त्यांचे स्वाभाविक गुण होते. स्वाभिमान आणि स्पष्टोक्ती ही तर त्यांच्या स्वभावाची त्यांनी लहानपणापासून कमावलेली वैशिष्ट्ये ! बरेचसे शीघ्रकोपी, पण याची जाणीव मनाशी बाळगून संतापीपणा काबूत ठेवण्याची शिकवण स्वतःस मूळपासून देत आलेले. उतावळेपणाही त्यांच्या अंगात होता. एकमार्गीपणा हाही त्यांचा एक गुण. हातात घेतलेले काम, कितीही लहान असो, मोठे असो, ते संपवित्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कामात लक्ष बालणे त्यांस जमत नसे.

आपले मत ते सहसा कोणावर लादण्याचा प्रयत्न करीत नसत; पण ज्या वेळी ते व्यक्त करण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर येई, त्या वेळी ते कोणाचाही मुलाहिजा न ठेवता अत्यंत स्पष्टपणे व्यक्त करीत असत, आणि त्यास खोचदारपणाचेही स्वरूप कित्येकदा येई. पण या त्यांच्या खोचदारपणात दंश नव्हता, हे लक्षात ठेविले पाहिजे.

इतरांच्या मताबद्दल ते आदर बाळगीत. त्यांचे म्हणणे शांतपणे ऐकूनही घेत. पण स्वतःच्या मताबद्दल त्यांचा आग्रहही तेवढाच असे. संदिग्ध आणि अनिश्चित बोलून वेळ मारून नेणे त्यांस जमत नसे. तडजोड हा शब्द त्यांच्या कोशातच नव्हता. यामुळे ते 'एक घाव दोन तुकडे' या वृत्तीचे आहेत, आपले तेच खरे करणारे आहेत, असा बऱ्याच जणांचा समज होई. याबद्दल पु. मं. लाड यांनी पुढील उद्गार काढलेले आहेत :

“आपण निश्चित शोधून काढलेल्या सत्याचा त्यांना आग्रह असे. ‘बुद्धेः फलं अनाग्रहः’ हा व्यवहारधर्म आहे, तो ज्ञानधर्म होऊंच शकत नाही; कारण

मिथ्याज्ञानाशी मिळतं वेणें शक्यच नाही. धर्मानंद याबाबतीत कठोर वृत्तीचे होते. केवढाहि मोठा पंडित असो — हार्वर्डचा लॅन्मन असो अगर मॉस्कोचा श्चेवोत्स्की असो — त्यांनी ती वृत्ति कधी नमवली नाही. ज्ञान पारखून निश्चित करण्यासाठी ते अतिशय परिश्रम करीत असत. कांहींहि गृहीत धरणें हें त्यांच्या स्वभावांतच नव्हतें. ग्रंथ काढून, धुंडाळून, खात्री करून घेतल्याशिवाय पुढें जाणें त्यांना आवडत नसे. म्हणून त्यांच्या लिखाणांत चूक काढणें फार कठीण जात असें, व जर कोणी काढावयाचा प्रयत्न केला तर वाद करून आपलें मत प्रस्थापित करण्यास ते सदैव तयार असत. ज्ञानसाधनेची ही तपश्चर्या खऱ्या विद्वानाला सतत करावी लागते. ही तपश्चर्या करतांना प्राचीन परंपरा सोडणें त्यांना आवडत नसे. बुद्धधोषासारख्या प्राचीन पालि पंडितांविषयी त्यांना अत्यंत आदर होता. त्यांच्यापाशी [धर्मानंदां-पाशी] धम्मपद वाचताना एकदां असा प्रसंग आला कीं, आम्हीं चर्चा करून एक श्लोकाचा खरा अर्थ निश्चित केला. धर्मानंद म्हणाले, 'हा अर्थ जरी बरोबर आहे, तरी परंपरागत अर्थ असा आहे हें तळटीपेंत देण्यास विसरूं नका.' या वृत्तीमुळे त्यांनीं जुनी परंपरा नव्या दृष्टीने पाहिली; पण तिचें सातत्य बिघडूं दिलें नाही. ” १

अकाली प्रौढत्व

त्यांचे लहानपण लक्षात घेतल्यास, करमणुकीच्या मार्गाकडे त्यांचे मन फारसे कधी वळलेले दिसून येत नाही. बागांची राखण करण्यास ते लहानपणी जात असत. पण तेथे संवगडी गोळा करून एखादा खेळ खेळले, कोणत्याही मनोरंजनाच्या कार्यक्रमात रंगले, असे कोठेच आढळून येत नाही. नाचगाणे नि नाटकांसारख्या करमणुकीत तर त्यांनी लहानपणी सोडाच, पण पुढच्या काळातसुद्धा रस घेतलेला दिसून येत नाही. अमेरिकेत ते साडेसात वर्षे होते. रशियात एक वर्ष. पण या दोन्ही देशांत एखाद्या करमणुकीच्या कार्यक्रमास ते हजार राहिल्याचे दिसून येत नाही. गोमन्तकीयास असलेल्या नाटकांच्या नादाबद्दल त्यांस किती तिटकारा होता हे आपण पाहिलेच आहे. २

चोविसाव्या वर्षी त्यांनी घर सोडले. त्या वेळी त्यांनी आपल्या पुतण्यांना उपदेशपर असे पत्र लिहून ठेविले होते. ३ त्यांतील विचार आदर्श असे होते, यात शंकाच नाही. पण ते विचार, त्या वेळचे त्यांचे वय, त्या वेळी त्यांस मिळालेले शिक्षण, यांशी विसंगत वाटतात, आणि त्यांस मानसिक प्रौढत्व बरेच लवकर प्राप्त झाले होते, याची जाणीव होते.

१. 'आकाशगंगा' : पु. म. लाड, पा. २०, २१. लाड हेही धर्मानंदांचे पालीचे विद्यार्थी होते.

२, ३. मागे पाने १४ आणि २२ पहा.

एकान्तप्रियता

अलिप्तपणा आणि एकान्तप्रियता हे वैराग्यशीलतेची समधर्म साधणारे असेच गुण आहेत. धर्मानंदांची वैराग्यवृत्ती लहानपणापासूनच दिसून येत होती. एकान्तात जाऊन विचार करीत बसल्याची माहिती त्यांनी स्वतःच 'निवेदना'त दिलेली आहे. नंतरच्या काळातील योगसाधनेच्या अभ्यासामुळे ही त्यांची वृत्ती बळावली असल्यास नवल नाही. लेखन, संशोधन करीत असताना त्यांना पूर्ण शांतता लागत असे. 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हा त्यांचा ग्रंथ त्यांनी प्रथम बनारस विद्यापीठात राहून लिहिण्यास घेतला. नंतर काही काळ ते सारनाथ येथे गेले; यानंतर ते काशी विद्यापीठात राहून त्यांनी आपले काम पुढे चालवले; आणि ग्रंथ पुरा होईपर्यंत पुन्हा एकदा त्यांस सारनाथची वारी करावी लागलीच. ह्या सर्व उलथापालथीचे कारण म्हणजे प्रत्येक वेळी त्यांच्या अलिप्ततेत आणि एकान्तवासात ह्या ना त्या कारणाने आलेला व्यत्यय !

गुणाचा अतिरेक

धर्मानंदांनी बौद्धज्ञानाचे आणि पाली भाषेचे केलेले पुनरुज्जीवन, आपल्या देशाच्या दृष्टीने किती महत्त्वाचे ठरले हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्यांनी आपली शिष्यपरंपरा उत्पन्न करून, या भाषेच्या अभ्यासास जोरदार चालना दिली, यात शंकाच नाही. पण एवढ्यावर त्यांचे समाधान झाले नव्हते. पाली भाषेचा जास्त अभ्यास व्हावा, विद्यार्थ्यांनी लंकेस जाऊन तेथील ज्ञान संपादन करावे, जुन्या ग्रंथांचे जास्त संशोधन व्हावे, असे त्यांस सतत वाटत होते. अगदी शेवटच्या वेळी कमलनयन बजाज यांनी दिलेली एक हजार रुपयांची रक्कम, अशाच कामासाठी उपयोगात आणण्याकरिता त्यांनी महात्मा गांधींच्या स्वाधीन कशी केली, याचा उल्लेख पुढे येणारच आहे. पण असे असूनसुद्धा, या कार्याकरिता एखादी संस्था स्थापून तिच्या मार्फत कार्य करण्याचा प्रयत्न ते करू शकले नाहीत— आणि हे काही धनिकांनी आपण होऊन अशा कार्यास मदत करण्याची इच्छा प्रदर्शित करूनही. ४

एखाद्या कायम स्वरूपाच्या विधायक कार्याची जबाबदारी अंगावर घेतली, म्हणजे लोकसंग्रह करणे आलेच. लोकाराधनाही ओघानेच आली. ती करताना अनेक प्रसंगी स्वतःच्या मतांना, ध्येयांना, मुरड बालावी लागते, आणि तार्किक दृष्ट्या गौण असलेला मार्ग स्वीकारावा लागतो, असे धर्मानंदांना वाटत होते. याशिवाय संस्था म्हणजे पैसा गोळा करणे आलेच. पैसा गोळा केला की, हिरोबटिशेन आलेच. चार लोकांच्या सह-कार्याने काम करणे, सहकाऱ्यांवर विश्वास ठेवणे, ह्याही गोष्टी ओघानेच आल्या. अशा कार्यात कोणाकडूनही एखादी चूक झाली तर पर्यायाने आपल्या तत्त्वनिष्ठेला बाध पोचेल या विचारानेच अशा कल्पनांपासून धर्मानंद चार पावले दूरच राहिले,— अथवा करावे

४. मुनि जिनविजयजीकडून समजलेली माहिती.

की नाही, या विचारातच वेळ निघून गेला.^५

त्यांचा चिरंजीव दामोदर, १९२४ साली केंब्रिज (बॉस्टन) हायस्कूलच्या फायनल परीक्षेत पहिल्या वर्गात पास झाला होता. त्यानंतर तो भारतात परत आला. या अमेरिकेतील परीक्षांना भारतातील विद्यापीठांतून त्या वेळी मान्यता नव्हती. पण हुशार विद्यार्थ्यांस स्पेशल केस म्हणून प्रवेश मिळणे अगदीच कठीण नव्हते. पण धर्मानंदांनी तसा प्रयत्न केला नाही. 'कदाचित् एखाद्या युनिव्हर्सिटीमध्ये प्रयत्नांती प्रवेश मिळवता आला असता; परंतु मी स्वतः गुजरात विद्यापीठांत असल्याकारणाने तसा प्रयत्न करणे हास्यास्पद झाले असते,'^६ असे त्याचे कारण ते देतात. खरे पाहिल्यास कोणत्याही भारतीय विद्यापीठाने दामोदरची परीक्षा घेतल्यानंतरच त्यास प्रवेश दिला असता! परिणामी दामोदरचे एक वर्ष फुकट गेले.

'बहुजन-विहार' धर्मानंदांनी एका विशिष्ट उद्देशाने अस्तित्वात आणला होता. श्रमजीवी वर्गामध्ये बुद्धाच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाच्या प्रचाराने स्पृष्ट्यास्पृश्यभेद नष्ट करून त्यांच्यात समतेचे बीज पेरवे, असे धर्मानंदांना वाटत होते. या कार्यावर या विहारातून भर द्यावयाचा होता; आणि त्याप्रमाणे त्यांनी हे कार्य सुरू करून दीड-दोन वर्षे फार यशस्वी रीत्या चालविलेही होते. या विहारास जुगलकिशोर बिरा यांची मदत मिळत असे. धर्मानंदांनी तेथे चालवलेले कार्य त्यांना आणि महात्मा गांधींनाही, फार पसंत पडले होते. पण शेवटी धर्मानंदांच्या या कार्यास खीळ पडण्यास, त्यांचा 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा,' हा ग्रंथ कारणीभूत झाला.

या ग्रंथात धर्मानंदांनी गीता आणि वैदिक ग्रंथ, यांचे कडक रीत्या समालोचन केले होते. ते त्या वेळी हिंदू धर्माच्या बऱ्याच अभिमान्यांस आवडले नाही. धर्मानंदांवर त्यामुळे उलटसुलट अशी बरीच टीका झाली. बिराशेठ यांनाही त्या ग्रंथातील विचार आवडले नसल्याचे धर्मानंदांना कळले. तेव्हा त्यांनी दोन-तीन वर्षे विहारात चालवलेले कार्य एकदम थांबवून, विहाराशी असलेला आपला संबंध तोडून टाकला. बिराशेठ यांनीच नव्हे तर महात्माजींनी सुद्धा, त्यांस तसे न करण्याविषयी सांगून पाहिले. पण त्याचा उपयोग झाला नाही. पंडित सुखलालजी हे धर्मानंदांचे गुजरात विद्यापीठातील सहकारी आणि फार जवळचे असे स्नेही. त्यांनी विहार सोडण्याचे कारण धर्मानंदांना विचारले, त्या वेळी, बिराशेठ यांस पसंत नसलेले लिखाण आपण करीत असताना, त्यांच्या औदार्याचा फायदा वेणे आपणास योग्य वाटले नाही, अशा अर्थाने उत्तर

धर्मानंदांनी दिले.^७ खरे पाहिल्यास धर्मानंदांनी आपल्या ग्रंथात मांडलेली मते आणि विहारात ते करीत असलेले कार्य, यांचा अर्थाअर्थी संबंध नव्हता.

अशीच गोष्ट सारनाथ येथेही घडली. सारनाथ हे सर्वगूय्य असे बौद्धक्षेत्र. याच ठिकाणी बुद्धाने आपल्या पहिल्या पाच शिष्यांना उपदेश केला होता. या ठिकाणी बौद्ध धर्माविषयी बरेच कार्य चालत असते. या ठिकाणचे बौद्ध भिक्षू बगैरे मंडळी धर्मानंदांना फार मान देत असत. धर्मानंदांनी तेथे राहून त्यांस मार्गदर्शन करावे, त्यांच्या कार्याशी सहभागी व्हावे, असे त्यांस वाटत होते. तेथे धर्मानंदांची वेगळी मठी बांधून, त्यांची राहण्याची सुद्धा त्यांनी व्यवस्था केली होती. पण तेथील द्रव्यसंचयाची पद्धती धर्मानंदांना पसंत पडली नाही. बुद्धाची मूळ शिकवण अशा संचयाविरुद्ध होती. लागेल त्या वेळी द्रव्य गोळा करावे, आणि ते त्या त्या कार्याकरिता खर्च करावे, त्याचा संचय करू नये, असे धर्मानंदांचे मत होते. तेथील बौद्ध भिक्षूंना आपली पारंपरिक पद्धत सोडून देणे योग्य वाटले नाही. बुद्धाने जो अनन्य त्याग केला, त्याचा ह्या संचयाशी मेळ बसत नाही, हे धर्मानंदांचे म्हणणे तत्त्वतः तेथील भिक्षूंना पटत होते. पण परंपरेच्या विरुद्ध जाण्याचे धैर्य ते दाखवू शकत नव्हते. तेव्हा धर्मानंदांनी तेथील कार्याशी सहभागी होण्याचे नाकारले, आणि सारनाथ येथे राहण्याचेही सोडून दिले.^८

बरील प्रकारची धर्मानंदांच्या गुणातिरेकाची आणखीही उदाहरणे दाखवता येतील. ध्येयनिष्ठा, तत्त्वनिष्ठा, विचारांचा काटेकोरपणा, तडजोडीला एकदा प्रवृत्त झाल्यावर तिला बंधन कसे राहात नाही याची जाणीव, प्रत्येक व्यवहाराला नीतीचा आधार असलाच पाहिजे ही आपल्या जीवनास लावून घेतलेली शिस्त, ह्या सर्व निष्ठा त्यांनी इतक्या पराकोटीला पोचविल्या होत्या की, त्यास बऱ्याच वेळा दोषस्वरूप प्राप्त होई. तेव्हा त्यांचा सर्वांत मोठा दोष गुणातिरेक हा होता, असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही!

विवेकपूर्ण कौटुंबिक आसक्ती

सर्वसाधारण कौटुंबिक माणसाप्रमाणे धर्मानंदांनी विशेष आसक्तीने संसार केला असे म्हणता येत नाही. त्यांचा अलिप्तपणा नि एकलकोंडेपणा यांचा प्रत्यय सामाजिक बाबींप्रमाणे कौटुंबिक बाबतीत देखील येतो. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, आपल्या कुटुंबातील मंडळींसंबंधी योग्य ते कर्तव्य करण्यात ते लुकलेले होते. तसेच आपल्या बायको-मुलांवर त्यांचे प्रेम नव्हते, त्यांची ते उपेक्षा करीत, असेही सुट्टीच म्हणता येणार नाही. देशसेवेमध्ये अथवा इतर विधायक कार्यात प्रत्येक क्षण वेचणाऱ्या माणसाचे, आपल्या गृहप्रपंचाच्या बाबतीत अपरिहार्यपणे कसे दुर्लक्ष होते, याची बरीच उदाहरणे आहेत. पण धर्मानंदांकडून अशा प्रकारचे वर्तन घडलेले सुट्टीच दिसून येत नाही.

५. मुनि जिनविजयजींना धर्मानंदांनी असे कार्य हाती घ्यावे असे वाटत होते. ते आणि इतर मित्रमंडळी त्यांस आग्रह करीत असत. मुनिजींकडे बोलताना प्रस्तुत लेखास ही माहिती समजली.

६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ९ वे, ३ एप्रिल १९३८.

७, ८. 'दर्शन अने चिंतन' : ले. पंडित सुखलालजी, अर्घ्य. पान ७१, ७३.

त्यांनी आपल्या मुलांमुलींना योग्य ते शिक्षण दिले. त्यांची लग्ने वगैरे बाबतीतही आपले कर्तव्य त्यांनी दक्षतापूर्वक पार पाडले. त्यांच्या मुलाने पुण्यात घर बांधण्याचे ठरवले त्या वेळी आपले लेखन, संशोधन बाजूस ठेवून त्यांनी या घराच्या बांधकामावर जवळजवळ दोन वर्षे देखरेख केली. अमेरिकेची चौथी सफर संपवून ते १९३२ च्या ऑक्टोबरात परत आले. त्यानंतर, 'पुण्याला चि. दामोदरसाठी बंगला बांधण्याचें काम मीं हातीं घेतलें. तें पुरें झाल्यावर १९३४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत मी बनारसला जाऊन राहिलों.' असे त्यांनी स्वतःच नोंद करून ठेवलेले आहे. ९

त्यांचे जामात डॉ. रामप्रसाद हे १९४५ च्या जानेवारीमध्ये सेवानिवृत्त झाले. त्यानंतर मुंबईत येऊन राहण्याचे त्यांनी ठरविले. कारण येथे त्यांना नवीन नोकरी मिळणार होती. त्यासंबंधी एका पत्रात धर्मानंद म्हणतात : 'मी देखील त्यांच्याबरोबर (डॉ. रामप्रसाद यांच्याबरोबर) मुंबईस जाईन. सध्या एन्. पावेल कंपनीत राहूं. कायमचें बिन्हाड कोठें मिळेल हें सांगतां येत नाही. आजकाल मुंबईत एक खोलीहि मिळण्याची पंचाईत आहे. ते (डॉ. रामप्रसाद) एकदा मुंबईस स्थिर झाल्यावर मी आमदाबादला जाईन म्हणतों.' १०

यानंतरच्या दुसऱ्या एका पत्रात ते म्हणतात, "डॉ. रामप्रसाद यांनी मुंबई सरकारची नोकरी पत्करली. त्यांना घर पाहण्यासाठी माझ्याकडून थोडीबहुत मदत होईल या आशेने मी त्यांबरोबर इकडे आलों. पण आजतागायत एक-दोन खोल्यादेखील कोठेंच सांपडल्या नाहीत. आणि म्हणून निरुपायानें इथें राहतों. त्यांना घर सांपडलें असतें म्हणजे चि. माणिक इकडे आली असती, व मी येथून दुसरीकडे गेलों असतों, हें काहीं जमून येत नाही. त्यामुळे बंधनात पडल्यासारखें झालें आहे." ११

अहमदाबादला जाण्याची निकड असताही, आपली कामे बाजूस ठेवून, धर्मानंदांनी दोन-तीन महिने मुंबईत राहून आपल्या जामातांकरिता जागा मिळविण्याची खटपट केली, हे वरील दोन पत्रांवरून दिसून येते. या सर्व गोष्टींवरून आपल्या कुटुंबियांच्या बाबतीत आपले कर्तव्य पार पाडण्यात धर्मानंदांकडून कुचराई होई असे म्हणता येत नाही. "आपल्या कुटुंबियांना धर्मानंद अधूनमधून धांवत्या भेटी देत. एक तर त्यांना अनावर कामें असत. दुसरे म्हणजे कुटुंबांत मिळणारें प्रेम, वात्सल्य, माया, यांचा त्यांना ओढा वाटला नाही. ते त्यांत अडकून पडू शकले नाहीत, आणि या प्रेमापोटी निर्माण होणाऱ्या

क्षुद्र मनोवृत्तीची तर त्यांना चांगलीच चीड होती." असे डॉ. इन्द्रायणी सावकार यांनी आपल्या आजोबांसंबंधी एका ठिकाणी म्हटलेले आहे. १२

प्रस्तुत लेखकाच्या संग्रही, धर्मानंदांनी आपले मित्र विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेली जवळजवळ ३७-३८ पत्रे आहेत. यांपैकी २३ पत्रांतून धर्मानंदांनी आपल्या कुटुंबियांसंबंधी केलेले उल्लेख आढळून येतात. हे सर्व उल्लेख, आपल्या मुलांची, पत्नीची, जामा-तांची माहिती देणारे असेच आहेत. बनारसहून लिहिलेल्या एका पत्रात, मुलाचे बऱ्याच दिवसांत पत्र नाही, पण त्याने बनारस येथील आपल्या एका मित्राला पाठवलेल्या पत्रामुळे पुण्याचा समाचार समजला, असा जवळजवळ तक्रारवजा उल्लेख आहे. अशीच धर्मानंदांची बरीच पत्रे मुनि जिनविजयजी यांच्याही संग्रही आहेत. ती प्रस्तुत लेखकास अहमदाबाद येथे मुनिजींकडून वाचावयास मिळाली. त्यांतही आपल्या कुटुंबियांसंबंधी माहितीवजा उल्लेख आहेत. या सर्व पत्रांतून देण्यात आलेली ही माहिती, आणि विशेष म्हणजे ती ज्या पद्धतीने दिलेली आहे, त्यातून प्रस्तुत लेखकास तरी धर्मानंदांचे आपल्या कुटुंबियांसंबंधीचे वात्सल्ययुक्त अगत्य, प्रतीत झाल्याशिवाय राहिले नाही.

धर्मानंदांनी स्वतःकरिता जी एक विशिष्ट भूमिका निवडली आणि आपल्या आयुष्याच्या अखरेच्या क्षणापर्यंत कसोशीने पाळली, ती मानव्याच्या विस्तीर्ण पायावर आधारलेली होती. ती सीमाहीन आणि सर्वसमावेशक अशीच असल्यामुळे, गृहस्थाश्रमाच्या आकुंचित क्षेत्रात सर्व काळ गुंतून पडणे त्यांस जमणारे नव्हते. प्रापंचिक कर्तव्ये पार पाडण्याकरिता त्यातल्या त्यात ते वेळ काढीत असत, हे आपण पाहिलेच आहे. पण इतर सर्वसाधारण पालकांप्रमाणे आपल्या कुटुंबियांत सर्वस्वी गुरफटून राहणे, मुलामुलींना जवळ बसवून त्यांच्याशी बोलणेखेळणे, त्यांच्या दैनंदिन अडीअडचणींची दखल घेणे, ह्या गोष्टी ते करू शकले नाहीत. त्याचप्रमाणे त्यांच्याविषयीचा अनुराग, धर्मानंद, भडक रीत्या सोडाच, पण स्पष्टपणे केव्हाही दाखवू शकले नाहीत. सटीसामासी ते येत असत, चार-आठ दिवस रहात असत, सर्वांची विचारपूस करीत असत, पण तेवढ्याने, बाप आणि मुले, यांत जेवढी जवळीक असावयास पाहिजे, तेवढी ते उत्पन्न करू शकले नाहीत, असे वाटते. आणि यामुळे त्यांच्या विवेकपूर्ण वात्सल्याची जाणीव न झाल्यामुळे, त्यांस आपल्याविषयी मोठासा ओढा नव्हता, असा जर त्यांच्या मुलांनी समज करून घेतला तर त्यांस दोष कसा देता येईल ? असो. या विवेचनात जास्त न शिरता त्यांच्या काही आठवणी पुढे देण्यात येत आहेत. त्या धर्मानंदांच्या मनोवृत्तीचे, गुणावगुणांचे, स्वभावाचे, अंशतः तरी दिग्दर्शन करतील अशी आशा आहे.

९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ११ वे, १८ सप्टें. १९३८.

१०, ११. ही दोन्ही पत्रे धर्मानंदांनी विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेली आहेत. पहिले, ता. १७ जाने. १९४५ रोजी बेंगलोरहून, आणि दुसरे ता. ३ मार्च १९४५ रोजी मुंबईहून. एन्. पावेल कंपनीचे मालक डॉ. नायर हे धर्मानंदांचे दोस्त होते. त्यांची कंपनी ज्या इमारतीत होती, त्याच इमारतीत वरच्या मजल्यावर ते रहात होते.

१२. महाराष्ट्र टाइम्स, ५ नव्हें. १९७२. धर्मानंदांची मुलगी मनोरमा साठे ह्या डॉ. इन्द्रायणी सावकार यांच्या मातोश्री आहेत.

निर्भय स्पष्टवक्तेपणा

बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्याशी धर्मानंदांची प्रथम ओळख १९०६ मध्ये कलकत्ता येथे झाली. या वेळी धर्मानंद 'कलकत्ता विद्यापीठा'त आणि तेथील 'नॅशनल कॉलेजात' प्राध्यापनाचे कार्य करीत होते. पण तेवढ्यावर ते समाधानी नव्हते. त्यांस बौद्धशानाचा प्रसार सर्व भारतात करावयाचा होता. नंतरच्या काळात झालेल्या एक-दोन भेटीत धर्मानंदांची ही इच्छा लक्षात घेऊन, महाराजांनी धर्मानंदांना मासिक पन्नास रुपयांची मदत देण्याचे ठरवले; तेव्हा धर्मानंद कलकत्ता विद्यापीठाची दोनशे-पन्नास रुपयांची नोकरी सोडून देऊन, पुण्यास येऊन स्थायिक झाले, आणि तेथून त्यांनी आपल्या आवडत्या कार्यास सुरुवात केली. या काळात महाराजांच्या इच्छेनुसार बडोदा येथे त्यांनी बौद्ध धर्मावर पाच व्याख्याने दिली. यांपैकी एका व्याख्यानाच्या प्रसंगी धर्मानंदांच्या दिसून आलेल्या निर्भय स्पष्टवक्तेपणाची आठवण पु. मं. लाड यांनी पुढील शब्दांत दिलेली आहे :

“बुद्धाचा धर्म हा बुद्धीचें खेळणें नसून शीलाचें व्रत आहे असा त्यांचा [धर्मानंदांचा] कटाक्ष असे. बडोद्याला व्याख्यान देण्यास त्यांना बोलावून खुद्द सयाजीराव अध्यक्षस्थानी बसत असत. अशा एका प्रसंगी धर्मानंद सम्राट अशोकावर व्याख्यान देणार होते. तत्पूर्वी त्यांना असें कळलें कीं, कोणत्या एका विभागातील [बडोद्याच्या] दारूची दुकानें बंद करावीत अशी विनंती तेथील शिष्टमंडळानें सयाजीरावमहाराजांस केली असतां या दुकानांतून प्राप्त होणाऱ्या सरकारी उत्पन्नाचे पैसे मला अन्य तऱ्हेनें मिळवून द्या म्हणजे मग मी तीं दुकानें बंद करीन, असें सयाजीरावांनीं उत्तर दिलें.

“धर्मानंदांना हें रुचलें नाहीं. हें ध्यानांत ठेवून आपल्या निर्भीड स्वभावास अनुसरून अशोकावरील व्याख्यानांत अध्यक्ष सयाजीरावांसमक्ष ते असें म्हणाले कीं, 'अशोकाने आपल्या राज्यांत दारूबंदी केली. दारूबंदीमुळे घटणारे राज्याचें उत्पन्न अन्य प्रकारानें मिळवून द्या, मग मी दारूबंदी करीन, असें अशोक म्हणाला नाहीं.' सयाजीरावांना हा दृष्टान्त उमगला. व्याख्यानाच्या शेवटीं नेहमीप्रमाणें समारोप न करतां ते सभेंतून उठून गेले, व जातांना एवढेंच म्हणाले, 'धर्मानंद, आज तुम्ही आम्हांला चांगलाच धडा शिकवलात.' लोकांना वाटलें कीं महाराजांचा धर्मानंदांवर रोष झाला व त्यांनीं बडोदें सोडून जावें असा बहुतेक हुकूम निघेल. पण खरा हुकूम निराळाच निघाला ! सयाजीरावांनीं बरीं जाऊन त्या विभागातील दारूची दुकानें बंद करावीत असें फर्मान काढलें. बौद्ध धर्माच्या खऱ्या वक्त्याची आणि श्रोत्याची निष्ठा अशी असावी लागते.” १३

यानंतरच्या काळात सयाजीरावांशी धर्मानंदांचे सख्य जास्तच जुळून आले, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे !

१३. 'आकाशगंगा' : ले. पु. मं. लाड, पा. २१, २२.

गांधीजींना उपदेश ?

‘तुम्ही जनतेचे पालक आहांत असें समजून वागलांत तर स्वराज्यांत तुम्हांला कोणाचें भय बाळगावयास नको,’ असें महात्मा गांधींचे जमीनदारांस सांगणे होते. त्याचप्रमाणे संस्थानिकांना ते, ‘तुम्ही रामराज्याचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून वागा,’ असा उपदेश करीत असत.

धर्मानंदांना तात्त्विक दृष्ट्या हे बरोबर वाटले नाही. अपरिग्रहावाचून सत्य आणि अहिंसा कधीही टिकाव धरणार नाहीत असे धर्मानंदांचे ठाम मत होते. हे आपले मत ते स्पष्टपणे बोलून दाखवीत असत. एवढेच नव्हे तर, ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ या आपल्या ग्रंथात, गांधीजींनी जमीनदारांना दिलेले आश्वासन आणि संस्थानिकांना केलेला उपदेश, यांस असलेला आपला विरोध त्यांनी स्पष्ट शब्दांत मांडलेला आहे.

धर्मानंद हे गांधीजींच्या गुजरात विद्यापीठात काम केलेले. गांधीजी त्यांस फार आपुलकीने वागवतात. आणि असे असून धर्मानंदांनी गांधीजींची चूक दाखवणे, त्यांच्यावर टीका करणे, म्हणजे गांधीजींच्या सौजन्याचा फायदा घेण्याचे नि त्यांस उपदेश करण्याचा आव आणण्यासारखे आहे, अशी टीका त्या वेळी गांधीजींच्या वर्तुळातील काही मंडळींकडून झाल्याशिवाय राहिली नाही. पण धर्मानंदांचे गांधीजींशी संबंध शेवटपर्यंत अत्यंत जिद्दाळ्याचेच राहिले !

खादीधारी गोमन्तकीय

१९२४ साली भारतीय काँग्रेसचे अधिवेशन बेळगाव येथे महात्मा गांधींच्या अध्यक्षते-खाली भरले होते. धर्मानंद या अधिवेशनास हजर होते. त्यांची आणि महात्मा गांधींची ओळख १९१६ पासूनची. त्याशिवाय या काळात ते गांधीजींच्या गुजरात विद्यापीठात काम करीत होते. त्यामुळे गांधीजींशी धर्मानंदांचा या काळात परिचय वाढला होता, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

बेळगाव गोमन्तकीयांस अगदीच जवळ. त्याशिवाय, या काळात काँग्रेसवर ब्रिटिश सरकारची तेवढीशी वक्रदृष्टी झाली नव्हती. त्यामुळे एम्. एस्. एम्. रेव्हेने वास्कोडून बेळगावपर्यंत खास गाड्या ठेविल्या होत्या. काँग्रेसचा हा सोहळा, आणि काँग्रेस पुढाऱ्यांस जवळून पाहण्याची ही संधी, गोमन्तकीयांनी सोडली असती तर नवलच ! बऱ्याच गोमन्तकीयांनी या संधीचा फायदा घेतला. या प्रसंगी यांपैकी काहीजणांनी धर्मानंदांच्या मध्यस्थीने महात्माजींची भेट घेतली. ही सर्वच मंडळी पूर्णपणे अगदी सफेत खादीत होती. बारीक पाहणाऱ्यास त्यांचे खादीचे कपडे अगदी कोरे, नुकतेच बनवलेले आहेत, हे सहज दिसून आले असते. महात्माजींनी या मंडळींच्या कपड्यांकडे पाहिल्यावर ही मंडळी हमेशा खादी वापरणारी आहे काय ? असा धर्मानंदांना प्रश्न केला. धर्मानंदांनी, ‘नाहीं, खास या प्रसंगाकरितांच ते खादीचे कपडे बाळून आलेले आहेत,’

असे उत्तर दिले. यानंतर महात्माजींनी या मंडळींस खादीचे महत्त्व समजावून सांगितले, आणि ही मुलाखत संपली.

धर्मानंदांनी महात्माजींस दिलेले उत्तर सत्य नि वस्तुस्थितीस धरूनच होते. पण ते ह्या मंडळींस आवडले नाही. धर्मानंदांनी संदिग्धपणे, सारवासारवीचे काही उत्तर दिले असते, तर त्यांस आवडले असते. पण तसे झाले नाही; आणि धर्मानंदांवर या गोष्टीमुळे या मंडळींचा झालेला रोष, बराच काळ टिकला !

डॉ. भांडारकरांचा सहवास

गृहत्याग करून प्रथम पुण्यास आले त्या वेळी धर्मानंदांनी डॉ. भांडारकरांची ओळख करून घेतली होती. त्या वेळच्या त्यांच्या पुण्यातील वास्तव्यात संस्कृत शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांस डॉ. भांडारकरांची थोडीबहुत मदतही झाली होती. पण एकंदरीत धर्मानंदांची स्पष्ट बोलण्याची तर्कनिष्ठ पद्धती, आणि सर्वसाधारणपणे अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी शक्य करून दाखवण्याची अव्यवहारी भाषा, त्यांना पसंत पडली नाही, आणि त्या वेळी तरी दोघांचेही मोठेसे सख्य जुळून आले नाही. भांडारकरांनी त्या वेळी धर्मानंदांना जवळजवळ वेळ्यातच काढले होते.

या गोष्टीनंतर आपली सात वर्षांची भ्रमंती संपवून आणि बौद्धज्ञान प्राप्त करून घेऊन परत आल्यावर, डॉ. भांडारकरांनी त्यांस अगत्यपूर्वक मेटीस बोलावून, त्यांचा सत्कारही प्रार्थनासमाजातर्फे केला. या वेळेपासून भांडारकरांशी, आणि त्यांच्या घरातल्या मंडळींशी धर्मानंदांचा घनिष्ठ संबंध जुळून आला. धर्मानंदांनी पुण्यास ज्या वेळी घर बांधण्याचे ठरवले, त्या वेळी लागणारी जागा भांडारकरांनी आपल्या जागेतून दिली. पाली भाषेस मुंबई विद्यापीठाची मान्यता मिळवण्याच्या कामी डॉ. भांडारकरांचीच मदत कारणीभूत झाली. नवीन घरात धर्मानंद राहावयास गेल्यानंतर त्यांचा भांडारकरांशी रोजचाच संबंध येऊ लागला. त्यासंबंधी धर्मानंद म्हणतात :

“डॉ. भांडारकर यांचा शेजार हा दुसरा फायदा होय. [पहिला फायदा शहराच्या बाहेर प्लेगाची लागण न होणाऱ्या भागांत राहावयास मिळणे हा होय.] त्यांचा ग्रंथसंग्रह फार मोठा होता व त्याचा मला चांगला उपयोग होई. त्यांच्या-बरोबर दुसरा कोणी नसला तर मी फिरावयास जात असे. बंडगाईनकडे गेलों तर ते कांहीं मिनिटे तरी मुळामुठेच्या पुलावर उभे राहून तल्लीन वृत्तीने पाण्याच्या प्रवाहाकडे पाहात राहात. गणेशखिडीकडे गेलों, तर तिकडे एखाद्या दगडावर बसून ध्यान करीत, अथवा भजन म्हणत. त्या दृश्यांची आठवण मला अद्यापही आनंदकारक वाटते. ह्याशिवाय त्यांच्याशी प्राचीन इतिहास-वाङ्मयासंबंधी जी चर्चा चाले, तिचा मला किती तरी फायदा होत असे.

“त्यांच्या घरी किंवा फिरण्याच्या वेळी बौद्धधर्माच्या गोष्टी निवाल्यास ते कधी कधी म्हणत, ‘एवढा उदार धर्म ज्याचा साऱ्या हिंदुस्थानांत प्रसार झाला व

ज्याने हिंदुस्थानच्या तिन्ही बाजूंचे देश व्यापले, त्याचा खुद्द हिंदुस्थानांतच माग-मूस कसा राहिला नाही ? पाश्चात्य पंडितांनी दिलेली ह्या प्रश्नांची उत्तरे समाधानकारक नाहीत.’ अशा रीतीने ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा विचार करण्यास त्यांनीच मला प्रवृत्त केले. आणि त्या माझ्या विचाराची परिणति ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ या ग्रंथांत झाली.” १४

भूत-पिशाच-बाधा

कुशिनारेला असताना धर्मानंदांनी दोन-अडीच महिने एका झाडाखाली घालवले. या काळात ते योगसाधनांचा अभ्यास करीत होते. या ठिकाणी राहूनच त्यांनी बुद्धाने ‘भयभैरवसूत्रांत’ सांगितलेल्या भयभैरवाचा अनुभव घेतला. स्मशानात सारी रात्र घालवण्याचाही त्यांनी अनुभव घेतला. पण त्यांस या काळात प्रत्यक्ष भुते अशी पहावयास मिळाली नाहीत. लहानपणची एक आठवण धर्मानंदांनी दिली आहे ती पुढीलप्रमाणे :

“आरोब्यावर १५ जात असतांना एक तरी लागते. तिच्यावर बहुधा एकटाच होडीवाला असतो. दुसरा कोणी नसला तर मी होडी वल्हवीत असें. लौकरच मुकाणूच वल्हे धरण्यास शिकलों; व बहुधा मीच ते धरीत असें, आणि होडीवाला होडी वल्हवीत असे हे पाहून उतारुंना मोठे आश्चर्य वाटे, की हा एवढासा मुलगा ओहोटीच्या वेळी होडी यथायोग्य स्थळी नेतो कसा ? अर्थात् अशा चहात्यांपैकी कांहीं लोकांची दृष्ट झाली, असें ठरविण्यांत आले !

“आरोब्याच्या तरीच्या अलिकडे एक मोठे शेत आहे. पावसाळा संपून शेताची कापणी झाल्यानंतर ह्या शेतातून आमच्या आतेभावाच्या घरी येण्याला पाऊलवाट होती, ती जवळची असल्यामुळे मी बहुधा त्याच वाटेनें येत असें. एके दिवशी सूर्यास्तानंतर मी शाळेतून येत असतांना या शेतांत दोन खिस्ती मजूर बाया तांदळाच्या टोपल्या घेऊन येतांना मला दिसल्या. त्या एकीमागून एक नव्हत्या. एक माझ्या डाव्या हाताला व दुसरी उजव्या हाताला दिसत होती. कांहीं अंतरावर आल्यावर त्या अदृश्य झाल्या ! त्यानंतर एक खिस्ती गृहस्थ उंच सिल्क हॅट घातलेला व विचित्र पोशाख केलेला बऱ्याच अंतरावर बसलेला मला दिसला. त्याची खुर्ची दिसत नव्हती. अशा वेळी हा येथे शेतांत येऊन कां बसला असावा याचें मला कोडें पडलें; व त्याला जाऊन विचारावें या उद्देशानें तो बसला होता तिकडे जाण्यासाठी मी पायवाट सोडून जाऊ लागलों. कांहीं पावले पुढें गेल्यावर

१४. खुलासा : प्रकाश सप्ताहिक. प्र. ४ ये, १२ सप्टें. १९३७.

१५. पेडणे महालातील एक गाव.

तो मनुष्य एकाएकी अंतर्धान पावला ! तो बसला होता त्या ठिकाणी गेलो. तेथे जवळपास एक हातभर उंचीचे छद्म दिसले; दुसरे काही नाही. मला दम्याचा विकार जडल्यावर विचारण्यांत आले की, काही भूतपिशाच तू पाहिलेस काय ? मी ही गोष्ट सांगितली. मला मुळीच भय वाटले नव्हते. तथापि मी भ्यालो असेन असें गृहीत घरण्यांत आले. यानंतर मी पुष्कळ ठिकाणी रातावनांत, स्मशानांत रात्री-वेरात्री फिरलो आहे. परंतु भुतंस्वते कधीहि पाहिली नाहीत.” १९

त्यांचे व्यवहारज्ञान

आपल्या व्यवहारज्ञानाची चिखलीच्या शाळेत शिकत असतानाची एक आठवण धर्मानंदांनी स्वतःच सांगितलेली आहे. ती अशी :

“मडगांवच्या शाळेत मी काय शिकलो याची फारशी आठवण राहिली नाही; परंतु चिखली येथे भिकंभटजीच्या शाळेंतील काही आठवणी आहेत. आमच्या वर्गांत पंचवीस किंवा सव्वीस मुले असत. माझा बहुधा पहिला नंबर येई. पाटे, बेरीज, वजाबाकी, व काही वाचन, एवढेच काय ते मी या शाळेत शिकलो असेन. भिकंभटजींना याच्या पलिकडे शिकवितां येणें शक्य नव्हतें.

“या शाळेंतील एक गोष्ट मला आठवते... रामदासबुवा या वेळी चिखलीस आमच्या आतेभावाच्याच घरी राहात. एके दिवशी ते आमच्या शाळेत आले; व आम्हांस सर्वांना त्यांनी रव्याचे दोन लाडू दिले. त्यांची वाटणी करण्याचें काम, मी पहिला नंबर असल्यामुळे मजकडे आले. मी दुसऱ्या नंबराला जवळजवळ एक-तृतीयांश लाडू दिला, त्याच्यापेक्षा थोडा कमी तिसऱ्या, चौथ्या नंबराला, अशा रीतीने सहाव्या नंबरपर्यंत सर्व लाडू खलास झाला ! मला स्वतःला काही राहिलें नाही हें सांगावयालाच नको ! माझे व्यवहारज्ञान भिकंभटजींना समजले व दुसरा लाडू वाटण्याचें काम त्यांनी स्वतःच केले.” १७

हा त्यांचा अव्यवहारीपणा त्यांना पुण्यात स्वतःचे घर बांधले त्या वेळीही नडला. कॉन्ट्रॅक्टर आणि इंजिनियर यांनी धर्मानंदांच्या या कृतीचा फायदा घेतला. आणि अंदाजापेक्षा जास्त पैसे धर्मानंदांना खर्च करावयास लावले. पण या दोन वेळच्या अनुभवांतून त्यांनी योग्य तो धडा घेतला होता हे पुढील गोष्टीवरून दिसून येते. ‘बहुजन-विहार’ मुंबईत बांधण्याचे ज्या वेळी ठरले त्या वेळी धर्मानंद जर या कामात स्वतः लक्ष घालीत असले तरच या कामास येईल तो खर्च देण्यास बिलिशेट यांनी तयारी दाखवली होती. त्यांच्या इच्छेनुसार या कामाकडे धर्मानंदांनी लक्ष दिले, एवढेच नव्हे तर अत्यंत चोखंदळपणे दिले, असे त्या वेळी त्यांनी वेळोवेळी विष्णु नाईक यांस गोमन्तकात लिहिलेल्या पत्रांवरून दिसून येते.

१६, १७. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ३ रे, १५ ऑगस्ट १९३७.

तसेच १९३२ मध्ये अमेरिकेची चौथी फेरी करून परत आल्यावर पुण्यात त्यांच्या मुलाने बांधावयास घेतलेल्या बंगल्याच्या देखरेखीचे काम त्यांनी, पुढील दोन वर्षे तेथे राहून केले होते. यावरून लहानपणीचा त्यांचा व्यवहारातील कच्चेपणा नंतर राहिला नाही हे उघड होते.

टाईप जुळवणारे प्रो. त्यान्मन

जर्मनीतील डॉ. फिशल यांनी प्रो. त्यान्मनला ‘The great type-setter of America’ (अमेरिकेतील प्रसिद्ध टाईप जुळवणारे) असे म्हटले होते. आणि त्यामुळे प्रो. त्यान्मन रागावले होते. या गोष्टीसंबंधी बोलताना प्रो. वीनर १८ यांनी प्रो. त्यान्मन यांच्यासंबंधी सांगितलेली गोष्ट धर्मानंदांनी पुढील शब्दांत दिलेली आहे :

“हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीत नोकरी पतकरल्यानंतर एकदां ते (प्रो. वीनर) ट्राममधून जात होते. त्या वेळी ट्रामगाडी हात दाखवला की पाहिजे त्या ठिकाणी उभी रहात असे. त्यान्मन या वेळी ट्रामच्या रस्त्यावर येतात न येतात तोंच दुसऱ्या उतारुसाठी उभी राहिलेली ट्राम चालू झाली. प्रो. त्यान्मन Stop, Stop, म्हणून मोठमोठ्याने ओरडत ट्रामच्या मागोमाग धांवत सुटले. कंडक्टरने घंटा वाजवून गाडी उभी केली. त्यान्मनने आत उडी टाकली, व ते वीनरच्या शेजारी येऊन बसले. ते कासावीस होऊन गेले होते. त्यांना प्रो. वीनरने विचारले, ‘प्रो. त्यान्मन इतकी धाई का ? घरी कोण आजारीबिजारी तर नाही ?’ त्यान्मनने हातांतले प्रूफ काढून वीनरला दाखवले, आणि म्हणाले, ‘हे पहा हे कसे झाले आहे तें !’ प्रूफामध्ये वीनरना काहीच चूक दिसली नाही. तेव्हा त्यान्मन म्हणाले, ‘बारे वा, Horward Oriental Series या मथळ्यांतील O हें अक्षर उलट झाले आहे, हे तुमच्या लक्षांत येत नाही ? त्याचकरितां तर मी छापखान्याकडे जाण्याची धाई करित आहे !’ १९

या आठवणीतील विनोद जरी सोडून दिला, तरी प्रो. त्यान्मनइतकेच स्वतः धर्मानंदही प्रूफांच्या बाबतीत चोखंदळपणा दाखवत असत. छपाई निर्दोष व्हावी म्हणून ते अत्यंत काळजी घेत असत. त्यांना यत्किंचितही चूक खपत नसे, असे काकासाहेब कालेलकरांनी एका ठिकाणी म्हटलेले आहे. २० फक्त एका शब्दाकरिता छापत असलेले पुस्तक तीन महिने धर्मानंदांनी थोपवून धरले होते अशी माहिती प्रस्तुत लेखकास अहमदाबादच्या भेटीत समजली.

१८. हार्वर्ड विद्यापीठातील रशियन भाषेचे प्रोफेसर.

१९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ७ वे, २० मार्च १९३८.

२०. ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या धर्मानंदांच्या ग्रंथास ‘खरा धर्म’ हा काकासाहेबांचा लेख जोडलेला आहे. त्यात पान १५.

जैनांचा मांसाहार

ज्ञान पारखून निश्चित करण्यात धर्मानंद अतिशय परिश्रम घेत. काही गृहीत धरणे त्यांस आवडत नसे. ग्रंथ धुंडाळून, संशोधन करून, पूर्ण खात्री करून घेतल्याशिवाय ते पुढे जात नसत. म्हणून त्यांच्या लिखाणात चूक काढणे कोणासही शक्य होत नसे. तसा कोणी प्रयत्न केला तर धर्मानंद आपले मत तत्परतेने प्रस्थापित करण्यास मागेपुढे पाहत नसत. पण याचा अर्थ त्यांस जाहीरपणे होणारे वादविवाद आवडत असत असे मात्र नव्हे. उलट अशा वादांचा त्यांना तिडकाराच असे. तत्त्वनिष्ठेवरील कटाक्षामुळे जाहीर वर्तमानपत्री वादविवाद करण्याचा त्यांच्यावर दोन वेळा प्रसंग आला. त्यांपैकी जैन धर्मीयांचे मांसाहार प्रकरण बरेच गाजले. त्याची माहिती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :

गुजरात विद्यापीठात असताना त्यांच्या पुरातत्त्वमंदिराच्या 'पुरातत्त्व' त्रैमासिकात धर्मानंदांनी संशोधनपर असा एक लेख लिहिला. हा लेख श्रमणांच्या मांसाहाराबद्दलचा होता. खरे पाहिले असता जैन वाङ्मयाशी धर्मानंदांचा संबंध गुजरात विद्यापीठात गेल्या-नंतरच आला. पुरातत्त्वमंदिरातील विद्वान जैन पंडितांकडे धर्मानंदांची हमेशा अनेक विषयांवर चर्चा होत असे; आणि या पंडितांनीच आचारांग सूत्रातील काही उतारे धर्मानंदांच्या निदर्शनास आणले. या सूत्रांच्या आधारेच धर्मानंदांनी वरील लेख लिहिला. हा लेख प्रकाशात आल्यावर अहमदाबाद येथील जैन लोकांत फारच खळबळ उडाली. जैन धर्माचा धर्मानंद उच्छेद करू पहातात, अशा तक्रारीही पुरातत्त्वमंदिराच्या चालकांकडे आल्या.

खरे पाहिले असता बुद्ध समकालीन मांसाहाराची प्रथा कशी होती, हे दाखविण्याचा त्या लेखाचा उद्देश होता. वयोवृद्ध स्थानकवासी साधु गुलाबचंद यांचे या प्रश्नासंबंधी काय मत पडले ते धर्मानंद पुढीलप्रमाणे सांगतात :

“...साधु गुलाबचंद व त्यांचे प्रसिद्ध शतावधानी शिष्य रतनचंद अहमदाबादेला राहत असत. एका जैन पंडिताबरोबर मी त्यांच्या दर्शनाला गेलो... माझ्याबरोबरच्या जैन पंडिताने रतनचंद स्वामींना माझी ओळख करून दिली. तेव्हां ते म्हणाले, 'तुमची कीर्ति मी ऐकत आहे. परंतु तुम्ही आमचे प्राचीन साधु मांसाहार करीत होते, असें लिहून आमच्या धर्मावर आघात केला, हे ठीक नव्हे.'

“मी म्हणालो, 'बौद्ध आणि जैन हे दोनच श्रमण-संप्रदाय आजला अस्तित्वात राहिले आहेत. आणि त्यांजविषयी माझे प्रेम किती आहे, हे या [माझ्याबरोबर असलेल्या] पंडितांनाच विचारा. परंतु संशोधनाच्या नाबर्तीत श्रद्धा, भक्ति किंवा प्रेम, आड येऊं देतां कामा नये. सत्यकथनाने कोणत्याहि संप्रदायाचे नुकसान होईल, असें मला वाटत नाही. आणि सत्यार्थ प्रकाशित करणे संशोधकाचे कर्तव्य आहे, असें मी समजतो.'

“बुद्ध साधु गुलाबचंद कांहीं अंतरावर बसले होते, ते तेथूनच आपल्या शिष्याला म्हणाले, 'या गृहस्थाने दोन उतार्यांचा जो अर्थ लावला आहे, तोच बरोबर आहे; आधुनिक टीकाकारांनी केलेले अर्थ ठीक नव्हेत. ह्या दोन उतार्यांशिवाय आणखी बऱ्याच ठिकाणी, जैन साधु मांसाहार करीत होते, याला आधार सापडतात,' असें सांगून त्यांनी जैन सूत्रांतील उतारे म्हणण्यास सुरुवात केली. पण त्यांच्या विद्वान् शिष्याने विषयांतर करून हा संवाद तसाच सोडून दिला. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, रतनचंदसारख्या साधूना सत्य लपविण्यांतच जास्त रहस्य वाटत होतें.” २९

'भगवान बुद्ध' हा धर्मानंदांचा ग्रंथ १९४१ मध्ये नागपूर येथून प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथातील ११ वे प्रकरण त्यांनी वर उल्लेखित लेखात फेरफार करून लिहिले होते. हे प्रकरण ज्या वेळी तेथील दिगम्बर जैनांच्या निदर्शनास आले, त्या वेळी त्यांनी यवतमाळ येथे एक संस्था स्थापन करून, पद्धतशीर चळवळीस सुरुवात केली. कोर्टकचेऱ्यांच्याही धमक्या धर्मानंदांना देण्यात आल्या. या सर्वांस धर्मानंदांनी नागपूर येथील 'भविष्य' या साप्ताहिकात सविस्तर उत्तर दिले.

या उत्तराने जरी वऱ्हाडातील चळवळ थंडावली, तरी ती इतर ठिकाणी १९४४ पर्यंत चालूच राहिली. सभा, निषेधाचे ठराव, पास होऊ लागले. धर्मानंदांच्या जीवास धोका असल्याचे कळवून धमकीची पत्रेही येऊ लागली. शेवटी धर्मानंदांनी एक पत्र मुंबईतील 'जन्मभूमि' पत्रात प्रसिद्ध केले. त्यात त्यांनी पुढील योजना जाहीर केली : 'दोन्ही बाजूंनी हायकोर्टांतील एका गुजराती जजाला सरपंच निवडावा. त्याच्या पुढे आपापले म्हणणे ठेवावे. आणि याचा योग्य विचार करून सरपंचाने निकाल द्यावा.' आपल्या विरुद्ध निकाल झाल्यास आपण जाहीर माफी मागण्यास तयार असल्याचे धर्मानंदांनी जाहीर केले. पण दुसऱ्या बाजूच्या विरुद्ध झाल्यास, त्यांनी तो वर्तमानपत्रांतून जाहीर करावा, असेही धर्मानंदांनी मुचवले. याचा योग्य तो परिणाम झाला, आणि चार वर्षांनंतर चळवळ आपोआप आणि हळूहळू बंद पडली.

दहा डॉलरांच्या नोटीचा आनंद

आपल्या विद्यार्थ्यांपासूनही आपल्या ज्ञानात कशी भर पडली हे सांगताना, धर्मानंद प्रामुख्याने हरिनाथ दे आणि हार्वर्ड विद्यापीठाचे प्रो. त्यान्मन यांचा उल्लेख करतात. त्यान्मन हे थोडेसे विक्षिप्त गृहस्थ होते. त्यांच्या अडेल्तट्टूपणामुळे विसुद्धिमत्ताचे संस्करण कसे लांबणीवर पडत गेले हे आपण पाहिलेच आहे. त्यान्मन यांचे वागणे कधीकधी कसे हास्यास्पद होई याचे एक उदाहरण धर्मानंदांनी पुढील शब्दांत दिलेले आहे :

२१. 'भगवान बुद्ध' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पृ. २४५-४६.

“ ज्या विद्यार्थ्यांपासून मी पुष्कळ ज्ञान मिळविले त्यांत पहिले श्री. हरिनाथ दे होत. त्यांना पालि भाषेत एम्. ए. व्हावयाचे होते. इंग्रजी भाषांतराच्या व काही मिश्रूच्या मदतीने त्यांनी एम्. ए. च्या अभ्यासक्रमांतील काही पालि ग्रंथ वाचून काढले. पण ‘अष्टसालिनी’ त्यांना मुळीच समजेना. डॉ. एडवर्ड म्यूलर ह्या जर्मन पंडिताने त्या ग्रंथाचे संशोधन केले आहे. पण ते इतके अशुद्ध आहे की, त्याला संशोधन म्हणणे योग्य नाही. हा ग्रंथ समजावून दिल्याने माझ्या ज्ञानांत पुष्कळ भर पडली.

“ दुसरे विद्यार्थी हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर ल्यान्मन होत. त्यांना विसुद्धिमग्न समजावून द्यावयाचा होता. माझ्यासारख्या हिंदी पंडिताचे ज्ञान बोकीव असते, तेव्हा माझा काही उपयोग होणार नाही अशी त्यांची जवळजवळ खात्री होती. त्यांच्याबरोबर कामाला सुरुवात केल्यावर आपल्या तुलनात्मक व्याकरण ज्ञानाचा त्यांनी बराच डौल दाखविला. पण एक-दोन आठवड्यांतच आपले अज्ञान त्यांना स्पष्ट दिसू लागले, आणि प्रांजळपणे ते ते बोलून दाखवीत. मात्र कोणत्याही मोठीला पुरावा दाखविल्याशिवाय त्यांचे समाधान होत नसे. जेव्हा मी तिथल्या तिथेच उदाहरणादाखल इतर ग्रंथांतील एक-दोन उतारे दाखवी, तेव्हा ते म्हणत, ‘एवढ्या मोठ्या ग्रंथसमूहातून हे दाखले तुम्ही कसे अचूक शोधून काढता याची किल्ली मला लौकर सांगा. न जाणों, तुम्ही उद्यां एखाद्या मोटारखाली सांपडून प्राणास मुकाल!’ बौद्ध वाङ्मयाचा दृढ परिचय हीच ती किल्ली होती. ती ताबडतोब प्रो. ल्यान्मनच्या हवाली करता आली नाही, तर त्यांत माझा दोष कोणता ?

“ सहा ताडपत्री व दोन-तीन छापलेल्या मिळून आठ किंवा नऊ प्रतीवरून विसुद्धिमग्न्याचे पाठ ठरवावे लागत. जेथे कोणत्याही प्रतीवरून पाठ निश्चित करणे कठीण पडे, तेथे इतर ग्रंथांतील आधार घेऊन मी पाठ ठरवीत असे, आणि सिंहली किंवा ब्रह्मी लिपीतील पुस्तकांत तसे दोष कां घडून आले याची कारणे स्पष्ट करून सांगत असे. अशा एखाद्या प्रसंगी प्रो. ल्यान्मन यांना हर्षातिरेक होई, व हातांत पाठ दुरुस्त केलेले पत्र घेऊन ते पुस्तकालयातून आत जात, व आपल्या पत्नीला म्हणत, ‘डियर, हा कोसंबीचा नवा शोध पाहिलास का ? मला दहा डॉलरांची नोट मिळाल्यासारखा आनंद होतो !’ हे ल्यान्मनचे वर्तन मला विलक्षण वाटे. कां की, त्यांच्या पत्नीला पालि पाठांतरांतील एक अक्षरदेखील समजणे शक्य नव्हते. दहा डॉलरच्या उपमेने उद्भवणारे हास्य तर मला विवेकाने आवरावे लागत असे ! ” २२

‘माणिक’ यांचा वाङ्मनश्चय

धर्मानंदांच्या सर्वांत मोठ्या मुलीच्या वाङ्मनश्चयाची आठवण त्यांच्याच शब्दांत या ठिकाणी देण्यापूर्वी, धर्मानंद आणि त्यांच्या पत्नी बाळाबाई यांच्या एक-दोन गोष्टी या ठिकाणी सांगितल्या तर त्या विषयास धरूनच होणार आहेत.

धर्मानंद स्वभावाने बरेचसे एकलकोंडे, कमी मिसळणारे कसे होते, हे आपण पाहिलेच आहे. पण परदेशात असले म्हणजे ते आपल्या या स्वभावास थोडीशी मुरड घालून तेथे व्यवसाय, शिक्षण वगैरे कारणांसाठी आलेल्या भारतीयांशी आपण होऊन ओळख करून घेऊन स्नेहसंबंध ठेवीत असत. विशेषतः विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत तर ते जास्तच आपुलकी बाळगीत, आणि त्यांच्या अडीअडचणी लक्षात घेऊन त्यांस शक्य ती मदत करण्यास झटत. अहमदाबादच्या एका भेटीत प्रा. पारेख यांच्या बरी त्रिकमलाल एम्. शहा यांच्याशी प्रस्तुत लेखाची ओळख झाली. धर्मानंद अमेरिकेस होते त्या वेळी शहा तेथे तंत्रशाखेचे शिक्षण घेत होते. विद्यार्थ्यांस शिक्षणसंस्थांतून प्रवेश, सवलती, मिळण्याच्या बाबतीत तर धर्मानंद लक्ष घालीत असतच, पण त्याशिवाय त्यांच्या खाण्या-जेवण्याच्या अडचणीकडेही ते कसे लक्ष देत, हे शहा यांच्याकडून ऐकावयास मिळाले. शहा हे शाकाहारी होते. त्यांच्या प्रकृतीला तेथील आहार मानवत नसे. म्हणून धर्मानंद त्यांस आठवड्यातून एक दिवस तरी आग्रहाने आपल्याबरोबर नेऊन तेथील एका ग्रीक हॉटेलात दही खाण्यास घालीत असत. अशाच प्रकारे धर्मानंदांची डॉ. रामप्रसाद यांच्याशी ते अमेरिकेत शिकत असतानाच ओळख झाली होती.

बाळाबाई ह्या फारशा शिकलेल्या नव्हत्या हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्या काळात मिळणारे जुजवी मराठी शिक्षण त्यांचे झाले असावे. त्यांचे बंधू डॉ. लाड हे वाचनाचे भोक्ते होते. मराठी पुस्तके, नियतकालिके वगैरे घेण्याचा त्यांना नाद होता. त्यामुळे बाळाबाईंचेही थोडेबहुत वाचन होत असे, असे अनुमान करता येते. या वाचनाच्या मुळे असो, अथवा आपल्या बंधूच्या आणि धर्मानंदांच्या उदारमतवादी विचारांच्या परिणामाने असो, त्या आपल्या मुलीला परजातीत लग्न करून देण्यास सहज-पणे संमती देण्याइतक्या पुढारलेल्या होत्या, हे पुढील माहितीवरून लक्षात येईल. माणिक यांच्या वाङ्मनश्चयाची माहिती धर्मानंद, पुढीलप्रमाणे देतात :

“ डॉ. रामप्रसाद यांची आणि माझी अमेरिकेत ओळख झाली. भैसूर सर-कारने त्यांना स्कॉलरशिप देऊन M. I. T. (मॅसाच्युसेट इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी) मध्ये विद्युत्शास्त्राचा पुढील अभ्यास करण्यासाठी पाठवले होते. परंतु त्यांना D. Sc. डिग्री घेण्यासाठी आणखी एक वर्ष प्रो. हिचकॉक यांच्या घरी काम करून काढावे लागले. आमची समजूत अशी होती की ते एक होतकरू गरीब विद्यार्थी आहेत.

“ १९२५ च्या जून महिन्यांत मी काही कारणास्तव मुंबईला आलों व डॉक्टर

नायर यांच्या घरी उतरलो. दुपारी तीन-चार वाजण्याच्या सुमारास गांवदेवीवरून चाललो होतो. डॉ. रामप्रसाद यांनी माझ्या मागून येऊन हांक मारली. मी म्हणालो, 'तुम्ही अमेरिकेतून आला कधी?' ते म्हणाले, 'मी नुकताच आलो आहे. एक-दोन दिवसांत बंगलूरला जाईन.' त्यांच्याबरोबर तीन-चार तरुण गृहस्थ होते. तेव्हां तेथे विशेष न बोलतां मी त्यांना घरी येऊन भेटावयास सांगितले. त्याप्रमाणे ते दुसऱ्या दिवशी मला भेटले.

"मेठीत इकडच्या तिकडच्या बऱ्याच गप्पागोष्टी झाल्या. १९२२ साली त्यांनी डी. एस.सी. डिग्री घेतली, तरी अनुभव मिळविण्यासाठी त्यांनी अमेरिकेत निरनिराळ्या कंपन्यांत कामे केली, आणि जर्मनीत जाऊन बरेच कारखाने पाहिले, इत्यादि वर्तमान समजूत घेतल्यावर मी त्यांच्याशी माणिकच्या लग्नाचा प्रश्न काढला. त्यांना ही गोष्ट पसंत होती. परंतु त्या कामी माणिकची संमति मिळेल किंवा नाही याची मला शंका होती.

"त्या वेळी माणिक बडोद्याच्या राजस्नुषा श्रीशकुंतला राजे यांच्याबरोबर उत्कर्मंडला गेली होती. २३ तिला मीं हें वर्तमान सविस्तर लिहिलें; आणि बडोद्याला गेलों. अन्य जातींत लग्न करणें तिला पसंत नाहीं, अशा अर्थाचे तिचें उत्तर आलें. नवरा योग्य असला तर केवळ दुसऱ्या जातीतील म्हणून नापसंत करूं नये, असें माझ्या कुटुंबाचें मत पडलें, व मीं स्वतः माणिकला भेटून या प्रश्नाचा विचार करावा असें ठरलें.

"इतक्यांत बडोद्याच्या महाराणीसाहेब व शकुंतला राजे उत्कर्मंडला पावसाळा सुरू झाला म्हणून बंगलूरला आल्या. माझा तिकडे जाण्याचा बेत मीं डॉ. रामप्रसाद यांना आगाऊ कळवला, व बडोद्याहून सरळ बंगलूरला गेलों. माझी उतरण्याची सोय अँडव्होकेट श्री. बेल्हूर श्रीनिवास ऐयंगर यांच्या घरी करून रामप्रसाद शिवसमुद्राला गेले. श्री. ऐयंगर देखील एक खटला चालविण्यासाठी बाहेर जाणार होते. परंतु त्यांनी आपल्या सासऱ्याला घरी ठेवून येऊन माझ्या जेवण्याखाण्याची उत्तम व्यवस्था ठेवली. त्या गृहस्थांकडूनच मला प्रथमतः समजलें की डॉ. रामप्रसाद यांचे वडील डिस्ट्रिक्ट जज होते. सध्या ते पेन्शनर आहेत, आणि स्वतःच्या बंगल्यांत राहतात. ते फार कर्मठ असल्यामुळे डॉ. रामप्रसाद यांस मला आपल्या घरी ठेवून वेण्यास संकोच वाटला असावा.

"श्रीमंत महाराणीसाहेब व श्रीशकुंतला राजे जयमहाल राजवाड्यांत रहात असत. तेथें जाऊन माणिकला भेटलों. तिला बराच उपदेश केला. परंतु तिनें

लग्नासंबंधी नापसंती दर्शविली. जास्ती आग्रह करण्यांत फायदा नाही असें वाटून मी ती गोष्ट सोडून दिली. आणि परत बडोद्यास येण्याचा बेत केला. पण माणिकनें स्वतःच आपला विचार बदलला. आणि तो मजकूर एका लहानशा चिठीनें मला कळवला. जुलै ८ तारखेला तिच्या लग्नाचा वाड्निश्चय झाला... आणि लग्न नोव्हेंबरच्या १८ तारखेला झालें." २४

डॉ. केतकर आणि धर्मानंद

वर्तमानपत्री वादात शिरण्याचा आणखी एक प्रसंग १९१३ साली डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी लिहिलेल्या 'जातिभेद व त्यासंबंधाचें राष्ट्रीय धोरण', या लेखमालेमुळे धर्मानंदांवर आला होता. डॉ. केतकरांची ही लेखमाला 'केसरी' मध्ये २२ जुलै १९१३ ते १८ नोव्हेंबर १९१३ या काळात क्रमशः चालू होती. त्यातील १८ ऑगस्टच्या अंकात त्यांनी गौतमबुद्धाविषयी चुकीची विधाने केली होती. गौतमाने सोबळ्या-ओबळ्याच्या कल्पना प्रसृत केल्या, जातिभेद मोडण्याऐवजी तो वाढवला, डुकराचे मांस संपादन खाल्ल्यामुळे तो अतिसाराने आजारी पडला, अहिंसा परमो धर्मः हे तत्त्व जैनांचे आहे, बौद्धांचे नव्हे, वगैरे विधाने त्यांनी केली होती—आणि विशेष म्हणजे कोणत्याही बुद्धभक्ताच्या अंतःकरणाला झोंबण्याइतक्या बोचऱ्या शब्दांनी ती केली होती.

धर्मानंदांना हें त्यांचे लिखाण खोडसाळ आणि विशेष म्हणजे निराधार वाटून त्यांनी २६ ऑगस्टच्या 'केसरी'त पत्र लिहून डॉ. केतकरांवर टीका केली. त्यास डॉ. केतकरांनी ७ ऑक्टोबरच्या अंकात उत्तर दिले, आणि या उत्तरास धर्मानंदांचे प्रत्युत्तर २८ ऑक्टोबरच्या अंकात प्रसिद्ध झाले.

धर्मानंदांनी आपल्या पहिल्या पत्रात डॉ. केतकरांच्या अमेरिकन पदवीचा उल्लेख आपल्या खोचदार स्वभावास धरून केला होता. त्यांच्या ह्या पदवीमुळे वाचकांची दिशा-भूल होण्याचा संभव असल्यामुळेच त्यांस उत्तर द्यावे लागत आहे, नाही तर त्यांचे लिखाण उत्तर देण्याच्या योग्यतेचे नाही, अशा अर्थाचे उद्गार त्यात काढले होते. तसेच डॉ. केतकरांचे लिखाण काही अशानी पाश्चात्य लेखकांच्या कल्पनांनुसार झालेले असून, त्यांनी आपले मुद्दे साधार मांडावे, असे त्यांस आव्हानही दिले होते.

एकंदरीत हा वाद शेवटी तात्त्विक स्वरूपाचा न राहता, वितंडवादात त्याची परिणती होऊन, दोघांनीही एकमेकांस जशास तसे अहेर केले. डॉ. केतकर अशा वादांकडे एक प्रसिद्धीचे साधन म्हणून पहात असत,—आणि असे वाद त्यांस प्रियच असत. पण धर्मानंदांना या वादामुळे बराच मानसिक त्रास झाला, आणि वादाची पातळी उच्च ठेवण्यात आपणास यश आले नाही याची खंत ते नंतरच्या काळात बोलून दाखवीत असत.

२३. माणिक यांनी अमेरिकेतून आल्यानंतर इंदूरच्या अहिल्याश्रमात नोकरी घरली होती. ती नोकरी १९२५ मध्ये सोडून बडोद्याच्या राजस्नुषा यांच्या शिक्षिकेचे काम त्यांनी पत्करले होते.

२४. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ९ वे, ता. ३ एप्रिल १९३८.

गोव्यापुरताच आकुंचित विचार करू नका !

१९३७ साली, मुंबईतील 'धि गोवा हिंदु असोसिएशन' या संस्थेच्या संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानावरून धर्मानंदांनी दिलेले व्याख्यान, आणि त्यावर गोमन्तकातील 'भारत' पत्रातून झालेली टीका, यांचा दोन कारणांकरिता या ठिकाणी उल्लेख करावासा वाटतो. पहिले कारण हे की, धर्मानंदांचे हे व्याख्यान, गोमन्तकाच्या भवितव्याबद्दलचे त्यांचे विचार काय होते हे दाखवून देणारे आहे. दुसरे म्हणजे त्यावर झालेल्या टीकेचा कार्य-कारणभाव. धर्मानंद गोमन्तकातील काही प्रवृत्तींवर हमेशा आपले विरुद्ध मत प्रकट करीत असत. त्यांस गोमन्तकीयांचा आत्यंतिक नाट्यछंद पसंत नव्हता. जांबावली येथील शिमगा, त्यावर होणारा खर्च, आणि त्या प्रसंगी होणारे बीभत्स प्रकार, याविरुद्ध ते होते. तसेच त्यांस गोमन्तकातील ज्ञातिनिष्ठ संस्थाही पसंत नव्हत्या. या सर्व गोष्टींविरुद्ध ते आपली नापसंती संधी मिळेल त्या वेळी प्रदर्शित करीत असत. प्रस्तुत प्रकरणात 'खादीधारी गोमन्तकीय' ही आठवण दिली आहे. त्यातील धर्मानंदांच्या स्पष्टोक्तीमुळे दुखावलेली मंडळी होतीच. धर्मानंदांचा हा गुन्हा ते विसरले नव्हते. पण ह्या, आणि वरील मुद्द्यांवर धर्मानंदांवर टीका करणे त्यांस शक्य नव्हते. तेव्हा धर्मानंदांच्या व्याख्यानावर झालेली टीका म्हणजे धर्मानंदांवर असलेला रोष आडून आडून प्रकट करण्याची संधी कशी घेण्यात येई याचे एक उदाहरण आहे. धर्मानंदांनी दिलेल्या व्याख्यानाचा काही महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणे आहे :

“मला आठवते की, लहानपणी आमच्या घरी माझे वडील बंधु रामविजय व पांडवप्रताप वाचीत असत, आणि त्यांतील कठीण शब्दांचा अर्थ आमचे वडील सांगत असत. त्या कथा मी उत्सुकतेने ऐकत असे व त्यामुळे मराठी पुस्तक वाचतां येण्यापूर्वीच मला मराठी भाषा नीट समजू लागली. मराठी काव्य वाचण्याचा हा प्रघात लिहितां-वाचतां येणाऱ्या कुटुंबांत पुष्कळ ठिकाणी चालू होता. गोव्यांतील किंवा गोव्याबाहेरील कीर्तनकार व पुराणिक मराठीत कीर्तने करीत व पुराण सांगत. आणि लिहितां-वाचतां न येणाऱ्या लोकांनाही तीं समजत. दशावतारी नाटकं मराठीतूनच होत.

“गोव्यांतील हिंदु समाजाचा महाराष्ट्राशी अशा रीतीने पूर्वापार निकट संबंध होता. कानडी राजांनी व सौधेकरांसारख्या संस्थानिकांनी गोव्यावर पुष्कळ काळपर्यंत सत्ता चालविली तरी त्यांना गोव्यांत कानडी भाषेचा प्रचार करता आला नाही. तेवढी कानडी लिपी मात्र आमच्या पूर्वजांपैकी काहीं जणांनी घेतली.

“अशा रीतीने महाराष्ट्राशी आमचा निकट संबंध असतां पेशवाईच्या वेळी गोव्यांतील रामचंद्र महार, जिवबादादा वगैरे इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांनी आणि इतर पुढाऱ्यांनी गोवा प्रान्त महाराष्ट्राला जोडण्याचा प्रयत्न कां केला नाही ? ह्या कामी ते असमर्थ होते असे म्हणतां येत नाही. हे कार्य त्यांना सहज साधतां

आले असतें. परंतु त्या काळी हा फेरफार घडवून आणण्यांत अर्थ नाही अशी त्यांची खात्री झाली होती.

“समजा जिवबादादांनी पेढणे महाल किंवा सर्वच गोवे जिंकले असतें, तर त्याची मालकी सावंतवाडीकरांकडे किंवा पेशव्यांकडे सोंपवणें त्यांना भाग पडलें असतें. परंतु त्यामुळे त्यांचें कुटुंब सुरक्षित झालें असतें असें नाही. कांहीं कारणांनी सावंतवाडी किंवा पेशव्यांची त्यांच्यावर इतराजी झाली असती, तर प्रथमतः त्याचे परिणाम त्यांच्या कुटुंबाला भोगावे लागले असते. त्यापेक्षां केरी गांव पोर्तुगीजांच्याच ताब्यांत राहणें काय वाईट होतें ? एखादे वेळीं जरी शिंद्यांची इतराजी झाली तर केरीचा आश्रय फायदेशीर झाला नसता काय ? दौलतराव शिंद्याने नारायणराव बक्षीचे कसे हाल केले हें आपणांस सांगण्याची जरूरी आहे काय ?

“... पेशव्यांच्या वेळी त्यांचें [पोर्तुगीजांचें] धर्मवेडही सुटत चाललें होतें. हिंदूंचे जोरजबरदस्ती करण्याचें त्यांनी सोडून दिलें होतें. न्यायदानांत तर ते पेशव्यांपेक्षां किंवा सावंतांपेक्षां खात्रीने बरे होते. मग जिवबादादांनी किंवा लखबादादांनी त्यांना गोव्यांतून घालवून देण्यांत काय तथ्य ? आपल्या आश्रयाची जागाच त्यांनी नष्ट केल्यासारखें झालें नसतें काय ?

“याला एक आधुनिक उदाहरण देतां येईल. चीन देशांत वाटेक तेवढे सेनापति आहेत. ते वेळोवेळीं परस्परांशीं लढतात. आणि जे कांहीं पैसे मिळवतात ते युरोपियन बँकांत ठेवतात. याशिवाय या सर्व सेनापतींनीं बरे शांघाय येथील कोणत्या ना कोणत्या युरोपियन वसाहतीत आहेत. आपला लढाईचा धंदा नीट चालला नाही तर चीनच्या हद्दींत राहण्यांत अर्थ काय ? तेव्हां एखादें घर आगाऊच युरोपियन वसाहतींत बांधून ठेवणें बरें, असें त्यांस वाटत असे.

“जी दशा आजला चीनची आहे, तीच दशा पेशवाईच्या वेळी हिंदुस्थानची होती. त्या काळी सामान्य लोकांनाच नव्हे तर मोठमोठ्या सरदारांना देखील युरोपियन लोकांचा आश्रय घरणें श्रेयस्कर वाटे आणि त्यामुळेच इंग्रजांची सत्ता फैलावली गेली. यालाच ब्राह्मसमाजाचे पुढारी ईश्वरकृपा, व सामान्य लोक इंग्रजी रामराज्य म्हणू लागले !

“अशा परिस्थितीत आमच्या पूर्वपुण्याईने महात्मा गांधी उदयाला आले ... त्यांनी हिंदुस्थानांत केवढी विचारक्रांति केली तें आपण पाहतच आहोंत... आम्ही गोमन्तकस्थानीं ह्या कार्याला हातभार लावला काय आणि न लावला काय याची गोड फळे आम्हांला मिळालीं नाहीत तरी आमच्या पुढील पिढीच्या वांट्याला येतील. पण 'लडने को बडे भाई और खानेको मैं,' ही प्रवृत्ति आम्हांला शोभणारी नाही. बड्या भाईबरोबर राहणें आमचें कर्तव्य आहे... गोव्यापुरताच आकुंचित विचार करू नका. गोव्याचा महाराष्ट्राशी व महाराष्ट्राचा हिंदुस्थानशी

निकट संबंध आहे हे लक्षात ठेवा. ” २५

धर्मानंदांच्या वरील भाषणावर ‘भारता’च्या पुढील अंकात ‘संपादकीय स्फुट लेख’ या सदरात ‘परोपदेशे पांडित्यम् ?’ या शीर्षकाखाली संपादकांनी टीकामत्क विचार प्रदर्शित केलेले आहे. यांत प्रथम धर्मानंद गोमन्तकाचे सुपुत्र असल्याचे वगैरे धर्मानंदांबद्दल गौरवपर उद्गार काढलेले आहेत. तसेच पुढे, “गोव्यात निष्पणाच्या संस्था ज्ञातिनिष्ठ आणि पक्षनिष्ठ असल्यामुळे समाजाचे कसे नुकसान होते, आणि गोव्याचे अलग राष्ट्र करण्याची कल्पना कशी योग्य नाही, याबद्दल धर्मानंदांनी केलेल्या विवेचनाकडे गोमन्तकीयांनी दुर्लक्ष करू नये असे सांगून मुख्य टीका पुढीलप्रमाणे केली आहे :

“... त्यांच्या [धर्मानंदांच्या] ज्ञानाचा, संपत्तीचा, अथवा मोठेपणाचा कोणताच लाभ त्यांच्या या लहानशा, गरीब आणि अज्ञ मातृभूमीला झालेला नाही, असें आम्ही म्हटलें तर सत्यापलाप होईल असें वाटत नाही. श्री. कोसंबी वर्षांतून कांहीं दिवस मंडगांव येथें आपल्या आप्तांकडे येऊन राहतात, त्या वेळीं त्यांचें एखादें दुसरें प्रवचन अथवा व्याख्यान ऐकण्याचा सुप्रसंग लाभत असतो तेवढाच. याच्यापलिकडे गोमन्तका-विषयी त्यांना विशेष आस्था वाटत असावी असें धरून चालण्याला फारसा आधार कधी मिळालेला नाही.

“आशेला थोडी जागा. पण यापुढें ही परिस्थिति पालटेल अशी आशा करण्याला थोडी जागा उत्पन्न झालेली आहे.... त्यांचें भाषण वाचल्यावर प्रोफेसरसाहेब केवळ उंटावरून शेळ्या हांकण्याचा प्रयत्न करीत असतील किंवा त्यांची भूमिका फक्त उपदेशकाचीच असेल असें मानण्याचें धारिष्ट्य कोणीहि करणार नाही. श्री. कोसंबी यापुढें आपला अमूल्य वेळ व गाढ पांडित्य याचा विनियोग, गोमंतकाचा संबंध अखिल हिंदुस्थानाशी योग्य रीतीने निगडित करण्याच्या कार्मी आणि गोमंतकांतील लहानमोठ्या चळवळींना, त्यांच्या उत्पादकांच्या आत्मप्रतिष्ठेच्या हानिकारक प्रवृत्तीमुळे जें अनिष्ट वळण लागत चाललें आहे त्याला योग्य वळणावर आणण्याप्रीत्यर्थ करून देतील, आणि अशा रीतीने भावी काळांत पुढील पिढीच्या वांट्याला यावयाच्या गोड फळांच्या बाबतींत गोमंतकीयांना ‘लडने को बडे भाई और खाने को मैं,’ अशी स्वार्थलपट वृत्ति प्रगट केल्याचा जो आरोप येणार आहे, त्यांतून गोमंतकाला मुक्त केल्याचें श्रेय घेतील, अशी आमच्याप्रमाणेंच इतर पुष्कळजण साहजिकच आशा केल्यावांचून राहणार नाहीत.” २६

धर्मानंदांनी आपल्या भाषणात जी इतिहासविषयक विधाने केली होती त्यांवरही टीका याच वेळी ‘भारत’कारांनी केलेली आहे. पण त्यांच्याशी आपल्याला कर्तव्य नाही. वरील ‘भारत’कारांच्या लिखाणातील वक्रोक्ती वाचकांच्या लक्षात आलीच असेल.

तसे पाहिल्यास ‘भारत’कार हेगडे देसाई, हे धर्मानंदांचे चाहते. धर्मानंदांचे ‘निवेदन’ प्रथमतः त्यांच्याच ‘भारता’तून प्रसिद्ध होत होते. वचस्येकं मनस्येकं अशा प्रकारचे

धर्मानंदांसंबंधी लिखाण ते करणार नाहीत असे प्रस्तुत लेखकास मनापासून वाटत होते. तेव्हा जास्त चौकसपणे ज्या वेळी ‘भारता’चे जुने अंक चाळून पाहिले, त्या वेळी लक्षात आले की हेगडे देसाई त्या वेळी कैदेत होते. ते २० ऑक्टोबर १९३७ रोजी सुटले. यावरून त्यांच्या गैरहजेरीत जे ‘भारत’ चालवीत होते, त्यांनी केलेले वरील लिखाण असून हेगडे देसाई यांचे नाही, हे उघड होते.

गोमन्तकात कन्याशाळा काढण्याचा प्रयत्न

गोमन्तकातील ‘हिंदु’ साप्ताहिकाचे अंक चाळताना २४ ऑक्टोबर १९२४ च्या अंकात पुढील बातमीवर प्रस्तुत लेखकाच्या वाचनात आले.

“... प्रो. धर्मानंद कोसंबी यांनी सर्व हयातीत मिळविलेली पुंजी गोमंतकांत कन्याशाळा काढण्याकरिता अर्पण केली असून ती स्वीकारण्याची जबाबदारी व्यायला अद्यापि कोणी पुढें येत नाही ही खेदाची गोष्ट होय’, असे उद्गार श्री. शिवा फट्ट पै आंगले^{२७} यांनी म्हापसे येथे २-१०-१९२४ रोजी तेथील शारदो-त्सवात व्याख्यान देताना काढले.”

यासंबंधी जास्त खोलात शिरून प्रस्तुत लेखकाने मिळवलेली माहिती पुढीलप्रमाणे आहे : धर्मानंदांना स्त्रीशिक्षणविषयक फारच आस्था होती. गोमन्तकात एक कन्याशाळा काढावी असे त्यांस वाटत होते. या कार्यास ते वीस हजार रुपये देण्यास तयार होते. त्याकरिता ते आपले पुण्यातील घर विकण्यास तयार झाले होते. त्या घराची येणारी किंमत आणि भरीस आपल्याकडे असलेली रक्कम ते या कार्यास देणार होते. या कार्याकरिता प्रामाणिक नि उत्साही तरुणांनी पुढे यावे असे त्यांस वाटे. त्यांच्या पुण्यातील घराला १४००० रुपये मिळतील असे त्यांस समजले होते. ज्या अटीनुसार ते ही रक्कम देणार होते त्या पुढीलप्रमाणे होत्या :

“... पहिली अट ही की, गोव्यांतल्या गोव्यांत त्यांनी [कार्यकर्त्यांनी] दहा हजारांपेक्षा जास्त रक्कम गोळा करावी; व दुसरी अट पोर्तुगीज सरकारकडून ही शाळा पुण्याच्या महिला पीठास (कर्वे यांच्या) जोडण्याची परवानगी मिळावी... (आणि) माझ्या पश्चात् माझ्या कुटुंबाला २० रुपये दरमहा मिळावे, व अठरा वर्षांखाली मूल असल्यास त्याच्या शिक्षणाला तें १८ वर्षांचे होईपर्यंत २० रु. मिळावे, एवढ्या अटीवर

२७. गेल्या पिढीतील एक कळकळीचे कार्यकर्ते. स्त्रीशिक्षणाचे ते आस्थेवाईक पुरस्कर्ते होते. गोमंतकाच्या वाङ्मयीन स्वरूपाच्या कार्यातही त्यांचा मोठा भाग होता. ‘गोमन्तक साहित्यसेवक मंडळाचे’ ते एक प्रमुख संस्थापक. याच संस्थेतर्फे १५ वे महाराष्ट्र साहित्य संमेलन गोमन्तकात भरले होते.

यानंतर जर्मनीतून परत भारतात आल्यावर, मुंबईत प्रार्थनासमाजाच्या धर्मप्रसाराचे कार्य त्यांनी पुन्हा हातात घेतले. ते त्यांनी अत्यंत कळकळीने दोन वर्षे केले. या काळात एक तत्त्वनिष्ठ कार्यकर्ते, धर्मशील ब्राह्मधर्मानुयायी आणि उदार हृदयाचे सौजन्यशील सदस्यस्थ, म्हणून ते प्रार्थनासमाजाच्या मंडळीत प्रिय झाले. यानंतर काही काळ लाहोर येथील दयाळसिंग कॉलेजात त्यांनी प्राध्यापक म्हणून काम केले.

लाहोर येथे असतानाच त्यांस इंदूरच्या महाराजांनी बोलावून घेऊन, आपल्या संस्थानातील स्त्रीशिक्षणाचे काम त्यांच्यावर सोपविले. हा वेळपर्यंत इंदूर संस्थानात स्त्रीशिक्षणाची पद्धतशीर सुरुवात झालेली नव्हती. तेथील महाराजांनी मोठ्या विश्वासाने मुखलठणकरांवर सोपविलेले हे कार्य त्यांस अगदी पायाभरणीपासून करावे लागले. यामुळे त्यांचे पुढील सर्व आयुष्य इंदूर संस्थानातच गेले. बालविधवांच्या शिक्षणास त्यांनी सुरुवातीपासूनच हात घातला. त्यांस अध्यापनाचे शिक्षण देऊन उत्तम अध्यापिका बनविण्याच्या कार्यास त्यांनी सुरुवात केली. यात त्यांना जुन्या विचारांच्या लोकांच्या रोषास नि छळास तोंड द्यावे लागले. पण यामुळे न डगमगता त्यांनी हाती घेतलेले हे कार्य उत्तम रीत्या तडीस नेले. या कार्यातूनच नंतर 'अहिल्याश्रम,' आणि 'चंद्रावती महिला विद्यालय', या संस्था उदयास येऊन नामवंत झाल्या.

महाराजांनी यानंतर त्यांस इंदूर संस्थानचे 'डॉयरेक्टर ऑफ एज्युकेशन' नेमून त्यांच्यावर मोठ्या क्षेत्रात काम करण्याची जबाबदारी टाकली. ही जबाबदारी त्यांनी अत्यंत दक्षतेने पार पाडून, खेड्यापाड्यातून शाळा स्थापन करून सामान्य जनतेचा दुवा घेतला.

१९३१ साली ते सेवानिवृत्त झाले. काही काळ इंदूरजवळच पाताळपाणी या ठिकाणी राहिल्यानंतर सिमल्याजवळ सोलन या गावी त्यांनी आपला वानप्रस्थाश्रम सुरू केला. याच ठिकाणी त्यांचे निधन झाले. सोलन येथे जरी ते स्थायिक झाले होते तरी प्रार्थनासमाजाच्या कार्याशी असलेला आपला संबंध त्यांनी चालूच ठेवला होता. त्याकरिता बऱ्याच वेळा ते मुंबईस येऊन रहात होते. समाजाच्या 'सुबोधपत्रिके'त त्यांचे लिखाण हमेशा होत असे. 'सुबोधपत्रिके'चा हीरकोत्सव खास अंक १९३३ साली प्रसिद्ध झाला. त्यातील आपल्या लेखात समाजाचे महत्त्व कमी झाल्याचे दिसते, याची कारणमीमांसा करताना, "पूर्वीप्रमाणे मोठी माणसे समाजात येत नाहीत, आणि जुनी पिढी निघून जाते तिची जागा नवी पिढी भरून काढीत नाही. अशी स्थिति असण्याचे कारण जुन्या लोकसमाजाकडून होणारा विरोध अथवा छळ हे नसून, उलट अशा विरोधाचा जाभास हे आहे," असे त्यांनी म्हटलेले आहे. या शब्दांनी समाजकार्यास विरोधापेक्षा उपेक्षाच कशी घातुक होते, हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

डॉ. मुखलठणकरांची पत्नी इंग्लंडमधील लिंन्हरपूल येथील रे. बिशप यांची मुलगी. इंग्लंडात शिक्षणाकरिता गेले असताना त्यांनी या मुलीशी लग्न केले होते. त्यांची शान्ताबाई ह्या एकुलत्या एक कन्या. यांचे लग्न एस्. एस्. भांडारकर यांच्याशी झाले. सध्या ही

भांडारकर मंडळी मुंबईत राहतात. डॉ. मुखलठणकर भारतीय संस्कृतीचे अत्यंत अभिमानी होते. भारतात ते सहसा पाश्चात्य पोषाख करीत नसत. बंद गळ्याचा कोट, डोक्यास रुमाल, धोतर आणि पायांत बूट, असा त्यांचा पोषाख असे. उलट त्यांची पत्नी हमेशा पाश्चात्य पोषाखातच असे, असे त्या दोघांस पाहिलेली मंडळी सांगतात.

धर्मानंदांची नि मुखलठणकरांची मैत्री अत्यंत बरोब्याची अशी होती. ते हमेशा धर्मानंदांना आपल्याकडे राहण्यास बोलावीत असत. धर्मानंदांचे अडलेनडलेले कोणतेही कार्य ते मोठ्या आनंदाने करीत असत. ते जर्मनीत शिकत असताना, डॉ. बुड्स आणि रशियाचे डॉ. श्चेबोत्स्की यांचे सहाय्याची होते. हे दोघेही भारतात आल्या वेळी त्यांच्याशी धर्मानंदांची ओळख मुखलठणकरांनी करून दिली होती. त्यामुळेच धर्मानंदांना अमेरिकेत नि रशियास जाणे सुलभ झाले. १९१० साली धर्मानंदांनी आपला 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' हा पहिला ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यास प्रस्तावना लिहून धर्मानंदांची महाराष्ट्रास प्रथम ओळख करून देण्याचे काम त्यांनीच केले.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

महर्षी शिंदे यांचा जन्म १८७३ साली जमखंडी येथे झाला. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण त्यांनी आपल्या जन्मगावातच घेतले. त्यानंतर पुण्यात येऊन फर्ग्युसन कॉलेजातून ते बी. ए. झाले. पदवीधर झाल्यानंतर त्यांनी एल्.एल्. बी. च्या अभ्यासास सुरुवात केली होती. फर्स्ट एल्.एल्. बी. ही ते झाले होते. पण हे शिक्षण अध्यावरच सोडून त्यांनी प्रार्थनासमाजात आपला प्रवेश करून घेतला. यांसही डॉ. मुखलठणकरांप्रमाणे 'युनिटेरियन' शिष्यवृत्ती मिळाली होती. त्यांनी ऑक्सफर्डच्या मॅचेस्टर कॉलेजात दोन वर्षे राहून 'तुलनात्मक धर्म'चे 'अध्ययन केले होते; आणि नंतर ॲमस्टरडॅम (हॉलंड) येथे भरलेल्या युनिटेरियन परिषदेस हजर राहून, तेथे 'लिबरल रिलिजन इन इंडिया,' हा प्रबंधही वाचला होता.

यानंतर भारतात परतल्यावर प्रार्थनासमाजाचे प्रचारक म्हणून कार्य करण्यास त्यांनी सुरुवात केली. हे कार्य त्यांनी बरीच वर्षे अत्यंत निष्ठेने केले. त्याकरिता त्यांनी तीन वेळा संबंध भारत पालथा घातला, आणि एकदा तर ते ब्रह्मदेशची वारीही करून आले.

यानंतर त्यांनी अस्युट्यांचा प्रश्न हाती घेतला. त्यांनी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया' ही संस्था स्थापून तिच्या सर्व भारतात शाखा उघडल्या. पुण्यात वसतिगृह स्थापन केले, आणि शैक्षणिक कार्यही बरेच केले. ते फक्त राष्ट्रीय बाण्याचे होते. महात्माजींच्या चळवळीत भाग घेतल्यावरून त्यांस सहा महिन्यांची शिक्षा झाली होती. ते काही काळ काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे सभासदही होते. त्यांचा इतिहास आणि साहित्य यांचा व्यासंग फार मोठा होता. त्यांचे आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे. त्यांनी केलेल्या विपुल कार्यामुळेच त्यांस 'महर्षी' ही पदवी प्राप्त झाली होती.

धर्मानंदांची नि त्यांची १९०८ मध्ये झालेली मैत्री शेवटपर्यंत टिकली. शिंदे यांना बौद्ध-धर्माबद्दल आस्था वाटत होती. महाराष्ट्रात बौद्धज्ञानाचा प्रचार करण्याचा धर्मानंदांचा विचार त्यांस पसंत होता, एवढेच नव्हे, तर त्यांनी या कार्यात धर्मानंदांना बरीच मदत केली. बौद्धधर्माविषयी सभा, व्याख्याने स्वतः शिंदे जुळवून आणीत असत, आणि त्यांत धर्मानंदांना व्याख्यान देण्यास बोलावीत असत. फर्ग्युसन कॉलेजात धर्मानंदांचा प्रवेश होण्यास शिंदे यांचे प्रयत्न बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत झाले होते.

आचार्य काकासाहेब कालेलकर

१९१२ च्या दरम्यान नागेश वासुदेव गुणाजी यांच्या घरी वेळगाव येथे, काकासाहेब कालेलकरांची धर्मानंदांशी प्रथम ओळख झाली. या ओळखीतूनच त्यांची मैत्री वृद्धिंगत झाली. काकासाहेबांनीच प्रथम धर्मानंदांची आचार्य कृपलानी यांशी ओळख करून दिली, आणि कृपलानींनी नंतर धर्मानंदांची ओळख महात्मा गांधींशी करून दिली. गुजरात विद्यापीठात धर्मानंदांचा प्रवेश होण्यास काकासाहेबांची ओळख कशी उपयोगी पडली, याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

धर्मानंदांच्या हयातीत, त्यांच्या 'निवेदना'चा गुजराती अनुवाद 'आपवीती' या नावाने प्रसिद्ध झाला. त्यास 'परिचय' नावाची प्रस्तावना काकासाहेबांनी लिहिलेली आहे. धर्मानंदांच्या निधनानंतर त्यांच्या 'भगवान बुद्ध' या ग्रंथाचा जो अनुवाद गुजराती भाषेत प्रसिद्ध झाला, त्यासही 'भक्त पंडित धर्मानंद कोसंबी' या नावाचा त्यांचा लेख जोडलेला आहे. तसेच 'धर्मानंद कोसंबी स्मारक ट्रस्ट'च्या वतीने धर्मानंदांचे जे काही ग्रंथ प्रसिद्ध झाले, त्यांपैकी तीन ग्रंथांस काकासाहेबांचे प्रस्तावनावजा लेख जोडलेले आहेत. महात्मा गांधींच्या पुरस्काराने 'धर्मानंद कोसंबी स्मारक ट्रस्ट' अस्तित्वात आला. त्याचे काकासाहेब मुखातीच्या काळातील कार्याध्यक्ष होते.

१९१२ साली काकासाहेबांची धर्मानंदांशी झालेली ओळख नि जोडली गेलेली मैत्री यांत पुढील पसतीस वर्षांत केव्हाही अंतर पडले नाही. धर्मानंदांचे निधन झाले त्यापूर्वी अगदी काही क्षण, काकासाहेबांनी बाहेर गावाहून सेवाग्रामास येऊन धर्मानंदांची भेट घेतली. या भेटीनंतर थोड्याच वेळात धर्मानंदांचे निधन झाले. जणू काय ते काकासाहेबांच्या भेटीचीच वाट पहात होते !

धर्मानंदांचा हा चरित्र-ग्रंथ लवकर प्रकाशात यावा अशी तळमळ काकासाहेबांना लागून राहिलेली आहे. त्यासंबंधीच्या त्यांच्या सूचना प्रस्तुत लेखकास वेळोवेळी येत असत. हल्लीच ता. १०-१०-१९७६ च्या पत्रात, "धर्मानंद कोसंबीविषयी जी माहिती मिळविणे शक्य होती ती या दोन वर्षांत मिळाली असेलच. तेव्हा आता विशेष वाट न पाहता, पुस्तक पुरे करून ते प्रकाशित करण्याच्या व्यवस्थेस लागला असाल....माझे वय आता नव्वद ओलांडून गेले आहे. धर्मानंद कोसंबी यांचे चरित्र वाचावयास मिळावे अशी उत्कंठा आहे. ती तृप्त करणे तुमच्या हाती आहे, म्हणून वाट पहात आहे," असे

उद्गार त्यांनी काढलेले आहेत !

मुनी जिनविजयजी

महात्मा गांधींच्या 'गुजरात विद्यापीठातील' 'पुरातत्त्वमंदिरात' कार्य करण्यास धर्मानंदांनी १९२२ मध्ये सुरुवात केली. त्या वेळी त्यांच्या सहकाऱ्यांत पुढील विद्वान मंडळी होती : मुनि जिनविजयजी, पंडित सुखलालजी, रामनारायण पाठक, मौलवी अब्दुल जाफर नाडावी, हरि नारायण आचार्य, पंडित बेचरदास दोशी, प्रो. रसिकलाल पारीख आणि गोपालदास पटेल. यांपैकी जैन वाङ्मय आणि तत्त्वज्ञान यांचे गाढे पंडित असलेले सुखलालजी आणि बेचरदासजी यांच्यामुळे धर्मानंदांची जैन वाङ्मयाशी ओळख कशी झाली नि त्यांच्यामुळे त्यांच्या बौद्ध ज्ञानात कशी भर पडली; याची माहिती मागे आलीच आहे.

मुनी जिनविजयजी हे 'पुरातत्त्वमंदिरा'चे आचार्य होते. धर्मानंद पुण्यात फर्ग्युसन कॉलेजात असतानाच त्यांची मुनिजींशी ओळख नि मैत्री जुळून आली होती. मुनिजींच्या जीवनयात्रेचे अवलोकन केल्यास तिचे धर्मानंदांच्या जीवनयात्रेशी बरेच साम्य दिसून येते. दोघांनीही ज्ञानपिपासू वृत्तीमुळेच लहानपणीच गृहत्याग करून आपले आयुष्य, अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधनकार्यास समर्पित केले होते. नंतरच्या काळात धर्मानंद आणि मुनिजी यांच्या स्नेहास जे अत्यंत जिद्दाल्याचे निषेधबऱ्याचे स्वरूप आले, त्याचे कारणही त्यांच्यात दिसून येणारी समानशील वृत्तीच असावी असे म्हणता येईल.

मुनिजींचा जन्म मेवाडात, उदेंपूर येथील रूपाहेली गावात, १८८६ मध्ये झाला. त्यांचे शिक्षण धर्मानंदांप्रमाणेच कोणत्याही शिक्षणसंस्थेत पद्धतशीर स्वरूपात झालेले नाही. त्यांनी जे शिक्षण मिळविले, आणि नंतरच्या काळात संस्कृत, प्राकृत भाषांचे तज्ज्ञ म्हणून ते जे नावारूपास आले, ते सर्व खाजगी प्रयत्नांने.

मुखातीच्या काळात जैन साधूंच्या सहवासाने दीक्षा घेऊन ते जैन संन्याशी बनले. जैन साधूंचे कडक आचार आणि प्रतिबंधक राहणी पत्करून त्यांनी मिळेल तेवढे ज्ञान संपादन केले; आणि नंतर संन्यासधर्म सोडून देऊन साहित्यकार्यात आपले जीवन व्यतीत करण्यास सुरुवात केली.

१९१७ साली पुण्यात येऊन त्यांनी काही काळ 'भांडारकर इन्स्टिट्यूट' मध्ये संशोधनाचे कार्य केले. यापूर्वी त्यांनी 'गायकवाड ओरिएण्टल सिरिज' करिता बडोद्यात राहून 'कुमारपाल प्रतिबोध' या प्राकृत भाषेतील विशाल ग्रंथाचे संपादन केले होते. पुण्यात त्यांनी 'भारत जैन विद्यालय' काढले, आणि त्यालाच संलग्न अशी 'जैन साहित्य संशोधन समिती' स्थापन केली. या समितीच्या त्रैमासिकात त्या काळात त्यांचे बरेच संशोधनपर लिखाण प्रसिद्ध झाले. त्यांनी लिहिलेले नि संपादित केलेले असे बरेच ग्रंथ आज प्रसिद्ध आहेत.

धर्मानंदांचा 'जातक-कथा, भाग १ ला' हा ग्रंथ मुनिजींनी आपल्या पुण्यातील जैन

प्रकाशन मंडळातर्फे १९२४ मध्ये प्रकाशित केला. तसेच त्यांनी 'भारतीय विद्याभवन' शी संबंधित असताना, धर्मानंदांनी हार्वर्ड विद्यापीठात राहून संपादित केलेला 'विबुद्धि-मग्ना' हा पाली ग्रंथ, विद्याभवनातर्फे नागरी भाषेत प्रकाशित केला. धर्मानंदांनी 'भारतीय विद्याभवनात' यावे असे मुनिजींना वाटत होते. पण मुनिजींनी या दृष्टीने केलेल्या प्रयत्नास यश आले नाही. धर्मानंदांना कोठेही एका ठिकाणी बद्ध होऊन राहण्याची कल्पना पसंत नव्हती.

धर्मानंदांचे चिरंजीव दामोदर यांच्याशीही मुनिजींचे बरेच सख्य होते. "आपल्या वडिलांइतकेच ते मला मानीत असत; एवढेच नव्हे तर आपल्या वडिलांपेक्षांहि ते माझ्याकडे मोकळ्या मनाने वागत असत," असे उद्गार दामोदरविषयी मुनिजींनी प्रस्तुत लेखकाशी काढले. मुनिजींनी दामोदरची एकंदर तीन पुस्तके 'भारतीय विद्याभवन' तर्फे प्रसिद्ध केली. 'महाकवि भर्तृहरिविरचित, शतकत्रयादि-सुभाषित-संग्रह' हा दामोदर यांनी इंग्रजी भाषेत संपादित केलेल्या ग्रंथास, मुनिजींनी प्रस्तावना लिहिली आहे. धर्मानंदांची आणि दामोदर यांची बरीच पत्रे मुनिजींच्या संग्रही आहेत. ती पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा इरादा आहे. धर्मानंदांनी लिहिलेल्या 'जातक-कथा, भाग १ ला आणि २ रा', ह्या ग्रंथांचे हस्तलिखित मुनिजींकडे धर्मानंदांनी आपल्या निधनापूर्वी काही काळ दिले होते. हा ग्रंथ आता प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे.

धर्मानंदांचे विद्यार्थी-मित्र

धर्मानंदांनी बऱ्याच ठिकाणी ज्ञानदानाचे कार्य केले. त्यांचे विद्यार्थी आज त्रिवंडांत पसरले आहेत. कलकत्त्याचे नॅशनल कॉलेज, कलकत्ता विद्यापीठ, पुण्याचे फर्ग्युसन कॉलेज आणि न्यू इंग्लिश स्कूल, गुजरात विद्यापीठ, बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटी आणि काशी-विद्यापीठ, सारनाथ, अशा निरनिराळ्या ठिकाणी बऱ्याच विद्यार्थ्यांना त्यांच्याकडून पाली भाषेचे नि बौद्ध ज्ञानाचे शिक्षण मिळाले. डिग्री मिळविण्यापुरती पाली भाषा घेणाऱ्यांचा भरणा कॉलेजांतून बराच असतो हे जरी खरे असले तरी, ध्येयनिष्ठेने ही भाषा शिकून घेऊन, धर्मानंदांनी हाती घेतलेले कार्य पुढे चालविण्याची कामगिरी ज्यांनी केली अशा काहींचा उल्लेख या ठिकाणी करणे योग्य होईल.

धर्मानंदांकडे पाली शिकणारा त्यांचा सर्वांत पहिला विद्यार्थी कलकत्त्याचे अनेक भाषा जाणणारे हरिनाथ दे हे होते. धर्मानंदांचा दुसरा विद्यार्थी होण्याचा मान डॉ. जेम्स एच्. बुडस् यांचा. हे अमेरिकेतील हार्वर्ड विद्यापीठाचे प्राध्यापक, धर्मानंद कलकत्ता सोडून मुंबईस आले त्या वेळी ते मुंबईस संस्कृत भाषेचा जारत अभ्यास करण्यासाठी आले होते. त्यांनी धर्मानंदांकडे पाली भाषेचे काही धडे घेतले. धर्मानंद स्वतःच ज्या वेळी हार्वर्ड विद्यापीठात संशोधनकार्यासाठी गेले, त्या वेळी त्यांच्याकडून पाली भाषेचे विशेष ज्ञान करून घेणारे, त्या विद्यापीठाचे पाली भाषेचे संशोधक प्रो. ल्यान्सन हे होते. या सर्वांची बरीचशी माहिती प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या भागात, धर्मानंदांच्या 'निवेदनात' आलेली आहे.

प्रो. चिंतामण वैजनाथ राजवाडे : हे फर्ग्युसनचे विद्यार्थी. १९१४ साली पाली भाषा घेऊन एम. ए. झाले. हे फार हुशार विद्यार्थी होते. आपल्यानंतर फर्ग्युसन कॉलेजातील पालीच्या प्राध्यापकांच्या जागेकरिता धर्मानंदांनी त्यांचेच नाव कॉलेजच्या चालकांना सुचविले होते. पण त्यांस डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा तहाहयात सभासद होण्याची कल्पना मान्य न झाल्यामुळे त्यांनी ती जागा स्वीकारली नाही. त्यानंतर धर्मानंदांनी बडोद्याच्या महाराजांकडे बोलून त्यांस बडोदा कॉलेजात इंग्लिश आणि पाली भाषांच्या प्राध्यापकाची जागा मिळवून दिली. दुर्दैवाने राजवाडे यांचा अकाली मृत्यू झाला.

प्रो. चिंतामण विनायक जोशी : हे १९१६ मध्ये इंग्रजी नि पाली घेऊन एम्. ए. झाले. त्यांनी बडोदा कॉलेजात १९२० ते १९२८ आणि १९३३ च्या पुढे, पालीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. ते जरी मराठी विनोदी लेखक म्हणून सर्वसाधारण लोकांत ओळखले जातात, तरी त्यांनी बुद्ध नि पाली भाषा या विषयांवर अर्धा डझन पुस्तके लिहून धर्मानंदांचे कार्य पुढे चालविले.

डॉ. परशुराम लक्ष्मण वैद्य : हेही धर्मानंदांचे विद्यार्थी होते. यांनी पंधरावर ग्रंथ पाली भाषा आणि बौद्ध धर्म या विषयांवर लिहिले आहेत. त्यांनी राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर, विलिंग्डन कॉलेज, सांगली, फर्ग्युसन कॉलेज आणि वाडिया कॉलेज, पुणे, या ठिकाणी प्राध्यापन केले.

प्रो. नारायण केशव भागवत : यांनी फर्ग्युसन कॉलेजात शिक्षण घेऊन, एम्. ए. झाल्यावर, मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजातून पाली आणि मराठीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. त्यांनी बौद्धधर्म आणि पाली भाषा यावर जवळ जवळ १४ ग्रंथ लिहिले आहेत. याशिवाय त्यांनी 'धर्मचक्र' या नावाचे मासिक बराच काळ चालवले होते, आणि त्यांतून त्यांनी धर्मानंदांनी भाषांतर केलेला शान्तिदेवाचा 'बोधिचर्यावतार' हा ग्रंथ क्रमशः प्रसिद्ध केला होता.

या ठिकाणी भदन्त आनंद कौसल्यायन; भदन्त यू. धम्मजोति, प्रिन्सिपाल, मंगल कॉलेज, सीलोन; आणि भिक्षू धर्मरक्षित, प्रिन्सिपाल, महाबोधी कॉलेज, सारनाथ, या तिघांचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. या तिघांनीही धर्मानंदांकडे शिक्षण घेतले होते. कौसल्यायन यांचा आणि धर्मानंदांचा फार जुना संबंध. भिक्षू धर्मरक्षित यांचे वैशिष्ट्य हे की, ते धर्मानंदांकडे संस्कृत शिकले होते. भदन्त धम्मजोति यांच्यासंबंधी त्यांच्याच शब्दांत सांगायचा म्हणजे, "I had the privilege of studying Abhidhamma from him. Of all the scholars of Pali and Buddhism I have met, I consider late Acharya Dharmanand Kosambi as one of the greatest." हे तिघेही बौद्ध धर्माचेच प्रचारक असल्यामुळे, धर्मानंदांस प्रिय असलेलेच कार्य ते आपापल्या क्षेत्रात करित आहेत.

डॉ. पुरुषोत्तम विश्वनाथ बापट

आज आन्तरराष्ट्रीय कीर्तीचे संशोधक आणि पाली भाषेचे अभ्यासक म्हणून ओळखण्यात येणारे डॉ. पु. वि. बापट, हे धर्मानंदांचे फर्ग्युसन कॉलेजातील विद्यार्थी. ते पाली भाषा वेळून १९१९ मध्ये एम्. ए. झाल्यावर, त्यांची डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे तहाहयात सभासद म्हणून निवड झाली, आणि धर्मानंदांच्या नंतर फर्ग्युसनचे पाली भाषेचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यात आली. हे धर्मानंदांच्याच सूचनेनुसार घडून आले.

धर्मानंदांनी हार्वर्ड विद्यापीठात 'विमुद्धिमग्ना'चे संस्करण पुरे केल्यावर, त्या विद्यापीठाने या ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर करण्याचे ठरविले. या कामाकरिता डॉ. बापट यांची शिफारस धर्मानंदांनी केली. त्यामुळे त्यांस हार्वर्ड विद्यापीठात कार्य करण्याची संधी मिळाली. या कामाकरिता ते अमेरिकेत तीन वर्षे होते. तेवढ्या अवधीत त्यांनी चिनी भाषेचा अभ्यास करून त्यावर हार्वर्ड विद्यापीठाची पीएच. डी. पदवी मिळविली.

फर्ग्युसन कॉलेजातील तहाहयात सभासदत्वाची मुदत संपल्यावर त्यांची 'शांतिनिकेतनात' नेमणूक झाली. भारतातून पुरातन काळी चिनी प्रवाशांनी नेलेले ग्रंथ नंतर तेथे चिनी भाषेत भाषांतरित झाले. त्यांपैकी बरेच मूळ ग्रंथ भारतात उपलब्ध नसल्यामुळे हे चिनी ग्रंथ इंग्रजीत भाषांतरित करण्याचे कार्य 'शांतिनिकेतन' येथे प्रो. तान-यून-आन या चिनी विद्वानाच्या देखरेखीखाली चालू होते. त्याच कामाकरिता डॉ. बापट यांची नेमणूक झाली होती. 'संघभद्र' हा मूळ पाली ग्रंथ चिनी भाषेतून इंग्रजीत भाषांतरित करण्याचे काम डॉ. बापटांनी या ठिकाणी केले. त्यांनी काही काळ दिल्ली विद्यापीठातही बौद्धज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून काम केलेले आहे.

डॉ. बापटांनी आतापर्यंत बरेच ग्रंथ लिहिलेले आहेत. तशीच पाली ग्रंथांची मराठी नि इंग्रजी या भाषांतून भाषांतरेही केली आहेत. त्यांचे संशोधनपर प्रबंध तर आतापर्यंत ८०-९० वर प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांनी संपादित केलेला धर्मानंदांचा 'सुत्तनिपात' हा भाषांतरित ग्रंथ १९५५ मध्ये 'धर्मानंद कोसंबी स्मारक ट्रस्टने' प्रसिद्ध केला आहे.

डॉ. बापट यांनी आज आपल्या आयुष्याची ८२ वर्षे पुरी केली आहेत. पण अजूनही धर्मानंदांनी सुरू केलेले कार्य पुढे नेण्याचे काम ते करीत आहेत. त्यांच्या या सर्व कार्याबद्दल गेल्याच वर्षी नालंदा विद्यापीठाने त्यांस 'विद्यावारिधि' ही पदवी नि ताम्रपट देऊन त्यांचा सत्कार केला.

गृहप्रपंच

गृहप्रपंच म्हटला की विवाह, पत्नी, मुले, आणि नातल्यांचा भार घ्यावा लागला तर ते, इतक्याचा विचार करणे आवश्यक असते. धर्मानंदांच्या लग्नासंबंधीची आणि त्यांच्या पत्नी बाळाबाई यांच्याबद्दलची शक्य असेल ती माहिती 'निवेदना'तून आणि

मागील प्रकरणातून आलेली आहे. आता नातल्यांबद्दल बोलावयाचे झाल्यास आपली बहीण- दिवंगत लक्ष्मण अनंत लाड यांची आई- यांना धर्मानंदांनी आपल्या कुटुंबाच्या जुन्या घराजवळ एक दोन खोल्यांचे घर बांधून दिले होते. आणि महिन्याकाठी ते त्यांस पाच रुपये पाठवीत असत. तसेच ते आपले बंधू रामचंद्रदादा यांनाही त्यांच्या वार्षिककाळी शक्य ती मदत करीत असत.

त्यांच्या चार मुलांपैकी माणिक ह्या सर्वांत मोठ्या. त्यांच्यासंबंधीची सर्व माहिती मागे आलीच आहे. आज त्या आणि त्यांचे पती डॉ. प्रसाद ह्यात नाहीत. त्यांचा इंजिनियर मुलगा अरुण, सध्या बेंगलोर येथे नोकरी करतात; आणि मुलगी शीला उच्च शिक्षण घेऊन लग्न केल्यावर आपल्या पतीसह अमेरिकेत वास्तव्य करून आहे.

प्रो. दामोदर यांचा नंबर दुसरा. त्यांची पत्नी मुंबईतील माडगांवकर घराण्यापैकी. त्यांच्या माया आणि मिरा या दोनच मुली. माया ह्या एम्. ए. पर्यंतचे शिक्षण झाल्यावर सरकार या नावाच्या बंगाली गृहस्थांकडे लग्न करून स्टॉकहोम येथे स्थायिक झाल्या होत्या. पण हल्लीच कॅन्सरच्या आजाराने दिवंगत झाल्या. मिरा ह्या एम. ए. झाल्यावर सध्या स्टॉकहोम येथे पुढील शिक्षणाकरिता गेल्या आहेत.

धर्मानंदांच्या तिसरे अपत्य मनोरमा यांनी बेंगलोर येथे बी. एस्.सी. पर्यंतचे शिक्षण घेतल्यावर त्रिबंक रामचंद्र साठे, एम्. एस्.सी. यांच्याबरोबर लग्न केले. त्यांचे वास्तव्य सध्या पुण्यात असते. त्यांच्या चार मुलांपैकी मराठीतील नावाजलेल्या लेखिका डॉ. इंद्रायणी सावकार या सर्वांत मोठ्या. त्यांचे मूळचे नाव 'कुन्दा' असे होते. गोमन्तकातील डॉ. प्रभाकर सावकार हे त्यांचे यजमान असून त्यांचा मुंबईत 'फूड-कलर' तयार करण्याचा कारखाना आहे. मनोरमाबाईंचे दोन मुलगे हेमंत आणि अविनाश हे उच्च शिक्षण घेऊन अमेरिकेत आता स्थायिक झालेले आहेत. आणि शेवटची त्यांची मुलगी मंगला बी. ए. पर्यंतचे शिक्षण झाल्यानंतर आता लग्न करून मंगला मराठे झाल्या आहेत.

धर्मानंदांच्या तिसऱ्या मुलीचे नाव कमला असे असून त्यांचे वरिष्ठ शिक्षण अमेरिकेत झाले. त्या तेथील पीएच. डी. आहेत. त्यांनी कर्वे यांच्या महिला विद्यापीठात बराच काळ अध्यापनाचे काम केले आहे. त्यांचे यजमान डी. व्ही. भुता हे असून, त्यांच्या एकुलत्या एक कन्या शर्मिला यांचे एम्. एन्. जैन या आय्. ए. एस्. अधिकाऱ्याशी लग्न झालेले आहे.

प्रो. दामोदर धर्मानंद कोसंबी

दामोदर यांचा जन्म ३१ जुलै १९०७ रोजी गोव्यात झाला. ते वडिलांबरोबर अमेरिकेस गेले त्या वेळी त्यांच्या वयाची अकरा वर्षे नुकतीच पुरी झाली होती. ही गोष्ट १९१८ मधली. त्या वेळी दामोदर यांचे तिसऱ्या इयत्तेपर्यंतचे शिक्षण पुण्यात झाले होते. तसे पाहिल्यास दामोदर यांस अमेरिकेस नेण्याचे धर्मानंदांना अचानक ठरवावे लागले. त्यांनी फक्त माणिक या आपल्या मोठ्या मुलीसह जाण्याचे ठरवले होते. बाळाबाई

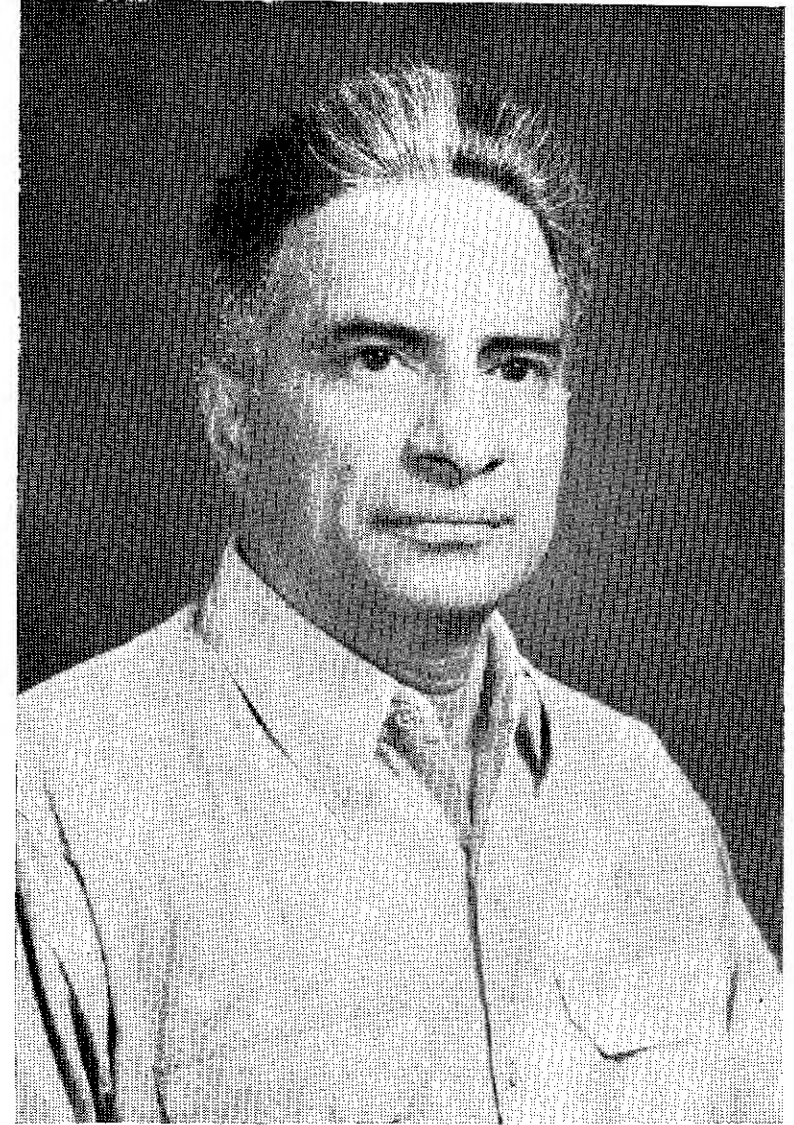
दामोदरसह पुण्यात राहणार होत्या. पण याच वेळी बाळाबाई आजारी पडल्या आणि त्यांस गोव्यास पाठवणे भाग झाले. दामोदरच्या नाजूक प्रकृतीमुळे त्यांस वसतिगृहात वगैरे पुण्यात अथवा आणखी कोणत्याही ठिकाणी एकटाच ठेवणे धर्मानंदांना योग्य वाटले नाही. त्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा होता. शेवटी त्यांसही अमेरिकेस नेण्याचे धर्मानंदांची ठरवले. ही धर्मानंदांची अमेरिकेची दुसरी सफर.

अमेरिकेत प्रवासात असतानाच- सॅन्फ्रॅन्सिस्कोहून बॉस्टन येथे जाताना- गाडीतच दामोदर आजारी पडले. याची माहिती धर्मानंद पुढीलप्रमाणे देतात :

“...दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशी रात्री दामोदरला एकाएकी सडकून ताप भरला. श्वासोच्छ्वास कोंडल्यामुळे तो कावराबावरा होऊन तोंड वासून कणूहू लागला. माणिक फार वावरली. पण डब्यांत इतर उतारू गाढ झोपी गेले असल्यामुळे गडबड करणे योग्य नव्हते. हळूच मला हांक मारून, ती रडव्या स्वरांत म्हणाली, ‘बाबा (दामोदर) अगदी गुदमरून गेला आहे. त्याला काय होतें समजत नाही.’ मी तसाच उठून खाली (वरच्या विछान्यावरून) उतरलों; माणिकला धीर दिला; धांवत जाऊन पिण्याचें पाणी आणलें आणि तें थोडें थोडें दामोदरला पाजलें. सुदैवानें तेवढ्याने त्याला बरें वाटलें. रात्र कशी जाते या विवंचनेत माणिकला नि मला मात्र झोप कशी ती आली नाही. दामोदरचा ताप इन्फ्युएंझा होता, हें सांगावयास नकोच. त्यांतून दामोदर बॉस्टनला जाण्यापूर्वी बरा झाला. पण त्याची अशक्तता जाण्यास बरेच दिवस लागले.” १

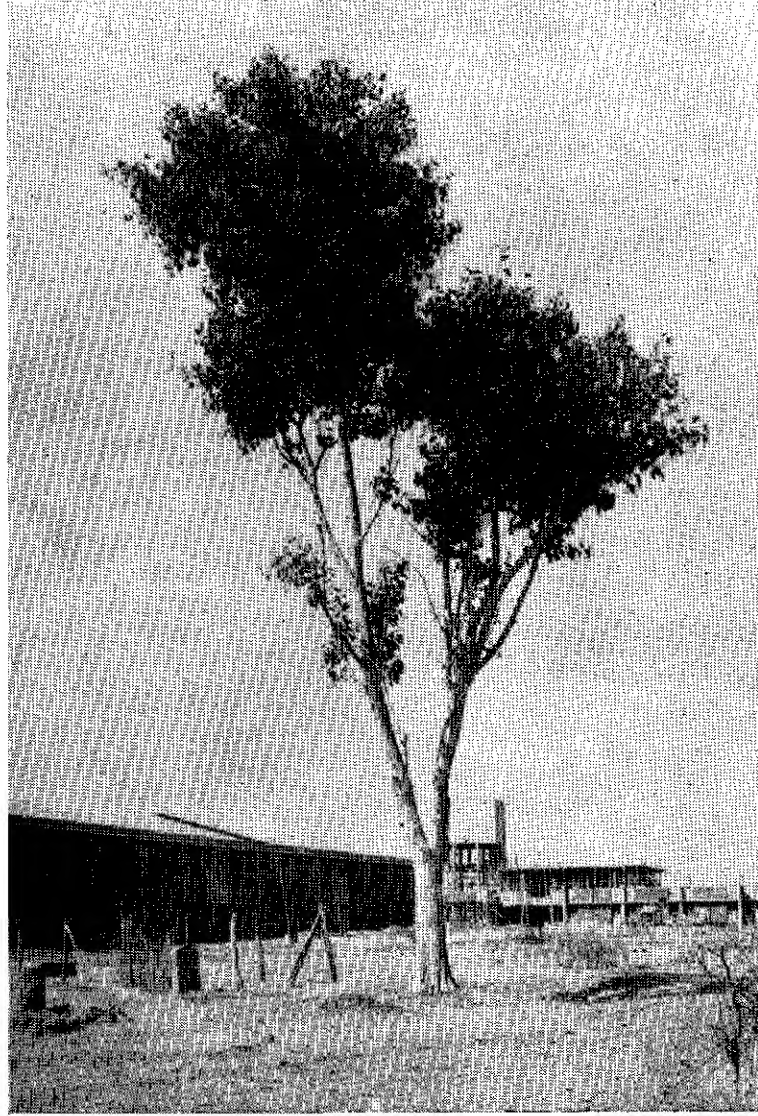
१९१८ च्या १४ ऑक्टोबरला धर्मानंद दोन्ही मुलांसह बॉस्टनला पोचून केंब्रिज येथे स्थायिक झाले. माणिक आणि दामोदर यांच्या शिक्षणाची कशी काय सोय लावण्यात आली ते सांगताना धर्मानंद म्हणतात :

“पहिल्या प्रथम मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करावयाची होती. बौद्धिक शिक्षणाचा हिंदुस्थानला कांहीं फायदा नाही असें दामोदरचें म्हणणें असल्यामुळे त्याला ‘रिज टेक्निकल हायस्कुलांत’ पाठविलें. एक तर त्याची प्रकृति नाजूक आणि त्यांत इन्फ्लुएंझानें अगदीच खालावलेली. तेव्हां वण वगैरे मारण्याचें शारीरिक मेहनतीचें काम त्याच्याकडून होणें कठीण होतें. कांहीं दिवसांनी त्या हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल मि. बुड यांनी मला बोलावणें पाठविलें, आणि ते म्हणाले, ‘या मुलाला तुम्ही आमच्या शाळेंत ठेवूं नका. ही शाळा ह्याच्यासारख्या हुषार मुलासाठी नाही. सुतार, लोहार वगैरे कारागीर लोक तयार करण्यासाठी आमची शाळा आहे. हीं कामें त्याला जड जातील. प्रथमतः त्याने हायस्कूलचें शिक्षण घ्यावें, आणि मग टेक्नॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूटमध्ये जाऊन पाहिजे तर उत्तम इंजिनियर व्हावें !

प्रो. दामोदर ध. कोसंबी

सेवाग्राम-गांधी आश्रमाच्या शेजारची टेकडी.
वरील झाडाच्या शेजारी धर्मानंदांच्या पार्थिव देहावर
अंत्यसंस्कार करण्यात आला.

“प्रिन्सिपॉल बुड यांचा सल्ला स्वीकारल्याशिवाय गर्त्यतर नव्हतें. दुसऱ्या शाळेंत जाण्याला दामोदर नाखुष होता, तरी त्याला आमच्या बरापासून एकदोन फर्लागावर असलेल्या ‘हार्वर्ड ग्रामर स्कूल’मध्ये पाठविलें.

“अमेरिकेंत ग्रामर स्कूलमध्ये प्राथमिक शिक्षण होत असतें. त्यानंतर चार वर्षे हायस्कूलचें शिक्षण. ह्या सर्व शिक्षणाचा खर्च म्युनिसिपालिटी करते. मुलांना फी द्यावी लागत नाहीच, आणि पुन्हा अभ्यासाचीं सर्व पुस्तकें म्युनिसिपालिटी-कडूनच मिळतात. मुलांचे डोळे, दांत वगैरे म्युनिसिपालिटीचे डॉक्टर तपासतात. जर कांहीं व्यंग असलें, तर पालकांना कळवितात; आणि पालक असमर्थ असले तर चष्मा वगैरे घेऊन देण्याचें काम म्युनिसिपालिटीच करते ! अर्थात् दामोदरच्या शिक्षणाचा खर्च कांहीं येत नव्हता.

“हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये सहशिक्षणाची व्यवस्था नाही. मुलींसाठीं निराळें रॅडक्लिफ कॉलेज आहे. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसरच सवडीप्रमाणें त्या कॉलेजांत शिकवतात. मात्र तेथील व्यवस्था तेवढी कोणा तरी पोक्त बाईच्या हातीं असते. युनिव्हर्सिटी उघडून तीन आठवडे होऊन गेले, परंतु इन्फ्लुएंझाची भयंकर साथ तिकडे फैलावल्यामुळें सर्व शाळा आणि कॉलेजें आठ-दहा दिवस बंद ठेवण्यांत आलीं होती. त्यांचा थोडासा फायदा माणिकला मिळाला. कॉलेजांत प्रवेश मिळविण्याला विशेष खटपट करावी लागली नाही. तथापि एकदोन आठवडे अभ्यास मार्गे राहिल्यामुळें तिला बराच त्रास झाला.”

या कॉलेजातून माणिक फायनल परीक्षेत उत्तम रीत्या पास झाल्या, आणि पदवीदान समारंभ झाल्यावर १९२२ च्या जूनमध्ये त्या धर्मानंदांबरोबर भारतास परतल्या. दामोदर यास मात्र तेथेच वसतिगृहात शिक्षण पुरे करण्याकरिता ठेवण्यात आले.

दामोदर १९२४ मध्ये केंब्रिज (बॉस्टन) हायस्कूलमधून उत्तम रीत्या फायनल परीक्षा पास झाले. त्यास पहिला वर्ग तर मिळालाच, पण त्याशिवाय त्यांचा नंबरही बराच वर आला. यामुळे हार्वर्ड विद्यापीठातील प्रवेशाकरिता त्यांची आपोआप निवड झाली, आणि त्याशिवाय पुढील शिक्षणाकरिता त्यांस एक स्कॉलरशिपही मिळाली. पण याच वेळी त्यांस घरची आठवण होऊ लागली. त्यामुळे धर्मानंदांनी त्यांस भारतास बोलावून घेतले. पण भारतातील कोणत्याही कॉलेजातून त्यांस प्रवेश मिळणे कसे कठीण झाले, आणि त्यामुळे त्यांचे एक वर्ष कसे फुकट गेले, याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

१९२६ च्या जानेवारीत धर्मानंदांनी अमेरिकेची तिसरी सफर केली. या वेळी त्यांनी दामोदर यास आपल्या बरोबर नेऊन हार्वर्ड कॉलेजात प्रवेश मिळवून दिला. यानंतर १९२९ मध्ये दामोदर पदवीधर होऊन भारतात परतले. काही काळ बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी, फर्ग्युसन कॉलेज वगैरे ठिकाणी अध्यापनाचे कार्य केल्यावर, १९४६ मध्ये

त्यांची 'टाटांच्या मूलभूत संशोधन केंद्रात' गणित विभागाचे प्रमुख म्हणून नेमणूक झाली.

प्रो. दामोदर हे मूळचे गणित विषयाचे विद्यार्थी. १९४१ पर्यंत एकीकडे गणित शिकविण्याचे कार्य करीत असतानाच त्यांचे या विषयावरील नानाविध प्रकारचे संशोधन प्रबंध रूपाने मांडण्याचे कार्यही चालूच होते. आज Path Geometry या विषयावर त्यांचा अधिकार जगभर मानला जात आहे. आधुनिक सुप्रजाजनन शास्त्रात प्रो. दामोदर यांची 'समीकरणे' ही एक महत्त्वाची भर मानली जाते. टाटांच्या वरील संस्थेत अणुविषयक संशोधनात गणिताच्या बाजूने सहाय्य करण्याची कामगिरी ते करीत होते. विद्युत परिगणन यंत्राच्या सहाय्याने युनोस्कोच्या वतीने संशोधनाचे काही कार्य त्यांनी या काळात केले होते. आंतरराष्ट्रीय शास्त्रीय नियतकालिकांतून त्यांनी लिहिलेले दोनशेहून अधिक प्रबंध प्रसिद्ध झालेले आहेत. गणित शास्त्रातील मौलिक प्रबंधांचा हा भारतातील तरी उच्चांक आहे !

हे गणित विषयाचे पंडित संस्कृत वाङ्मय आणि इतिहास-संशोधन यातही आवाडीवर होते. गणित विषयावरील आपल्या असामान्य बुद्धीचा उपयोग त्यांनी इतिहास संशोधनातही केलेला आहे. आपल्या वडिलांप्रमाणे संशोधनात बारीकसारीक तपशिलांचाही ते विचार केल्याशिवाय रहात नसत. पण त्यांचे वैशिष्ट्य हे की ते हे सर्व गणिती पद्धतीने करीत असत, यामुळेच त्यांच्या सर्वच संशोधनाचा दर्जा फार मोठा असल्याचे मानले जाते.

त्यांनी नाणकशास्त्राच्या अभ्यासाला एक आगळेच स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे. नाण्यांचा अभ्यास, राजे आणि त्यांचा काळ निश्चित करण्यासाठी पूर्वी करीत असत. पण प्रो. दामोदर यांनी नाणी ज्या धातूची बनवलेली आहेत त्या धातूचा अभ्यास करून त्या काळातील धातुविद्येची प्रगती, त्या नाण्यावर वापरला झालेला परिणाम लक्षात घेऊन त्या काळातील आर्थिक घडामोडी, आर्थिक जीवन, इत्यादी अंगांच्या संशोधनाची एक नवीन दिशा दाखवून दिली. त्याकरिता त्यांनी ४००० नाण्यांची बारा हजार वजने, अत्यंत बारकाईने घेण्याचे प्रचंड कार्य केले.

त्यांचा इतिहासविषयक संशोधनाचा व्यापही असाच मोठा होता. मार्क्सवादी पद्धतीने भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांत प्रो. दामोदर यांचे स्वतंत्र असे स्थान आहे. भारतातील एक थोर विचारवंत डॉ. गंगाधर अधिकारी म्हणतात, "डॉ. कोसंबी यांचे भारतीय इतिहासावरील ग्रंथ म्हणजे मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिक-वादाचा भारतीय इतिहास संशोधनात केलेला विवेचक प्रयोग होय."

मर्तुहरीच्या शतकत्रयाचा त्यांचा अभ्यासही असाच मौलिक स्वरूपाचा आहे. अमर-कोशातील शब्दांचे विवेचन त्यांनी समाजशास्त्रीय पद्धतीने केले. त्यांनी सुभाषित रत्नभांडाराला लिहिलेली प्रस्तावना, आणि ब्राह्मणांच्या गोत्राविषयी केलेले संशोधनपर लिखाण, असेच मूलगामी स्वरूपाचे आहे.

१९४६ मध्ये नाविक बंडाच्या वेळी मुंबईत ब्रिटिश सैनिकांनी मुंबईतील बऱ्याच

नागरिकांची हत्या केली. त्या वेळी प्रो. दामोदर यांनी नागरिकांस मारण्यासाठी सैनिकांनी आपल्या बंदुकीतून वापरलेल्या गोळ्यांचे संशोधन करून, त्या डमडम गोळ्यांपेक्षाही प्राणघातक होत्या हे सप्रमाण दाखवून दिले. त्यांनी त्यावर लिहिलेला रिपोर्ट बराच गाजला; आणि त्यामुळे ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांची अब्रू चव्हाट्यावर आली.

त्यांचा भारताविषयीचा अभिमान फार मोठा होता. पाश्चात्य देशांतून त्यांना नोकरीची आमंत्रणे येत असत. या आमंत्रणांतून फार मोठ्या पगाराचे आमिषही असे. पण त्यांनी त्या स्वीकारल्या नाहीत. पण भारतात मात्र ते मार्क्सवादी असल्यामुळे त्यांची उपेक्षाच झाली ! रशियात आणि अमेरिकेतही त्यांचा आदर करण्यात आला. शिकागो विद्यापीठात आणि चीन येथील अशाच प्रमुख संस्थेने, त्यांस 'व्हिजिटिंग प्रोफेसर' नेमले होते.

त्यांचे अकाली निधन २९ जून १९६६ रोजी झाले. त्यापूर्वी काही थोडाच काळ ते आपल्या अध्यापनकार्यातून निवृत्त झाले होते. त्यांनी संशोधनाच्या आणि लेखनाच्या किती तरी नव्या योजना आखून कार्यास सुरुवात केली होती. त्यांच्या कार्याची उज्ज्वलता याच्याचपुढे फार प्रभावीपणे दिसणार होती. पण अशाच वेळी साठी गाठण्यापूर्वीच, त्यांच्यावर काळाचा घाला पडावा हे नियतीचे केवढे निष्ठुर चेष्टित !

२६

महाप्रस्थान

बौद्धधर्म आणि पाली भाषा यांचे संशोधन, संवर्धन आणि प्रसार, हे आपले जीवित कार्य ठरवून त्यानुसार धर्मानंदांनी आपल्या भावी जीवनास ज्या वेळी सुरुवात केली, त्या वेळी त्यांचे वय तीस वर्षांपेक्षा जास्त नव्हते. ही त्यांची सुरुवात कलकत्ता येथील 'नॅशनल कॉलेजातून' झाली. राष्ट्रीय बाण्याची ही संस्था डॉ. रासबिहारी घोष, सत्येंद्रनाथ टागोर, अरविंद घोष, यांसारख्या बंगाल्यातील त्या वेळच्या मान्यवर पुढाऱ्यांनी अस्तित्वात आणली होती. ता. १५ ऑगस्ट हा तिचा स्थापन दिन. धर्मानंदांच्या कर्मयज्ञास याच दिवसापासून सुरुवात होऊन, त्याचा रगाडा पुढे ३७ वर्षे अखंडपणे चालू राहिला.

पत्नीसह यात्रा

प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे पडून राहण्याचे सक्तीचे असे अधूनमधून आलेले प्रसंग सोडून दिल्यास, धर्मानंदांनी काही काळ उसंत घेतली, थोडेसे स्वास्थ्य उपभोगले, असा

या काळातील एकच प्रसंग, नाही म्हटल्यास सापडतो. अमेरिकेची तिसरी फेरी करून आल्यानंतर त्यांनी आपल्या पत्नीच्या इच्छेस मान देऊन, त्यांच्यासह भारतातील काही स्थळांची यात्रा केली— हा तो प्रसंग ! १९२७ च्या डिसेंबर महिन्यात दक्षिणेतील रामेश्वर, श्रीरंगम् वगैरे; आणि त्याच वर्षाच्या फेब्रुवारी महिन्यात जगन्नाथपुरी, कलकत्ता करीत, उत्तर हिंदुस्थानातील गया, बुद्धगया, काशी, सारनाथ, ग्वाल्हेर, इत्यादी स्थळे पाहून घेतली. यात यात्रा तर झालीच, पण त्याशिवाय या सर्व ठिकाणाच्या जुन्या मित्र-मंडळींस भेटण्याचे समाधानही त्यांस लाभले. १

धर्मानंदांचे आरोग्य

‘निवेदना’तील माहितीकडे लक्ष दिल्यास धर्मानंद लहानपणापासूनच सुदृढ होते असे म्हणता येत नाही. तेरा-चवदा वर्षांचे असतानाचे, छातीत दुखणे वगैरेसारख्या तक्रारींचे उल्लेख त्यात सापडतात. याचमुळे चिखली आणि शहापूर येथील आपले प्राथमिक शिक्षण त्यांस अर्ध्यावरच सोडून द्यावे लागले होते. ज्ञानसंपादनार्थ त्यांनी सात वर्षे भ्रमंती केली. याही काळात योग्य आहाराच्या अभावीच नव्हे तर वाईट हवा-पाण्याच्या परिणामामुळे ते बऱ्याच वेळा आजारी पडलेले दिसून येतात. याशिवाय मधुमेहाचा रोगही त्यांस तरुणपणीच जडला होता. १९१८ साली ते दुसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. त्या वेळी त्यांचे वय ४०-४२ वर्षांचे होते. ‘दिवसांतून पांच-सहा तास संशोधनाच्या कामात बालवावयाचे, आणि मधुमेहाने तर प्रकृति अशक्त झालेली; अशा रीतीने शरीरावर ताण पडणे साहजिक होतं’ २ या शब्दांत त्या वेळची अमेरिकेतील आपली माहिती सांगताना त्यांनी या रोगाचा उल्लेख केला आहे. नंतरच्या काळात हा रोग कदात ठेवण्याचा प्रयत्न योग्य आहार, पथ्यपाणी, व्यायाम, आणि योगसाधने, याद्वारा ते सतत करीत आल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत १९४३ च्या अखेरपर्यंत तरी, म्हणजे वयाच्या ६७ व्या वर्षापर्यंत, हा त्यांस जडलेला रोग, त्यांच्या कार्यक्षमतेच्या आड आलेला दिसून येत नाही. १०-१-१९४३ रोजी लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रात ते म्हणतात :

“...पाताळपाण्यास डॉ. सुखठणकर यांच्या बंगल्यावर राहण्याचा विचार होता असें मुळीच नाही. त्यांची इच्छा होती. जवळपास दुसरी कुटीहि बांधून देण्यास ते तयार होते. तेथे एकान्त आहे, पण काम काय ? नुसतं इकडे तिकडे फिरावे, ध्यान करावे, व स्वस्थ पडून रहावे. अशा प्रकारचे जीवन इतक्यात आवडण्याजोगे नाही. पुस्तकांचा मोह सुटत नाही. वाचन जारी आहे. विमुद्धिमग्नाची टीका अर्धी

१,२ ‘खुलासा’ : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. १० वे, १७ एप्रिल १९३८; प्र. ७ वे, २० मार्च १९३८.

छापून झाली.” ३

वर उल्लेखित पाली टीका त्यांनी १०-७-१९४३ रोजी छापून प्रसिद्ध केली. हे काम त्यांनी काशी विद्यापीठात राहून केले होते. हा वेळपर्यंत त्यांनी आपल्या प्रकृतीबद्दल विशेष अशी तक्रार केलेली दिसून येत नाही. तसेच त्यांची कार्यक्षमता आणि उत्साह पूर्ववत असल्याचे दिसून येते. पण यानंतर एकाएकी काही थोड्या महिन्यांच्या आतच त्यांस शक्तिवैकल्य प्राप्त झाल्याचे खालील दोन पत्रांतील मजकुरावरून दिसून येते. ता. १६-३-१९४४ च्या पत्रात ते म्हणतात :

“...मी १८ नव्हेंबरला (सारनाथला) राहण्यास आलों. ... येत्या २६ तारखेस इंदूरस जाईन. डॉ. सुखठणकरांचा आग्रह आहेच... इकडे फार अडचण आहे असें नाही. पण उन्हाळा अतिशय तीव्र व थंडी कडक असल्यामुळे येथल्या-पेक्षा इंदूर बरे वाटते. दुसरे येथे माझी प्रसिद्धि होत चालली आहे. चिनी विद्यार्थी देखील संस्कृत व पालि शिकण्याच्या उद्देशाने येतात व फारच आग्रह करतात. त्यांना नकार देणे जवावर येतं. सध्या एका चिनी विद्यार्थ्याला लघुकौमुदी शिकवितो व एका इंग्रज बाईने केलेले सुत्तनिपाताचे भाषांतर तपासतो. ही कामे पूर्वी गोड वाटत असत. पण आता शांति गोड वाटते. हा वार्धक्याचा परिणाम असावा. कांही असो, आता एकान्त बरा वाटू लागला आहे व त्यासाठी मला अत्यंत प्रिय असलेली त्रिपिटकाची पुस्तकेहि सोडून जाण्यास तयार झालों आहे. पण जर इंदूरस तशी एकान्त जागा मिळाली नाही, तर दुसरीकडे मिळ्यपर्यंत येथे राहणे प्राप्त होईल. जर इंदूरस जागा मिळाली तर मी एप्रिलच्या १६ तारखेच्या आत इकडे येऊन पुस्तकांची व्यवस्था लावीन, व बाकी अल्पस्वल्प सामान घेऊन राहण्यास तिकडे जाईन.” ४

यानंतरच्या ता. ६-४-१९४४ च्या पत्रात ते म्हणतात :

“मी येथून (इंदूरहून) येत्या रविवारी परत सारनाथला जाणार आहे. सारनाथला असतांना अध्यापनासाठी लोक आग्रह करतात, व तो माझ्याने मोडवत नाही. परंतु अध्यापनांत आतां आनंद वाटत नाही. शांति बरी वाटते. डॉ. सुखठणकर येथून १५ मैलांवर पाताळपाणी स्टेशनावर राहतात. त्यांच्या घरा-जवळ कुटी आहे...तेव्हा परत बनारसला जाऊन पुस्तकाची व्यवस्था लावीन व ह्या महिन्याअखेर पाताळपाण्यास येईन. आतां पुस्तकाचा मोह सुटत चालला आहे.” ५

३. विष्णु रा. नाईक यांस पाठवलेले पत्र. ‘पातळपाणी’ हे इंदूरपासून काही अंतरावर असलेले गाव. या ठिकाणी धर्मानंदांचे मित्र डॉ. वा. अ. सुखठणकर यांचा बंगला होता.

४,५. विष्णु रा. नाईक यांस सारनाथ आणि इंदूरहून लिहिलेल्या पत्रांतील बरील मजकूर आहे.

आपणास प्राप्त झालेल्या क्षीणतेचे कारण 'वार्धक्य' असे धर्मानंदांनी वरील पत्रात दिलेले आहे. हे कारण सयुक्तिक वाटण्याइतके त्यांचे वय झाले होते यात शंका नाही. पण 'स्वस्थ पडून रहावे' अशा प्रकारचे जीवन इतक्यांत आवडण्याजोगे नाही; पुस्तकाचा मोह सुटत नाही. 'असे म्हणणाऱ्या धर्मानंदांवर नंतर अगदी अत्यंत काळातच, 'पुस्तकांचा मोह आतां सुटत चालला आहे; आता शांति बरी वाटते,' असे म्हणण्याची पाळी येते, तेव्हा वार्धक्यापेक्षाही, कित्येक वर्षे आतल्या आत कुरतडीत असलेल्या त्यांच्या मधुमेहाच्या रोगाने उचल खाल्ल्याचा हा प्रताप आहे, असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक वाटते. वार्धक्याचे शरीरावरील परिणाम सर्वसाधारणपणे आस्ते आस्तेच दिसू लागतात. नंतरच्या काळात अंगास कंड येणाऱ्या तीव्र व्याधीला जे तोंड द्यावे लागले, ते मधुमेहाचेच एक लक्षण असल्याचे वैद्यकशास्त्र सांगते.

निरवानिरव

अशी ही पीडा कधी तीव्र तर कधी सौम्य स्वरूपात सहन करित १९४७ च्या सुस्वातीपर्यंत आपली कर्तव्ये पार पाडीत ते राहिले, याचे श्रेय त्यांच्या अचाट मनोबलास द्यावे लागेल. त्यांचे पुण्या-मुंबईस आणि बेगलोर, साबरमती, अहमदाबाद, या ठिकाणी जाणे-येणे चालूच होते. एका बाजूने त्यांनी काशीविद्यापीठात येऊन रहावे म्हणून आचार्य नरेंद्र देव आणि श्रीप्रकाश^६ यांचा आग्रह चालूच असे. महात्माजींनाही त्यांनी सेवा-ग्रामास येऊन रहावे असे वाटत असे. या काळात प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरिता गरज असलेले पथ्यपाणी आणि औषधोपचार ते करित असत. पण त्याकरिता कोणत्याही एका ठिकाणी ते काही काळ पडून राहिलेले दिसून येत नाही. ता. ३-३-१९४५ च्या विष्णु नाईक यांस लिहिलेल्या एका पत्रात, "मी बेंगळुराहून जोग धबधब्याच्या गांवी गेलों होतो. तेथील हवापाण्याने माझी प्रकृति बिघडली, अंगाला फार खाज येते व रात्री झोप येत नाही. पुष्कळ उपाय केले, पण अद्याप गुण नाही," असे त्यांनी म्हटलेले आहे.

१९४५ सालापासूनच आपल्या हातून यापुढे विशेष अशी कामगिरी होणार नाही याची जाणीव त्यांस होऊ लागली होती. इहलोकचा निरोप घेण्याच्या तयारीस ते या वेळेपासून लागले होते, असेही दिसून येते. आपल्या ता. १-४-१९४५ च्या पुण्याहून लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात :

"... येथे माझी व्यवस्था ठीक आहे. हवाहि फार वाईट नाही. दोन आठवडे पथ्यावर आहे. पहिला आठवडा दुधावर राहिलों; नंतर तीन दिवस फळांवर; व

६. हे, पं. जवारलाल नेहरू यांचे सहकारी आणि उत्तर प्रदेशातील एक काँग्रेस पुढारी. त्याचे वडील डॉ. भगवानदास हे काशी विद्यापीठाच्या संस्थापकांपैकी एक, आणि विश्वस्त होते. त्यांच्यानंतर श्रीप्रकाश, नरेंद्र देव, यांनी ही कामगिरी पुढे चालवली. ते महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपालही झाले होते.

आतां थोडी गव्हाची दशमी खातो. ह्या प्रयोगांनी बराच गुण आहे. खाज कमी झाली असून रात्री झोपहि येते.

"अहमदाबादला व्हर्न्याकुलर सोसायटी नांवाची संस्था आहे. तिच्यांत संस्कृत, प्राकृत, वगैरे भाषा एम्. ए. च्या विद्यार्थ्यांस शिक्षितात, व पीएच्. डी. च्या विद्यार्थ्यांस संशोधनार्थ मदत देण्यांत येते. ह्या संस्थेने थोड्या दिवसांमागे मला पालि भाषेचा मानार्ह अध्यापक (ऑनररी प्रोफेसर) नेमले आहे, आणि ती जागा मी स्वीकारली आहे. आतां अहमदाबादेस कधी जावे हे अद्यापि नक्की नाही. तेथे शिक्षणाचे काम जूनच्या २० तारखेस सुरू होतें अशी माझी समजूत आहे. परंतु त्यापूर्वी गेलों तरी राहण्यासवरण्याची व्यवस्था आहेच, व जरूरीचें सर्व वाङ्मय तेथल्या तेथेच मिळेल. येथे 'भांडारकर इन्स्टिट्यूट' मध्येहि सर्व वाङ्मय आहेच; पण निर्वाहाची सोय नाही, आणि चि. बाबावर^७ माझा बोजा टाकतां येत नाही. याचसाठी अहमदाबादची जागा स्वीकारली आहे.

"दुसरे एक कारण झालें तें असे— सध्याच्या दुखण्याने देहाचा भरंवसा वाटेनासा झाला. कांहीं असाध्य रोग जडला किंवा हाच असाध्य झाला, तर कसे करावे हा प्रश्न तीव्रपणे पुढें येऊं लागला, व त्याला एकच उत्तर मिळू लागलें कीं, अशा प्रसंगी रेंगाळत न पडतां प्रायोपवेशनानें प्राण सोडावा. पण त्याला पुणें किंवा बेंगळूर उपयोगाचें नाही; गुजराथच अनुकूल आहे. तेथें जैन लोकांत अद्यापि ही पद्धति वाखाणली जाते व ते लोक ह्या कामीं आड न येतां मदतच करतील. तेव्हां जगलों तर कोणावर भार न घालतां विद्यार्थ्यांना थोडीबहुत मदत करीन, मरावयाचें तर मुखानें मरेन, अशा विचारानें ती जागा स्वीकारली.

"... गेल्या तीन महिन्यांत मला फार त्रास सोसावा लागला. रात्री खाज यावयाची व झोप येईना. तथापि डोकें शांत राहिलें. जगांत सुखापेक्षा दुःख जास्त याची जाणीव मला कधीच होऊन चुकली आहे. आणि मनस्तापानें तें दुःख आणखी वाढवणें कधीच योग्य होणार नाही. ह्या विचारानें मनाचें समाधान दळूं दिलें नाही. तुम्हांलाहि माझी विनंती आहे कीं, मनाचें समाधान सोडूं नका. आली ऊर्मि सारें ! तुका म्हणे थोडें आहे."

वरील पत्र त्यांनी विष्णु रा. नाईक यांस लिहिले होते, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. नाईक हे त्यांचे नातलग तर होतेच, पण त्याशिवाय फार निकटचे असे मित्रही होते. त्यांचा पत्रव्यवहार अधूनमधून चाले. धर्मानंदांनी नाईक यांस लिहिलेली जी काही पत्रे आम्हांस मिळू शकली त्यांपैकी वरील पत्र शेवटचे आहे. यानंतर चार-पाच महिन्यांतच, म्हणजे १९४५ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या सुस्वातीस नाईक यांचे निधन

७. धर्मानंदांच्या चिरंजिवांचे नाव दामोदर असे होते. पण वरातील सर्व मंडळी त्यास 'बाबा' म्हणत असत.

झाले. या चार-पाच महिन्यांत त्यांचा आणखी काही थोडा पत्रव्यवहार झालाही असेल. नाईक यांस ७-१०-१९४५ रोजी धर्मानंदांच्या चिरंजिवांनी (दामोदर) पाठवलेले एक पत्र आमच्या संग्रही आहे. त्यात ते नाईक यांस कळवतात की, “आपलें पत्र मला काल रात्री मिळालें. ती. बापू (धर्मानंद) बनारसला परत गेले. त्यांचा प्रवास बैंगळूर-पर्यंत झाला होता, व जातांना आणि येतांना सुद्धा ते बेळगावास उतरले होते. तथापि सध्यां प्रवासाची दगदग फार होत असल्यामुळे ते गोव्यास येऊ शकले नाहीत.”

आपल्या ७ ऑक्टोबरच्या वरील पत्रात नाईक यांचे पत्र ‘काल’ म्हणजे सहा ऑक्टोबरला आपणास मिळाले, असे दामोदर यांनी लिहिले आहे. यावरून नाईक यांनी आपल्या निधनापूर्वी लिहिलेले पत्र फार उशिरा पुण्यास पोचले यात शंकाच नाही. याला कारण आहे. या पत्राच्या छोटोछोटावर Opened By Examiner असा शिक्का आहे. यावरून युद्धकाळात पत्रे तपासण्याची (Censor) पद्धत होती, ती १९४५ मध्येही चालू होती, हे उघड होते. यामुळे कित्येक वेळा पत्रे मिळण्यास विलंब होई. अशा स्थितीत दामोदर यास नाईक यांच्या निधनाची वार्ता ऑक्टोबरपर्यंत कळली नसल्यास आश्चर्य नाही.

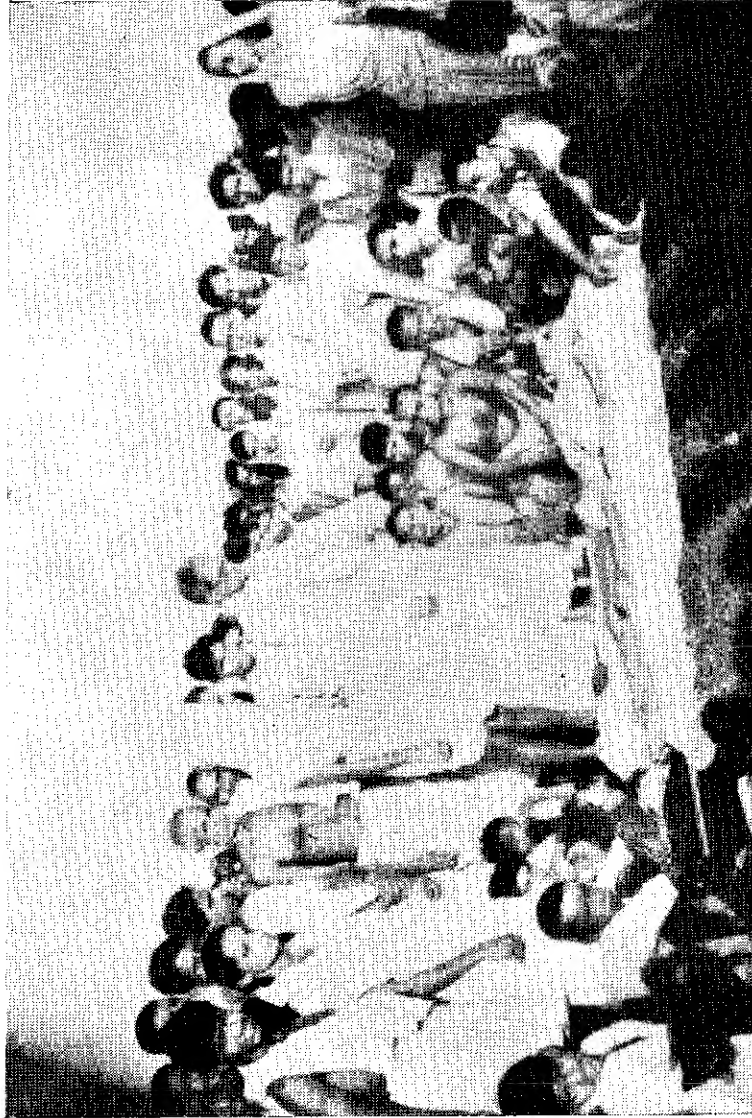
आता वरील पत्रावरून धर्मानंद पुण्याहून मध्ये कोठे न थांबता सरळ बनारसला गेले असा समज होतो. पण या वेळी ते बनारसला जाण्यापूर्वी सुंबईत काही दिवस थांबले होते. त्यांचे जामात डॉ. प्रसाद आणि कन्या, यांच्याकडे त्यांचा मुक्काम होता. सुंबई-तील ‘धि गोवा हिंदु असोसिएशन’ या संस्थेने नाईक यांच्या निधनाबद्दल दुःख व्यक्त करण्याकरिता जाहीर सभा घेण्याचे ठरवले होते. त्या सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची धर्मानंदांना विनंती करण्यासाठी अ. का. प्रियोळकरांबरोबर प्रस्तुत लेखकाने डॉ. प्रसाद यांच्या वरी जाऊन त्यांची भेट घेतल्याचे आठवते. ही सभा ता. २३ सप्टेंबर १९४५ रोजी भरली. या प्रसंगी अध्यक्षस्थानावरून केलेल्या भाषणातून “जगे अवशाची करावी। संबंधी सोयची न घरावी। ऐसी जीवी। चाड बहु ॥” ह्या ओवीने धर्मानंदांनी आपल्या मनाची स्थिती व्यक्त केली. “जवळ जवळ सत्तर वर्षे हवा तसा राबवून घेतलेल्या आपल्या देहाची आता मोकळीक केली पाहिजे हे विचार त्यांच्या मनात या काळात घोळत होते, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. हे त्यांचे विचार १९४६ सालपर्यंत ठाम झाले आणि त्या मार्गाने हालचालीस त्यांनी सुरुवात केली.

मारणांतिक सल्लेखना-व्रत

‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या आपल्या ग्रंथात धर्मानंदांनी पार्श्वनाथाच्या ‘मारणांतिक सल्लेखनाचा’ थोडासा ऊहापोह केला आहे. जैन धर्मीयांची जी अनेक

८. धि गोवा हिंदु असोसिएशनचा १९४५ सालचा अहवाल, आणि भाई देसाई स्मारक ग्रंथ, पान ४०७.

अंत्ययात्रा

बलवंतसिंहजी, विनोबा, काकासाहेब आणि आश्रमातील मंडळी.

व्रते आहेत त्यांपैकीच हे एक व्रत. त्याचा अर्थ प्रायोपवेशन अथवा आमरण उपवास असा होतो.

असाध्य व्याधीमुळे किंवा जरेमुळे शरीर दुर्बल झाले तर जैन साधू नि गृहस्थ, महिना महिना उपवास करून प्राण सोडीत. अशी अनेक उदाहरणे जुन्या काळात सापडतात. प्रत्यक्ष पार्श्वनाथाने देखील याच विधीने संसेत शिखरावर देहत्याग केला होता. या व्रताचा समाजाला फायदा काय हे धर्मानंदांनी आपल्या मताप्रमाणे पुढील शब्दात सांगितले आहे :

“असाध्य रोगांतून आणि जरेतून मुक्त होण्यासाठी हे व्रत आचरणे सर्वसाधारण होऊन बसले तर त्यापासून समाजाचा पुष्कळच व्यय वांचेल. आजला अशा रोगग्रस्त श्रीमंतांवर आणि गरिबांवर समाजाचा पुष्कळ पैसा खर्च होतो. तरी पण अशा लोकांना मारून टाकणे समाजाला शक्य नाही. श्रीमंतांचे त्यांच्या घरी व गरिबांचे हॉस्पिटलांत हाल चालू ठेवणे भाग पडत आहे. महारोग्यांना तर जबरदस्तीने समाजापासून दूर करून त्यांच्या पालनपोषणाचा सर्व भार समाजाला घ्यावा लागतो. अशा रोग्यांनी आणि जराजर्जरितांनी अनशन व्रत राखीखुपीने स्वीकारले, तर समाजाचा भार हलका होईल, यांत शंका नाही; आणि अशी माणसे समाजातून छुट झाली तर समाजहि प्रफुल्लित होईल.” ९

आत्महत्येचा जवळजवळ प्रत्येक समाज आजपर्यंत निषेध करीत आला आहे. जीव वेण्याइतकेच जीव देणे हाही सामाजिक गुन्हा आहे असे मानले जाते. जगातील कायदेही या विरुद्ध आहेत. बरीचशी धर्मशास्त्रेही आत्महत्या करणाऱ्याला मोक्ष मिळत नाही, त्यामुळे त्याची अधोगती होते, असे मानतात.

पण मनुष्य हा केव्हा तरी मरणासच. तेव्हा त्याला स्वेच्छेने वाटेला त्या वेळी मरण्याचा हक्क आहे, आणि असावा, असे म्हणणारे सध्याच्या काळात बरेच दिसून येतात. जुन्या काळातही अशा विचारांचे लोक मुळीच नव्हते असे नाही. एवढेच नव्हे तर अत्यंत असाध्य रोगाने पळाडलेल्या माणसाला, त्याची इच्छा तशी असली तर, [अथवा तो वयाने लहान असल्यास, त्याच्या पालकांची तशी इच्छा असल्यास] त्या माणसाला डॉक्टरांनी मरणाचे औषध देऊन त्याची इच्छा पुरी करावी, असे फार गंभीरपणे प्रतिपादन करणारेही दिसून येतात.

काकासाहेब कालेलकरांनी धर्मानंदांनी उपस्थित केलेल्या सल्लेखनाच्या चर्चेत आपले मननीय मत पुढील शब्दांत मांडलेले आहे.

“‘तुला आत्महत्या करण्याचा हक्क नाही,’ असे म्हणणारा समाज कित्येक गुन्हेगारांना मरणाची शिक्षा ठोठावतोच. यावरून असे अनुमान काढावयास हरकत नाही की, ज्याला जगण्यांत कांहीं सार उरले नाही असे वाटेला, त्याने

केवळ स्वतःच्या अभिप्रायावरून मरणाचा कवटाळू नये. पण याबाबत समाजाची सल्लासमिती आणि आशीर्वाद घेऊनच मरणाचा अंगीकार करावा.

“पण व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार करतांना मनुष्य समाज-परतंत्र आहे किंवा काय याचाही विचार करावा लागेल. घोडा, कुत्रा, गाय वगैरे पाळलेल्या जनावरांना त्यांची अंतिम सेवा म्हणून मरण देण्याचा धर्म आजकाल मान्य केला जातो, आणि कुष्ठ रोगासारख्या व्याधीनें पीडित झालेल्या मनुष्याची परोपरीनें सेवा केल्यानंतर अगदीं शेवटची सेवा म्हणून त्याला मरण देण्याची जबाबदारी सर्वत्र समाजानें स्वीकारावी किंवा नाही या विषयाची चर्चा जेथें जबाबदार लोक करीत आहेत, तेथें आमरण अनशनाचा अधिकार विशिष्ट परिस्थितीत देखील मनुष्याला नाही असें कुणी म्हणू शकणार नाही. कोणत्या परिस्थितीत मनुष्याला तो अधिकार पोंचतो याची चर्चा होणे आवश्यक आहे.

“प्रस्तुत निबंधात धर्मानंद कोसंबींनीं जो विचार मांडला आहे, तो स्वतः अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करून त्यांनीं या चर्चेला जिवंतपणा आणला आहे. समाजानें केव्हां तरी या प्रश्नाची सांगोपांग चर्चा केलीच पाहिजे. चातुर्याम हा जसा सामाजिक जीवनधर्म आहे, त्याचप्रमाणें संल्लेखन हा सामाजिक मरणधर्म आहे. दोन्ही मिळून व्यापक समाजधर्म होतो.” १०

अनशनव्रताचे समर्थन करताना धर्मानंदांनीं मांडलेले विचार मागे आलेच आहेत. त्यांतील प्रमुख मुद्द्याकडे वाचकांनी लक्ष देणे अगत्याचे आहे. ते ह्या प्रश्नाकडे एकंदरीत उपयुक्ततावादी दृष्टिकोणाने पहात होते. मनुष्य हा समाजाचा एक घटक आहे. समाजाच्या संवर्धनास, प्रगतीस त्याचा उपयोग झाला पाहिजे. मिळालेला जन्म त्याने जास्तीत जास्त आशयपूर्ण करून मानवी जीवन फुलविण्यात त्याचा उपयोग केला पाहिजे. हे ज्या वेळी अशक्य होते, त्याची उपयुक्तता ज्या वेळी नष्ट होते, त्या वेळी त्याचे अस्तित्व समाजास बाधक ठरते. त्याने आपले निस्संयोगी जीवन चाळू ठेवल्याने पैशांचा, कर्जांचा आणि वेळेचा, वृथा व्यय होऊन समाजाचे नुकसान होते. ह्या गोष्टी समाजाच्या अन्य-रीत्या कारणी लागल्या तर तो प्रफुल्लित ठेवण्यास त्याचा उपयोग होतो. आणि म्हणूनच आपली उपयुक्तता संपताच देहत्याग करून समाजावरील आपला भार कमी करणे सत्कृत्य ठरते.—हे आहे धर्मानंदांच्या संल्लेखनाव्रतव्रताचा विचारसरणीचे सार !

१०. ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या धर्मानंदांच्या ग्रंथास काकासाहेब काळेलकरांनी ‘खरा समाजधर्म’ या शीर्षकाखाली एक प्रास्ताविक जोडलेले आहे. त्यात पान १३.

संल्लेखनाचा पहिला प्रयत्न

१९४६ साल उजाडेपर्यंत आपल्या प्रकृतीत सुधारणा होणे शक्य नाही याची जाणीव धर्मानंदांना होऊन चुकली होती. तेव्हा त्यांनी शेवटी पार्श्वनाथाचे अनुकरण करून संल्लेखनाद्वारा जीवनमुक्त होण्याचा संकल्प केला. आणि हे व्रत सयुक्त प्रांतात जाऊन आचरणात आणावे असेही ठरविले. ११

वास्तविक, १९४५ च्या एका पत्रात १२ गरज भासल्यास गुजरात प्रांतात राहून आपण हे व्रत आचरणात आणणार असल्याचे त्यांनी ध्वनित केले होते. पुणे, बंगलोर-पेक्षा गुजरात प्रांत अशा कार्यास श्रेयस्कर आहे, कारण तेथील जैन लोकांत संल्लेखन पद्धती प्रचलित आहे, आणि त्यामुळे ते लोक अशा कार्यास सहानुभूती दाखवतात, असे त्यांचे त्या वेळेचे म्हणणे होते. तथापि गुजरात प्रांतात न जाता शेवटी त्यांनी संयुक्त प्रांत का निवडला, याचा अंदाज त्यांच्या पुढील शब्दावरून करता येतो.

“आजकाल देखील जैन साधु आणि गृहस्थ ह्या व्रताचा क्वचित् उपयोग करतात; पण त्याला एक विलक्षण स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कोणी एका साधूनें किंवा गृहस्थानें ह्या व्रताला आरंभ केला आहे, असें समजल्याबरोबर शेंकडों जैन लोक त्याच्या दर्शनाला येतात, व त्यायोगें अशा प्रसंगीं त्या व्रतस्थाला जी शांति पाहिजे असते, ती मुळीच मिळत नाही. अर्थात् ह्या व्रताला एवढें महत्त्व देऊन त्याचे देव्हारे माजविणें इष्ट नाही. होईल तों अशा व्रतस्थाला शांति मिळू देणें योग्य आहे.” १३

गुजरात प्रांतात अशा व्रतस्थाला सहानुभूती दाखवणारी बरीच मंडळी सापडतात ही गोष्ट खरी, पण त्याचबरोबर अशा गोष्टीस त्या ठिकाणी देण्यात येणारी प्रसिद्धी, आणि तिचा होणारा गाजावाजा, धर्मानंदांना पसंत पडणे मुळीच शक्य नव्हते. ते शांतीचे आणि एकान्तवासाचे भोक्ते होते. याचकरिता त्यांनी गुजरात प्रांताऐवजी संयुक्तप्रांत निवडला असला पाहिजे. ते प्रसिद्धिबिन्मुख किती होते हे आपण मागे पाहिलेच आहे.

संयुक्त प्रांताच्या उत्तर टोकास गोरखपूर जिल्हा आहे. त्या जिल्ह्यातील दोहरी घाट

११. या पहिल्या प्रयत्नाची माहिती, भिक्षू धर्मरक्षित, प्रिन्सिपल, ‘महाबोधी कॉलेज,’ सारनाथ, आणि सेवाग्राम येथील गांधी-आश्रमाचे माजी व्यवस्थापक बलवंत-सिंह, जयपूर, यांच्याकडून पत्रद्वारे, आणि गुजरात विद्यापीठातील धर्मानंदांचे एकवेळेचे सहाध्यापक पंडित बेचरदास दोशी, अहमदाबाद, यांच्याकडून प्रत्यक्ष भेटीत मिळाली.

१२. ता. १-४-१९४५ रोजी विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेले पत्र.

१३. पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ९८.

येथील बाबा रावदास १४ हे चालवीत असलेला गांधी-आश्रम धर्मानंदांनी आपल्या या प्रताकरिता निवडला. तो नक्की करण्यात धर्मानंदांनी आपल्या दृष्टीने जरी फार काळजी घेतली होती, तरी ती बातमी बाहेर फुटल्याशिवाय राहिली नाही. बाबा रावदास हे धर्मानंदांचे जुने स्नेही. पण ते ही बातमी गुप्त ठेवणे शक्यच नव्हते. धर्मानंदांनी उपोषणास सुरुवात करताच बाबांनी पत्राद्वारे ही बातमी नवखालीस महात्माजींना कळविली. ही बातमी दुसऱ्या बाजूने अहमदाबादलाही जाऊन पोचली. वरील आश्रमात चैतन्य नावाचे एक सेवेकरी होते. त्यांनी अहमदाबाद येथील गुजरात विद्यापीठात एके काळी धर्मानंदांचे सहकारी-असलेले जैन पंडित बेचरदास दोशी, यांस ही बातमी पत्राद्वारे कळवली. त्यांनी ती गांधीवादी कार्यकर्ते आणि धर्मानंदांचे स्नेही केदारनाथजी यांच्या कानावर घातली. किशोरीलाल हे गुजरात विद्यापीठाचे महामात्र होते. त्या वेळेपासून धर्मानंदांचे त्यांच्याशी फार सलोख्याचे असे संबंध होते. धर्मानंद त्यांच्या मताचा किती आदर करीत याची जाणीव केदारनाथजी यांस होती. त्यांनी बारडोलीस पत्र पाठवून ही बातमी मशरूवाला यांना कळवली. एका बाजूने महात्माजींची तार धर्मानंदांना गेली, तर दुसऱ्या बाजूने मशरूवाला यांनी उपवास सोडण्याचा आग्रह करून तार पाठवली. महात्माजींनी तर उपवास बंद करून सेवाग्रामास येण्याची त्यांस आज्ञा केली होती. ही महात्माजींची आज्ञा धर्मानंदांना मोडणे शक्यच नव्हते.

धर्मानंद १९४५ च्या अखेरपर्यंत मुंबईत होते असे म्हणता येईल. त्यापूर्वी बेंगलोर आणि पुणे येथे अनुक्रमे पत्नी आणि मुलगा यांच्या सहवासात काही दिवस राहून ते मुंबईस परतले होते. येताना वाटेत काही दिवस बेळगाव येथे असलेले पु. मं. लाड १५ यांस ते करीत असलेल्या पाली भाषेच्या अभ्यासात त्यांनी मार्गदर्शन केले होते. पण ह्या सर्व गोष्टी चालू असताना आपल्या मनातील विचाराचा आणि केलेल्या निश्चयाचा थांगपत्ता त्यांनी कोणालाही लागू दिला नव्हता. पण शेवटी उत्तर प्रदेशात गेल्यानंतर तेथे केलेल्या उपोषणाच्या प्रयत्नाचा गाजावाजा हा झालाच ! साहजिकच ही बातमी घरच्या मंडळींसही समजली. पण त्याचबरोबर महात्माजींच्या सांगण्यानुसार त्यांनी उपोषण सोडले असून, ते सेवाग्रामास येणार आहेत, आणि तेथे योग्य ते उपचार करून घेणार आहेत, हेही कळून आल्याने त्यांस हायसे वाटले !

उत्तर प्रदेशातून परतल्यावर नि सेवाग्रामास जाण्यापूर्वी त्यांनी काही दिवस मुंबईत

आपल्या मुलीकडे- सौ. माणिक प्रसाद यांच्याकडे सुकाम केला. येथे सुरुवातीस काही दिवस त्यांची प्रकृती बरी राहिली, पण नंतर पाठीवरील नायट्र्यासारख्या झालेल्या कात-डीच्या रोगाने त्यांस त्रास देण्यास सुरुवात केली. प्रा. अ. ना. चिखलीकर यांच्याकडून जळवा १६ आणून घेऊन त्यांनी स्वतःच त्या पाठीवर लावल्या. या उपायाने त्यांचा हा रोग बराच कमी झाला. यानंतर ते बेंगलोरस जाऊन आपल्या पत्नीस मेडून चारच दिवसांनी परत आले.

त्या वेळी त्यांच्या पत्नी सौ. माणिक यांच्या दोन मुलांसह बेंगलोरस होत्या. त्या प्रसंगी ते आपल्या पत्नीकडे फार प्रेमळपणे वागले. आपल्यामुळे त्यांना आयुष्यात बरेच कष्ट सहन करावे लागले याचा उल्लेख करून, त्याबद्दल क्षमाही मागितली. आणि काही झाले तरी आपला मुलगा चांगला उतरला, विद्वान झाला, मुली सुखात संसार करीत आहेत ही समाधानाची गोष्ट आढे, असेही उद्गार काढले. त्यांची ही नेहमीचीच वृत्ती आहे असे समजून त्यांच्या पत्नीने त्यांचे हे म्हणणे हसण्यावारी नेऊन, झालेले कष्ट त्या केव्हाच विसरल्या असून, आता आपण पूर्ण सुखी असल्याचे धर्मानंदांना सांगितले. तेथून निघण्यापूर्वी आपले नको असलेले कपडे वगैरे व्यवस्थित बड्या करून तेथेच त्यांनी ठेवून दिले. ही त्यांची सर्वच वागणूक थोडीशी विचित्र असे जरी त्यांच्या पत्नीस वाटले, तरी ते आपली शेवटचा निरोप घेत आहेत याची कल्पना त्यांस येणे शक्यच नव्हते. सेवाग्रामास राहून उपचार वगैरे करून घेऊन ते बरे होतील, असे त्यांसही वाटत होते. १७

सेवाग्रामास जाण्याच्या वेळी कलकत्ता मेलचे तिकीट आणून देण्याचे काम प्रा. चिखलीकर यांनीच केले होते. स्टेशनवर त्यांस पोचवण्यासही तेच गेले होते. एवढेच नव्हे, तर त्यांच्या या सुकामात संध्याकाळी फिरावयास वगैरे जाण्याच्या वेळी बऱ्याच वेळा तेच बरोबर असत. बऱ्याच गोष्टींची चर्चा ते प्रा. चिखलीकरांकडे करीत. पण त्यांनाही आपल्या पुढील बेताची कल्पना त्यांनी लागू दिली नाही.

काही चुकीचे समज

त्यांनी आचरणात आणलेल्या संलेखनाच्या उद्देशाबाबत काही शंका नि चुकीचे समज उत्पन्न झाल्याचे दिसून येतात. त्यांचा या ठिकाणी उलगाडा करणे आवश्यक वाटते. इंद्रायणी सावकार यांनी काही वर्षांमागे धर्मानंदांवर लिहिलेल्या एका लेखात, त्यांस

१४. हे सत्त्वृत्तीचे गांधीवादी कार्यकर्ते होते. ते मूळचे महाराष्ट्रातले असे म्हणतात. पण त्यांनी उत्तर-प्रदेश हे क्षेत्र आपल्या कार्याकरिता निवडले होते. शेवटच्या काळात विनोबांच्या भूदानकार्यातही त्यांनी भाग घेतला होता.

१५. हे त्या वेळी बेळगावास डिस्ट्रिक्ट जज्याच्या हुद्द्यावर होते. त्यांनी ऑक्सफर्ड येथे असताना पाली भाषेचा थोडा अभ्यास केला होता. तो वाढविण्याच्या कामी धर्मानंद येता जाताना तेथे राहून त्यांस मदत करीत असत.

१६. यास जळू, जळूका, असेही म्हणतात. हा एक जलजंतू असून तो कातडीला दंश करून त्यातील रक्त शोषून घेतो. शरीरातील अशुद्ध रक्त काढून टाकण्यासाठी त्याचा उपयोग त्या काळात करीत असत. प्रा. चिखलीकर हे मूळचे गोमन्तकातील चिखली गावचे. त्यांचा धर्मानंदांशी आणि घरातील सर्व मंडळींशी फार घरोब्याचे असे संबंध होते.

१७. धर्मानंदांच्या निधनानंतर प्रा. चिखलीकर त्यांच्या पत्नीस गोव्यात भेटले त्या वेळी त्यांनी ही माहिती दिली.

झालेल्या व्याधीच्या संदर्भाने, “शरीरास पुरेशी जीवनसत्त्वे न मिळाल्यास अशी खाज येते असे वाचल्याचे आठवते. परंतु त्या वेळीं यावर उपाययोजना नव्हती कीं धर्मानंदांना उपाय करून घेण्याचे नव्हते, हे कळत नाही”, अशी शंका व्यक्त केली आहे.^{१८} बौद्ध भिक्षू डॉ. आनंद कोत्सल्यायन^{१९} यांनीही प्रस्तुत लेखकाशी याच विषयावर बोलताना, “जो रोगी निरोगी होण्याची इच्छा करीत नाही, त्याला डॉक्टर काय करील ?” अशा अर्थाचे उद्गार काढले होते. उलट एका जैन पंडिताने धर्मानंदांचा देहत्याग मोक्षप्राप्ती-करिता होता, कारण, त्यांच्या मनावर जैन धर्माचा बराच प्रभाव पडला होता, असे प्रतिपादन केले होते. आणि या प्रतिपादनाचे तेथे हजर असलेल्या दुसऱ्या एका जैन पंडिताने समर्थन करताना, जैन धर्मात उपोषणाचे जे अनेक उद्देश सांगितले आहेत, त्यांत ‘पापांचे परिमार्जन करण्यासाठी आणि परमेश्वराने त्याबद्दल क्षमा करावी यासाठी’ हाही उद्देश संल्लेखनाचा असल्याचे, प्रस्तुत लेखकास समजावून सांगितले. काकासाहेब कालेलकरांनी या प्रश्नावर लिहिताना, “एकदा जगण्याची वृत्ति जी त्यांनीं मागे खेचली ती पुन्हां दृढ होईना, आणि त्यामुळे त्यांचा देहान्त झाला,” असे आपले मत दिले आहे.^{२०}

धर्मानंद सेवाग्रामास जाताना या वेळी काही दिवस वर्षा येथे राहिले होते. त्या वेळी तेथील त्यांची व्यवस्था करण्यासाठी कमलनयन बजाज यांनी आपल्या धाकट्या भावास तेथे पाठवले होते. कमलनयन यांच्या भावाच्या भेटीबद्दल आनंद व्यक्त करून धर्मानंद त्यास म्हणाले :

“बापू का आदेश है। उपवास तो मैंने तोड़ दिया, परंतु इस शरीरमें अब कुछ रहा नहीं है। पानी भी मुझको मुष्किलसे पचता है। ऐसी परिस्थितिमें देहको टिकानेके प्रयत्नमें लोगोंकी सेवाओंका भार और अधिक शारीरिक यातना को अलावा विशेष लाभ नहीं होता है। फिर भी बापूका आदेश तो है ना ? मेरे लिये वही सर्वस्व है और उतनाहि काफी।”

१८. महाराष्ट्र टाईम्स, ५-११-१९७२.

१९. यांचा, धर्मानंद यांच्याशी ते विलेपार्ले येथील सत्याग्रह-छावणीचे प्रमुख होते त्या वेळेपासूनचा परिचय. सारनाथ येथे काही काळ धर्मानंदांकडे पाली भाषेचा अभ्यास केला होता. त्यांनी ‘भगवान बुद्ध’ धर्मानंदांचा ग्रंथ लिहली भाषेत अनुवाद करून घेऊन तो सीलोन येथे प्रसिद्ध केला. शेवटच्या काळात धर्मानंद सेवाग्रामास होते त्या वेळी कोत्सल्यायन राष्ट्रभाषा प्रचार समितीचे मंत्री होते आणि त्याकरिता वर्षा येथे रहात असत. त्या वेळी ते एकमेकांस भेटत असत.

२०. धर्मानंदांच्या ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या ग्रंथास जोडलेल्या ‘खरा समाजधर्म’ या लेखात, पा. ११.

वरील उद्गार कमलनयन बजाज यांनी धर्मानंदांवर लिहिलेल्या एका लेखातील आहेत.^{२१} धर्मानंद सेवाग्रामास स्थायिक झाल्यानंतर स्वतः त्यांनी त्यांची दोन-तीन वेळा भेट घेतली होती. तिसऱ्या भेटीची माहिती त्यांनी वरील आपल्या लेखात दिली आहे. ती धर्मानंदांच्या शारीरिक तशीच मानसिक स्थितीची कल्पना करून देणारी असल्यामुळे, ती येथे देणे योग्य होईल. बजाज म्हणतात :

“मी त्यांना (धर्मानंदांना) भेटावयाला गेलों. माझ्याबरोबर माझी आत्मा आणि तिचीं मुलें होतीं. मुखातील धर्मानंदांजींनीं विद्यापीठांतल्या सगळ्या आठवणी काढल्या, आणि ते सद्गदित झाले. मला आनंद आणि आश्चर्य वाटत असतांना देखील थोडा रागहि आला. देहाचा मोहहि सोडला आहे अशा या प्रसंगीं त्यांनीं असल्या धुलक आठवणी कां काढाव्या आणि त्यांना सद्गदित होण्याची गरज कां वाटावी ? मीं त्यांना तसें म्हटलेंहि. ‘तुम्ही असे उपकार मानून वेळ लागलांत तर मला वाईट वाटणार नाहीं का ? शिवाय तुमच्या सेवेत मला जो आनंद मिळाला तो हिरावून घेण्याचा तरी तुम्हांला काय अधिकार ?’ मीं विचारलें, आणि आमचें असें प्रेमाचें भांडण सुरू झालें. धर्मानंदजी हंसले आणि म्हणाले; तुम्ही भांडण्याची वृत्ति कांहीं अजून गेली नाहीं आणि तूं विद्या-पीठांत होतास तसाच राहिला आहेस हें पाहून मला आनंद होतो. त्यानंतर वडिलांची (जमनालाल बजाज) यांची आठवण काढून ते गहिंवरले. त्यांनीं स्वतःला आवरण्याचा प्रयत्नहि केला नाही. त्यांच्या शांत मुद्रेवरून आनंदाचा अश्रुप्रवाह एकसारखा फुटून बाहू लागला. जवळ बसलेली सर्वच मंडळी गहिंवरून गेली. आम्हा कोणाला आमरणान्त ही घटना विसरणें शक्य नाहीं.

“माझ्या आत्म्यांना माझा स्वभाव माहीत होता. त्यांना वाटलें, माझ्या भांडणा-मुळेच धर्मानंदांजींना हा त्रास झाला. त्यांनीं मला एका बाजूला नेलें आणि त्या मला रागें भरल्या. त्यानंतर चांगली दहा मिनिटें स्तब्धतेंत गेलीं. कुणाच्याहि तोंडून शब्द फुटेना. धर्मानंदांच्या चरणीं अर्पण करण्याकरितां मीं बरून निवताना हजार रुपये घेतले होते. त्याविषयीं बोलण्याचा कित्येकदा प्रयत्न केला, पण कांहीं केल्या बोल फुटेना. एक-दोनदा बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण तो विफल झाला. शेवटीं तें शांत वातावरण धर्मानंदांनींच आपल्या गंभीर आवाजानें मोडलें. ते म्हणाले, “कमलनयन, आज मींने तुमको खास कारणसे बुलाया है। तुम्हे माळूम है कि मेरे शरीरमें कुछ रहा नहीं। बापू के आशसे मैं यहां आया। आप सब लोगोंका प्रेम भाजन और कृपापात्र मैं हूं। फिरभी आश्रमवासियोंकी कहां तक सेवा का भार मैं उठावूं ? इसका विचार मुझको कष्ट देता है। उसकी उठाने की बार भी मुझे कोई लाभ नहीं दिखाई देता। ईश्वरकी यहि इच्छा माळूम

२१. ‘सरस्वती’ मासिक.

देती है कि शरीरसे और कुछ काम नहीं लिया सकता । हम इसका क्यों फ़िज़ूल मोह करे ? मैंने तुम्हें आज इसलिये बुलाया है । ये सारी स्थिति अच्छी तरह समझते हुये उपवास करके, देह छोड़ देने की मुझे निःसंकोच परवानगी दो ।

“ धर्मानंदजींनीं पूज्य विनोबा, काकासाहेब, अन्य आश्रमवासीयांकडे चर्चा केली होती. तरीही त्यांची ही कोण नम्रता आणि सहृदयता ! माझ्यावर त्यांचा इतका कांहीं प्रभाव पडला की मी गहिवरून तर गेलोंच, शिवाय मनांत विचार आला की, अशा प्रकारचा महान् अंतिम निर्णय वेण्यासाठीं माझ्यासारख्याच्या परवानगीची केवढी ही आस्था ?... त्यांचा मुद्दाहि इतका बिनतोड आणि बरोबर होता की, मलाहि त्यांना नाहीं म्हणणें जड गेलें. शेवटीं ते इतकेच म्हणाले की, ‘ यद्यपि मेरे खुदके निर्णय में मेरा पुरा विश्वास है । और बापूके आदेशसे मैंने उपास तोड़भी दिये थे । फिरभी मैं नहीं चाहता हूं कि कोईभी आश्रमवासी या तुम्हारे जैसे मित्र ऐसा समझें की धर्मानंद तो हट्टी था और हट्टी मर गया । आप लोगोंके बीच आकर सबको समाधान करा के मुझे जो कुछ करना है करूंगा । अन्यथा मेरी तपस्यामें भी कुछ कम है ऐसा मैं समझता हूं । ’ धर्मानंदांनीं सर्वांचा सल्ला घेतला, त्यांचा विजय झाला, त्यांना सर्वांची परवानगी मिळाली. ” महात्माजींनीं धर्मानंदांना सेवाप्राप्तास आपल्या आश्रमांत येऊन राहण्याचा जो आदेश दिला तो त्यांच्या प्रकृति-स्वास्थ्याच्याच दृष्टीनें. तेथें राहून त्यांनीं योग्य मार्गदर्शनाखालीं उपचार करून ध्यावे अशीच त्यांची इच्छा होती. त्यानुसार त्यांनीं आपल्या आश्रमाचे त्या वेळचे व्यवस्थापक बलवन्तसिंहजी यांस— धर्मानंदांची व्यवस्था कशी ठेवावयाची, त्यांच्यावर उपचार कोणाकडून करून घ्यावयाचे— सर्व सूचना देऊन ठेवल्या होत्या.

१९४६ ची अखेर आणि १९४७ ची सुरुवात हा काळ भारतास कशा प्रकारचा गेला हे सर्वासच ठाऊक आहे. स्वातंत्र्य जवळ येऊन ठेपले होते. त्याच्या जन्मवेदनांनीं सर्व देश हवालदील झाला होता. या वेळीं पूर्वे बंगाल आणि बिहार येथील शांतियानेत्र महात्माजी गुंतलेले होते. त्यातच त्यांस दिल्लीत चालू असलेल्या वाटाघाटींत भाग घ्यावा लागत असे. तसेच, याच वेळीं महात्माजींच्या मनाला दारुण वेदना देणारा भारताच्या विभाजनाचा प्रश्नही उपस्थित झाला होता. अशा या मनःस्थितीत सुद्धा महात्माजी धर्मानंदांना विसरले नव्हते. त्यांचा बलवन्तसिंहजी, डॉ. शंकरन, बौरेईशी धर्मानंदांबद्दल पत्रद्वारे विचारविनिमय चालूच होत. धर्मानंदांनाही त्यांची पत्रे येत. अशा प्रकारचे महात्माजींचे निरुपम सौहार्द लाभलेले धर्मानंद, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध वागून आपला देहत्यागाचा हट्ट चालू ठेवतील असे समजणे चुकीचे आहे.

वध्यचि सिव्हिल सर्जन डॉ. नर्मदाप्रसाद, आश्रमातील डॉ. वारडेकर आणि डॉ. शंकरन, या सर्वांनीं निरनिराळ्या प्रकारचे उपचार धर्मानंदांना केल्याची माहिती मिळते. आणि हे जवळ जवळ तीन महिने चालू होते. या उपचाराचा आपल्या प्रकृतीवर काहीच

परिणाम होत नाही याची जाणीव असूनही या गोष्टीस धर्मानंद सहकार्य देत होते हे त्यांचे कमलनयन बजाव यांच्याबरोबर झालेल्या संभाषणातून दिसून येते. २२ शेवटी उपचाराचा निखालस उपयोग होत नाही हे सिद्ध झाल्यावर त्यांनी उपोषणास सुक्वात केली. त्या वेळी महात्माजींच्या इच्छेनुसार आपण केलेल्या ‘ शांतिपूर्ण प्रयत्ना ’ बद्दल धर्मानंद पुढील शब्दात स्पष्टीकरण करतात :

“... बापूजीने मेरे उपर दया करने की लिए, मुझे उपवास से निवृत्त करने के लिए तार दी थी । मैंने उनकी प्रेरणा से पिछले २३ सितम्बर को अनशन छोड़ दिया और तबसे आज तक काफी दुःख पाया और अन्त में फिर वही अनशन करना पड़ा । लेकिन इस में बापूका तनिक भी दोष नहीं है, क्योंकि बापूजी ने सब दया भावसे ही किया था । इसमें मुझे जरा भी दुःख नहीं है, क्योंकि भगवान् बुद्धने कहा है कि ‘ खन्ती परम तपो तितिक्षा । ’ [तितिक्षारूपी क्षमा ही परम तप है ।]

“ बापूजी की कृपा से मुझे इस तितिक्षा का अवसर मिला । इसमें मेरी कसौटी हो गयी । मुझे जो खुजली आती है उसे सहन करने में आनन्द मानता हूं । यह सब बापूजी की कृपा है । मेरी इस प्रकार की मृत्यु से बापूजी को आनन्द मानना चाहिये, क्योंकि उनका एक भक्त इस कसौटी में से गुजर रहा है और शान्तिपूर्वक प्रयत्न कर रहा है । अन्त केक्षण तक क्या होगा यह तो भगवान् ही जाने । ” २३

बलवन्तसिंहजींनीं धर्मानंदांसंबंधी माहिती कळविताना वरील त्यांचे म्हणणेही महात्माजींना कळवले. त्यास महात्माजींनी पाठणा येथून १६-५-१९४७ रोजी पुढील पत्र २४ पाठवले.

२२. या विषयासंबंधी जास्त स्पष्टीकरण मिळविण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत लेखकाने आश्रमाशी वनिष्ठ संबंध असलेले बलवन्तसिंहजी आणि चिमणलाल शहा (हे बलवन्तसिंह यांच्या पूर्वी आश्रमाचे व्यवस्थापक होते) यांच्याशी पत्रव्यवहार केला होता. यात बलवन्तसिंहजी म्हणतात : ‘ वर्धा के सिविल सर्जन श्री नरमदाप्रसाद ने भी उनका इलाज करनेका बहुतही प्रेमसे प्रयत्न किया था. ’ चिमणलाल याच विषयाची पुढील प्रमाणे माहिती देतात. ‘ डॉ. वारडेकर, डॉ. शंकर आदिने उनके उपचार भक्तिपूर्वक किये. पू. गांधीजी, काकासाहेब कालेलकर आदि समयसमय पर खबर करते रहे. करीब तीन महिनोको उपचारसे जब खुजली कम नही होई— असह्य होती गयी— आखिर विनोबाजी के मार्गदर्शनसे आमरण उपवास का निर्णय हुवा. गांधीजीने भी निर्णय मान्य किया. ’

२३, २४. बापू की छाया में : ले. बलवन्तसिंह, पान ३९०-३९१.

चि. बलवन्तसिंह,

तुम्हारा खत प्रार्थना के पहले लिखा हुआ मिला । कौशाम्बीजी का पढ़कर आनन्द होता है । साथ में उन के लिए खत रखता हूँ । मिलने तक देह होगा तो खत उन को दे देना या पढ़ा देना ।

उनके आश्रम में रहने से आश्रम पवित्र होता है, इसमें मुझ को कोई शक नहीं है ।

शंकरन् का खत इस के साथ है ।

बापू के आशीर्वाद.

या सर्व गोर्धीवरून भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही प्रकारच्या उपाययोजना धर्मानंदांवर तीन महिने चालू होत्या आणि त्यांस धर्मानंदांचे पूर्ण सहकार्य मिळत होते, हे दिसून येते. तेव्हा त्यांनी उपाययोजना करून घेतली नाही, अथवा केवळ मोक्षप्राप्तीच्या उद्देशाने देहत्याग केला असे म्हणण्यात स्वारस्य नाही. अशा प्रकारच्या मोक्षावर त्यांचा विश्वास नव्हता. जैनांचा 'चातुर्थ्यां धर्म' त्यांस प्रिय होता, आणि 'चातुर्थ्यां हेच आमचें दैवत,' असे ते म्हणत आणि त्यानुसार वागत, एवढेच !

आता 'जगण्याची वृत्ती जी त्यांनी मागे खेचली ती पुन्हा दृढ होईना,' असे जे काकासाहेबांनी म्हटलेले आहे ते मात्र विचार करण्यासारखे आहे. रोगी बरा होण्यासाठी औषधोपचार करून घेतो. पण त्याचबरोबर 'मी बरा होणारच' असा त्याचा मनोभाव असला तर तो करीत असलेला औषधोपचार त्यास जास्त गुणावह होतो, असे मानसशास्त्र मानते. महात्माजींच्या इच्छेस धर्मानंदांनी प्रामाणिकपणे साथ दिली नि औषधोपचार करून घेतले, यात शंकाच नाही. पण या गोष्टीस त्यांच्या अंतर्मनाची [Sub-conscious mind] तितकीच उत्कट साथ मिळाली नाही, असे होणे शक्य आहे. या-शिवाय कमलनयन बजाज, बलवन्तसिंहजी, यांच्याकडे त्यांनी वेळोवेळी काढलेल्या उद्गारांतूनही त्यांनी प्रकृती सुधारण्याची आशा सोडून दिली होती, असेच दिसून येते. प्रस्तुत लेखकास एवढेच दाखवून द्यावयाचे आहे की, त्यांनी 'देहत्यागाचा स्वीकारलेला मार्ग,' 'मरणाकरिता मरण' अशा प्रकारचा लहरीपणा नव्हता, परलोकात मिळावयाच्या फायद्याकरिता नव्हता, अथवा कोणाही सत्पुरुषाचे बरवरचे अनुकरण म्हणूनही नव्हता. तर त्यांस, सारे आयुष्य डोळ्यांपुढे ठेविलेली मानवी हिताची स्वीकृत भूमिका आपल्या देहत्यागाने सिद्धीस न्यावयाची होती; आणि तो मार्ग त्यांनी आपली उपयुक्तता संपली, आपले पुढील आयुष्य म्हणजे स्वतःस कष्ट आणि समाजास भार याची जाणीव होताच, स्वीकारला.

४ मे ते ४ जून

धर्मानंदांवर चालू असलेल्या उपचारांचा काहीच परिणाम होत नाही याची आता सर्वो-नाच जाणीव होऊन चुकली. अनशन हाच एक मार्ग आता राहिला. ता. ४-५-१९४७

रोजी विनोबाजींच्या सल्ल्याने आपण घेत असलेला अल्पस्वल्प आहारही धर्मानंदांनी बंद केला. ही सर्व परिस्थिती महात्माजींना कळवण्यात आली होतीच. त्यांनी, "कौशाम्बीजी कुठ भी हजम नहीं कर सकते हैं तो भले पानी पर रहें। पानी न पी सके तो भले देह जाय। भीतरी शांति है तो सब कुछ है। फिर भी जैसे विनोबा कहें सो करो। यह सब उन्हें सुनाओ," २५ या शब्दांत या गोष्टीस आपली मान्यता दिली.

जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतसे धर्मानंदांचे शरीर क्षीण होत गेले. पण याचा परिणाम मात्र त्यांच्या मनाच्या प्रसन्नतेवर आणि बुद्धीच्या तीव्रतेवर लेशमात्रही झाला नाही. ते मोठ्या आनंदाने प्रयाणाची तयारी करीत होते. बलवन्तसिंहजी म्हणतात, "अपनी मृत्युका दर्शन वे स्पष्ट रूपसे वैसे ही कर रहे थे, जैसे कोई सामने खड़े हुये आदमी को देख सकता है।" २६ बलवन्तसिंहांना ते निरनिराळ्या सूचना करीत होते. निरनिराळ्या विषयांवर बोलत होते. एखादे बुद्धाचे वचन सांगून त्याचा अर्थ समजावून देत होते. आणि बलवन्तसिंह ते सर्व मोठ्या भक्तिभावाने लिहून घेत होते. असेच एकदा आपल्या ध्यानसाधनेचा अनुभव सांगताना धर्मानंद त्यांस म्हणाले :

"आज जो इतनी शांति का अनुभव मैं कर रहा हूं वह उस साधन का ही फल है। मनुष्य की परीक्षा मृत्यु के समय ही होती है। अगर उस की कुछ साधना सफल होगी तो उस समय उसके अवश्य ही काम आयेगी और वह शांति का अनुभव करता करता शरीर छोड़ेगा।" २७

आपण केलेल्या योगाभ्यासाचाही अनुभव धर्मानंद त्यांस सांगत असत. एक दिवस 'आनापान' या साधनेची माहिती त्यांस दिल्यानंतर, प्रत्यक्ष त्या दिवसांत ते या साधनेचा स्वतःकरिता कसा उपयोग करून घेत आहेत हे त्यांनी पुढील शब्दांत त्यांस सांगितले :

"रातको मुझे जरासी नींद आती है तब मेरा मुंह खुल पड़ता है और जीभ बिलकुल सूख जाती है और ऊस पर कांटे खड़े हो जाते हैं। जब एकाएक जागता हूं तब क्या करना और क्या नहीं करना उसका भी खयाल नहीं रहता है। कल परसोंसे उस आनापान भावनाकी मददसे इस कष्टके ऊपर काबू कर रहा हूं।

"उस भावना के वर्णन में यह कहा गया है कि जो यह भावना पूरी तौरसे करेगा वह अपना अंतिम श्वास भी जान सकेगा। उसका एक उदाहरण भी वहाँ [समाधि-मार्ग या धर्मानंदांनी लिहिलेल्या ग्रंथात] दिया है। लेकिन मेरा तो पूरा अभ्यास नहीं है। मैं नहीं जानता हूँ, अन्त क्या होगा।" २८

२५, २६. 'बापूकी छाया में' : ले. बलवन्तसिंह, पान ३८९.

२७, २८. 'बापूकी छाया में' : ले. बलवन्तसिंह, पाने ३९०, ३९६.

आपल्या अंत्यसंस्कारावर अत्यंत कमी खर्च व्हावा अशी त्यांची इच्छा होती. आपले शव झाकण्यासाठी नवीन कपडे आणू नका. आपल्या जुन्या कपड्यांचाच उपयोग करा, अशी त्यांनी सूचना देऊन ठेविली होती. तसेच दहनापेक्षा दफनाला कमी खर्च येत असेल तर दफन करा, पण हे महात्माजींच्या सल्ल्याने होऊ द्या, असेही सांगून ठेवले होते. महात्माजींना याबद्दलचे सविस्तर पत्र गेल्यावर, महात्माजींनी त्यास पाठवाणून तारीख २०-५-१९४७ रोजी खालील उत्तर पाठवले २९ :

चि. बलवन्तसिंह,

तुम्हारा खत मिला है। इससे पहले कोई खत मिला नहीं है जिसमें कौशाम्बी-जीके शरीरका मृत्युके बाद क्या करना यह पूछा हो।

लेकिन आज शंकरजी का खत है। उसमें सब विगते दी हैं। कौशाम्बीजी आखिरका निर्णय हम पर छोड़ते हैं तो अग्नि-संस्कार ही सबसे अच्छी क्रिया है। यह बात जगत-मान्य हो रही हैं। उसमें खर्च भी जादा नहीं है, न होना चाहिए। दफन करने में भी शास्त्रीय तरीके करें तो काफी खर्च होता है। बाकी चीजें तो उन्होंने लिखवाई हैं। पाली इत्यादि के बारेमें उनका अमल होगा ही ऐसा उनको कहा जाय। मेरी उससे प्रार्थना है कि अब ऐसी बातोंको भूल जाय और अंतरध्यान होकर देह छूटना है तो छूटे। रहना है तो रहे। उनसे यह भी कहना कि पाली भाषा तो लंका में सीखी जायगी। लेकिन बौद्ध धर्म सीखनेका क्षेत्र लंका है ऐसा मेरा दिल नहीं मानता। बौद्ध धर्मकी ऊपरी बात जाननेसे रहस्य का ज्ञान होता नहीं है।

बापू के आशीर्वाद

कमलनयन बजाज यांनी आपल्या शेवटच्या भेटीत धर्मानंदांकडे, ते घेण्यास तयार नसताही, एक हजार रुपये भेट म्हणून दिले होते. याचा उल्लेख मागे आला आहे. त्या रकमेचा उपयोग विद्यार्थ्यांस लंकेस पाठवून त्यांस पाली भाषा आणि बौद्धज्ञान देण्यात करावा, असे धर्मानंदांनी महात्माजींना कळवले होते. त्याच विषयाचा उल्लेख महात्माजींनी वरील पत्रात केला आहे.

महात्माजींच्या वरील पत्रास धर्मानंदांनी खालील पत्र ३० उत्तरादाखल पाठवले. त्यातील मजकूर महत्वाचा तर आहेच; पण २१ दिवस उपोषण केल्यावरही त्यांच्या बुद्धीच्या तीव्रतेत लेशमात्रही फरक पडला नव्हता, हे या पत्रातून दिसून येते. त्याची तारीख २५-५-१९४७ आहे.

“ पू. बापूजी—

सादर प्रणाम । यदि श्री कमलनयन बजाज आग्रहसे मेरे ऊपर एक हजार

२९ ‘बापूकी छाया में’ : ले. बलवन्तसिंह, पाने ३९१-३९२.

३०. ‘बापूकी छाया में’ : ले. बलवन्तसिंह, पाने ३९२-३९३.

रुपये का बोझा न छोड़ जाते तो स्मारक के बारे में मेरे दिलमें कोई विचार नहीं आता। पैसा आनेके बाद जो विचार मुझे सूझे, लिखवाये। लेकिन उसकी जरा भी चिन्ता नहीं है। मैं तो सर्व भार आपके ऊपर छोड़कर संतुष्ट रहाता हूँ। रातको आकाश देखकर बहुत सुख पाता हूँ। यह सब आपके आशीर्वादका ही सुफल समझता हूँ। सीलोनमें बौद्ध धर्मका रहस्य नहीं रहा है यह मैं भी जानता हूँ। उन लोगोंके साथ एक बरस रहकर मैंने बहुत अनुभव लिया है। लेकिन उनके साथ रहनेसे भगवान बुद्धके जमानेकी कुछ कुछ याद कर सकता था और उससे मुझे बहुत लाभ हुआ है। अभीतक उसकी यादसे बहुत आनंद मिलता है। बाकी सब भूल गया हूँ। आम और नीम एक ही जमीनमें बढ़ते हैं। लेकिन आम का फल अलग होता है, नीमका अलग।

“ अशोक के शिलालेखोंका अर्थ अंग्रेज आनेसे पहले हम भूल गये थे। पाश्चात्य विद्वानों के प्रयत्नसे ही उनका अर्थ हम लोग समझ सके हैं। हमारे विद्वानोंने भी पाश्चात्योंका अनुकरण करके बहुत कुछ लिखा है। लेकिन अशोक राजाके अत्यंत सहृदय वचनों को पढ़कर कितने पंडितोंका हृदय कंपित होता होगा। इसलिए मेरा कहना है कि प्राचीन संस्कृत खंडहरोंमें मिल गया है तो भी सज्जन उससे बहुत सबक सीख सकते हैं।

अभी जो आदमी सीलोन जानेवाला है वह ऐसा भक्त थोडा ही हो सकता है ? वह यहांकी डिग्री लेकर वहाँ सिर्फ ज्ञान बढ़ाने के लिए जायगा। तो भी हमारा कर्तव्य है की उसका गुजारा वहाँ पर अच्छी तरहसे चल सके इसलिए काटछांट न करके उसके गुजारेके लिए काफी पैसा मिलना चाहिए। आजकल जो शिक्षायात्र चल रहा है उसके जो फायदा उठा सकते हैं वह उठाना चाहिए।

भवदीय

धर्मानंद कौशाम्बी

वरील पत्रात त्यांनी आपल्या प्रकृतीसंबंधीचा एकाही शब्दाने उल्लेख केलेला नाही हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. हे पत्र त्यांनी लिहिले त्याच्या दोनच दिवसांपूर्वी आश्रमाच्या शेतात बोदण्यात आलेल्या विहिरीचे उद्घाटन धर्मानंदांच्या हस्ते झाले होते. आपल्या लहान त्यातच शेतीच्या व्यवसायाचे ज्ञान धर्मानंदांनी संपादन केले होते. त्या वेळी अशा विहिरी बोदण्याची वगैरे कामे त्यांनी करून घेतली होती. अशा गोष्टीची त्यांस फार आस्था असल्याचे त्यांच्याशी बोलता बोलता बलवन्तसिंह यांना कळून आले होते. त्याच वेळी या विहिरीचे उद्घाटन धर्मानंदांच्या हस्ते करावयाचे असे बलवन्तसिंह यांनी मनाशी ठरवले होते. पण आता अशा कमजोर स्थितीत हे कसे शक्य होईल हा प्रश्न बलवन्तसिंह यांच्यापुढे उपस्थित झाला होता. पण धर्मानंदांनीच स्वतः उत्साह दाखवल्यामुळे स्ट्रॅचर-वरून त्यांस तेथे नेऊन हा उद्घाटनाचा कार्यक्रम करण्यात आला. त्याच वेळी या

विहिरीचे नाव 'कौशाम्बी-कूप' असे ठेवण्यात आले. आणि त्यांच्या निर्वाणानंतर या विहिरीवर खालील स्मृतिपत्र खोदलेला दगड बसविण्यात आला.

“जिनका सलिल-सा निर्मल जीवन था
४ मईसे आमरण उपवास द्वारा आमंत्रित
मृत्युदेवको अतिथिवत् क्षणभर विश्रामके
लिए छोड़ जिन्होंने २२ मईको जीवनके
इस सनातन स्रोत को आशीर्वाद दिया,
ऊन श्री धर्मानंदजी कौशाम्बीकी पावन स्मृतिमें ।” ३१

आदर्श मृत्यू

धर्मानंदांच्या निर्वाणाच्या पहिल्या दिवशी घडलेल्या घटनेचे वर्णन करताना बलवन्तसिंहजी म्हणतात :

“आश्रमके ११ सालके जीवनमें कौशाम्बीजीकी मृत्यु पहिली मृत्यु थी। ऐसी आदर्श मृत्यु मैंने अपने जीवनमें कभी नहीं देखी। वे रातको अपने पास सोनेको मुझे कभी नहीं कहते थे। लेकिन मृत्युकी पहिली रातको मुझसे कहने लगे ‘आज तुम मेरे पास ही सोओ। रातको बारह बजे जब चंद्र सिरपर आयेगा तब मेरी मृत्यु होना संभव है।’” ३२

ही गोष्ट ता. ३ जूनची. वरील सूचना करूनच ते थांबले नव्हते. आपल्या दहनाच्या वेळी नवीन कापड आणावयाचे नाही, जुनेच कपडे वापरावयाचे, याची आठवण आणखी एकदा करण्यास ते या वेळीही विसरले नव्हते. आपले सर्व सामान त्यांनी पूर्वीच आश्रमास देऊन टाकले होते. त्यातील फक्त आपले एक घड्याळ, आपल्या निर्वाणानंतर आपल्या मुलास देण्यासाठी वेगळे ठेवण्यास त्यांनी सांगितले होते. आपल्या मुलांनी या दिवसांत आपणास भेटण्यास येऊ नये असे त्यांनी पूर्वीच सांगून ठेविले होते. त्यांचे राहून राहून आश्रमात फोन येत असत. या अशा प्रसंगी त्यांस भेटावे, त्यांच्या शेजारी असावे, असे त्यांस वाटणे साहजिकच होते. पण धर्मानंदांनी आपला आग्रह सोडला नाही. अशा प्रसंगी होणारे भावनिक उद्धावन त्यांस टाळावयाचे होते.

त्या रात्री बारा वाजेपर्यंत बलवन्तसिंहजी त्यांच्या खोलीत जागत बसले होते. बारा वाजल्यानंतर ‘आतां कांहीं मी जात नाहीं, तुम्ही जाऊन झोपा,’ असे धर्मानंदांनी त्यांस सांगितले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ज्या वेळी ते धर्मानंदांच्या खोलीत गेले, त्या वेळी ते फार प्रसन्न मनःस्थितीत असल्याचे त्यांस दिसून आले. हा ता. ४ जून चा दिवस. या दिवशी दुपारचे बारा वाजण्यापूर्वी काही वेळ काकासाहेब कालेलकर त्यांस भेटून गेले होते. ते त्याच दिवशी बाहेरगावाहून सेवाग्रामास आले होते.

बरोबर बारा वाजता ‘आपली आता जाण्याची तयारी झाली,’ असल्याचे धर्मानंदांनी बलवन्तसिंहजींना सांगितले. बारा वाजल्यापासून अडीच वाजण्याच्या काही घटकांपूर्वीपर्यंत धर्मानंद त्यांच्याशी काही ना काही बोलत होते. या प्रसंगाचे वर्णन बलवन्तसिंहजींनी पुढीलप्रमाणे केले आहे :

“दो बजे थोड़ा पानी लिया और मकानके सब दरवाजे खोलनेके लिए कहा, मानो उनको ऐसा प्रतीत हो रहा हो कि कोई उनको लेनेके लिए आया है, अथवा उनके जानेके लिए दरवाजे खोल देने चाहिये। इस प्रकारसे वे कभी दरवाजे नहीं खुलवाते थे। धीरे धीरे शरीर शिथिल होता गया और ठीक २॥ बजे वे शांत हो गये। उनका अंतका सांस निकलने और सावधानीसे बात करनेके बीचमें बेहोशीका अंतर दश मिनटसे ज्यादा नहीं रहा।” ३३

झाले ! अशा प्रकारे शांत नि प्रसन्नपणे धर्मानंदांनी या जगाचा निरोप घेतला ! बलवन्तसिंहजींच्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे, “जितना भव्य कौशाम्बीजीका जीवन था, वैसी ही भव्य उनकी मृत्यु हुई !”

याच दिवशी संध्याकाळी पाच वाजता आश्रमासमोरच्या टेकडीवर धर्मानंदांच्या शरीरावर अग्निसंस्कार करण्यात आला. या प्रसंगी विनोबाजी, काकासाहेब कालेलकर आणि आश्रमातील सर्व लहान-थोर मंडळी हजर होती. ही सर्व बातमी लगेच बलवन्तसिंहजींनी महात्माजींना कळविली. दिल्ली येथे ता. ५-६-१९४७ रोजी आपल्या प्रार्थना-प्रवचनाच्या वेळी महात्माजींनी काढलेले धर्मानंदांसंबंधीचे उद्गार प्रस्तुत ग्रंथाच्या सुरुवातीस देण्यात आले आहेत.

